

М.Ю. Відейко

**ПІВДЕННО-СХІДНА
ТА
ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА**

у V-IV тис. до н.е.

**Київ – Умань
2015**

УДК 94(364)
ББК 63.3(0)4
В 42

*Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 25 червня 2015 року)*

Рецензенти:

д. і. н., проф. Дзиговський О. М., кафедра археології та етнології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
д. і. н., проф., Кушнір В.Г., декан історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
д. і. н., проф. Сегеда С.П., провідний науковий співробітник Інституту народознавства НАН України, професор кафедри етнології та культурної антропології Щецинського університету, зав. Сектором «Етнологія Сходу»
д. і. н., проф., Ставнюк В. В., завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Відейко М.Ю.

Південно-Східна та Центральна Європа у V-IV тис. до н.е. / М. Ю. Відейко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ; Умань: ФОП Жовтий О.О., 2015 – 240 с.

Videiko M. Yu.

South-Eastern and Central Europe in V-IV Mil. BC / M. Yu. Videiko, Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv; Uman, ФОП Жовтий О.О., 2015. – 240 p.

ISBN 978-617-525-147-8

У монографії розглянуто коло питань, пов'язаних з суспільними та етнічними процесами у Південно-Східній та Центральній Європі у V-IV тисячоліттях до н.е. Систематизовано наявні археологічні джерела, відомості про абсолютну хронологію цього періоду. Установлено взаємні зв'язки культурних комплексів. Приділено увагу розвитку систем життєзабезпечення, питанням виділення ремесел, появі знакових систем та святилищ, раннім процесам урбанізації, розвитку військової справи, процесам узаємодії давніх суспільств, аккультурації. Розглянуто наслідки етносоціальних трансформацій для давньої історії Європи та їх циклічний характер. Виділено та охарактеризовано три основних етапи змін у соціальній організації та етнокультурних процесів (5000-4200, 4200-3400, 3400-3000 рр. до н.е). Усі три періоди пов'язано із зафіксованими методами природничих наук змінами довкілля, які справили вплив на умови господарювання давнього населення. Між 5000 і 3000 рр. до н.е. населення Центральної та Південно-Східної Європи випробувало низку моделей суспільного розвитку, включно зі створенням інституту вождівств та протоміських центрів. Особливу увагу приділено можливості вивчення етнічної ідентичності за археологічними свідченнями цього періоду.

Для етнологів, істориків, археологів, студентів та викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться праісторією Європи.

ISBN 978-617-525-147-8

© Михайло Відейко, 2015

З М І С Т

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ... 11

- 1.1. РЕКОНСТРУКЦІЇ «ПРАІСТОРІЇ»:
НАПРЯМКИ, ІДЕЇ, РЕЗУЛЬТАТ 12
- 1.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ 17
- 1.3. ПРОБЛЕМИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ У
ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ V-IV ТИС. ДО Н. Е. 18
- 1.4. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ ЗА
СВІДЧЕННЯМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 21
- ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1 25

РОЗДІЛ 2. ВІДНОСНА ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ 29

- 2.1. ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ ЗА СВІДЧЕННЯМИ СТРАТИГРАФІЇ 29
- 2.2. АРХЕОЛОГІЧНІ ПЕРІОДИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ КОМПЛЕКСІВ 31
- 2.3. АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК.... 33
- 2.4. ПИТАННЯ СИНХРОНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ КОМПЛЕКСІВ 36
- ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2 37

РОЗДІЛ 3. ЦЕНТРАЛЬНА І ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА НАПЕРЕДОДНІ V ТИС. ДО Н.Е: ПОЧАТОК ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ «НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» 39

- 3.1. ПРОБЛЕМА «ЧОРНОМОРСЬКОГО ПОТОПУ» 40
- 3.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ПОШИРЕННЯ
ВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ 43
  - 3.2.1. Процеси поширення культурних комплексів із відтворювальним господарством 44
  - 3.2.2. Різноманіття систем життєзабезпечення ... 45
- 3.3. РЕСУРСИ, ВІЙНА, ІНФОРМАЦІЯ:
ОСОБЛИВОСТІ СПІВІСНУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ БІЛЯ ВИТОКІВ СТАРОЇ ЄВРОПИ 48
  - 3.3.1. Спеціалізація та обмін ... 49
  - 3.3.2. Озброєння та військова справа 51
  - 3.3.3. Знакові системи. Тертерійські таблички і проблема виникнення «дунайського письма» 55
- 3.4. СУСПІЛЬСТВО 56
- 3.5. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ.... 61
- ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3 63

РОЗДІЛ 4. «ЗОЛОТИЙ ВІК» СТАРОЇ ЄВРОПИ: 5000 - 4200 РР. ДО Н.Е. 65

- 4.1. НОВАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ 66
  - 4.1.1. Металургія та металооброблення 66
  - 4.1.2. Кременярство 68
  - 4.1.3. Гончарство 69
  - 4.1.4. Обмін як рушій суспільних та історичних процесів 70
- 4.2. СУСПІЛЬНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ: ВОЖДІ ТА ПОЧАТКИ УРБАНІЗАЦІЇ 73
  - 4.2.1. Розвиток ієрархії поселень 74
  - 4.2.2. Храми та святилища 80
  - 4.2.3. Зброя та війна 87
  - 4.2.4. Протистояння «степовій навалі»: «за» і «проти» 91
  - 4.2.5. Суспільна ієрархія: від Варни до Середнього Стогу 94
  - 4.2.6. Знакові системи 98
- 4.3. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ 100

4.3.1. «Поява» та «зникнення» культурних комплексів: питання тривалості, причин та характеру трансформацій	100
4.3.2. Історико-культурні області, культурні комплекси та їх етнічний аспект	101
4.3.3. Культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипілля та питання його етнокультурної інтерпретації	102
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	105

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ НА СХІД ТА ЗАХІД ВІД КАРПАТ У 4200-3400 ДО Н.Е. 109

5.1. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ	109
5.2. ЕКОНОМІКА ПО ОБИДВА БОКИ КАРПАТ	110
5.2.1. Версії відтворювальної економіки	111
5.2.2. Розвиток ремесел: від обслуговування громади до міжрегіонального обміну	114
5.2.2.1. Металургія та металооброблення	114
5.2.2.2. Кременярство	117
5.2.2.3. Гончарство	121
5.2.2.4. Обмін сировиною та виробами	123
5.3. СУСПІЛЬСТВО: ТРАДИЦІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ	124
5.3.1. Розвиток ієрархії поселень	125
5.3.2. Культові споруди та святилища	129
5.3.3. Зброя та війна	135
5.3.4. Знакові системи	137
5.3.5. Суспільний лад: протоміста, племена, вождівства	140
5.4. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ	145
5.4.1. Історико-культурні області та культурні комплекси	145
5.4.3. Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та питання його етнокультурної інтерпретації	146
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	150

РОЗДІЛ 6. ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ ПІСЛЯ 3400-3200 РР. ДО Н.Е. 153

6.1. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ	153
6.2. ПРИРОДНИЙ ФАКТОР ТА ЕКОНОМІКА	154
6.2.1. Кліматичні зміни	154
6.2.2. Відтворювальне господарство: стратегії виживання	155
6.2.2.1. Пастуше та кочове тваринництво: пошуки кращих систем господарювання	155
6.2.2.2. Хліборобство в екстремальних умовах	160
6.2.3. Ремесла та обмін	161
6.2.3.1. Металургія та металооброблення	161
6.2.3.2. Кременярство	164
6.2.3.3. Гончарство	165
6.2.3.4. Обмін сировиною та виробами	166
6.3. СУСПІЛЬСТВО: ТРАДИЦІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ	168
6.3.1. Система розселення	168
6.3.2. Культові споруди та ритуали	169
6.3.3. Зброя та війна	172
6.3.4. Знакові системи	176
6.4. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД: У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНИХ РІШЕНЬ	177
6.5. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ	180
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 6	182

ВИСНОВКИ 187

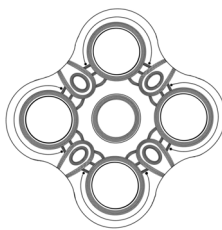
ЛІТЕРАТУРА 191

ГЛОСАРІЙ 227

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 231

SUMMARY 233

ВСТУП

Створення світу давні шумери датували часами, коли у «печах Країни» почали пекти хліб та плавити метал. З цього починали вони відлік створення власної цивілізації. Тривалий час дослідники вважали, що будь-які зміни у давній історії Європи пов'язані виключно з благодійними впливами давніх цивілізацій Месопотамії та Єгипту. Однак у міру вивчення епохи, яка передувала самому виникненню останніх, було з'ясовано, що точкою відліку була поява хліборобства і тваринництва та їх поширення на величезній території. Виявилося, що пекти хліб та плавити метал починали у багатьох місцях Центральної та Південно-Східної Європи приблизно в той самий час, коли це сталося в Месопотамії, а в галузі металургії європейські умільці випередили майстрів із долини Нілу на тисячоліття або й більше.

Саме у період V-IV тис. до н. е. так чи інакше вирішувалося питання, де саме виникнуть перші острівці давніх цивілізацій – і Європа як ніколи була близькою до того, аби взяти участь у цій історичній події вже тоді. Про це світ дізнався завдяки археологічним дослідженням, проведеним за останні півтора століття, а особливо – за останні 40-50 років.

Історія цього періоду, яка реконструйована на археологічних джерелах, уже давно привернула увагу багатьох дослідників (Г. Коссіні, М. Еберта, В.Г. Чайлда, Г. Кларка, Ю. Костжевського, В. Даниленка, М. Гімбутас, М. Гарашаніна, Й. Люніга, С. Бібікова, М. Мерперта, Дж. Меллорі, Д. Телегіна, Л. Залізняка, К. Ренфрю, Д. Бейлі, Г. Тодорової, І. Вайсова, Л. Ніколової, Й. Мюллера, Дж. Чапмена, Б. Канліффа, Д. Ентоні, А. Уїтлі, В. Дергачова, В. Отроценка, І. Манзури, Д. Гронеборна та ін.)

Серед археологічних відкриттів, які змінили уявлення стосовно європейської праісторії – наповнені золотом та міддю поховання з Варненського некрополя (V тис. до н.е.), мідні копальні Рудна Глава та Аїбунар (VI-V тис. до н. е.) та пов'язані з ними здобутки в обробленні металу, зведені з каменю фортеці в Іберії та монументальні храми на Мальті (IV тис. до н.е.), хамірондлі та мегаліти в Центральній Європі (V-IV тис. до н.е.), піктографічне «дунайське письмо»

(VI-V тис. до н.е.) і, нарешті, величезні трипільські поселення-протоміста (V-IV тис. до н.е.) на території України. Якщо відповідним чином підсумувати викладені вище відомості, то є всі підстави вважати, що у ті часи Стара Європа досягла рівня розвитку економіки, ремесел, суспільного життя, цілком порівнюваного з показниками визнаних осередків зародження давніх цивілізацій.

Є підстави вважати, що у вказаний період відбулося кілька значущих змін у структурі давніх суспільств, які мали вихідною точкою зростання демографічного потенціалу і як наслідок – можливість утворення об'єднань політичної спрямованості (вождівств). Ця форма організації суспільства стала домінантною в наступні кілька тисячоліть, до раннього середньовіччя включно. І це була перехідна ланка між так званими «первісними суспільствами» і державами. Тому так важливо і цікаво відшукати і показати її витоки, конкретні прояви в давні часи.

Уже наприкінці VI – на початку V тис. до н. е. у деяких регіонах Європи почалося утворення «центрів влади» та з'явилися перші паростки урбанізації. Цей процес, який неодноразово переривався внаслідок подій, поштовхом яких були екологічні чинники, досяг апогею в межиріччі Південного Бугу та Дніпра в останній чверті V – першій половині IV тис. до н. е. Там виникають поселення трипільської культури площею від 30-50 до 200-340 га, що підтверджено не лише археологічними розвідками, а й аерофотозйомкою, супутниковими знімками та магнітною зйомкою¹.

Те, що раніше вважали «трипільським феноменом», нині цілком природно вписується в тенденції суспільного розвитку спільнот давніх хліборобів Центральної та Південно-Східної Європи. Не менш важливо також, що ці процеси аналогічні тим, які мали місце на Давньому Сході в той самий період і завершилися створенням міст та держав у III тис. до н. е., в той час як Європа повернулася до попередніх зразків суспільної організації.

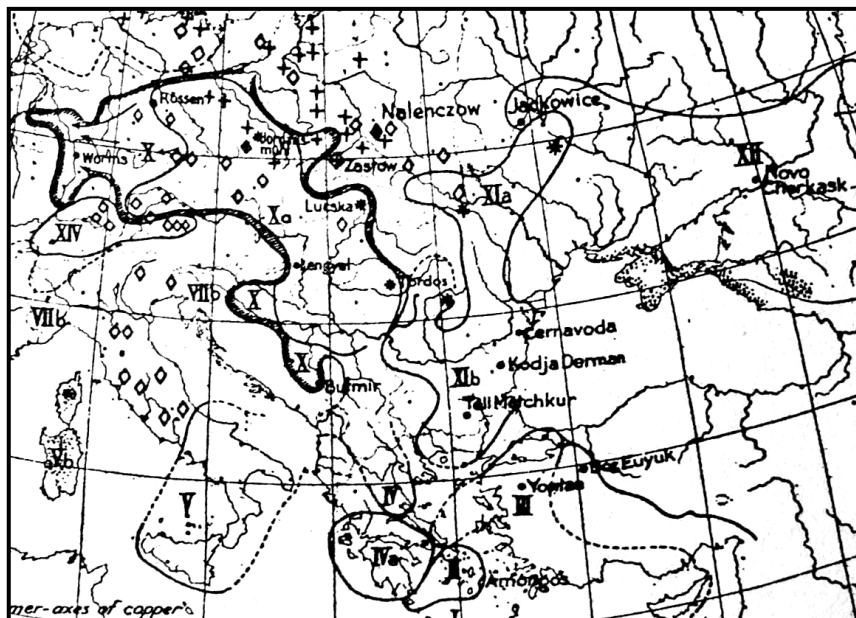
¹ Видейко М.Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры. V-IV тысячелетия до н.э. / М.Ю. Видейко. – Саарбрюккен, Lambert publishing, 2013. – 208 с.

Свого часу В.Г. Чайлд схаарактеризував результати зробленого ним огляду «доісторичної Європи» як знахідку фрагментів мозаїки «варварських культур, а точніше фргменти декількох мозаїк, накладених одна на іншу»¹. Хоча цей висновок, як і багато положень книги, був розкритикований у передмові радянським археологом О.Л. Монгайтом², об'єктивно правий був саме британський дослідник, адже він насамперед характеризував стан знань, а разом і можливість зібрати «мозаїку» праісторії з доступних дослідникам фрагментів. Цей висновок не втратив актуальності, хоча з часу написання праці В.Г. Чайлда і минуло понад шість десятиліть.

Відтворюючи сторінки давньої історії, дослідник має відповісти на питання про суспільний устрій та етнічну належність людських спільнот, або принаймні пояснити, як далеко можна просунутися в цьому напрямку з огляду на наявні джерела.

Рис. 1. «Доісторична Європа» у неоліті: культурні комплекси та ключові пам'ятки, уявлення 20-х років XX ст. (за В.Г. Чайлдом : Childe, 1928).

Одна з проблем відтворення масштабних етноісторичних полотен – володіння відповідними джерелами (питання наявності останніх розглянемо нижче). Можна спостерігати кілька підходів до цього питання. Чи не найпоширеніший – той, коли факти та джерела добирають відповідно до якоїсь концепції. Як не дивно, такий підхід уможливило одноосібну працю над темою. Інша – спроба підсумувати величезний масив відомостей і зробити з цього відповідні висновки. Як правило, для реалізації подібної мети нині створюють цілі колективи дослідників. Однак укладені ними монументальні багатотомні історичні видання у підсумку відводять двом тисячоліттям історії V-IV тис. до н. е. від одного до двох десятків сторінок. Вітчизняні

палеоентологічні та історичні дослідження лише у виняткових випадках виходять за межі України³. Ця та інші згадані вище обставини стали мотивом для написання цієї книги, яка мала на меті зібрати та проаналізувати мозаїку європейської праісторії у тому вигляді, в якому її можна скласти у другому десятилітті XXI ст.

Для вирішення питань походження та етнічної належності населення Центральної та Південно-Східної Європи дослідники намагаються проникнути якомога далі вглиб тисячоліть, до так званих «витоків», «історичних коренів», ведучи пошук «прабатьківщин» народів тощо.

Важливим рубежем в історії формування соціумів та етнічних спільнот для регіону стала поява та поширення відтворювального господарства – хліборобства та тваринництва, які стимулювали зростання людських популяцій, адже до того часу вони лишалися стабільними упродовж десятків тисяч років. У багатьох випадках дослідники ви-

ходять на період V-IV тис. до н. е. як особливо значущий для подальшої історії. Адже саме тоді зростання чисельності населення, його поширення на величезних територіях, освоєння природних ресурсів в умовах постійної взаємодії між спільнотами зумовило ряд неможливих та небачених до того суспільних та етнічних трансформацій.

Можливість використання для подібних досліджень писемних джерел обмежена як їх наявністю, так і часами виникнення, які у випадку з

¹ Чайлд В.Г. У истоков Европейской цивилизации / В.Г. Чайлд. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – С. 116.

² Монгайт А. Предисловие / А. Монгайт // Чайлд В.Г. У истоков Европейской цивилизации. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – С. 3-18.

³ Наприклад: Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції / Г.М. Казакевич. – Київ, Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 358 с.

Європою сягають у кращому випадку III-II тис. до н. е. Період V-IV тис. до н. е. лежить глибше зазначеної межі. Пошуки місцевої писемності привели на разі лише до систематизації знань про піктографію – т.зв. «дунайське письмо», яке засвідчує певні тенденції у суспільному розвитку, але ж ніяк не є самостійним джерелом інформації. У ролі основних джерел у подібному випадку залучаються відомості як археології, так і природничих наук, які дають змогу не лише виявити, а й усебічно дослідити здобуті під час розкопок знахідки. Варто звернути увагу на те, що масштабні узагальнення в галузі європейської праісторії упродовж тривалого часу залишаються переважно прерогативою дослідників переважно із Західної Європи, починаючи з широко відомих та вельми популярних і досі творів В. Г. Чайлда, які побачили світ у 20-х роках XX ст.¹, або Марії Гімбутас². Деякі аспекти давньої етноісторії, які стосуються європейського континенту внаслідок обставин, які не мають жодного стосунку до історії давньої, перетворилися на справжнє поле битви ідей та поглядів, потрапивши в орбіту політики XX століття. Свого часу набула розголосу книга Г. Чайлда, присвячена аріям – її російський переклад, однак, побачив світ лише через багато десятиліть³. При цьому дослідник наполіг, аби не здійснювали жодних перевидань, і цю заборону витримували дуже тривалий час.

Ще один підхід – створення довідників та узагальнюючих праць зусиллями фахівців, які безпосередньо займаються тією або іншою територією чи періодом.

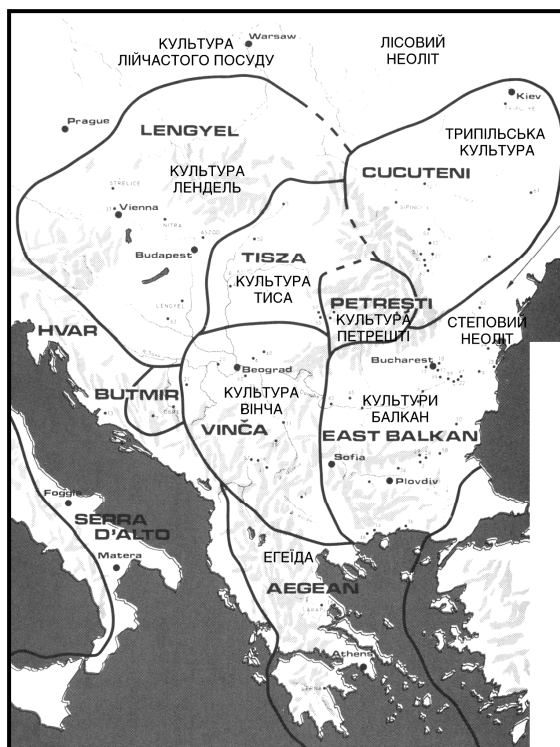
Рис. 2. «Стара Європа» у V тис. до н. е. за М. Гімбутас, 1991 р.

З відомих причин участь дослідників України у відтворенні давньої історії в межах, які виходять за її сучасні кордони, була досить скромною. Певною мірою це було подолано після 1992 року участю в міжнародних проектах, деякі з них мали на меті саме відтворення праісторії суміжних територій колективними зусиллями – приміром, у межах польсько-українського проекту Baltic-Pontic Studies⁴. Саме тоді в автора дослідження з'явився інтерес (і можливість) ознайомитися з

археологічними матеріалами з періоду VI-III тис. до н. е. не лише у музеях та бібліотеках Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Сербії, Словенії, Туреччини та інших країн, а навіть побувати на місцях археологічних досліджень та прийняти у них участь. Наслідком стало певне розуміння ситуації, яка склалася у вивченні європейської праісторії та певних тенденцій її розвитку.

Помітно, що нині навіть автори новітніх синтезів як правило не повною мірою володіють даними по території на схід від Карпат, що впливає на якість та достовірність подібних узагальнень⁵. Однак те саме можна сказати і про вітчизняних дослідників. Зрештою, ситуація є подібною практично в усіх країнах. Навіть археологи, які досліджують одну археологічну культуру, яка розділена сучасними кордонами, можуть по-різному її називати і робити узагальнення, які не сприймають з тих чи інших причин їх колеги з іншої сторони. Нині відбувається процес подолання цих проблем.

З іншого боку, у вітчизняній історіографії в описі вказаних періодів давньої історії, за деякими винятками⁶, узвичаєно обмежуватися терито-

¹ Childe V. G. The Danube in Prehistory /

V. G. Childe. – Oxford: Clarendon Press, 1929. – 479 p.

² Gimbutas M. The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe / M. Gimbutas. – New-York: Harper Collins 1991. – 529 p.

³ Childe V.G. The Aryans / V.G. Childe. – New York: Alfred and Knopf, Inc. – 1926. – 221p.

⁴ Відейко М.Ю. Археологія між Балтикою і Понтом / М. Ю. Відейко // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 139 - 140.

⁵ Whittle A. Europe in the Neolithic: the creation of new worlds / A. Whittle. – Cambridge, 1996. – 460 p.; Müller J. Die Jungsteinzeit // Atlas der Vorgeschichte. – Theiss: Konrad, 2009. – P. 60-107.

⁶ Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование / В.Н. Даниленко. – К. : Наук. дум-

рією на схід від Карпат, (переважно у межах колишнього СРСР), а інші території згадують лише побіжно, причому часом у давніх версіях іноземних дослідників, про які йшлося вище.

Дослідники на заході вбачали і вбачають у процесах, які мали місце на території на схід від Карпат певні рушійні сили змін, які мали місце на Заході. Це насамперед концепція «курганних народів» М. Гімбутас та її послідовників¹. Суть її полягала в тому, що «цивілізація Старої Європи», заснована на засадах матриархату, була знищена у V-IV тис. до н. е. кількома хвилями мігрантів-індоєвропейців, репрезентованих так званими «курганними народами». І якщо «матріархальна» парадигма розвитку не знайшла багатьох прихильників (до речі, вона була заявлена ще у 30-ті роки дослідниками з СРСР), то тема зі «степовою інвазією» нині значною мірою піддана критиці та переглянута з урахуванням свідчень нових досліджень². Однак степовий компонент теорії М. Гімбутас цілком незалежно розробили провідні українські археологи В. М. Даниленко та Д. Я. Телегін. І нині ця тематика все ще лишається актуальною при відтворенні цієї частини європейської праісторії, а також історії території України в різних її аспектах³.

Актуальним у світлі сказаного виглядає як поширення наукових інтересів українських дослідників у західному напрямку, так і співпраця з європейськими дослідниками, зацікавленими у глибокому освоєнні матеріалів зі сходу на постійній, не епізодичній основі. Останнім часом є певні тенденції в цьому напрямку, які дозволяють більш оптимістично дивитися в майбутнє.

Таким чином ми бачимо, що важливою умовою поступу на ниві етноісторичних досліджень є

встановлення цілісної картини давніх суспільств Центральної та Південно-Східної Європи упродовж V-IV тис. до н. е. з урахуванням передісторії цього періоду. Розуміючи складність завдання, маємо надію, що наше дослідження надихне на наступну працю, зокрема в межах міжнародних проєктів, у цьому напрямку.

Основна мета роботи – реконструкція суспільних та етнічних трансформацій на теренах Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н. е., установлення залежності між етнічними та суспільними процесами у розгляданий період. У нашій роботі межі території Центральної та Південно-Східної Європи визначено з урахуванням культурних реалій VI-IV тис. до н. е., пов'язаних насамперед із поширенням відтворювального господарства, які дещо відрізняються від прийнятого нині районування, що склалося переважно у працях істориків та економістів упродовж XIX-XX ст., коли ці поняття, власне, і були сформовані як такі. З цієї причини до регіону включено також території до Дніпра на сході, які для більш пізніх періодів прийнято включати до Східної Європи. З другого боку, на півночі ми обмежилися територіями, прилеглими до Карпат, залишивши поза межами Прибалтики. На півдні межа проходить по кордонах Європи, залишаючи поза межами Анатолію, яку іноді включають до південно-європейського регіону.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань дослідження:

- розглянути наявні концепції суспільного та етнічного розвитку регіону Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н. е.;
- провести систематизацію джерел;
- установити хронологію та періодизацію регіону;
- дати характеристику спільнот на теренах Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н. е.;
- реконструювати соціальні структури для розгляданого періоду та динаміку їх розвитку;
- реконструювати можливі етнічні спільноти за наявними свідченнями;
- з'ясувати зв'язки між спільнотами, їх причини та характер;
- установити вірогідне співвідношення соціальних та етнічних структур на окремих етапах;
- виділити етапи вірогідних суспільних та етнічних трансформацій.

В останні 20-30 років тривало розроблення тематики, пов'язаної з «індоєвропейізацією» та «прабатьківщиною» індоєвропейців. Пік публікацій та наукової дискусії припадає на 70-90-ті роки XX ст., а на початку 2000-х спадає, особливо за межами України, де завершився низкою фунда-

ка, 1974. – 176 с.; Залізняк Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. – К., 1998. – 307 с.

¹ Anthony D. The Horse, the Wheel and Language. How Bronze Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World / Anthony D. – Princeton University Press, 2007. – 553 p.; Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В.А. Дергачев // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188–236.

² Манзура И.В. Владеющие скипетрами / И.В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237–295; Рассамкин Ю.Я. Енеолит Украины та індоєвропейська проблема / Ю.Я. Рассамкин // Давня історія України: у 3 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 301–308; Videiko M.Yu. Tripolye – “pastoral” contacts. Facts and character of interactions / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 5–28.

³ Залізняк Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. – К., 1998. – 307 с.; Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П., Мурзін В.Ю., Отрошенко В. В., Сегеда С.П. Етнічна історія України / П.П. Толочко, Д.Н. Козак, О.П. Моця, В.Ю. Мурзін, В.В. Отрошенко, С.П. Сегеда. – К., 2000. – С. 19–44.

ментальних видань – до енциклопедичних включно¹. Вражаючими були системні міждисциплінарні дослідження, розгорнуті під керівництвом К. Ренфрю, зокрема із залученням на певному етапі і фахівців із України². Одним із останніх монументальних видань з приводу прабатьківщини стала праця Д. Ентоні³. Це становище можна пояснити тим, що було повністю використано основний фонд археологічних джерел, особливо з понтійських степів, який виявився все ще недостатнім попри значні зусилля по його впорядкуванню⁴. Саме з цієї причини у нашій праці увагу буде зосереджено на загальній характеристиці етносоціальної ситуації у V-IV тис. до н. е.

Слід мати на увазі ту обставину, що в останні десятиліття значно інтенсифікувалися археологічні дослідження у Центральній та Південно-Східній Європі, стимульовані входженням низки країн до ЄС та розгортанням безпрецедентних за розмахом рятувальних розкопок. Наслідком останніх стало нагромадження матеріалів в обсягах та масштабах, ніколи раніше не доступних дослідникам.

Значним поштовхом стало також розгортання міжнародного співробітництва. Для території України прикладом можуть бути проекти з вивчення поселень-протоміст трипільської культури, які проведені спільно з колегами з Німеччини та Британії у 2009-2014 роках⁵. Аналогічні проекти, зокрема транскордонні, мали місце в багатьох країнах Південно-Східної Європи⁶. Згадані дослідження з самого початку здійснюються на міждисциплінарному рівні, що дозволяє комплексно підходити до відтворення історії життєдіяльності давніх хліборобських суспільств.

Предметом обговорення із залученням нових джерел стало широке коло питань – починаючи від хронології комплексів до суспільних та етнокультурних реконструкцій.

Уже у 80-ті роки XX ст. дослідникам вдалося перейти на вдосконалену систему абсолютної хронології, яка дістала підтвердження для початку III тис. до н. е. свідченнями письмових джерел та, що не менш важливо, археологічної стратиграфії⁷. При цьому різниця у віці комплексів у ряді випадків становила з попередніми уявленнями від 600-700 до 900 років, внаслідок чого було значно поглиблено датування культур і відповідних періодів у цілому навіть порівняно з ситуацією, яка мала місце після «радіовуглецевої революції» 60-х років.

Приміром, якщо Кукутень-Трипілля ще у 80-90-ті роки XX ст. датували у межах IV-III тис. до н.е., то нині – V та початком III тис. до н. е. Слід зауважити, що процес перегляду попередніх хронологічних схем в Україні хоча і було розпочато наприкінці 80-х років XX ст. і в цілому завершено упродовж 90-х⁸, однак і досі все ще можна натрапити на adeptів «старої хронології», зокрема й у наукових виданнях.

Розроблена система хронології із застосуванням ізотопних дат надає змогу датувати певні об'єкти та явища з точністю до кількох десятиліть, що за умови відсутності будь-яких писемних джерел виглядає цілком пристойно. Ці відомості корелюють зі стратиграфічними спостереженнями та іншими методами датування.

На зазначених територіях мало місце і таке явище, як нерівномірність рівня суспільно розвитку, зокрема в межах культурних комплексів, які у вітчизняній (і не лише) історіографії традиційно позиціонуються і розглядаються як монолітні утворення – це стосується насамперед спільноти Кукутень-Трипілля. Сучасний стан знань дає змогу на її прикладі показати процеси, які мали місце і в інших, аналогічних за складом та характером утвореннях на теренах Європи. Ідеться про такі масштабні спільноти, як культурні комплекси Коджадермен-Каранове-Гумельниця, Лендель, Вінча, Полгар, КЛП, Баден-Костолац-Коцофень. За нинішнього рівня вивченості жоден із перелічених комплексів уже неможливо розглядати як монолітне етносоціальне утворення, без огляду на структуру, часом досить складну, а також взаємозв'язки та взаємодію з сусідами.

¹ Encyklopedia of Prehistory. – New-York; Boston; Dordrecht; London; Moscow, 2007. – P. 367-372.

² Examining the farming/language dispersal hypothesis / eds. P. Bellwood, C. Renfre. – Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research, 2003. – 505 p.

³ Anthony D. The Horse, the Wheel and Language, p. 458-466.

⁴ Rassamakin Y. Die nordpontische Steppe in der Kupferezeit / Y. Rassamakin // Archäologie in Eurasien. – 2004. – Bd. 17.

⁵ Chapman J. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / J. Chapman, M. Videiko, D. Hale, B. Gaydarska, N. Burdo, K. Rassmann, C. Mischka, J. Müller, A. Korvin-Piotrovskiy, V. Kruts // European Journal of Archaeology. – 2014. – 17 (3). – P. 369-406.

⁶ Henkel – Stiftung G. (ed.) The Strumna / Strymon River Valley in Prehistory. – Sofia, 2007. – 544 p.

⁷ Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus / H. Parzinger // Romisch-Germanische Forschungen. – Bd. 52. – Mainz am Rhein, 1993. – T.1. – 365 s.

⁸ Videiko M.Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 1999. – Vol. 7. – P. 34-71; Відейко М.Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С. 106-118.

Історія вивчення та реконструкції праісторії Європи викладена у першому розділі, там само викладено і методику досліджень.

Для реконструкції етносоціальних трансформацій з використанням свідчень археології важливим є встановлення не лише хронологічних меж, а й певної внутрішньої періодизації, синхронізації культурних комплексів. У другому розділі розглянуто питання періодизації та абсолютної хронології для періоду V-IV тис. до н.е.

Щоб оцінити ті зрушення, зміни, що мали місце в давній історії Центральної та Південно-Західної Європи, слід порівняти між собою стан економіки, суспільних інституцій, етнокультурні карти, які відображають реалії певних періодів. У цьому дослідженні таких періодів є чотири.

Для розуміння подій, які мали місце у Центральній та Південно-Східній Європі упродовж двох тисячоліть, які є темою нашого дослідження, слід урахувати попередній період, який археологи називають добою «неолітизації». Цей час пов'язують з поширенням нових видів господарської діяльності, технологій (появою керамічного посуду, шліфованих знарядь із каменю тощо), зніною способу життя, відповідною ідеологією упродовж VI тис. до н. е. Зазначеному вище комплексу питань присвячено розділ третій.

Період 5000-4200 рр. до н. е. – час якісних змін та першого суспільно-економічного злету і першої кризи у Південно-Східній Європі (розділ четвертий). На початку згаданого періоду історія земель на захід від Карпат налічувала вже понад тисячоліття інтенсивної хліборобської колонізації та освоєння сировинних природних ресурсів – металу, кременю, солі. Тут було засновано тисячі поселень, зокрема укріплених, визначено межі племен та громад.

У той самий час на схід від Карпат спостерігаємо початок формування нових культурних комплексів, кожен із яких відіграє важливу роль у наступній історії Європи.

Період 4200-3400 рр. до н. е. – урізноманітнення версій регіонального розвитку (розділ п'ятий). Цей період став, можливо, найбільш наочним підтвердженням неопорності поступального розвитку давніх хліборобських спільнот та нерівномірності цього процесу на різних територіях. Кліматичні зміни, які спровокували економічний та суспільний колапс у найбільш розвинених у економічному та суспільному відношенні регіонах Південно-Східної та Центральної Європи в останній чверті V тис. до н. е., зовсім по-іншому вплинули на околиці Старої Європи, головним чином на ті, які у попередні кілька століть зуміли нагромадити певний економічний та технологічний, а разом і

демографічний потенціал, опанувати контроль над сировинними ресурсами та шляхами обміну.

Четвертий період – 3400-3000 рр. до н. е. – епоха глобальних змін (розділ шостий). Після майже тисячі років, які минули з часів потрясінь, що мали місце близько 4200 р. до н. е. і призвели до помітних трансформацій етнокультурної карти Центральної та Південно-Східної Європи, настала епоха нових, справді глобальних змін. Цього разу спільноти хліборобів по обидва боки Карпат потрапили у становище, яке потребувало докорінних змін не лише в системі господарювання, а й у характері розселення, трансформації соціальних структур.

У межах розділів матеріал викладено у певній послідовності, яка передбачає висвітлення особливостей функціонування відтворювальної економіки, давніх ремесел (металооброблення, кременеоброблення, гончарства), організації та предметів обміну, характеристики поселенських структур, спорудження громадських та культових об'єктів, військової справи. Окрему увагу приділено питанням реконструкції суспільних та етнічних структур. Для окремих тем послідовно наведено відомості стосовно стану справ у культурно-історичних комплексах, висвітлено зв'язки між ними.

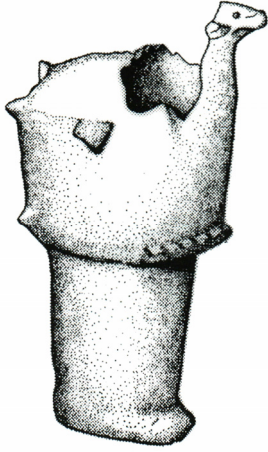
Ця книга була б неможливою без спільної праці, спілкування, дискусій та обміну інформацією і думками з багатьма дослідниками як в Україні, так і поза її межами, у зв'язку з чим висловлюю щире вдячність колегам: В. Бікбаєву, М. Буді, В. Дергачову, Г. Думітроаю, Д. Ентоні, О. Журавльову, С. Івановій, С. Кадрову, М. Качановській, В. Клочку, Я. Коварніку, А. Ковач, Я. Козловському, О. Коську, Н. Котовій, І. Кочкіну, Г. Лазаровичу, К.М. Лазарович, І. Манзурі, Джоан Марлер, М. Мерліні, Й. Мюллеру, О. Нікітіну, Ю. Павуку, Г. Пашкевич, К. Рассманну, М. Сохацькому, Т. Ткачуку, Р. Улрау, Е. Урсу, С. Ханзену, Р. Хофману, С. Церні, Л. Черняку, А. Шакурову, М. Шміт, О. Якубенку. Окрема щира вдячність за підтримку та обмін цікавими ідеями з приводу європейської праісторії Г. Казакевичу.

Автор хотів би висловити особливу вдячність за допомогу у написанні та підготуванні цього видання до друку Н. Бурдо та Ю. Мосенкісу.

Попри всі досягнення археології початку XXI ст. слід розуміти, що картина, яку ми отримали сьогодні, все ще у багатьох частинах лишається мозаїкою – або навіть складанкою з кількох мозаїк, як її визначав колись В. Г. Чайлд. Мозаїкою, камінці до якої збиратимуть і наступні покоління археологів та істориків, намагаючись розкласти їх та отримати нові знання.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Перші узагальнення з давньої історії Європи, які ґрунтувалися на свідченнях археологічних досліджень, з'явилися вже у другій половині XIX ст. Від того часу праця науковців просува-

лася в кількох напрямках: створення поглиблених розробок, присвячених давній історії (праісторії) території окремих країн, регіонів (особливо популярними стали Середземномор'я, Балкани, Південно-Східна, Центральна та Північна Європа) і, нарешті, створення загальноєвропейських праісторичних та етнічних реконструкцій. Взаємно доповнюючи одна одну, вони стимулювали також дискусію між дослідниками, сприяли поглибленню та синтезу нових знань.

Це був досить довгий та непростий шлях. Якщо у другій половині XIX ст. дослідники активно дискутували стосовно правомірності застосування археологічної періодизації з виділенням кам'яного, бронзового та залізного віків, у першій половині – третій чверті XX ст. актуальними стали дискусії стосовно виділення археологічних культур, їх можливої ідентифікації з давніми етнічними спільнотами, то в останні десятиліття XX ст. на порядок денний постали питання побудови абсолютної хронології з застосуванням методів природничих наук, які перетворилися на справжню *«радіовуглецеву революцію»*¹.

На початку XXI ст. актуальними стали розроблення з врахуванням результатів дослідження ДНК давніх популяцій, ізотопних аналізів тощо². Проте як і раніше основою досліджень залишалося здобування і систематизація, осмислення археологічних матеріалів.

У цьому розділі ми маємо намір зробити стислий огляд уявлень дослідників про давню Європу, характеру узагальнювальних праць з праісто-

рії, розроблення у галузі етносоціальних реконструкцій для V-IV тис. до н. е., а також викласти методiku таких досліджень.

При цьому більш детально буде висвітлено розроблення останніх трьох десятиліть. Це пов'язано з тими змінами, які спричинено стрімким зростанням фонду наявних археологічних джерел, інтенсивним міждисциплінарним дослідженням із залученням широкого спектру природничих наук. Усі вони багато в чому докорінно змінили уявлення про давню Європу, які досить тривалий час лишалися практично незмінними з 20-30-х років XX ст. Особливо археологічні дослідження в Центральній та Південно-Східній Європі активізувалися зі входженням до ЄС країн колишнього соцтабору – Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Болгарії та Румунії. Небачені за розмахом рятувальні дослідження в зонах новобудов³ дали величезний обсяг першокласних відомостей, які докорінним чином змінили уявлення про матеріальну культуру та історію суспільств VI-IV тис. до н. е.

Складалася ситуація, за якої дослідники з окремих країн не встигають не лише публікувати, а й усебічно аналізувати інформацію, отриману їхніми закордонними колегами й у своїх узагальненнях її не враховують. Таким чином утворюється замкнене коло – коли вони звертаються до узагальнювальних праць сусідів, то мають певні шанси отримати проблемні висновки. Вихід можна вбачати у розширенні міжнародної співпраці, широкому обміні інформацією.

³ Maciszewski R. Ochrona dziedzictwa archeologicznego / R. Maciszewski // ed. A. Krzysniak. – Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad w Polsce. – Warszawa, 2005. – S. 6-11; eds. Wiśniewski M., L. Kotlewski. – Archeologia autostrady. Badania archeologiczne w pasie budowy Autostrady A1 w granicach województwa kujawsko-pomorskiego. Katalog zabytków. – Bydgoszcz, 2013. – 191 s.; Wollák K. Large-scale preventive excavations in Hungary / K. Wollák P. Raczky // eds. J. Bofinger, D. Krausse. – Large-scale excavations in Europe: Fieldwork strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference Esslingen am Neckar, Germany, 7th – 8th October 2008. – EAC Occasional Paper. – 2008. – № 6. – P. 115-136; Kuna M., Smrž Z. The past and present of large-scale excavations in the Czech Republic / M. Kuna, Z. Smrž // J. Bofinger, D. Krausse (eds.). Large-scale excavations in Europe: Fieldwork strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference Esslingen am Neckar, Germany, 7th – 8th October 2008. – EAC Occasional Paper. – 2008. – № 6. – P. 137-150 та ін.

¹ Renfrew C. Archaeology Introduction / C. Renfrew // Radiocarbon. – 2009. – 51. – № 1. – P. 121-122.

² Skoglund P. Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers and Hunter-Gatherers in Europe / P. Skoglund, H. Malmström, M. Raghavan, J. Storå, P. Hall, E. Willerslev, M.T.P. Gilbert, A. Götherström, M. Jakobsson // Science. – 2012. – 336. – P. 466-469; Shennan S. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic / S. Shennan // Human Biology, 2009. – 81. – 2-3. – Article 12. – P. 347 та ін.

1.1. РЕКОНСТРУКЦІЇ «ПРАІСТОРІЇ»: НАПРЯМКИ, ІДЕЇ, РЕЗУЛЬТАТИ

Визначення терміна «праісторія» має певні особливості та може різнитися залежно від місцевих традицій. Якщо на Заході так визначають період до появи писемності, а в окремих випадках період, що передував появі цивілізації, то в радянській та пострадянській традиції йдеться про «історію первісного суспільства», «первісність». Спроби прив'язати «первісність» та «праісторію» до археологічної періодизації трьох віків виявилися малопродуктивними, коли було остаточно встановлено, що досить складні у соціальному та культурному розвитку суспільства можуть виникати (і починають виникати) на технологічному рівні неоліту або мідного віку. Особливо це стало помітно у другій половині ХХ ст., після археологічних відкриттів не лише у Європі, а й в осередках виникнення найдавніших цивілізацій Єгипту, Месопотамії, Китаю, яким передували «перехідні періоди» тривалістю у тисячу і більше років (які відповідали «пізньому неоліту» або «єнеоліту»), до яких досить складно або і неможливо прикласти наявні уявлення про «первісне суспільство»¹.

Виявляється, що складно провести чітку межу між певними інституціями. Суспільство може перебувати у процесі трансформації, повсякчас пристосовуючись до нових реалій буття. Спроба вивчення цього процесу з використанням «усталеної» або відповідним чином модернізованої термінології призводить до тривалих дискусій. Прикладом цього можуть бути теми трипільських протоміст, «трипільської цивілізації» тощо. Археологічні відкриття порушують чіткість усталених на відповідних свідченнях «критеріїв» та «ознак» міст, «первісного суспільства», державності тощо, виділені на археологічному матеріалі ще в першій половині – середині ХХ ст.². Давно стало зрозумілим, що їх характеристики, скажімо, початку V та початку IV тис. до н. е. істотно різняться. Узагальнення наявної інформації та отримання в останнє десятиліття нових відомостей дає змогу перейти до певної конкретизації оцінок у вказаних хронологічних межах.

¹ Не випадковим у цьому сенсі є підзаголовок останнього тому історії первісного суспільства, виданого у СРСР у 80-ті роки ХХ ст.: Бромлей Ю.В., Куббель Л.Е., Першиц А.И. (ред.) История первобытного общества. Эпоха классообразования. – М.: Наука, 1988. – 568 с.

² Бурдо Н.Б. Трипілья у контексті цивілізаційного процесу / Н.Б. Бурдо // Записки НТШ. – Т. ССІІІ. – Львів, 2007. – С. 66-89; Відейко М.Ю. Суспільства спільноти Прекукутень-Кукутень-Трипілья у V-IV тис. до н.е: обриси та тенденції розвитку у контексті «Старої Європи» / М.Ю. Відейко // Мова і час. – 2015. – Вип. 382. – С. 16-18.

Постає питання, наскільки актуально зараз вести мову про «первісні суспільства» як знакову межу для визначення «праісторії»? Більш продуктивним видається перехід до відтворення давньої історії на загальних засадах, ясна річ, із урахуванням джерельної бази та необхідності комплексного підходу, міждисциплінарних досліджень.

Характер історичних реконструкцій стосовно дописемної історії від початку був зумовлений специфікою археологічних джерел та можливостями їх дослідження. Вивчення та систематизація цих джерел давали змогу насамперед визначити територію поширення «археологічної культури» (яка, на думку дослідників, мала відповідати певній історичній або етнічній спільноті³), періодизацію, у деяких випадках – абсолютну хронологію (відповідно до поточного рівня знань у цій галузі).

Створення археологічних карт унаочнювало ситуацію у певні періоди в межах окреслених територій. Відповідно порівняння подібних даних відкривало можливості до міркувань стосовно міграцій, поширення носіїв тих чи інших археологічних культур тощо. Інформація про матеріальну культуру давала підстави для висновків про економіку, суспільний лад, технологічний рівень давніх ремесел, релігійні уявлення.

Популярними на початку ХХ ст. також були пошуки «історичних коренів» сучасних європейських народів через пошуки спадковості в археологічних матеріалах, які охоплювали тисячоліття історії. Для території України найвідомішими прикладами подібних узагальнень того часу є праці В.В. Хвойки⁴ та М. С. Грушевського⁵.

Паралельно, з нагромадженням результатів археологічних розкопок, ішли два процеси: глобальної систематизації археологічних знань та спроби історичних узагальнень, зокрема стосовно окремих територій. Прикладом розвитку першого напрямку досліджень для території Європи можна розглядати відому енциклопедичну працю, яка вийшла в Берліні у 20-ті роки ХХ ст. за редакцією М. Еберта та містила відому на той час інформацію про археологічні комплекси, зокрема в Центральній та Південно-Східній та Схі-

³ Наприклад – міркування про етнічну належність трипільської культури – слов'янську у В.В. Хвойки: або фракійську – у Е. Р. фон Штерна: Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М., 1906. – Т. 1. – С. 49-51.

⁴ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – 103 с.

⁵ Грушевський М.С. Історія України-Русі / М.С. Грушевський. – К.: Наукова Думка. – 1991. – С. 32-40.

дній Європі¹. Водночас з'являється низка регіональних узагальнюювальних праць з «праісторії» або давньої історії, які охоплювали всі періоди, передусім від кам'яного віку до раннього залізного віку².

Тоді ж, у 20-ті роки вийшла низка праць британського археолога В.Г. Чайлда, які є прикладом історичного узагальнення європейського масштабу³. Автор уважав за необхідне вже на початку праці дати визначення специфічним археологічним концепціям, зокрема поняттю археологічної культури та її співвідношення з давніми «народами», про існування яких було відомо переважно на підставі відомостей з археологічних розкопок. Він також коротко пояснив основні методи, які використовувала археологічна наука в ті часи для впорядкування здобутих відомостей⁴.

Слід зауважити, що в той час були опубліковані також і інші узагальнення з «праісторії», про які нині менше згадують, присвячені суспільній організації в давні часи⁵.

Наповнення «праісторії» Європи етнічним змістом було неможливим без звернення до теми походження та історії індоєвропейської мовної сім'ї. У згаданому випадку археологи – і це було надзвичайно важливо – отримували додаткову інформацію від лінгвістів, отримавши таким чином відомості про «реалії» матеріальної культури, побуту та релігійних уявлень давніх суспільств. Власне, таким чином до етнологічних досліджень залучалися археологічні джерела.

Важливою віхою у подібних дослідженнях стала праця В. Г. Чайлда, присвячена аріям⁶. Автор спробував свої сили в етноісторичному дослідженні, використавши при цьому археологічні джерела. Через певне політичне забарвлення на-

зви, цю працю В. Г. Чайлда більше не перевидавали⁷, однак висловлені у ній ідеї та напрямки досліджень набув значної популярності, що подекуди не втрачена і досі.

У цьому немає нічого дивного, адже як ключові події давньої історії тривалий час розглядали міграції населення. Вони мали різні напрямки – скажімо, з заходу на схід – як «походи індогерманців» Г. Коссіні⁸, або «індоєвропейців» зі сходу на захід⁹. Історія Балкан та Південно-Східної і частково Центральної Європи за такого підходу зводилась або до поширення культурних навичок та світла цивілізації прагерманцями, або до руйнування блискучих цивілізацій Південно-Східної Європи хвилями «курганних народів».

Значне число праць, у яких пам'ятки мідного віку V-IV тис. до н.е., особливо степові, розглядаються у контексті індоєвропейської проблеми, належить насамперед М. Гімбутас. Дослідниця розробила концепцію існування ранньоземлеробської цивілізації в Центральній та Південно-Східній Європі, у якій домінував матриархат і які, на її думку, впали внаслідок кількох хвиль вторгнення патріархальних скотарських суспільств «курганних культур». Етап європейської праісторії, пов'язаної з поширенням відтворювального господарства, за М. Гімбутас починається з 7000-6500 рр. до н. е., коли в південних районах – на островах та узбережжі Егейського моря – виникають перші осередки давніх хліборобів. Це сталося завдяки контактам з Анатолією. Наступне тисячоліття, на думку дослідниці, стало періодом поширення археологічних культур із керамічним посудом та відтворювальним господарством у регіонах Егеїди, Центральних та Східних Балкан, Адріатиці. Упродовж іще 500 років, з 5500 по 5000 рр. до н. е. відбувається поширення хліборобства в Центральній Європі, зростають кількість та розміри поселень. У цей період починається розвиток місцевої металургії та металооброблення. Час між 5000 і 4300 рр. до н. е. дослідниця визначила як «вершину культурного розви-

¹ Ebert M. (hersg). Reallexikon der Vorgeschichte. / M. Ebert. – Berlin: Walter De Gruyter & Co, 1929. – Bd. 1-6.

² Ebert M. Südrufland im Altertum / M. Ebert. – Bonn; Leipzig: Schroeder, 1921. – 436 s.; Antoniewicz W. Archeologia Polski: Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski / Antoniewicz W. – Warszawa, 1928. – 344 s.; Kozłowski L. Zarys pradziejew Polski południowo-wschódniej / L. Kozłowski. – Lwow, 1939. – 104 s.

³ Childe V. G. The Dawn of European Civilization / V. G. Childe – London: Kegan Paul, French, Trubner, 1925. – 328 p.; Childe V.G. The Danube in Prehistory / V.G. Childe. – Oxford: Clarendon Press, 1929. – 479 p.

⁴ Childe V.G. The Dawn of European Civilization..., p. vii-ix.

⁵ Rivers W.H.R. Kinship and Social Organization / W.H.R. Rivers. – London: Constable & Co Ltd, 1914. – 208 p.; Morgan J. Prehistoric Man: A General Outline of Pre – history / Translated by J. H. Paxton and Vera C. C. Collum. – London: K. Paul, Trench, Trubner & co. Ltd.; New York: A.A. Knopf, 1924. – 304 p.

⁶ Childe V.G. The Aryans / V.G. Childe. – New York: Alfred and Knopf, Inc. – 1926. – 221 p.

⁷ Російський переклад побачив світ на 80 років пізніше та під іншою назвою: Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. – М.: Центрполиграф, 2005. – 260 с.

⁸ Kossinna G. Die indogermanische Frage archaologisch beantwortet. Zeitschrift für Ethnologie. – 1902. – 34. – S. 161-222; Клейн Л.С. Археология в седле (Косинна с расстояния в 70 лет) / Л.С. Клейн // Stratum plus. – 2000. – № 4. – С. 88-140.

⁹ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / Александр Яковлевич Брюсов. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 263 с.; Даниленко В. Н. Энеолит Украины / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.; Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: автореф. дис. ... д.и.н.: 07. 00. 06 / Мерперт Николай Яковлевич. – М., ИА АН СССР 1968. – 84 с.

тку Центральної та Південно-Східної Європи», що, між іншим, знайшло вияв у розквіті виробництва кераміки, обробленні міді та золота, появи монументальної архітектури. Цей розквіт перервано першою хвилею вторгнення «курганних народів» на Балкани та в Центральну Європу між 4300 і 3500 рр. до н. е., що привела до «індоевропеїзації» насамперед Балкан та згасання цивілізації «Старої Європи». Друга хвиля вторгнень між 3500 і 3000 р. з Понтійських степів поклати край існуванню решти хліборобських давньоевропейських культур мідного віку включно з Кукутень-Трипіллям, утворення змішаних культур в Центральній та Південно-Східній Європі за участі індоевропейців¹.

У останньому аспекті вірогідну появу вершинства в середньостігівській культурі розглядали як «поворотний момент» у історії². Попри послідовну та тривалу критику цієї концепції³ вона була і лишається досі вельми популярною⁴.

І якщо погляди стосовно домінування матриархату в Давній Європі мають скоріше історіо-

графічне значення⁵, то тема «степової інвазії» все ще лишається актуальною. Наприклад, у сучасній українській історіографії концепція М. Гімбутас фактично є домінантною, особливо на прикладі ряду узагальнювальних праць із давньої історії, починаючи з 90-х років XX ст. Однак чимало положень, навколо яких точилася (і точиться) дискусія стосовно «курганних народів» та їхнього місця у давній історії, потребують критичного перегляду – елементарної відповідності наявним археологічним та іншим відомостям.

Період, що нас цікавить, дістав певне висвітлення в капітальній праці «Етнічна історія України»⁶, яка відобразила бачення вітчизняних дослідників, що склалося у період після виходу іншого, не менш важливого видання – «Давня історія України». Детально розглянуто етнічні аспекти, пов'язані з «трипільсько-кукутенською культурно-історичною спільнотою» та «індоевропейська проблема в контексті енеоліту України»⁷. Автор між іншим багато полемізує зі спробами прив'язати Трипілля до етногенезу українського народу, наголошуючи на тому, що переважним серед дослідників є погляд на трипільську культуру, як «неіндоевропейську взагалі»⁸. Крім посилення на характер культурного комплексу, задіяно дані антропології, при цьому показано, що антропологічний склад трипільської людності мав змішаний характер⁹.

З другого боку, даючи опис господарства та культури давніх індоевропейців, реконструйований за свідченнями лінгвістики, В. В. Отрощенко перелічує господарські заняття та технології, більшість із яких, однак, була притаманна саме носіям трипільської культури. Тим не менш автор послідовно обстоює ідею степової прабатьківщини індоевропейців та особливу роль середньостігівсько-хвалинської культурно-історичної області.¹⁰

За останні десятиліття не менш популярними серед дослідників праісторії Європи стали праці та ідеї К. Ренфрю¹¹, який пов'язував поширення носіїв індоевропейських мов із розповсюджен-

¹ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древньої Європи / М. Гімбутас. – Москва: Россмэн, 2006. – С. 490.

² Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи / В.М. Даниленко, М.М. Шмаглій // Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 3-20.

³ Титов В. С. К изучению миграций бронзового века / В.С. Титов // Археология Старого и Нового Света. – М.: Наука, 1982. – С. 89-145; Збеневич В. Г. Место Трипольской культуры в энеолите Причерноморья / В.Г. Збеневич // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – С. 109-119; Rassamakin Yu. Ya. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC / Yu.Ya. Rassamakin // Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. – Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999. – Р. 59-182; Rassamakin Yu. Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000 BC) in Light of the New Cultural-chronological Model / Yu.Ya. Rassamakin // Ancient interactions: east and west in Eurasia. – Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. – 2003. – Р. 49-73; Манзура И. В. Владеющие скипетрами / И.В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – №2. – С. 237-295; Конча С.В. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу / С.В. Конча // Археологія. – 2001 – №3. – С. 35–43 та ін.

⁴ Черных Е.Н. Культурные контакты в Циркумпонтийской области / Е.Н. Черных // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – С. 98–108; Меллори Дж. Индоевропейские прародины / Дж. Мэллори // Вестник древней истории. – 1997. – № 1. – С. 61-82; Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В.А. Дергачев // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188-236; Anthony D. Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World / David Anthony. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2007. – 553 p. та ін.

⁵ У радянській історіографії ця тема була піднята ще у 30-40 роки – наприклад, про матриархат у носіїв трипільської культури писала Т. С. Пассек, якій починаючи з 50-х рр. опонував С. М. Бібіков.

⁶ Отрощенко В. В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху / В.В. Отрощенко // Етнічна історія України. – К., 2000. – 280с. – С. 7-44.

⁷ Там само. – с. 24-25

⁸ Там само. – С 25

⁹ Там само. – С 25

¹⁰ Там само. – С 27-30.

¹¹ Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins / C. Renfrew. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 368 p.

ням відтворювального господарства. Цей дослідник в останні два десятиліття організував масштабні міждисциплінарні дослідження в напрямку вивчення співвідношення між археологічними культурами та мовами.

Іншим важливим пунктом, який постійно привертав увагу дослідників починаючи із 70-х років ХХ ст., було утворення комплексних суспільств на Балканах, представлених культурними комплексами

Коджадермен-Каранове-Гумельница та Вінча. Особливе місце в цих працях посідали насамперед дослідження місця Варненського некрополя¹, роль металургії². В цьому напрямку було чимало дискусій та досягнень, які значною мірою змінили ставлення та підходи до відтворення давньої історії Європи, надто у сенсі вторинності стосовно Стародавнього Сходу, який тривалий час беззастережно розглядали як чи не єдине джерело всіх інновацій та культурних традицій.

Історичні реконструкції, як правило, обмежувались окремими культурно-історичними комплексами або їх частинами. Такі праці вирізняє ретельне підготування відомостей, значна кількість важливої та конкретної інформації³. Типо-

вими є також регіональні праці з давньої історії, які обмежуються територіями окремих країн або їх частинами⁴. Не менш поширені дослідження, присвячені географічно виділеним регіонам – Подунав'ю, Балканам тощо⁵.

Періодично перевидано праці з оглядом «пра-історії» Європи від найдавніших часів до раннього залізного віку або середньовіччя⁶. Їх вирізняє охоплення лише певного кола культурних явищ та територій, без усебічного охоплення питань економічного та суспільного життя.

На цьому тлі вирізняються праці, у яких зроблено спроби дати всебічну реконструкцію давньої історії в межах континенту. Однак у деяких випадках автори відтворюють її, ідучи від певної ідеї до її ілюстрації археологічними матеріалами. Одним із яскравих прикладів є праці М. Гімбутас, яка відтворює матриархальну «цивілізацію Богині» у «Старій Європі», протиставляючи її жорстокому патріархальному світу давніх скотарів із понтійських степів⁷. Слід зауважити, що свого часу саме ця частина концепції М. Гімбутас викликала хвилю критичних статей⁸, про-

¹ Chapman J. Social inequality on Bulgarian Tells and the Varna Problem / J. Chapman // ed. R. Samson. – Social archaeology of houses. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990. – P. 49-98; Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture. A Study of Technology and origins of Complex Society // BAR International Series. – 1984. – № 217. – 229 p.; Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory / D. Gronenborn // Documenta Praehistorica. – 2009. – T. XXXVI. – P. 97-110; Kadow S. Power and Authority in prehistory and the problem of interdisciplinary Archaeological Studies // *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. – 2011, 6. – S. 11-54, та ін.

² Renfrew C. Varna and the social context of early metallurgy / C. Renfrew // *Antiquity*. – 1978. – 52. – P. 199-203; Chernykh E.N. Ancient Mining and Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age / E.N. Chernykh. – Cambridge, 1992. – 335 p.; Ciugudean H. The Copper Metallurgy in the Cotofeni Culture (Transylvania and Banat) // *Apulum XXXIX*. – 2002. – P. 95-106; Matuschik I. Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel- und Südosteuropas / I. Matuschik // M. Mainberger (ed.) *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried*. – Staufen: Teraqua CAP, 1998. – S. 207-261; Antonović D. Prehistoric copper tools from the territory of Serbia / D. Antonović // *Journal of Mining and Metallurgy*. – 2009. – Vol. 45 (2) B. – P. 165 – 174; Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындина. – Москва: Едиториал УРСС, 1998. – 288с.

³ Наприклад: Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. / С.О. Гусев. – Вінниця, 1995. – 304 с.; Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации /

В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.; Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я / Е.В. Овчинников. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 406 с.; Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины / Л.В. Субботин. – К.: Наукова Думка, 1983. – 138 с.; Bogнар – Kut-zian I. The Early Copper Age Tiszapolgar culture in the Carpathian Basin / I. Bogнар – Kut-zian. – Budapest, 1972. – 253 p.; Migdley M.S. TRB Culture: The First Farmers of the North European Plain / M.S. Migdley. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992. – 220 p.; Szmyt M. *Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach* / M. Szmyt. – Poznań, 1996. – 329 s.

⁴ Наприклад: Залізняк Л. Передісторія України X-V тис. до н. е. / Л.Л. Залізняк. – К., 1998. – 307 с.; Sulimirski T. *Polska przedhistoryczna. Od epoki lodowcowej do okolo 2000 przed Chr.* / T. Sulimirski. – London, 1955. – Cz. 1. – 160 s.; Sulimirski T. *Prehistoric Russia* / T. Sulimirski. – London, 1970. – 449 p.; Cofta-Broniewska A., *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw* / A. Cofta-Broniewska, A. Koško. – Warszawa-Poznań, 1982. – 176 s.; Kruk J., Milisauskas S. *Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu* / J. Kruk, S. Milisauskas – Krakow, 1999. – 403 s.; Tasić N. *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans* / N. Tasić. – Belgrade, 1995. – 205 p.; Bailey D.W., Panayotov I. (eds.). – *Prehistoric Bulgaria*. – Madison: Prehistory Press, 1995. – 353 p.

⁵ Bailey D.W. *Balkan prehistory: exclusion, incorporation and identity* / Bailey D.W. – London; New-York, 2000. – 366 p.

⁶ *Prehistoric Europe. An Illustrated History* / ed. B. Gunlif. – Oxford; New-York: Oxford University press, 1998. – P. 136-201.

⁷ Gimbutas M. *The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe* / M. Gimbutas. – New-York: Harper Collins, 1991. – 529 p.

⁸ Chapman J. *The impact of modern invasions and migrations on archaeological explanation. A biographical sketch of Marija Gimbutas* / J. Chapman // hrsg. M. Diaz-Andreu,

те, як не дивно, сама ідея «степової інвазії» попри розлогі дискусії (про що вже йшлося раніше) так і не була остаточно відкинута. Останнім часом спостерігається цікавість низки дослідників до поняття «Цивілізації Старої Європи», у яке, однак, вкладають зміст, відмінний від початкового. Не згадуючи про матриархальну складову, яка була стрижнем концепції, більше уваги приділяють світу давніх хліборобів Європи як унікальному соціокультурному явищу, порівнюючи його з процесами зародження давніх цивілізацій Єгипту та Месопотамії¹.

У іншому ключі побудована праця А. Уїтлі,² де праісторію Європи розглянуто переважно як процес створення «нових світів» у період поширення та становлення відтворювальної економіки. Між іншим автор торкається подій та явищ, що мали місце на території України – становлення кочового тваринництва, появу поселень-гігантів трипільської культури тощо.

На радянському просторі були майже відсутні праці, подібні описаним вище. Велике значення мав огляд археології Європи, виконаний свого часу О.Л. Монгайтом³. Це не була праця з давньої історії регіону, хоча окремі екскурси все ж таки наявні. Однак у цьому двотомнику можна знайти чимало важливої інформації, однак при цьому слід мати на увазі ту обставину, що на час видання датування неоліту, енеоліту та раннього бронзового віку різнилося від сучасного на 500-800 років у бік поглиблення.

Історичні узагальнення на згадану тематику були наявні у багатотомних працях у формі невеличких розділів. Один із найкращих оглядів такого типу у виданні, присвяченому історії Європи, належить

В.С. Титову⁴. Слід відзначити, що цей розділ був написаний з використанням календарної хронології – каліброваних ізотопних дат, містить багатий фактичний матеріал та низку узагальнень, які на той час ураховували найновіші досягнення археологічної науки.

Важливою віхою стало створення наприкінці ХХ ст. провідними фахівцями з різних країн світу під егідою ЮНЕСКО синтетичної праці з історії людства від найдавніших часів, у якій у першому томі, у вигляді окремих розділів було подано відомості про історію кількох регіонів Європи у V-IV тис. до н. е. При цьому використано археологічну періодизацію – «неоліт», «халколіт» (тобто енеоліт – мідний вік), а не абсолютні дати⁵. Як бачимо, археологи, працюючи над відтворенням історії, широко використовують звичні поняття. Слід зауважити, що загальне число розділів із праісторії Європи в цьому томі більше, ніж по будь-якому іншому регіону планети. Ця обставина відображає порівняно високу міру вивчення території. З другого боку помітно, що кільком авторам не під силу скласти систематичну історію з урахуванням наявних на момент написання праці джерел. Як і на початку ХХ ст. дослідники вдаються до створення системи довідників, атласів, баз даних тощо, як регіонального⁶ так і загальноєвропейського характеру⁷.

В Україні за радянських часів традиційними стали дослідження, які обмежувалися її територією. Узагальнення виходили з періодичністю у 15-20 років. Написаний з «марксистських» позицій нарис історії населення території України в неоліті та ранньому бронзовому віці, який врахував також і дослідження 20-30-х років, за авторством

M. L. S. Sørensen. – *Excavating Women: A History of Women in European Archaeology*. London, 1998. – P. 295-314.

¹Anthony D.W., Chi J. Y. (eds.) *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC*. – Princeton University Press, 2009. – 256 p.; Бурдо Н.Б. Трипілля у контексті цивілізаційного процесу / Н.Б. Бурдо // *Записки НТШ*. – Львів, 2007. – Т. CCLIII – С. 66-89; Відейко М.Ю. До питання про порівняння процесів становлення перших цивілізацій: Месопотамія та Стара Європа (VI-IV тис. до н.е) / Відейко М.Ю. // *Записки НТШ*. – Львів, 2007. – Т. CCLIII. – С. 90-114.

²Whittle A. *Europe in the Neolithic: the creation of New Worlds* / A. Whittle. – Cambridge University Press, 1996. – 460 p.

³Монгайт А. Л. *Археология Западной Европы. Каменный век* / А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1973. – 355 с.; Монгайт А. Л. *Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века* / А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1974. – 408 с.

⁴Титов В. С. *Неолит и энеолит* / В.С. Титов // *История Европы*. Т.1. Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – С. 70-85.

⁵Де Лаат З. Я. *Европа в эпоху неолита* / З.Я. Де Лаат // ред. З.Я. Де Лаат. – *История человечества. Доисторические времена и начала цивилизации*. – М.: Издательский Дом «Магистр-Пресс», 2003. – Т. I. – С. 520-530; Гарашанин М. *Балканский полуостров и Юго-Восточная Европа в эпоху неолита* / М. Гарашанин. – Там само. – С. 558-570; Люнинг Й. *Центральная Европа в эпоху неолита* / Й. Люнинг. – Там само. – С. 571-587; Мерперт Н. Я. *Европейская часть бывшего СССР в эпоху неолита и халколита* / Н.Я. Мерперт. – Там само. – С. 588-599; Шеферд Р. *Горное дело в Европе в эпоху неолита и халколита* / Р. Шеферд. – Там само. – С. 650-661.

⁶Наприклад: М.Ю. Відейко (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1-2.

⁷C.Fowler, J.Harding, D. Hofmann (ed.) *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. – Oxford University Press, 2015. – 856 p.

тва Є.Ю. Кричевського з'явився ще 1940 р.¹ 1957 р. С.М. Бібіков, В.М. Даниленко та О.Ф. Лагодовська видали перший в історіографії нарис історії мідного віку в Україні². В.М. Даниленко 1974 р. видав монументальну працю «Энеолит Украины», в якій на базі археологічних та лінгвістичних джерел реконструйовано етноісторичні процеси в мідному віці. Не слід забувати також, що усі ці дослідження на археологічній ниві в Європі у XIX – першій половині XX ст. збіглися з епохою активного націтворення, переформування кордонів, отож із самого початку набули вкрай заполітизованого характеру³. У археологічних культурах доби неоліту вже тоді намагалися відшукати «культурних предків» європейських народів початку XX ст., відтворюючи їх мандрівки у пошуках «життєвого простору» та «історичної батьківщини». Зокрема, у центрі дискусій опинилися культури лінійно-стрічкової кераміки, трипільська, ямна, шнурової кераміки та інші⁴. З певних історичних причин Україна опинилася у подібному становищі вже наприкінці XX – на початку XX ст., що ми можемо спостерігати на прикладі написання як фундаментальних узагальнювальних академічних праць⁵, так і незлічених аматорських, але дуже активних розшуку «праісторичних коренів» українців⁶.

Описане вище відбувалося також на тлі створення теорій, які мали стати в пригоді у процесі систематизації, синтезу та осмислення відомостей. Історія «теоретичної археології» вже перетворилася на окрему спеціалізовану галузь досліджень, про яку ми матимемо можливість згадати лише в тому обсязі та аспектах, які є конче необхідними для написання даної праці⁷.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що серед описаного вище різноманіття складно знайти системний виклад історії окремих періодів, у якому були б більш-менш рівномірно висвітлені різні аспекти життя давніх суспільств – починаючи від економіки та закінчуючи їхньою структурою. У вітчизняній історіографії подібні дослідження, які б охоплювали період V-IV тис. до н. е. в Центральній та Південно-Східній Європі, практично відсутні.

1.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ

Зважаючи на ту обставину, що достовірно прочитані дослідниками системи письма з'явилися у другій половині IV тис. до н. е. (у Єгипті та Месопотамії), наше дослідження побудоване виключно на археологічних джерелах та відомостях міждисциплінарних студій.

Археологічні дослідження дають насамперед відомості про матеріальну культуру давнього населення поселення, відомості про поховальний обряд, економіку. Починаючи з кінця XIX ст. цей матеріал систематизовано як у межах концепції «трьох віків», так і по археологічних культурах. При цьому слід мати на увазі кілька обставин. По-перше, специфіку застосування понять «неоліт» та «енеоліт» («мідний вік») фахівцями з різних країн. Наприклад, для території Польщі, Словаччини, Сербії, Німеччини «неолітичними» вважають археологічні культури V-IV тис. до н. е., носії яких використовували мідь⁸. Ті ж самі або сучасні їм культурні комплекси за номенклатурою дослідників з Болгарії, Румунії або України позиціонуються як «енеолітичні»⁹. Надалі ми дотримуватимемося саме цієї точки зору, уживаючи поняття «енеоліт» в контексті характеристики певного хронологічного періоду, а не маючи на увазі якусь суспільно-економічну специфіку. Зауважимо, що спроби «прив'язати» історич-

¹ Кричевский Е.Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы // КСИИМК. – М.; Л., 1940. – Вып. 3. – С. 3-13.

² Нариси стародавньої історії Української РСР. / Ред Бібіков С.М. та ін. – К.: Наукова думка, 1957. – 632 с.

³ Кричевский Е.Ю. Индогерманский вопрос археологически разрешенный / Е.Ю. Кричевский // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н.Я. Марра. – М.; Л.: ОГИЗ, 1933. – С. 158-200.

⁴ Там само. – С. 159-160.

⁵ Давня історія України. Первісне суспільство / Ред. П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 231-382; Етнічна історія України / [П.П. Толочко, Д.Н. Козак, О.П.Моця та ін.]. – К., 2000. – С. 19-44.

⁶ Відейко М.Ю.. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні / Відейко М.Ю. // Археологія. – 2005. – №2. – С. 89-104.

⁷ Огляд різних аспектів подібних досліджень, зокрема теоретичних: Daniel G. The Idea of Prehistory / G. Daniel, C. Renfrew. – Edinburgh: University Press, 1988. – 264 р.; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ / В. М. Массон. – Л.: Наука, 1976. – 197 с.

⁸ Kruk J. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J.Kruk, S. Milisaukas. – Krakow, 1999. – 403 s.; Hofmann R.; Müller-Scheeßel, N.; Müller J.; Rassmann K. Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spätneolithischen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500–4500 v. Chr.) / R.Hofmann, N.Müller-Scheeßel, J. Müller, K. Rassmann // ed S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26 – 27. Februar 2007, Kolloquien zur Vor-und Frühgeschichte. – 14. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 189-213.

⁹ Lazarovici Gh., Nica M. Chalcolithic Balcanu – Antolian / Gh. Lazarovici, M. Nica // Cultura Vinča în România. – Timișoara, 1991. – P. 5-17; Luca S. A. Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania / S. A. Luca // Homage to Milutin Garašanin. – Belgrade, 2006. – P. 341-366. Тодорова Х. Каменно-мідната епоха в България (Пето хилядолетие през новата ера) / Х. Тодорова. – София: Наука и Изкуство, 1986. – 280 с.

ні зміни до археологічної періодизації, зокрема й у вітчизняній археології, були непоодинокими¹. Однак зробити це виявилось досить складно, а зі зростанням фонду археологічних джерел стало зрозуміло, що подібне суміщення виглядає вельми проблематичним² і за великим рахунком не має значення для історичних реконструкцій.

На нашу думку, надання завеликої історичної ваги самому факту застосування мідних знарядь, як це мало і, на жаль, усе ще має місце, надто спрощує інтерпретацію наслідків таких явищ, як поява металургії та металооброблення. Разом із тим усе ще можна зустріти міркування про те, що поява металевих знарядь «нічого не змінила», бо їх «було дуже мало» – виходячи з обсягу археологічних знахідок. Проте висновок цей навряд чи можна вважати таким, що відповідає дійсності. Станом на 1997 рік, тобто вже два десятиліття тому, лише мідних виробів, виготовлених до 3500 р. до н. е., у Південно-Східній Європі виявлено близько 4,7 т, а золотих – понад 6 кг³. При цьому більшу частину ваги мідних виробів становлять саме знаряддя праці та зброя, хоча при цьому чисельно (із цілком зрозумілих причин) переважають прикраси – намистини та кільця. Значно більшу вагу, на нашу думку, у згаданому випадку мають відомості не про кількість виробів, а про розвиток металургії і металооброблення (зокрема в галузі технологій), поширення готових виробів⁴.

По-друге, є певні проблеми з номенклатурою археологічних культур, виробленою дослідниками різних країн. Непоодинокі випадки, коли фактично той самий культурний комплекс має різні назви по різні боки кордону. Те, що у Подунав'ї іменують культурою Вінча, у Трансильванії відоме, як «культура Турдаш».

Третя, не менш важлива обставина, також пов'язана з самим поняттям «археологічна культура». Оминаючи теоретичне підґрунтя цієї проблеми, укажемо лише, що у низці випадків дослідниками виділено «археологічні культури»,

які не вповні відповідають більш-менш усталеним критеріям цього поняття. З часом виявилось, що археологічні культури (АК), які поширені на значних територіях удається розділити на локально-хронологічні варіанти (локальні групи, «типи пам'яток»), які цілком могли би претендувати на статус окремих АК. Приміром, для такої археологічної культури, як трипільська, уже виділено понад 60 подібних підрозділів. Виходом із цього становища стало поширення поняття на зразок «культурна спільність», «історико-культурна спільність» («область» тощо)⁵. При цьому зміни у статусі «старих» культур могли відбуватися упродовж десятиліть. Так, усатовська культура, виділена ще у 20-ті роки М. Болтенком⁶, пізніше була включена як окремий тип у трипільську в працях Т. Пассек⁷, потім О. Лагодовська повернула цьому культурному комплексу статус окремої культури⁸, однак не надовго – до кінця 80-х років Усатове розглядали в межах трипільської культури⁹, поки дослідники знову не повернулися до початкової ситуації¹⁰. Однак і досі традиція розгляду усатовського комплексу як частини Трипілья продовжує зберігатися.

1.3. ПРОБЛЕМИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ V-IV ТИС. ДО Н. Е.

Реконструкція як давньої історії, так і етнічних процесів так чи інакше впливає з роботи з археологічними джерелами, структурованими певним чином. Найбільш поширеними є два аспекти систематизації – територіальний та «культурний», тобто за археологічними культурами в широкому розумінні цього терміна. Таким чином у реконструйованій давній історії традиційно дійовими особами є «носії археологічних куль-

¹ Наприклад: Збеневич В.Г. До проблеми становлення енеоліту / В.Г. Збеневич // Археологія. – 1985. – 51. – С. 1-11.

² Hansen S. The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory / S. Hansen // eds. H. Barbara, M. Mehofer. – Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? – Vienna, 2014. – Fig. 1; p. 243-259.

³ Pernicka E. Prehistoric copper in Bulgaria / E. Pernicka, Begemann F., Schmitt-Strecker, S., Todorova H., Kuleff I. // Eurasia Antiqua. – 1997. – 3. – P. 41.

⁴ Chernykh E.N. Ancient Mining and Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age / E.N. Chernykh. – Cambridge, 1992. – 335 p.; Ciugudean H. The Copper Metallurgy in the Coțofeni Culture (Transylvania and Banat) / H. Ciugudean // Apulum. – 2002. – Т. XXXIX. – P. 95-106.

⁵ Приклад аналізу ситуації у праці: Захарук Ю.М. Проблеми археологічної культури / Ю.М. Захарук // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 12-19.

⁶ Болтенко М.Ф. Кераміка з Усатова / М.Ф. Болтенко // Трипільська культура в Україні. – К.: УАН, 1926. – Вип. 1. – С. 8-30.

⁷ Passek T. La ceramique tripolienne / T.S. Passek // Bul. de L'Acad. de la culture mater. / Изв. ГАИМК. – Fasc. 122. – М.; Л., 1935. – 165 р.

⁸ Лагодовська О.Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України / О.Ф. Лагодовська // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 6. – С. 47-57.

⁹ Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья / В.Г. Збеневич. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.

¹⁰ Патокова Э.Ф. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук. – К.: Наукова думка, 1989. – 139 с.

тур», хоча можна зустріти в цій ролі і «археологічні культури», і «типи пам'яток» тощо.

Зрозуміло, що насправді має йтися про давнє населення, відповідні суспільні, та, можливо, етнічні підрозділи, реконструйовані, наскільки це можливо, на підставі наявних відомостей. При цьому для позиціонування подій та явищ у часі має бути використана не археологічна періодизація – «неоліт», «енеоліт», фази розвитку археологічних культур, а абсолютна хронологія.

В останні десятиліття постала проблема співвіднесення відомих за археологічними свідченнями суспільств із певними шаблями розвитку в межах парадигми первісність – цивілізація.

За цей час проведено ще більш масштабні дослідження в Центральній та Південно-Східній Європі, які так само змінили уявлення про параметри та характеристики розвитку спільнот періоду раннього енеоліту¹. Масштабне застосування магнітної зйомки для складання планів поселень, на зразок запровадженого в українській археології ще у 70-ті роки XX ст. (а з цього власне і почалося вивчення поселень-гігантів), підкріплене масштабними розкопками, зокрема на ниві рятувальної археології, досить несподівано змінило сталу картину поглядів на поселенські структури доби неоліту-раннього енеоліту в Європі.

Виявилося зокрема, що знамениті балканські телі є лише центральною частиною поселенських структур, ядром укріплених, досить значних як на той час за розмірами – 10-15 і більше га, як це показали дослідження пам'яток культури Гумельниця на території Болгарії та Румунії². На території Угорщини досліджено поселення, що датовані першою половиною-серединою V тис. до н. е., розміри яких досягали 20-30 га, а телі (дослідження яких велися давно) були лише центром, навколо якого гуртувалася решта споруд³. Аналогічні пам'ятки, площею від 10 до 40

га виявлено та частково досліджено на території Сербії, Боснії та Герцеговини⁴. Виявлено подібні поселення і на території Трансильванії, в осередку розвитку давньої металургії.

Дослідникам удалося вийти на вивчення початкової стадії утворення великих за розмірами (і, відповідно, числом мешканців у 1000 і більше осіб) поселень як агломерацій менших за розмірами числа мешканців селищ. Вони могли гуртуватися навколо спільного святилища, займаючи вигідні для забудови місця. Наступним кроком стало планування поселень безпосередньо навколо культового центру, оточення новоутворень укріпленнями у вигляді ровів та палісадів. Саме в цей період виникає схема планування у вигляді кількох овалів забудови, типова пізніше для величезних поселень трипільської культури⁵.

Вимальовуються культурні, просторові та часові межі цього процесу, який охопив досить широке коло давніх спільнот – від культури Гумельниця, планку суспільного розвитку якої встановлено відкриттям свого часу Варненського некрополя, до культур Вінча, Полгар, від межі VI-V тис. до н. е. до приблизно 4300-4200 рр. до н. е. Більше того, витоки цих процесів цілком помітні вже на пізній фазі культури лінійно-стрічкової кераміки.

Нині відбувається як осмислення цього процесу, так і встановлення причин призупинки розвитку давніх спільнот в Центральній та частині Південно-Східної Європи на вказаному часовому рубежі. Небезпідставно цю подію пов'язують зі змінами в навколишньому середовищі⁶.

В останнє десятиліття завдяки міжнародному співробітництву вдалося досягти принципово важливих зрушень у вивченні так званого «феномену трипільських поселень-гігантів». Отри-

¹ Hansen S. Vorwort des Herausgebers / S. Hansen // ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26–27 Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14.* – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – S. VII-IX.

² Hansen S. Vorwort des Herausgebers..., s. VII-IX; Hansen S., Toderas M. Pietrele und de noien Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen in der Unteren Donau / S. Hansen, M. Toderas // ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26–27 Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14.* – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 85-106.

³ Kalicz N. The Late Neolithic of the Tysza region: a survey of recent archaeological research/ N. Kalicz, P. Raczky // *The Late Neolithic of the Tysza region.* – Budapest; Szolnok, 1987. – P. 11-29; Raczky P. Anders A. Social dimension of the Late Neolithic settlement of Polgár-Czöszhalom (Eastern Hungary) / P. Raczky A. Anders // ed. D. Gabler. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2006. – T. LVII. – P. 17-33; Raczky P.,

Anders A. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site – complex / P. Raczky A. Anders // ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26–27 Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14.* – Bonn, 2010. – P. 143-164.

⁴ Hofmann R.; Müller-Scheeßel, N.; Müller J.; Rassmann K. Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spätneolithischen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500–4500 v. Chr.) / R. Hofmann; N. Müller-Scheeßel, J. Müller; K. Rassmann // ed S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26–27 Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14.* – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 189-213.

⁵ Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры. V-IV тысячелетия до н.э. / М. Ю. Видейко. – Саарбрюккен: Lambert publishing, 2013. – 208 с.

⁶ Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic – towards a theory / D. Gronenborn // *Documenta Praehistorica.* – 2009. – T. XXXVI. – P. 110.

мані результати істотно змінили уявлення про них, які існували ще десятиліття тому¹. Було встановлено, що щільність забудови деяких поселень-гігантів була удвічі більшою, ніж вважали раніше, відтак більшою була і чисельність населення. Знайдено та досліджено сліди укріплень-палісадів, масштаби яких вражають². Магнітною зйомкою виявлено і розпочато дослідження невідомого раніше типу публічних споруд. Вже виявлено рештки 8 багатоканальних горнів невідомої раніше конструкції. Аналогічні теплотехнічні споруди відомі у Пізньомінойський період у Середземномор'ї, де їх традиційно розглядаються як свідчення високоспеціалізованого, масового керамічного виробництва³.

Як наслідок, «трипільський феномен» поселень-гігантів тепер виглядає не як ізольоване явище, типове для обмеженого регіону в межах Кукутень-Трипілля, а як частина складної структури цієї спільноти в цілому. Окрім того, вимальовується його цілком конкретна позиція і зв'язок із процесами, які були започатковані на захід від Карпат у попередній період.

Більше того, тема зв'язків Кукутень-Трипілля починаючи з етапів А-В та відповідно VI-VII до СII включно із західними сусідами⁴ набирає в цьому аспекті досить цікавого змісту та значення. Адже саме Трипілля етапу VI-II започаткувало традицію спорудження величезних поселень на схід від Карпат, а на етапах VII та CI вийшло на кількісно та якісно новий рівень поселенських

і, відповідно, суспільних структур типу вождівств і навіть складних вождівств⁵.

Визначення рівня розвитку давніх суспільств здійснюється у межах певних теоретичних концепцій відповідності тих чи інших реалій, зокрема тих, що виявлені під час археологічних досліджень, певному рівню розвитку. Як правило, дослідники проводять досить чіткі межі, не допускаючи можливості виникнення або тривалості певних реалій поза окресленою стадією розвитку суспільства, хоча тема співіснування певних «пережитків» є досить популярною.

Для прикладу спробуємо використати схему такої відповідності, запропоновану відомими британськими дослідниками К. Ренфрю та П. Баном, складену на підставі археологічних, історичних та етнографічних відомостей і спробуємо виділити в ній реалії, що стосуються певних етапів періодизації культурного комплексу Прекукутень – Кукутень – Трипілля⁶. Для більшої наочності ми подаємо дві таблиці, що відповідно охоплюють послідовні періоди: перший V, а другий – IV тис. до н. е. У оригінал внесено такі корективи: введено графу, вказано відповідні етапи археологічної періодизації згаданого культурного комплексу, а також графу «археологічні зразки» доповнено періодом енеоліту (усі новації виділено *курсивом*). Сірою заливкою позначено наявність відповідних свідчень про ті і інші реалії та явища.

Як бачимо, окремі «реалії» не мають однозначної відповідності «археологічним» або «сучасним» (тобто етнографічним) прототипам. Це стосується як певних типів поселенських структур (адже тимчасові стоянки є складовою господарських систем починаючи з палеоліту до енеоліту у розгляданому випадку включно), а фортифікації та обрядові центри, як виявлено нині, причому з монументальною за всіма мірками архітектурою, виникають на межі мезоліту та докерамічного неоліту (приклад – Гьобеклі-Тепе)⁷. Так само великі будівлі та фортифіковані селища виникають у Європі (і не лише тут) іще в неоліті, на стадії «рангових суспільств», а не вождівств. Уже для етапу Прекукутень I виявлено культову споруду понад 200 м² на поселенні Байя

¹ Hale D. Early Urbanism in Europe? Geophysical Survey at Nebelivka, Ukraine / Hale D., Chapman J., Swann N., Videiko M., Villis R. // Recent Work in Archaeological Geophysics. The Geological Society. 15 th December 2010. Abstracts. – London, 2010. – P. 35-36; Chapman J. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / J. Chapman, M. Videiko, D. Hale, B. Gaydarska, N. Burdo, K. Rassmann, C. Mischka, J. Müller, A. Korvin-Piotrovskiy, V. Kruts // European Journal of Archaeology. – 2014. – № 17 (3). – P. 369-406.

² Відейко М.Ю. Дослідження в Центральній частині Майданецького / М.Ю. Відейко, Й. Мюллер, Н.Б. Бурдо, Р. Хофманн, С. Церна // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 71 – 78.

³ Shaw W. A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete: Function and Pottery Production / W. Shaw, A. Van de Moortel, P. Day, V. Kilikoglu // Hesperia Supplement. – 2001. – Vol. XXX. – 268 p.

⁴ Movsha T.G. The Tripolye – Cucuteni and the Lengyel – Polgar cultures / T.G. Movsha // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 133-167; Tsvek O.V. The Eastern Tripolye culture and its contacts with the Eneolithic tribes in Europe / O.V. Tsvek // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 111-132; Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 13-68.

⁵ Відейко М. Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи VII-CI) / М.Ю. Відейко. – Автореферат дис. ... канд. іст. наук 07.00.06. – К.; ІА АН УРСР, 1992. – С. 16-18.

⁶ Відейко М.Ю. Суспільства і спільноти Прекукутень – Кукутень – Трипілля у V-IV тис. до н.е.: обриси та тенденції розвитку у контексті «Старої Європи» / М.Ю. Відейко // Мова та історія. – 2015. – Вип. 382. – Табл. 1 – 2.

⁷ Schmidt K. Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger / Schmidt K. – München: C.H. Beck Verlag, 2006. – 282 s.

на Буковині¹, причому це селище є на додачу уфортифікованим ровом та палісадом. Так само у цей період оформлюються початки ремесел, зокрема металургії та металооброблення міді та золота на Балканах і у Трансильванії.

Аналогічну картину маємо для наступного періоду. За більшістю параметрів період Кукутень В-Трипілля ВІІ та СІ цілком відповідає вождівствам за схемою Ренфрю-Бана, хоча зберігаються риси попередніх етапів. Водночас бачимо «забігання» вперед по таких показниках, як чисельність об'єднань понад 20000 осіб, появи храмів та публічних споруд.

На нашу думку, зазначене знаходить пояснення в тому, що археологічні реалії фіксують як самі процеси, так і їхні наслідки. Суспільство трансформується, зберігаючи певні системи господарювання, розселення, оформлення місць проживання та комплектування їх необхідними для функціонування громад спорудами, водночас створюючи нові форми. Наявність нових рис, притаманних наступним ступеням розвитку може бути розглянуте як поява певних тенденцій у розвитку суспільства, причому цей розвиток може мати і зворотній напрямок. Останнє на прикладі розглянутих спільнот продемонстроване принаймні двічі – в останній чверті для регіону Центральної та Південно-Східної Європи спостерігаємо колапс, до якого спільноти Кукутень-Трипілля приходять через тисячоліття.

Виявляється, що неможливо провести чітку межу між певними інституціями, суспільство може перебувати у процесі трансформації, повсякчас пристосовуючись до нових реалій буття. Спроба вивчення цього процесу з використанням «усталеної» або відповідним чином модернізованої термінології може призводити до гарячих дискусій, прикладом чого може бути тема трипільських протоміст, трипільської цивілізації тощо. Археологічні відкриття порушують чіткість усталених «критеріїв» та «ознак» міст, «первісного суспільства», державності тощо, виділені на археологічному матеріалі ще в першій половині-середині ХХ ст.

Чимало суспільних інститутів, які вперше оформилися в добу енеоліту, приміром вождівства, стали універсальною моделлю організації, що проіснувала в Європі до раннього середньовіччя включно. Те саме можна сказати про появу певних археологічних реалій, що відповідають цьому рівню розвитку давніх суспільств, таким,

як укріплені поселення протоміського типу з публічними спорудами, зокрема храмами, слідами розвиненого ремесла (металургії, гончарного) тощо. Також загальним правилом залишається наявність в один час, але на суміжних територіях спільнот із різними типами суспільної організації.

Археологічні відкриття, про які йшлося на початку цього огляду, порушують звичні багатьом дослідникам уявлення про технологічні можливості давніх спільнот – у галузі будівництва (Небелівський храм), ремісничих технологій (багатоканальні горни з Небелівки, Майданецького і Тальянок на три тисячоліття давніші від критських аналогів, які використовували ремісники «палацового» суспільства)². Планування і концентрація населення в Майданецькому, Тальянках теж не відповідає звичним шаблонам уявлень про «первісні» суспільства. Завдання дослідників – знайти зважені відповіді на ці виклики, а не заперечувати очевидне.

Указані спостереження можуть становити певний інтерес для реконструкції культурно-історичних та етносоціальних процесів доби енеоліту та оцінки тих чи інших явищ, відомих за свідченнями археологічних досліджень.

1.4. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ ЗА СВІДЧЕННЯМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

З наведеного вище огляду історіографії та джерельної бази зрозуміло, що у своєму розпорядженні дослідники праісторії мають певні факти, які мають бути належним чином систематизовані для отримання певної картини. Розглядаючи давнє суспільство як певну систему, фактичний матеріал можна використати для реконструкції певних субсистем – життєзабезпечення, соціуму, духовного життя тощо. При цьому фактичний матеріал можна розглядати не лише як сліди певних подій, а й відображення суспільних явищ. Ідучи цим шляхом, свого часу В. Г. Чайлд виділив низку археологічних ознак, які дають змогу стверджувати наявність міст та цивілізації, тобто слугують індикаторами рівня суспільного

¹ Ursu C.-E., Țerna S. Tracing the megastructures back in time: an exceptional building from the settlement Baia-În Muchie, Suceava County, Romania / C.-E. Ursu, S. Țerna // ред. М.Ю. Відейко. – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка, 12-14 травня 2015 року. – Кіровоград, 2015. – С. 49-50.

² Kruts V., Korvin-Piotrovsky A., Rassmann K. New discovery of the kilns in the Tripolian giant-settlement Tal-ianki..., p. 117-121; Відейко М.Ю., Мюллер Й., Бурдо Н.Б., Хофманн Р., Церна С. Дослідження в Центральній частині Майданецького ..., с. 71-78; Відейко М.Ю. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка..., с. 147-170.

Таблиця 1.1. Параметри та характеристики суспільств у Європі V тис. до н.е.

Параметри	ГРОМАДА	РАНГОВЕ СУСПІЛЬСТВО	ВОЖДІВСТВО	ДЕРЖАВА
чисельність	Менше 100	До кількох тисяч	5000-20000	Понад 20000
Суспільна організація	Егалітарне суспільство, неформальні лідери	Ранжоване суспільство, понад племінні зв'язки	Поділ за кривною спорідненістю, спадкова влада	Класове суспільство, підпорядковане володарю (спадковому?)
Економіка	мисливці-збирачі	Осілі хлібороби, скотарі	Централізована акумуляція та редистрибуція, початки ремесел	Централізована бюрократія, податки, право
Типи поселень	Тимчасові стоянки	Постійні селища	Фортифіковані центри, обрядові центри	Урбанізація, міста, укріплені кордони
релігія	шамани	Старійшини виконують обряди, ритуальний календар	Спадковий вождь виконує обряди	Жерці, релігія пантеїстична чи монотеїстична
архітектура	Тимчасові стоянки, тимчасові житла	Постійні будівлі, святилища	Великі будівлі	Палаці, храми, публічні споруди
Археологічні зразки	Палеоліт, палеоіндіанці	Усі ранні хлібороби (неоліт – <i>ранній енеоліт</i>)	Суспільства <i>добі енеоліту</i> бронзи та раннього залізного віку	Давні цивілізації
культури		<i>Прекукутен</i> – <i>Кукутен</i> А – А В - <i>Трипілля</i> А – VI-VI-VII		
Сучасні зразки	Ескімоси, бушмени, аборигени Австралії	Індіанці пуебло, горці Нової Гвінеї	Індіанці північного заходу США, полінезійці з 18 ст.	Сучасні держави

Таблиця 1. 2. Параметри та характеристики суспільств у Європі IV тис. до н.е.

Параметри	ГРОМАДА	РАНГОВЕ СУСПІЛЬСТВО	ВОЖДІВСТВО	ДЕРЖАВА
чисельність	Менше 100	До кількох тисяч	5000-20000	Понад 20000
Суспільна організація	Егалітарне суспільство, неформальні лідери	Ранжоване суспільство, понад племінні зв'язки	Поділ за кривною спорідненістю, спадкова влада	Класове суспільство, підпорядковане володарю (спадковому?)
Економіка	мисливці-збирачі	Осілі хлібороби, скотарі	Централізована акумуляція та редистрибуція, початки ремесел	Централізована бюрократія, податки, право
Типи поселень	Тимчасові стоянки	Постійні селища	Фортифіковані центри, обрядові центри	Урбанізація, міста, укріплені кордони
релігія	шамани	Старійшини виконують обряди, ритуальний календар	Спадковий вождь виконує обряди	Жерці, релігія пантеїстична чи монотеїстична
архітектура	Тимчасові стоянки, тимчасові житла	Постійні будівлі, святилища	Великі будівлі	Палаці, храми, публічні споруди
Археологічні зразки	Палеоліт, палеоіндіанці	усі ранні хлібороби (неоліт)	Суспільства <i>добі пізнього енеоліту</i> , бронзи та раннього залізного віку	Давні цивілізації
культури			<i>Кукутен</i> В - <i>Трипілля</i> VII, CI,	
Сучасні зразки	Ескімоси, бушмени, аборигени Австралії	Індіанці пуебло, горці Нової Гвінеї	Індіанці північного заходу США, полінезійці з 18 ст.	Сучасні держави

розвитку тощо¹. Подібним шляхом пішли чимало дослідників – як на Заході, так і в СРСР. Прикладом можуть слугувати праці К. Ренфрю, В.М. Массона, С. Ханзена та багатьох інших². При цьому виявилось, що для певних цільових досліджень можна формувати подібні «списки ознак» та їх відображення в археологічних джерелах для цілого кола явищ, подій тощо.

Так, ознаками наявності ремісничого рівня виробництва можуть слугувати риси, на які можна виявити, досліджуючи результати роз-

р. до н. е., плуга – близько 5000 р. до н.е.) так і за набором, у якому відсутні як принципово нові знаряддя (втульчасті сокири, та ж зброя – сокири-молоти, кинджали), верстати (ткацький, свердильний, для відтиску великих пластин), монументальні споруди крім гробниць, так і «суспільні винаходи» – приміром, укріплені та великі поселення, вождівства.

Рис.1.1. Вироби із золота та міді, Варненський некрополь, перша половина V тис. до н.е. (територія Болгарії, за Г. Тодоровою).

копок та самі артефакти. Це відомості про рівень розвитку технологій, наявність певного обладнання, майстерень, масовість виробництва, поширення виробів. Для характеристики давніх поселень важливими будуть розміри та число споруд, наявність укріплень, громадських споруд, ремісничого виробництва.

В одній з останніх праць, присвячених подіям IV тис. до н. е., С. Ханзен визначив низку «ключових», на його думку, змін, які мали місце в цей час.. У економіці це були винайдення колеса, domestикація коня та віслюка (для Давнього Сходу), розведення овець задля вовни. У суспільній сфері – це вдосконалення зброї та поява «нового соціального типу воїна». Найкращі представники цього типу стають лідерами в суспільстві³.

Разом із тим слід зазначити, що список «винаходів», які мали місце у VI-IV тис. до н. е., включає значно більше позицій, причому з часом помітне їх наростання: у VI тис. одна позиція – гончарний горн, у V тис. – металургія міді та золота (дві позиції), а в IV тис. – 11 (бронза, срібло, великі гробниці, віз, кам'яна скульптура, плуг, вівці на вовну, писемність, домашній кінь та віслюк)⁴. З подібним розподілом можна сперечатися – як у часі (появу металургії у Європі нині відносять уже до 5200

У дослідженні В. Г. Чайлда, праці якого цитує С. Ханзен, подібний список («ключових позицій для виникнення складних суспільств – міської революції у Єгипті та на Близькому Сході») включав вози, але у ньому були відсутні domestикація коня, вівці, зброя та воїни. Натомість було включено човни для мореплавства та металургію⁵. Якщо мати на увазі, що саме металургія забезпечила появу вдосконаленої зброї, а мореплавство – обмін на великі відстані, які у свою чергу стимулювали певні суспільні явища, то логіка такого підходу стає цілком зрозумілою.

Попри його дискусійність та різні погляди дослідників стосовно наборів «ознак», подібна практика знайшла досить широке застосування. Її відчутна перевага полягає в тому, що виникає можливість використати фрагментарні відомості, які можуть бути індикатором певних явищ (приклад подібного підходу продемонстровано в розділі 1.3 на матеріалах трипільських протоміст).

¹ Childe V.G. The Urban Revolution / V.G. Childe // The Town Planning Review. – 1950. – Vol. 21. – № 1. – P. 3 – 17.

² Renfrew C. The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C. / C.Renfrew. – London: Methuen and Co. Ltd., 1972. – P. 27-44; Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ / В. М. Массон. – Л., 1976. – 179 с.; Hansen S. The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory..., p. 243; fig. 1.

³ Hansen S. The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory..., p. 243-245.

⁴ Ibid., fig. 1.

⁵ Ibid., p. 243.

Більш системним та послідовним виглядає підхід К. Ренфрю, застосований ним свого часу для вивчення процесу появи цивілізації в Егеїді¹. Дослідником було визначено 5 субсистем, важливих для функціонування суспільства як цілісної системи, а саме:

- субсистема життєзабезпечення, пов'язана з діяльністю зі здобування та розподілу їжі;
- технологічна субсистема, у якій узаємодіють людські ресурси (праця, навички, знання) з сировиною та йде виробництво артефактів;
- соціальна субсистема, яка включає взаємодію між суспільним та економічним блоками;
- символічна субсистема, яка включає культурні індикатори, спрямована на визначення місця людини у світі – через релігію, мову та мистецтво;
- торговельна та комунікаційна система, яка включає рух ідей, товарів (речей) від одних груп людей до інших.

Кожна із зазначених субсистем тою чи іншою мірою може бути реконструйована з використанням археологічних джерел та комплексного підходу із залученням інших дисциплін. Важливим моментом є те, що К. Ренфрю назвав «мультиплікаційним ефектом» у взаємодії виділених ним субсистем, коли зрушення в одній з них можуть стимулювати та навіть посилювати зміни в інших².

Слід зауважити, що положення концепції В.Г. Чайлда стосовно «міської революції» залишаються актуальними і сьогодні³, саме навколо них іде нині полеміка стосовно трипільських протоміст.

Для розгляданого дослідження, яке має на меті охарактеризувати суспільний розвиток та етнокультурні процеси в Центральній та Південно-Східній Європі у 5000-3000 рр. було обрано такі ключові напрямки, які дозволяють реконструювати у разі потреби зазначені вище субсистеми.

1. Відомості про палеодемографію (реконструкції на підставі археологічних досліджень).
2. Економіка (включно з відтворювальним господарством, ремеслами та обміном).
3. Систему розселення (із наголосом на наявність ієрархії поселень).
4. Розвиток військової справи.
5. Будівництво громадських, насамперед культових споруд.

¹ Renfrew C. The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C., p. 27-44.

² Ibid., p. 440-475.

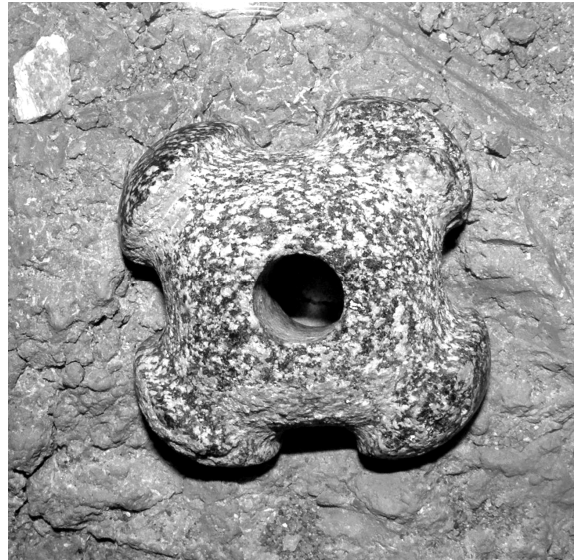
³ Smith M.E. Centenary Paper V. Gordon Childe and the Urban Revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies / M.E. Smith // The Town Planning Review. – 2009. – Vol. 80. – P. 3-29.

6. Знакові системи.

7. Контакти та взаємодія давніх спільнот.

Усі перелічені вище речі цілком можуть бути схарактеризовані на підставі свідчень археології та природничих наук. У процесі дослідження також виникає можливість об'єднати розрізнені відомості з кожного як окремого питання, так і виявити залежності між окремими складовими.

Рис. 1.2. Булава, камінь. З поховання у некрополі Деча-Мурешулуй, V тис. до н.е. (територія Румунії, Музей Історії Трансильванії, м. Клуж).

рополі Деча-Мурешулуй, V тис. до н.е. (територія Румунії, Музей Історії Трансильванії, м. Клуж).

Для того, щоб простежити зміни, які відбуваються в різних галузях економіки, суспільного життя тощо, слід розглядати період не в цілому, а у вигляді певних хронологічних зрізів. Для кожного явища при цьому можна обирати свій масштаб: один для культурного комплексу, інший – для регіону (регіонів) у цілому. У першому випадку масштаб буде визначений періодизацією та абсолютною хронологією, у другому – переламними моментами, з якими пов'язані найпомітніші зміни у культурних комплексах, їх поява або занепад⁴.

Вивчення та систематизація відомостей по визначених напрямках, у свою чергу, відкриває можливість вийти на реконструкцію суспільного ладу, етнокультурних процесів.

Раніше неодноразово було згадано про феномен «Старої Європи» давніх клібробів, яку об'єднувала низка спільних рис:

- певна система господарювання (яка урізноманітнювалася в міру поширення відтворювального господарства на нові території);
- пов'язаний з нею спосіб життя та побут;

⁴ Детально ці питання розглянуто в розділі 2.

- релігійні уявлення.

Прояви цих сторін життя доступні нам за відомостями з розкопок – сліди поселень, залишки будинків певної конструкції, набори знарядь праці та посуду, сліди ритуалів та культові речі (насамперед – антропоморфна та зооморфна пластика), певний набір символіки.

Рис.1.3. Керамічна модель житла за арко-подібним дахом, трипільська культура, перша половина IV тис. до н.е. Поселення біля с. Розсохуватка, Черкаська обл. (Археологічний музей ІА НАНУ).

Корені цих рис сягають кількох джерел. Найбільш очевидні – спадщина близькосхідного «родючого півмісяця», де зароджувалося хліборобство, а також власне європейські традиції попереднього часу, доби мезоліту¹. Останнім часом з'являються археологічні свідчення про відображення/участь у європейській праісторії традицій/мешканців досить віддалених східних регіонів². Наявність конкретних місцевих проявів перелічених складових ускладнює та урізноманітнює наявну картину і відкриває можливість пояснити ці особливості багатокомпонентним складом давніх спільнот.

У цьому відношенні унікальний матеріал для роздумів надають результати генетичних та ізотопних досліджень. Вони поставили під пи-

тання популярні в середовищі археологів та праісториків пояснення змін виключно через міграційні процеси і змушують замислитися над іншими механізмами поширення традицій, технологій тощо. У багатьох випадках відомості палеогенетичних досліджень можуть бути підказкою для вирішення питань, які поставлені на археологічному матеріалі.

Однак до спроб реконструкцій давньої історії виключно шляхом зіставлення археологічних карт та свідчень генетичних досліджень слід ставитися із застереженням з кількох причин. У цілому з палеогенетичними дослідженнями нині складається ситуація, багато в чому подібна до тієї, що мала місце на початку XX ст., коли як ознаки етнічної належності культур розглядали кераміку. Так само існує небезпека трансформації встановленої генетичної спорідненості у спорідненість етнічну або соціальну, що стає предметом нових дискусій та мотивацією чергових закликів «розвивати археологічну теорію»³.

Серед багатьох проблем, які стоять нині перед палеогенетичними дослідженнями – кількісна та територіальна обмеженість відомостей про генетику давніх популяцій, пов'язана із наявними знахідками поховань, проблема співвіднесення поховань із певними культурними комплексами, датування зразків тощо. Усе більше стає зрозумілим, що окремі популяції є результатом збігу та взаємодії багатьох факторів, які слід урахувати при реконструкціях їх походження та історії упродовж тисячоліть.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Три етапи у відтворенні праісторії Європи, на нашу думку, відповідали поступу у нагромадженні археологічних джерел та запровадженні археометричних та міждисциплінарних досліджень. Перший – з кінця XIX ст. до початку 60-х (основа – археологія та лінгвістика) – праці Г. Коссіні, М. Еберта, В.Г. Чайлда, Г. Кларка, Ю. Костжевського, С.Бібікова та ін; другий – з початку 60-х до початку 90- рр. XX ст (зростання джерельної бази та «революція» у датуванні методом С14) – праці В. Даниленка, М. Гімбутас, М. Гарашаніна, Й. Люніга, М. Мерперта, К. Ренфрю, Г. Тодорової, І. Вайсова, В. Дергачова, Д. Ентоні, Дж. Меллорі, Д.Телегіна, Л. Залізняка, В. Отроценка та ін.; третій – з кінця 90-х (якісне зростання джерельної бази, нові методи

¹ Де Лаат З. Я. Европа в эпоху неолита ..., с. 520-530.

² Відейко М. «Шумерський слід» в трипільській архітектурі ? / М.Ю. Відейко / Trypillia Civilization Journal. – 2010. – Режим доступу: http://trypillia.com/index.php?option=com_content&view=article&id=34:q-q-

&catid=27:archaeology&Itemid=30. – Назва з екрана.

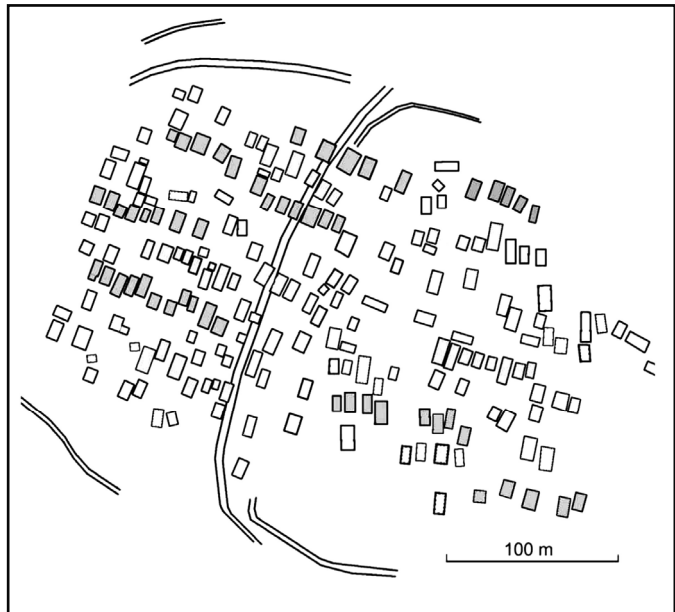
³ Müller J. Kossinna, Childe and a DNA. Comments on the construction of identities / J. Müller // Current Swedish Archaeology. – 2013. – Vol. 21. – P. 35-37.

у міждисциплінарних дослідженнях) – праці Д. Бейлі, Д. Гронеборна, Б. Канліффа, О. Коська, С. Мілісаускаса, Й. Мюллера, Л. Ніколової, Дж. Чапмена, Р. Хофмана, А. Уїтлі, І. Манзури, та ін.

Спроби прив'язати «первісність» та «праісторію» до археологічної періодизації трьох віків виявилися малопродуктивними, коли було остаточно встановлено, що досить складні у соціальному та культурному розвитку суспільства можуть виникати (і починають виникати) на технологічному рівні неоліту або мідного віку.

Нині неможливо провести чітку межу між певними інституціями, суспільство може повсякчас пристосовуватися до нових реалій буття. Спроба вивчення цього процесу з використанням «усталеної» або відповідним чином модернізованої термінології може призводити до гарячих дискусій, прикладом чого може бути тема трипільських протоміст, трипільської цивілізації тощо. Археологічні відкриття порушують чіткість усталених «критеріїв» та «ознак» міст, «первісного суспільства», державності тощо, виділені на археологічному матеріалі ще в першій половині-середині ХХ ст.

Рис. 1.4. План великого поселення культури Вінча, V тис. до н.е. за результатами магнітної зйомки (територія Сербії, за Crnobia, 2012).

Більш продуктивним видається перехід до відтворення давньої історії на загальних засадах, а не прив'язування її до умовних конструктів «первісне суспільство» та «цивілізація». Це слід робити з урахуванням джерельної бази та необхідності комплексного підходу, міждисциплінарних досліджень.

Історичні реконструкції, як правило, обмежувалися окремими культурно-історичними комплексами або їх частинами. Такі праці вирізняє ретельна підготовка відомостей, значна кількість важливої та конкретної інформації. Типовими є також регіональні праці з давньої історії, які обмежуються територіями окремих країн або їх частинами. Праці з «праісторії» Європи від найдавніших часів до раннього залізного віку або середньовіччя вирізняє охоплення лише певного кола культурних явищ та територій, без усебічного розгляду питань економічного та суспільного життя.

Серед описаного вище різноманіття складно знайти системний виклад історії окремих періодів, у якому були б більш-менш рівномірно висвітлені різні аспекти життя давніх суспільств – починаючи від економіки та закінчуючи їх структурою. У вітчизняній історіографії

подібні дослідження, які б охоплювали період V-IV тис. до н. е. в Центральній та Південно-Східній Європі, практично відсутні.

В узагальнювальних працях з давньої історії Європи (або «праісторії» за наявною термінологією) період, що нас цікавить, часто поділяють на дві частини: епоху поширення та упровадження відтворювального господарства на території Європи та наступну за нею – добу «трансформації» давніх хліборобських суспільств¹.

На першому етапі цього процесу, який датовано між 7000 і 5000 рр. до н. е., важливою була роль найдавніших осередків давніх хлібо-

робів у Південно-Східній Європі, звідки риси нового способу життя поширювалися на північ, схід та захід, з'явилися паростки нових форм суспільної організації, пов'язані, зокрема, зі зростанням чисельності населення. Можливою є поява і розвиток не лише племінних структур, а й перших вождівств².

Наступний етап пов'язують із наслідками попередніх подій, які спричинили до зростання різноманіття культурних комплексів, поширення відтворювального господарства на нових територіях після 5000 р. до н. е. Ці процеси тривали до кінця IV тис. до н. е. та супроводжувалися розвитком ремесел, зокрема металургії, ускладненням суспільного життя, що знайшло вияв у появі багатих поховань та ве-

¹ Cunliffe B. (ed). Prehistoric Europe. An illustrated history. – Oxford; New York, 1994. – P. 136-200.

² Whittle A. The First Farmers// Prehistoric Europe. An illustrated history./ ed B. Cunliffe. – Oxford-New York, 1998. – P. 136-166

иких поселень. Набувають динаміки інтеграційні процеси¹.

Цей період тривалістю у два тисячоліття – добу трансформації, на нашу думку, варто розділити на три етапи, початок та завершення кожного збігається з помітними змінами в культурних комплексах, їх появі та поширенні. Часові межі обумовлені датуванням кліматичних подій, які справили значний вплив на ситуацію. Перший етап – від 5000 до 4200 р. до н. е., другий – від 4200 до 3400 р. до н. е. і третій – 3400-3000 рр. до н. е.

Рис. 1.5. Посудина з антропоморфними та зооморфними зображеннями. Культурний комплекс Кукутень-Трипілля, перша половина IV тис. до н.е., поселення Главан (територія Молдови, розкопки В. Бікбаєва, Національний музей історії Молдови).

Розглядаючи давнє суспільство як певну систему, фактичний матеріал можна використати для реконструкції певних субсистем – життєзабезпечення, соціуму, духовного життя тощо. При цьому фактичний матеріал можна розглядати не лише як сліди певних подій, а й відображення суспільних явищ. Для певних цільових досліджень можна формувати подібні «списки ознак» та їх відображення в археологічних джерелах для цілого кола явищ, подій тощо.

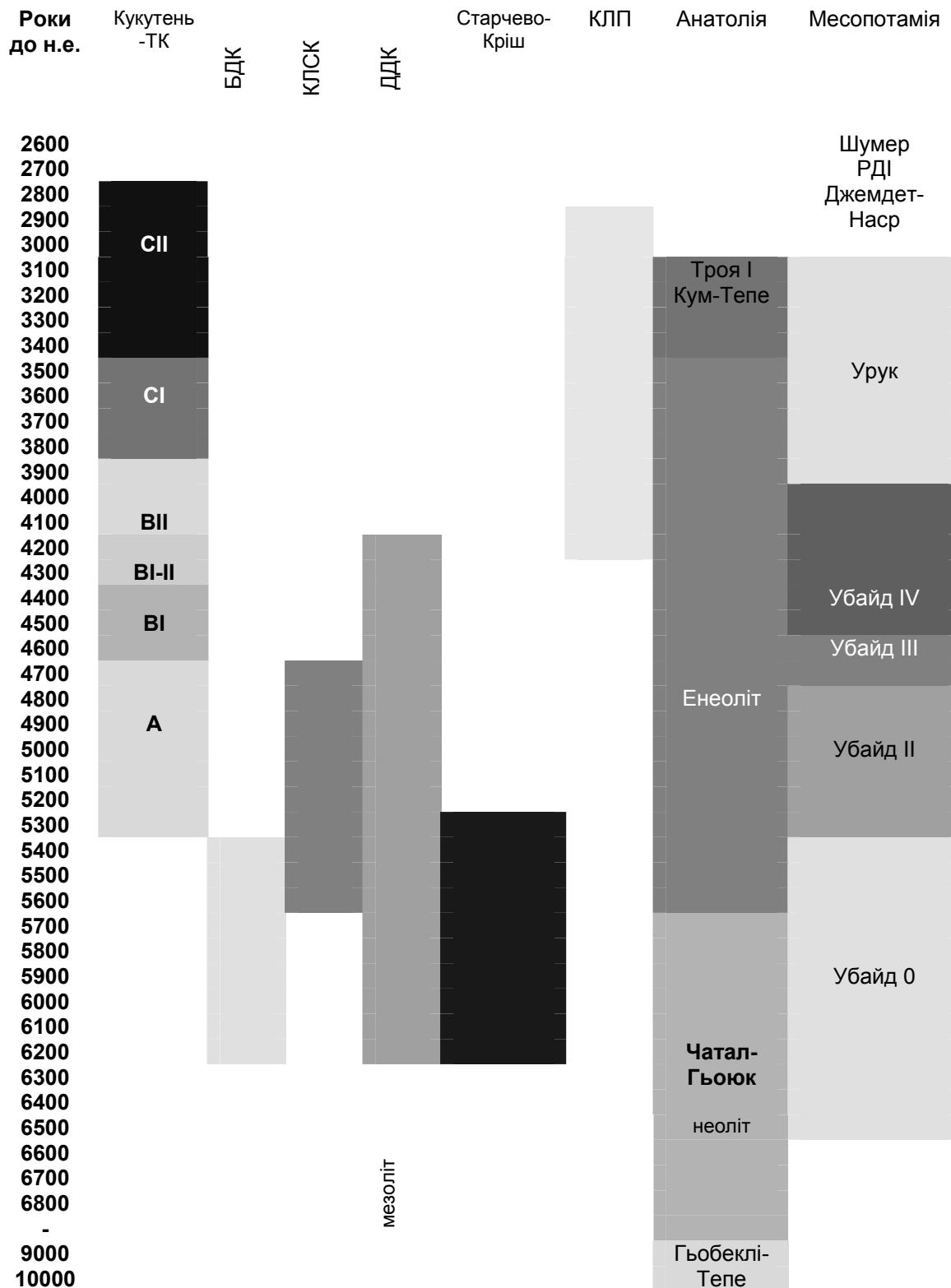
Для нашого дослідження, яке має на меті схарактеризувати суспільний розвиток та етнокультурні процеси в Центральній та Південно-Східній Європі у 5000-3000 рр. до н. е. було обрано сім ключових напрямків, які дозволяють реконструювати в разі потреби субсистеми життєзабезпечення, технологічну, соціальну, символічну та комунікаційну. Це відомості про палеодемографію (реконструкції на підставі археологічних досліджень), економіку (включно з відтворювальним господарством, ремес-

лами та обміном), систему розселення (із наголосом на наявність ієрархії поселень), розвиток військової справи, будівництво громадських, насамперед культових споруд, знакові системи, контакти та взаємодію давніх спільнот.

¹ Sherratt A. The Transformation of Early Agrarian People: The Later Neolithic and Copper Ages: 4500-2500 BC// Prehistoric Europe. An illustrated history./ ed. B. Cunliffe. – Oxford-New York, 1994. – P. 176-177; 200-201.

Табл. 2.4. АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ДЕЯКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР ДОБИ НЕОЛІТУ, ЕНЕОЛІТУ ТА РАНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ (за ізотопним датуванням)

Скорочення: ТК - трипільська культура; БДК - бугодністровська культура; ДДК - дніпродонецька культура; КЛСК - культура лінійно-стрічкової кераміки; КЛП – культура лійчастого посуду РБВ - ранній бронзовий вік.

РОЗДІЛ 2. ВІДНОСНА ТА АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ

Для
реконст-
рукції ет-
носоціа-
льних
трансфор-
мацій з
викорис-
танням
відомос-

тей археології важливим є не лише встановлення хронологічних меж, а й певної внутрішньої періодизації, синхронізації культурних комплексів. Для дописемного періоду історії (або праісторії) з метою вирішення цього завдання традиційно використовують такі методи, як стратиграфічний, типологічний та дані археометричних досліджень. З останніх найвагоміше значення нині має датування ізотопним (радіовуглецевим) методом, яке дає змогу створити досить детальну, з огляду на давнину подій, що вимірюється тисячоліттями, шкалу. Безумовно, усі свідчення вимагають кореляції та взаємної перевірки. З останнім часом з'явилися праці, у яких поставлене питання стосовно швидкості перебігу тих чи інших трансформацій у матеріальній культурі. Ураховуючи символічний аспект знакових систем, які застосовували давні хлібороби для нанесення на керамічний посуд та статуетки – а це найбільш масовий матеріал, доступний дослідникам і традиційно залучений до вирішення широкого спектру проблем, маємо можливість зіставляти темпи змін з результатами ізотопного датування. Таким чином дослідники безпосередньо виходять на темпи та ритміку матеріального втілення певних процесів.

Для вирішення дослідницьких завдань, поставлених перед цією працею мають бути враховані різні аспекти систематизації матеріалів. На перший погляд, археологічні періодизації мають обмежене застосування – насамперед для впорядкування матеріалів, здобутих під час розкопок. Однак уже досить давно було помічено, що етапи, які виділені для окремих культур та відображають певні зміни у матеріальній культурі, можуть відповідати певним етапам «культурогенезу» тощо¹. Синхронізація періодизаційних схем різних археологічних комплексів дозволяє встановити певні збіги у ритміці змін, які можна роз-

глядати в аспекті відображення певних етносоціальних трансформацій.

У випадку з нашим дослідженням важливе значення матиме загальна синхронізація віддалених культурних комплексів. Цієї мети можна досягнути, беручи до уваги синхронізацію суміжних комплексів на підставі взаємних імпортів, що відкриває можливість установлювати досить довгі ланцюжки, які слугуватимуть прикінцевій меті встановлення (з певною точністю) синхронізації.

2.1. ВІДНОСНА ХРОНОЛОГІЯ ЗА СВІДЧЕННЯМИ СТРАТИГРАФІЇ

Звернення до класичних археологічних методів датування та періодизації, до яких віднесено і метод стратиграфічний, обумовлене кількома обставинами. По-перше, вони дають чітке і недвозначне уявлення стосовно відносної хронології археологічних комплексів, по-друге, можливі версії їх синхронізації у випадку, коли між ними не засвідчено прямих контактів. Не менш важливим є аспект зіставлення з комплексами, які мають вихід на історичне датування за письмовими джерелами. Це дає змогу знайти відповідні точки для побудови абсолютної хронології вже починаючи з рубежу IV-III тис. до н.е.

Підсумковою для вирішення проблем хронології доби неоліту – ранньобронзового віку є фундаментальна двотомна праця Г. Парцінгера, що охоплює кількості стратифікованих пам'яток між півднем Європи та Малою Азією². Усі пам'ятки доби неоліту, енеоліту та ранньобронзового віку і їх відповідні шари за їх положенням включено до певних горизонтів, число яких сягає 15-и. Періоду, який нас цікавить, а саме V-IV тис. до н.е., відповідають такі горизонти: 6, 7a, 7b, 7a/b; 8a, 8b, 8c, 8a/c; 9a, 9b, 9a/b; 10 з відповідними їм комплексами пам'яток³.

У цій системі враховано, зокрема, пам'ятки культури Кукутень на території Румунії, що дає змогу синхронізувати ці горизонти з ситуацією на схід від Карпат. Це такі відомі багаточисельні

¹ Петренко В. Г. Опыт корреляции климатических и культурных ритмов / В. Г. Петренко // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. – Тезисы докладов семинара. – Одесса, 1992. – С. 23-25

² Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturge-schichte der jungstein, kupfer- und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus / H. Parzinger . – Romisch-Germanische Forschungen. – Mainz am Rhein, 1993. – B. 52. – T. 1.

³ Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturge-schichte ..., T. 1. – S. 137-141

поселення, як Тирпешть, Траян Дялул – Финтинілор, Ізвоар, Кукутень, Хебешешть, Фолтешть.

Фаза Трипілля СІ, яка репрезентована шаром В1-2 поселення Кукутень, віднесена Г. Парцінгером до другої половини 9 горизонту-9b, датованого в цілому між 3700-3600 та 3500-3400 рр. до н.е. Однак до 9 горизонту віднесено і пам'ятки Кукутень А-В. Можливо, з точки зору стратиграфії це і правильно, проте не зовсім узгоджується з абсолютним датуванням фази в цілому. На нашу думку, межу датування 9 горизонту слід було б посунути вглиб на 400-500 років, про що свідчать археомагнітні та ізотопні дати.

Горизонт 10: – період Джемдет-Наср, початок Ранньодинастичного періоду⁵.

У абсолютних датах ідеться про другу половину четвертого – початок третього тисячоліття до н.е. Ця синхронізація важлива з огляду на порівняння динаміки соціальних процесів у віддалених регіонах.

Певний час існувала проблема кореляції історичних дат та ізотопної хронології, особливо при порівнянні визначень по віддалених регіонах. Необхідність калібрування ізотопних дат було виявлено наприкінці 60-х років ХХ ст. Одна з праць того періоду, де було проаналізовано спів-

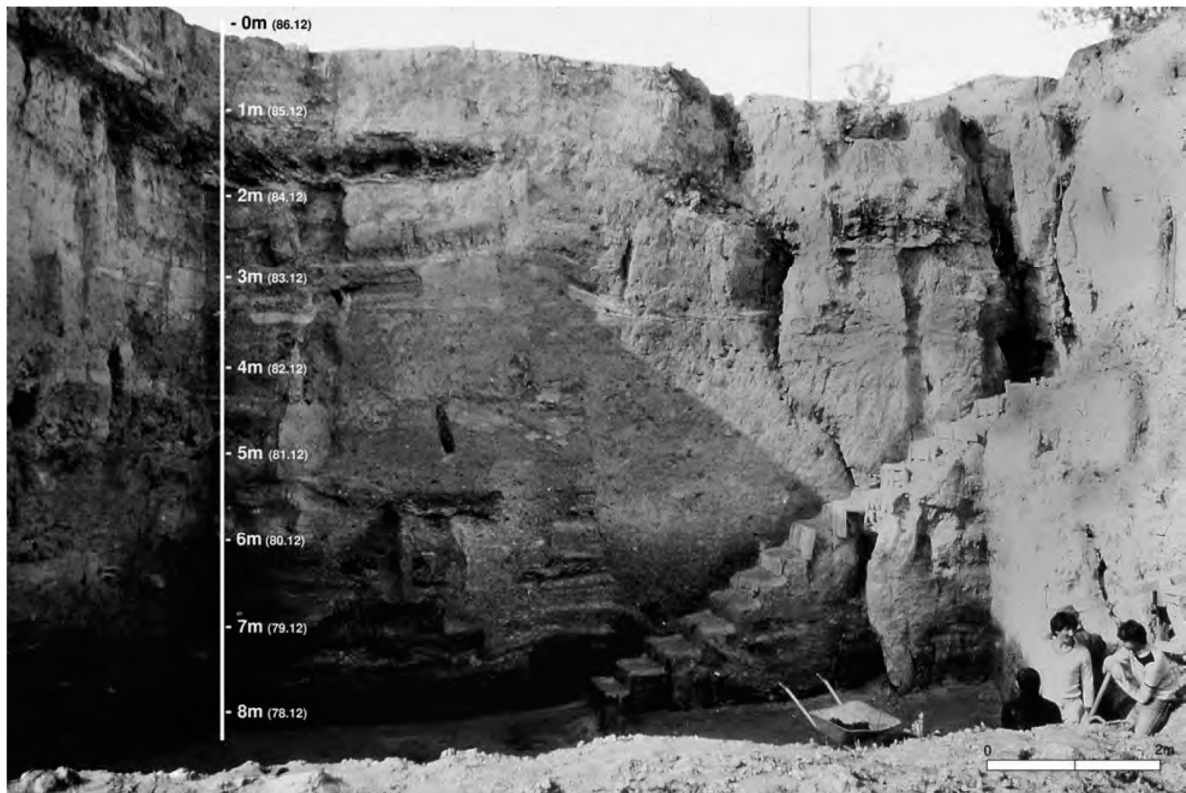

Рис. 2.1. Стратиграфічний розріз на поселенні Вінча, розкоп 1932-34 рр. (Vinca-Belo Brdo, за: Jovanovic, 2008, Boric, 2009).

У наступному горизонті (10) перебуває культурний комплекс Кукутень-Трипілля (фаза Трипілля СІІ), представлена шаром І поселення Фолтешть, Його віднесено до 10 горизонту. У ньому виявлено матеріали, можливо датувати за аналогіями у Єгипті та Месопотамії періодом між 3400-3300 та 3200-3100 рр. до н.е.⁴.

Поза межами Європи, через пам'ятки Анатолії встановлено таку синхронізацію з Месопотамією:

Горизонт 9: – відповідає Уруку IV (пізній Урук)

відношення каліброваних вуглецевих дат з археологічними відомостями, належить Є. Неуступни. Він переконливо показав хронологічні позиції європейських старожитностей ранньобронзового віку, які давали змогу вийти на історичні дати. Комплекси культури Баден фаз D та E було синхронізовано з шарами Трої І, пам'ятками РМ І (ранньомінойський) та РЕ-І (ранньоелладський) періодів, що, на думку дослідника, відповідає часу близько 3000 р. до н. е. Стратиграфія Єзеро вказує на те, що культури Гумельниця та Вінча С передують РБВ (ранньобронзовому віку) Егеїди. Датування ранньобронзового віку Егеїди встановлено ним на підставі знахідок під час розкопок Кносса єгипетських камінних ваз та їх насліду-

⁴ Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte ..., T. 1., s. 290.

⁵ Ibid., s. 282.

вань, що дає час близько 3000 р. до н. е.⁶ Такому стану речей, зауважимо, найбільше відповідають саме калібровані (календарні) ізотопні (радіовуглецеві) дати.

2.2. АРХЕОЛОГІЧНІ ПЕРІОДИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ КОМПЛЕКСІВ

Важливим етапом у роботі з археологічними джерелами є визначення положення в часі тих чи інших пам'яток, їх відносної та абсолютної хронології.

Періодизація археологічних пам'яток дає змогу впорядковувати отримані матеріали, зіставляти окремі комплекси – поселення, поховальні пам'ятки, а також різні археологічні культури.

Існує кілька систем археологічної періодизації, які пов'язані між собою. Для загальної періодизації розгляданого нами періоду використовують такі підрозділи, як неоліт, енеоліт (мідний вік), бронзовий вік. У нашому випадку певна проблема полягає в різних підходах до застосування цієї систематики. Історично склалося так, що дослідники з різних країн відносять ті самі археологічні культури до різних періодів, визначають для періодів різні часові межі. Для нашого дослідження ця система періодизації не відіграє вирішальної ролі, оскільки перевагу надано абсолютній хронології. Там, де це необхідно, ми будемо дотримуватися археологічної періодизації, яка є прийнятою для територій на схід від Карпат та Балканського півострова.

Однією з основ для розроблення періодизації та відносної хронології вважають стратиграфічний метод, який базується на спостереженні порядку залягання культурних шарів на поселеннях або поховань у курганах та ґрунтових могильниках. З урахуванням свідчень стратиграфії може бути залучено також типологічний метод, насамперед для вивчення та систематизації керамічних комплексів.

Для кожної з археологічних культур, про які йтиметься в дослідженні, археологами було розроблено певну внутрішню періодизацію. Її використання у цій праці зумовлене тією обставиною, що подібна систематика відображає помітні зміни в матеріальній культурі певних спільнот, які відбувалися з певною періодичністю. Оскільки саме ці зміни можна розглядати як маркери суспільних, етнічних та інших процесів, наявні періодизації опосередковано стануть одним із важливих джерел для подальшого дослідження.

Певна проблема полягає в наявності кількох схем періодизації для культурних комплексів, поширених на території кількох країн. Яскравим прикладом може бути культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипільля, поширений на територіях Румунії, Молдови та України.

Щодо трипільської культури в Україні дослідники застосовують періодизацію, розроблену Т.С. Пасек ще у 30-ті роки ХХ ст., удосконалену 1941 р., а потім 1949 р.⁷ Відповідно до неї виділено три періоди існування трипільської культури: ранній (А), середній (В) та пізній (С). У середині періодів виокремлено етапи. Період В розділено на етапи ВІ, ВІІ. Період С – на етапи СІ та СІІ. Пізніше іншими дослідниками було внесено деякі зміни та доповнення. Не всі з них були прийняті більшістю науковців, лише окремі зміни почали використовувати досить широко. Так, було визнано виділений Н.М. Виноградовою етап ВІ-ІІ, перехідний між етапами ВІ і ВІІ середнього періоду трипільської культури⁸. Крім того, до пізнього періоду починаючи з 80-х років ХХ ст. почали зараховувати лише етап СІІ, майже вийшло з ужитку застосування для південної зони поширення трипільської культури позначення відповідних етапів літерою 'γ'. Тому етапи γІ, γІІ у багатьох сучасних працях позначені відповідно як СІ, СІІ.

Для території Румунії періодизація культури Кукутень була розроблена Г. Шмідтом, а вдосконалена В. Думітреску та іншими дослідниками. Виділено періоди Кукутень А (з фазами А1, А2, А3, А4), Кукутень А-В (фази А-В1 та А-В2), Кукутень В (фази В1, В2, В3). В основу цієї періодизації покладена стратиграфія поселень, насамперед Ізвора, та типологія мальованого посуду, насамперед стилістична. Пам'ятки, що становлять основу культури Кукутень і відповідають Трипільлю А, виділено в культуру Прекукутень (Докукутень), розділену в свою чергу на три фази – І, ІІ, ІІІ. В окрему культуру Городишта-Фолтешть-Ербічень виділено найпізніші пам'ятки, які відповідають пізньотрипільським (етап СІІ)⁹.

Останнім часом археологи виділяють також окремі типи пам'яток, фази розвитку всередині

⁶ Neustupnu E. Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South – Eastern Europe / E. Neustupnu // Slovenska Archeologia. – 1968. – Т. XV, 1. – Р. 25-28, 31.

⁷ Passek T. La ceramique tripolienne / T. S. Passek // (Bul. de L'Acad. de la culture mater. / Изв. ГАИМК. – Fasc. 122. – М.; Л., 1935. – 165 р.; Пасек Т.С. Периодизация трипольских поселений / Т. С. Пасек // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л. – Вып. 10. – 1949. – С. 6.

⁸ Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры / Н.М. Виноградова (Периодизация, хронология, локалы, варианты). – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.

⁹ Докладніше див.: Mantu C.M. a Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi / C.M. Mantu. – Piatra-Neamt, 1998. – S. 35-44.

етапів, що дозволяє більш точно визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Трипілья – Кукутен. Наприклад, К.К. Черниш¹⁰ запропонувала розмежувати Трипілья на 24 горизонти¹¹ (шість для раннього, сім для середнього та одинадцять – для пізнього періодів періодизації Т.С. Пассек.

На підставі стратиграфічних свідчень виділено ряд етапів для культури Гумельниці: А1, А2, В1, В2. Для типу Стойкань-Алдені виділено ряд фаз – Петру Рареш, Дрегенешть-Текуч та Стойкань. Пам'ятки Болградського варіанту (або, як вважають румунські дослідники, культурного комплексу Стойкань – Алдені), поширені на півдні України та в Молдові, відповідають фазам Дрегенешть-Текуч та Стойкань, або Гумельниці А2 та частково – Гумельниці В1. Кількісні та якісні показники, отримані при систематизації кераміки та пластики з поселень, дозволили свого часу Л.В. Субботіну визначити певну хронологічну послідовність пам'яток Болградського варіанту: Кокора І – Озерне – Болград – Нагорне ІІ – Вулканешти ІІ – Лопадика. Отже, тут виділено 6 типів пам'яток¹².

Для культурного комплексу Лендель також існує кілька періодизаційних схем, розроблених дослідниками країн, де вона була поширена. Для території сучасної Угорщини виділено три ступені: ранній, середній, пізній¹³. Для пам'яток території Словаччини Ю. Павук та С. Шишка виокремили дві початкові стадії, а саме Пралендель та Протолендель, чотири основних: Лендель І-ІV із заключною групою Байч-Ретц (останню вже не включають до культури Лендель)¹⁴.

Питання про належність пам'яток на інших територіях саме до культури Лендель іноді є дискусійним. Частина дослідників вважає їх лендельськими, інші – спорідненими, але не відкидають належності до т.зв. «лендельського кола культур». Польські дослідники (для комплексів лендельського кола на північ від Карпат) виділили два хронологічних горизонти. До раннього віднесено три локальні групи пам'яток, до пізнього – шість. У межах локальних груп іде поділ на

послідовні хронологічні фази¹⁵. Свого часу «лендельськими» було названо пам'ятки культур Малиця та люблінсько-волинської мальованої кераміки на території Волинської та Рівненської областей¹⁶. Хоча ще 2000 року польські дослідники С. Кадров та А. Закошцельна дали їх правильну атрибуцію¹⁷, у деяких сучасних узагальнювальних працях ми ще можемо зустріти «культуру Лендель в Україні».

Для культури лійчастого посуду на території Польщі періодизація включає 5 фаз (І-V), розділені на підфази¹⁸. Поширені в Україні пам'ятки культури лійчастого посуду належать до ІІІ фази і є частиною південно-східної групи культури лійчастого посуду (фаза з елементами культури Болераз у керамічному комплексі)¹⁹.

Для пам'яток «степового» енеоліту найбільш розробленою є періодизація середньостогівської культурної спільності, розроблена Д.Я. Телегіним. Ним виділено періоди: І – волоський (або дошнуровий) та ІІ – дереївський (шнуровий). В межах періодів виділено по два етапи (а, б): тобто маємо чотири етапи – Іа, Іб, ІІа, ІІб, яким відповідають конкретні пам'ятки. Періодизація базується на стратиграфічних спостереженнях (Стрільча Скеля, Середній Стір), наявності імпорту з ареалу трипільської культури, а також типологічному зіставленні керамічних комплексів²⁰.

Останнім часом середньостогівську культуру розглядають, як велику культурно-історичну спільність, в межах якої виділяють окремі культури та типи пам'яток. В основу періодизації тут покладено стратиграфію поселень та поховальних пам'яток, включаючи курганні старожитності, імпорту, насамперед трипільського посуду²¹.

Власне археологічна періодизація віддзеркалює перш за все зміни в матеріальній культурі.

¹⁰ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е.К. Черныш // Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 172-173, таблица 9.

¹¹ У праці К.К. Черниш використано російське слово «ступени», замінене нами на вираз «горизонт».

¹² Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины // Л.В. Субботин. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 130, табл. ІІ.

¹³ Hungarian Archaeology at the turn of Millenium. – Budapest, 2003. – Tabl. 2.

¹⁴ Pavuk J., Šiška S. Neolit i Eneolit / J. Pavuk, S. Šiška // Slovenska Archeologia. – 1980. – XXVIII. – Т. 1. – С. 139.

¹⁵ Kadrow S., Zakościelna A. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine / S. Kadrow, A. Zakościelna // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 187-255.

¹⁶ Конопля В.М. Лендельская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 4-17.

¹⁷ Kadrow S., Zakościelna A. An Outline of the Evolution of Danubian Cultures. ... – P.187-189.

¹⁸ Czerniak L. Wczesny i srodkowy okres neolitu na Kujawach 5400-3650 p.n.e. / L. Czerniak. – Poznań, 1994. – S. 34.

¹⁹ Гавінський А.М. Культура лійчастого посуду у межах річчів Верхнього Дністра та Західного Бугу / А.М. Гавінський. – Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.04. – К., 2014. – 18 с.

²⁰ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – Київ: Наукова Думка, 1974. – С. 87-92.

²¹ Котова Н. С. Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа / Н. С. Котова. – Киев; Харьков: Майдан, 2013. – С. 5-11.

Однак ці зміни, безперечно, були викликані певними історичними подіями. Синтез археологічної та історичної періодизації з урахуванням абсолютної хронології дає змогу створювати схеми історико-археологічної періодизації для відтворення давньої історії (праісторії). Така схема була запропонована Д.Я. Телегіним. Він виділив неолітичний, нео-енеолітичний, ранньо- та пізньоенеолітичний періоди в давній історії України V-III тис. до н. е. Останні три періоди належать до розгляданого нами відрізка часу.

Нео-енеолітичний період характеризується співіснуванням неолітичних (дніпродонецька, буго-дністровська та ін.) культур з енеолітичними (ранньотрипільська, гумельницька) культурами. Ранньоенеолітичний період включає час поширення енеолітичних культур попереднього періоду та виникнення енеолітичних культур у степовій смузі. Пізньоенеолітичний період характеризується поступовою деградацією ранньоенеолітичних землеробських культур і появою нових етнокультурних утворень (культури ямна, кулястих амфор, шнурової кераміки)²². Слід, однак, мати на увазі, що абсолютні дати, наведені у статті, є некалендарними.

2.3. АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ ЗА СВДІЧЕННЯМИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК

Абсолютна хронологія пам'яток V-IV тис. до н.е. розробляється на підставі датування методами природничих наук. Це насамперед ізотопне (радіовуглецеве, воно ж C14) та археомагнітне (АМ) датування. Останній метод широко використовували лише в Україні, де у 70-80-ті роки XX ст. було створено археомагнітну шкалу насамперед для трипільської культури. Однак вона так і лишилася відносною, фактично – «плаваючою», оскільки для бронзового та раннього залізного віків такі розроблення не проводили. Таким чином, її використання нині можливо лише для потреб відносної хронології²³.

Отже, єдиним реальним методом датування лишається ізотопний. Історія його застосування налічує кілька десятиліть, упродовж яких методика датування, обладнання та інтерпретація результатів зазнавали неодноразових змін, що їх слід урахувати навіть при ознайомленні з публікаціями певного періоду. Найбільш помітною та істотною є проблема калібрування ізотопних дат, або ж отримання т.зв. «календарного віку»

датованих зразків. Причина полягає не в отриманні нових пакетів дат, а саме в їх переведенні в календарні, «історичні». Для переведу C14 визначень в календарні дати необхідно провести певні розрахунки, щоб отримати відповідні історичні дати. Така операція називається калібруванням дат. Для проведення її було створено спеціальні таблиці та численні комп'ютерні програми²⁴. Останнім часом у через зростання числа дат, було вдосконалено арсенал статистичних методів для їх обробки, застосування якого спрямоване зокрема й на визначення найбільш вірогідних дат²⁵.

На прикладі узагальнювальних видань з давньої історії України, які вийшли після 2000 року, бачимо, що абсолютна хронологія IІkz періодів неоліту, енеоліту, бронзового віку та відповідних культурних комплексів може різнитися на 700-1000 років, часом навіть у межах нарису, написаного одним автором²⁶. Ця тема є надзвичайно важливою для історичних реконструкцій, отож маємо зупинитися на ній докладніше. Щоб зрозуміти ситуацію, яка склалася, в розгляданому випадку звернімося до історії розроблення хронології для культури Трипільля – Кукутень.

Підставою для абсолютного датування на початковому етапі досліджень були порівняння з культурами мальованого посуду Середземномор'я, вік яких визначали у зв'язку зі старожитностями, які мали історичне датування (Єгипет, Месопотамія тощо).

Так, В.О. Городцов відніс трипільську культуру до початку IV тис. до н. е., вважаючи її одночасною з ямною²⁷. Е.Р. Штерн зараховував Трипільля до середини III тис. до н. е., до міднокам'яного віку²⁸. У 30 – 40-ві роки Т.С. Пассек частину трипільських пам'яток віднесла до енеоліту, датувавши між 3000 – 1700 рр. до н. е., а

²⁴ Weninger B. High-precision Calibration of Archaeological Radiocarbon Dates / B. Weninger // *Acta Interdisciplinaria Archaeologica*. – 1986. – Vol. IV. – P. 11-53.

²⁵ Докладніше: Weninger B., *Concepts of probability in radiocarbon analysis* /

B. Weninger, K. Edinborough, L. Clare, O Joris // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – Т. XXXVIII. – P. 1-20.

²⁶ Отрошенко В. В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху / В.В. Отрошенко // *Етнічна історія давньої України*. – Київ, 2000: на с. 20 трипільську культуру датовано між 4000 і 2500 рр. до н.е. (тобто IV -III тис. до н.е.), а на с. 28 йдеться про «неквапний рух трипільського населення на схід» у кінці V – першій половині IV тис. до н.е.

²⁷ Городцов В.А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа / В.А. Городцов // *Археологические известия и заметки*. – Москва, 1900. – № 11-12. – С. 345-352.

²⁸ Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Штерн Э.Р. // *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* – Москва, 1906. – Т. I. – С. 78.

²² Телегін Д.Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури / Д.Я. Телегін // *Археологія*. – 1985. – Вип. 52. – С. 21-22.

²³ Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры. V-IV тысячелетия до н.э. / М. Ю. Видейко. – Саарбрюккен: Lambert publishing, 2013. – С. 115-117.

найпізніші – до епохи бронзи, датувавши між 1700 – 1400 рр. до н. е. Дослідниця вважала, що датування трипільських пам'яток має припадати на час із I по III-й періоди давньомінойської культури²⁹. Пізніше вона уточнила хронологічні межі Трипілля, визначивши їх відповідно до критської хронології в двох варіантах: максимальному – з III тис. до 1750 р. до н. е. та мінімальному – з 2500 до 1750 рр. до н. е.³⁰ Т.С. Пасек порівнювала так звані керамічні «пінтадери» з нижніх шарів поселення Аріушд, синхронного, на її думку, з комплексом Кукутень А, з відповідними печатками-пінтадерами, поширеними у Давньому Єгипті у період між 2540 – 2160 рр. до н. е.³¹ Далі в цій же праці ранній етап трипільської культури на основі зіставлення з чорною канельованою керамікою з Македонії та Фессалії було датовано початком III тис. до н. е.³² В іншому місці була запропонована така хронологія Трипілля в абсолютних датах³³: ранній період, А – 3000 – 2700 рр. до н. е.; середній період, ВІ, ВІІ – 2700 – 2100 рр. до н. е.; пізній період СІ, СІІ – 2100 – 1700 рр. до н. е.

Розроблення методу радіовуглецевого датування вже на початку 60-х років дало змогу передатувати Трипілля – Кукутень. У 1962 р. Т.С. Пасек на VI міжнародному конгресі доісторичних та протоісторичних наук віднесла ранній період Трипілля до першої половини IV тис. до н. е., середній – до другої половини IV – початку III тис., а пізній – до середини III тис. до н. е.³⁴

Уже на початку 70-х років XX ст. стало зрозуміло: використання радіовуглецевих дат приведе до поглиблення абсолютного віку Трипілля-Кукутень. Використання ж дендрохронологічних коректив подавнює дати ще більше – на 500 – 800 років³⁵.

Подібна проблема виникла і у дослідників центральноєвропейського неоліту та бронзового віку. У 70 – 80-ті рр. вважали, що трипільська культура існувала упродовж майже всього IV –

III тис. до н. е.³⁶ При цьому абсолютна дата для раннього Трипілля була визначена С.М. Бібіковим (із урахуванням єдиної на той час С14 дати з Нових Русешт) кінцем першої половини – серединою IV тис. до н. е.³⁷ Т.Г. Мовша датувала середній період Трипілля другою половиною IV тис. до н. е., що, на її думку, підтверджувалося датою для поселення Хебешешть³⁸. Датуючи пізньотрипільські (усатівські) старожитності між 2400 і 2200 рр. до н. е., В.Г. Збенович посилався на С14 дату для Маяків³⁹. Можливості калібрування дат практично ніхто із дослідників Трипілля у той період до уваги не брав.

В.О. Дергачов, характеризуючи у своєму монографічному дослідженні (1980) пізній період Трипілля (СІІ), відзначав, що датування його ґрунтується на типологічних зіставленнях металевих виробів і кераміки та синхронізації трипільських комплексів із матеріалами майкопської культури (яка датована за малоазійсько-месопотамськими паралелями) та культурами Чернавода і Коцфень, культурними шарами раннього бронзового віку в Єзеро та іншими, датованими за єгейсько-анатолійськими паралелями. Обидві лінії датування в цілому, на його думку, збігаються і вказують на період між 2600 – 2500 та 2100 – 2000 рр. до н. е.⁴⁰ Радіовуглецеві визначення (некалібровані), а їх наведено шість (для Маяків, Усатового та Данку-2), як вважає В.О. Дергачов, підтверджують дати, отримані традиційними археологічними методами. Разом із тим він відзначає, що хоча абсолютне датування пізнього Трипілля і виглядає досить переконливо, його не можна вважати остаточним, оскільки не всі намічені раніше паралелі та синхронізми є достатньо аргументованими, а типологічні зіставлення іноді досить поверхові. У той же час автора непокоїла, за його словами, тенденція до поглиблення датування раннього бронзового віку Болгарії, пов'язана, зокрема, з калібруванням ізотопних дат місцевими дослідниками⁴¹. Як показали подальші дослідження, ці побоювання виявилися марними.

Д.Я. Телегін 1985 р. запропонував абсолютну хронологію трипільської культури, яка спиралася

²⁹ Пасек Т.С. Трипільська культура / Т.С. Пасек. – Київ, 1941. – С. 18 – 19, табл. 1

³⁰ Пасек Т.С. Периодизация трипольских поселений..., с. 26

³¹ Там само. – С. 24-25

³² Там само. – С. 41,

³³ Там само. – С. 108

³⁴ Passek T. Relations entre L'Europe Occidentale et L'Europe Orientale a l'epoque neolitique / T. Passek // Atti. – Roma, 1964. – Vol.1. – P. 15.

³⁵ Долуханов П.М., Тимофеев В.И. Абсолютная хронология неолита Евразии / П.М. Долуханов, В.И. Тимофеев // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – Москва: Наука, 1972. – С. 28-75; Колчин Б.А., Шер Н.Я. Абсолютное датирование в археологии / Б.А. Колчин, Н.Я. Шер // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – Москва: Наука, 1972. – С. 3-10.

³⁶ Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 150.

³⁷ Бібіков С.М. Ранній етап трипільської культури / С.М. Бібіков // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 163.

³⁸ Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 177

³⁹ Збенович В.Г. Пам'ятки усатівського типу / В.Г. Збенович // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 192.

⁴⁰ Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 18.

⁴¹ Там само. – С.18.

на ізотопні та археомагнітні дати⁴². Використано понад 70 дат, із них близько 40 радіовуглецевих та понад 30 – археомагнітних. Виділено п'ять «хронологічних зрізів», або фаз, із зауваженням, що чіткі межі між ними відсутні. Крім того, Д.Я. Телегін відзначив розбіжність між датуванням за типологічними ознаками та методами природничих наук. Перша фаза починалася близько 3800/3700 рр. до н. е., п'ята – закінчувалася близько 2400 р. до н. е. Усі дати – некалібровані.

У 1989 р. було опубліковано працю В.Г. Петренка, присвячену усаївським пам'яткам у Північно-Західному Причорномор'ї. У вступній частині до колективної монографії він запропонував хронологічну таблицю для трипільської культури з абсолютними датами. В основу її було покладено схему Т.Г. Мовші. Верхня хронологічна межа пропонованої системи відповідає розробкам Д.Я. Телегіна та датам, зібраним В.Г. Петренком⁴³. Автор дав хронологію як калібровану, так і некалібровану. У таблиці 2.1. ми подаємо калібровані дати.

1994 р. опубліковано працю К.-П. фон Вехлера, присвячену стану ізотопного датування культури Трипілля-Кукутень. Використано 51 ізотопну дату та низку археомагнітних. Понад дві третини з них було виконано Берлінською та Київською лабораторіями. Аналізуючи величину похибки $\pm$ р. видно, що вона майже в половині випадків досягає понад 100 років, сягаючи для проби UCLA- 1642F майже 600 років. Користуючись калібраційною кривою Стьюєра, фон Вехлер перевів наявні дати в календарні.¹⁸⁴⁴ З урахуванням 50% достовірної поправки етапи датовані: Трипілля А-Прекукутень – 4500-4350 р. до н.е.; Трипілля В-Кукутень А-АВ – 4440-3810 р. до н.е.; Трипілля СІ 3890-3620, а СІІ – 3150-2880 р. до н.е. (cal. BC). Уся культура, таким чином, мала бути датована між 4500 і 2900 рр. до н.е.

Згодом, у 1998 р. вийшла праця К.М. Манту, присвячена абсолютній та відносній хронології культури Кукутень, у якій було враховано всі відомі на той час ізотопні та археомагнітні дати, зокрема і для трипільської культури. У монографії наведено повний перелік цих дат, зокрема 125 ізотопних. Опрацювання великого масиву визначень дало підстави запропонувати досить докладну хронологію для кожного з етапів (табл. 2.2.)

Як бачимо, не вдалося чітко розрізнити хронологічні діапазони існування пам'яток Кукутень А1-А4, АВ та В, які частково накладаються. Важко погодитися, однак, із пізнім датуванням (щодо кукутенських) пам'яток відповідних етапів трипільської культури, особливо ВІ, ВІ-ІІ та ВІІ. Ізотопні дати по пам'ятках перелічених вище етапів, отримані в останній час, суттєво підкріплюють такі сумніви. З урахуванням отриманих за останні 20 років нових дат, число яких, ураховуючи культуру Кукутень складає понад 300, датування періодів та етапів Трипільської культури нині виглядає наспушним чином (див. табл. 2.3.).

Ми бачимо певну різницю в датуванні комплексів Прекукутень-Кукутень та Трипілля. Насамперед помітно це для найдавніших та найпізніших дат. Пояснити це можна для перших відсутністю датованих зразків з одношарових поселень фаз Прекукутень І-ІІ, а для пізнього етапу – тривалішим існуванням комплексів усаївського типу, які заходять у ІІІ тис. до н.е. Отож є надія в майбутньому розв'язати ці питання. Складніша проблема з датуванням комплексів Кукутень А І А-В, але знов-таки йдеться переважно про багатошарові поселення або такі, стосовно яких належність до певної фази лишається дискусійною. Отримання останнім часом великих пакетів дат для поселень етапу Трипілля ВІІ ставить під питання можливість датування комплексів фази Кукутень А-В початком ІV тис. до н.е., як це роблять нині румунські дослідники.

Нині нагромаджено понад 9700 ізотопних дат для періоду VI-IV тис. до н.е. на території Центральної та Південно-Східної Європи. В останні роки ця цифра поповнюється кількома сотнями дат щороку, існують різноманітні бази даних, у яких вони систематизовані переважно за археологічними культурами. Кількість дат для кожної археологічної культури складає від кількох десятків до тисячі і більше. Наприклад, число дат для культури лінійно-стрічкової кераміки станом на 2014 р. становило 535, Лендель – 147, найбільше – по культурі кулястих амфор – 1030⁴⁵.

Використання ізотопного датування має певну специфіку, оскільки дати вказують на ймовірний інтервал існування зразка, що може різнитися від періоду існування археологічного комплексу – окремого житла, поховання, поселення, могильника. До того ж, існує проблема відбору зразків із багатошарових поселень, де кістки та вугілля можуть бути переміщені між шарами. Крім того пакет дат із окремого комплексу має

⁴² Телегін Д.Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури / Д.Я. Телегін // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С.10-22.

⁴³ Патокова Э.Ф. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 3-4.

⁴⁴ Wechler K.-P. Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni – Kultur aufgrung von ¹⁴C Datierungen // ZfA Z.Archaol. – 1994. – Band 28. – S.12-17.

⁴⁵ Manning K. The chronology of culture: a comparative assessment of European Neolithic dating approaches / K. Manning, A. Timpson, S. Colledge, E. Crema, Edinburgh K., Kerig T., Shennan S. // Antiquity. – 2014. – Vol. 88. – Table 1.

бути достатнім з точки зору статистики. Як показує досвід роботи з ізотопними датами різних дослідників, слід широко використовувати статистичні методи⁴⁶.

Удалим можна визнати підхід до розроблення абсолютної хронології культур VI-III тис. до н.е. у Центральній та Північній Європі, запропонований нещодавно групою дослідників із Лондонського University College. Вони використали відомості по 22 археологічним культурам (залучивши для цього 5594 дат з 1784 пам'яток), визначили вірогідний період існування кожної з них за даними ізотопного датування, порівнявши по тому результати з результатами інших досліджень, і що особливо важливо – у чотирьох випадках – ще й з дендрохронологією⁴⁷. Останнє показало відносно високу точність визначення тривалості існування археологічних комплексів пакетним калібруванням наявних дат – від 18-35 до 50-100 років⁴⁸, лише в окремих випадках є більші розбіжності, що можна пояснити проблемами з наявністю датованих зразків із відповідних комплексів. З огляду на стандарт 6 дат/пам'ятка бачимо, що у середньому з кожного поселення в згаданому випадку наявна лише половина – близько трьох дат. Таким чином методика датування культур у цілому, задіяна дослідниками, виглядає цілком слушною.

Аналогічний підхід – пакетне датування – свого часу був застосований до датування культурних комплексів із території Болгарії Г. Тодорова⁴⁹. Певні підсумки датування центрально-європейських археологічних культур станом на 2009 р. було підведено на інтернет-ресурсі М. Балді, де основну увагу приділено регіону Центральної Європи⁵⁰. Базуючись на зазначених працях, маємо можливість зафіксувати найбільші вірогідні періоди існування більшості культурних комплексів на території Центральної та Південно-Східної Європи. Хронологія праісторії територій між Віслою та Дніпром, яка охоплює період починаючи з межі V-IV тис. до н.е., була запропонована польськими та українськими до-

слідниками, які спільно розробляли цю тему. У дослідженні використано велику кількість ізотопних дат⁵¹.

Оскільки за нинішнього стану досліджень неможливо зупинитися лише на одній версії хронології, для низки культур було зазначено наявні позиції дослідників, із якими ми будемо працювати надалі (таблиця 2.4).

Важливим є питання про місце окремих пам'яток або комплексів у системі абсолютної хронології. Маючи справу з ізотопними датами слід урахувати, що в найкращому випадку інтервал вірогідності становитиме ± 70 років, а у більшості випадків може бути набагато більшим. У такому разі важливу роль відіграватиме також і типологічне датування, зокрема для оцінки вибору того чи іншого інтервалу вірогідності існування даного зразка. При цьому слід також звертати увагу на матеріал зразка, особливо «довготривалі» – з вугілля дерев, які можуть мати значний вік. Крім того, слід мати на увазі, що вугілля може бути пов'язане з подіями, які мали місце на території, приміром, поселення ще до його заснування (наприклад, періодичного випалювання рослинності під посіви). Так, при датуванні поселення трипільської культури біля с. Тальянки нещодавно було використано вуглики, отримані після промивання ґрунту з-під руїн спаленої будівлі⁵². Вважали, що ці знахідки пов'язані з пожежею. Однак зразки ОхА-19840 та ОхА-22348 дали дати близько 4000 р. до н.е., у той час як більшість дат із цього поселення виявилася пізнішою на 400-500 років. При цьому керамічні матеріали з будівель були типологічно однорідними, що суперечило отриманим датам – у датованому близько 4000 р. до н.е. культурному шарі мали бути наявні фрагменти кераміки етапу ВІІ, тоді час як на поселенні виявлено лише кераміку етапу СІ (томашівська група).

«Короткоживучими» є зразки з кісток тварин, але найкращими для визначення точних дат вважають зернини культурних злаків. У будь-якому випадку вирішальну роль відіграє саме археологічний контекст зразка, що будемо брати до уваги у подальшому дослідженні.

2.4. ПИТАННЯ СИНХРОНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНИХ КОМПЛЕКСІВ

Для дослідження соціокультурних та етнічних процесів на макро- та мікрорівнях важливою

⁴⁶ Тимофеев В. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии / В.И.Тимофеев, Г. И. Зайцева, П.М. Долуханов, А.М. Шукуров. – СПб., 2004. – 252 с.

⁴⁷ Manning K., Timpson A., Colledge S., Crema E., Edinborough K., Kerig T., Shennan S. The chronology of culture: a comparative assessment of European Neolithic dating approaches... table 1, fig.4.

⁴⁸ Ibid., table 1.

⁴⁹ Тодорова Х. Ново-Каменната епоха в България / Х. Тодорова, И. Вайсов. – София: Наука и изкуство, 1994. – С. 86-91.

⁵⁰ Baldia M. The Central and North European Neolithic/Copper Age Chronology [Electronic document] / V. Baldia. – Mode of access: http://www.comparchaeology.org/Central_European_Neolithic_Chronology.htm. – Title from screen.

⁵¹ Klochko V., Kosko A., Szmyt M. A comparative chronology of the area between the Vistula and Dnieper // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 12. – P. 400-401.

⁵² Rassamakin Yu. Chronological development of the Tripolye Culture Giant–Settlement Talianki: 14C dating vs Pottery Typology / Yu. Rassamakin, F. Menotti // Radiocarbon. – 2011. – Vol. 53. – 4. – P. 654-655, fig. 4.

є синхронізація відомих нам культурних комплексів, яка здійснюється насамперед на підставі свідчень стратиграфії та взаємних імпортив керамічних та металевих виробів. Як показали приклади, наведені вище в розділі стосовно абсолютного датування, метод аналогій за певними категоріями знахідок може призвести до хибних висновків. У випадку з металевими виробами, як показали дослідження технології їх виготовлення, установити імпорти можна лише після проведення комплексних досліджень. Існує можливість появи артефактів типологічно схожих, але виготовлених не за автентичними технологіями⁵³. Верифікація результатів можлива також з огляду на ізотопне датування.

Дослідниками створено чимало схем синхронізації культур V-IV тис. до н.е. з регіону Центральної та Південно-Східної Європи, вони представлені практично в усіх узагальнювальних монографічних дослідженнях. У їх практичному використанні є такі проблеми: пошук актуальних схем, виконаних в останнє десятиліття, стикування та деталізація схем по різних країнах та територіях. Наприклад, у новітньому довіднику з неоліту Європи, виданому в Оксфорді, до схематичної презентації розподілу археологічних культур «за ключовими територіями» включено обмежену кількість комплексів. Для території України це культури Буго-Дністровська, КЛСК, чомусь поставлена культура Прекукутень, поширена на території Румунії, далі йде комплекс Кукутень-Трипілля, за яким йде безпосередньо ямна культура⁵⁴. І це при тому, що лише культур доби неоліту тут налічують понад 12, не менше в мідному віці. Аналогічні спрощення зроблено і для інших територій, де вказано в кращому випадку 60-70% із числа культурних комплексів. Усе це демонструє складність створення достатньо детальних синхронізаційних таблиць. Для південно-східного регіону нами використано розроблення Г. Тодорової, К.-М. Манту, І. Паула, Б. Брюкнера⁵⁵. Для Центральної Європи – схеми з

праць Ю. Павука та С. Шишки та М. Шміт⁵⁶. По території Молдови та України в основу покладено розробки В.А. Дергачова⁵⁷ з урахуванням поглядів на виділення та синхронізацію культурних комплексів Н.Б. Бурдо, С.М. Рижова, Т.М. Ткачука, Н.С. Котової й Ю.Я. Рассамакіна⁵⁸ та автора.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Археологічні періодизації відіграють важливу допоміжну роль при використанні свідчень стосовно праісторичного періоду, оскільки відображають певні зміни у господарстві, суспільному житті та матеріальній культурі. Однак для історичних досліджень вони не є самодостатніми і не можуть бути використані напряму. Важливим аспектом є зіставлення періодизаційних схем з відомостями про абсолютну хронологію. Саме це відкриває можливість повноцінного використання археологічних джерел для історичних реконструкцій.

schichtliche Untersuchungen in Siebenburgen / I. Paul. – Alba Iulia, 1995. – S. 68; Brukner B. Severoistočna Jugoslavija u srednjem eneolitu / B. Brukner // Istrazivanja. – Novi Sad, 1974. – 3. – Tabl. 1.

⁵⁶ Pavuk J. Neolit i Eneolit / J. Pavuk, S. Šiška // Slovenska Archeologia. – 1980. – XXVIII. – 1. – S. 139; Szmyt M. Spolecznosci kultury amfor kulistych na Kujawach / M. Szmyt. – Poznań, 1996. – S. 74-79; Cismar Z. K problemu definovani finalniho stadia lengyelske kultury / Z. Cismar, J. Pavuk, P. Prochazkova, M. Smid // B. Haensel, E. Studenikova (ed.) Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archaeologie. – Studia honoraria. – Rahden/Westfalen, 2004. – T. 21. – Tab. 1.

⁵⁷ Дергачов В. О. Пізній період трипільської культури / В. О. Дергачов // ред М. Ю. Відейко. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – С. 109-114.

⁵⁸ Бурдо Н.Б. Спільні керамічні традиції культур Карпатсько-Дунайського регіону доби раннього енеоліту / Н.Б. Бурдо // Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. – Warszawa, 2007. – S. 270-288; Рижов С. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Трипілля-Кукутень / С.М. Рижов // Ольжич О. Археологія. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2007. – С. 437 – 477; Ткачук Т. До питання про контакти трипільських поселень Середнього Попруття і північної частини Середнього Подністров'я з локальними групами Румунської Молдови / Т.М. Ткачук // ЗНТШ. – Т. CCLIII. – Львів, 2007. – С. 140-152; Kotova N.S. The absolute chronology of Ukraine in Eneolithic / N.S. Kotova, M.Yu. Videiko // ed. B. Haensel, E. Studenikova. – Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archaeologie. – Studia honoraria. – Rahden/Westfalen, 2004. – 21. – Tab. 7; Рассамакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств / Ю.Я. Рассамакін // Археологія. – 2004. – №2. – С. 3-26.

⁵³ Подібні випадки описано: Рындин Н.В. Древнейшее металлообращающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындин. – Москва: Едиториал УРСС, 1998. – С. 127-150.

⁵⁴ Fowler C. The Oxford Handbook of Neolithic Europe. Introduction / C. Fowler, J. Harding, D. Hofmann // ed. C.Fowler, J.Harding, D. Hofmann. – The Oxford Handbook of Neolithic Europe. – Oxford University Press, 2015. – Fig. 1.1.

⁵⁵ Тодорова Х., Вайсов И. Новокаменната епоха в България / Х. Тодорова, И. Вайсов. – София: Наука и изкуство, 1993. – С. 55, 64, 68; Mantu C.M. Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi / C.M. Mantu. – Piatra-Neamt, 1998. – S. 269-270; Mantu C.M. Absolute Chronology of Neolithic Cultures in Romania and Relations with the Aegeo-Anatolian World / C.M. Mantu // Prehistoire d'Anatolie. Génèse de deux mondes. – ERAUL. – 1998. – 85. – I. – P. 159-174; Paul I. Vorge-

Розгляд фактичних відомостей засвідчив, що нема підстав пов'язувати напряду історичні зрушення безпосередньо з настанням «мідного» або ж «бронзового» віків у археологічній періодизації. У її межах співіснують культурні комплекси, які мали значні здобутки у використанні металу і такі, що обмежено використовували металеві вироби. Отож варто відмовитися у історичному дослідженні від використання словосполучень «неолітичне населення», «процес неолітизації» тощо.

Перехід на систему календарної хронології для пам'яток доби неоліту та мідного віку як для Європи, так і для Давнього Сходу відкрив відкривало нові можливості у зіставленні історичних процесів, які мали місце у цих регіонах упродовж VI-IV тис. до н.е. З нагромадженням значних масивів ізотопних дат з'явилася можливість визначення хронологічних меж існування археологічних комплексів із точністю від кількох десятиків до ста-двохсот років.

Зростання числа дат із окремих поселень та могильників дало змогу поставити питання про їх внутрішню хронологію, що уможливило вивчення деяких суспільних процесів у їх динаміці. Разом із тим важливим є питання про місце окремих пам'яток або комплексів у системі абсолютної хронології. Маючи справу з ізотопними датами слід урахувувати, що в найкращому випадку інтервал вірогідності становитиме ± 70 років, а у більшості випадків може бути набагато більшим. У такому разі важливу роль відіграватиме також і типологічне датування, зокрема для оцінки вибору того чи іншого інтервалу вірогідності існування даного зразка.

Усі перелічені досягнення дозволяють поставити моделювання та дослідження етнокультурних і суспільних процесів на якісно новий рівень.

Таблиця 2.1. Калібровані дати для трипільської культури (за В.Г. Петренком).

Етапи	Калібровані дати, рр. до н. е.
A	4845-4520/4485
BI	4520-4160/4485 – 4095
BI-BII	4160-3390/4095
BII	3990-3785
CI- γI	3785-3580/3530
CI- γII	3580-3245/3530 – 3275

Таблиця 2.2. Абсолютна хронологія культурного комплексу Прекукутень – Кукутень та Городіштя – Фолтешть – Ербічень (за К. М. Манту, 1987).

Фази	Рр. до н. е.
Прекукутень I-II	5050 – 4750
Прекукутень III	4750 – 4600
Кукутень A1	4600 – 4550
Кукутень A2	4550 – 4170
Кукутень A3	4350 – 4150
Кукутень A4	4300 – 4150
Кукутень AB1 – AB3	4100 – 3800
Кукутень B	3850 – 3500
Городіштя-Фолтешть-Ербічень	3400/3300 – 3200/3100

Таблиця 2.3. Періодизація та абсолютна хронологія трипільської культури

Етап, період	дата BC.
A	(5400) 5200-4600
B-I	4600- 4400/4300
BI-II	4400/4300- 4200/4100
BII	4200/4100- 3900
CI	3900- 3500/3400)
CI	3500/3400- 2750

РОЗДІЛ 3.

ЦЕНТРАЛЬНА І ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА НАПЕРЕДОДНІ V ТИС. ДО Н.Е: ПОЧАТОК ТА ПЕРШІ НАСЛІДКИ «НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Для правильного розуміння подій, які мали місце у Центральній та Південно-Східній Європі впродовж двох тисячоліть, що є темою нашого дослідження, слід урахувати попередній період, який археологи називають добою «неолітизації». Вони мають на увазі поширення як нових видів господарської діяльності, так і технологій (появу керамічного посуду, шліфованих знарядь із каменю тощо), способу життя, світогляду, пов'язаного з аграрним виробництвом.

За минуле століття створено чимало моделей, які пояснюють поширення відтворювального господарства, причому більшість – починаючи з кінця 60-х років XX ст. Дослідники класифікували їх, виходячи зі змісту та спрямування таким чином:

- соціальні та культурні моделі;
- моделі походження та переміщення;
- популяційний стрес;
- соціоекономічні та географічні моделі¹.

Деякі із запропонованих моделей перебувають на стику перелічених напрямків. Ми бачимо намагання не лише висловити різноманітні ідеї, але й урахувати широке коло чинників, визначити, які з них були вирішальними.

З історичної точки зору можна припустити, що в кожному конкретному випадку (а процес поширення хліборобства і тваринництва був досить тривалим і проходив у різних ландшафтно-кліматичних зонах) мали місце особливості, зумовлені різноманітними чинниками, набір яких у кожному конкретному випадку міг бути унікальним. Важливим у розгляданому випадку є те, що серед цих напрямків принаймні три так чи інакше надавали вирішальне значення суспільним та навіть етнічним чинникам, або ж їх поєднанню.

Стосовно рушійних сил неолітизації існують різні погляди. Поширена думка про масову міграцію хліборобів із відносно перенаселеного півдня, тобто з Анатолії та Близького Сходу, які хвиля за хвилею перебиралися в пошуках нових угідь все далі й далі на північ. Ще у 20-ті роки її

виголосив Г. Чайлд². З другого боку, існувала та існує не менш обґрунтована концепція поширення відповідних навичок, знань, технологій шляхом дифузії³.

Останнім часом усе більшого поширення набуває та точка зору, що «неолітизація» Європи, а саме поширення відтворювального господарства, могла відбуватися шляхом інтеграції якоїсь частини прийшлого населення з аборигенами – мисливцями доби мезоліту⁴.

На користь інтеграціоністів нібито свідчить і вивчення ДНК давніх хліборобів Центральної та Південно-Східної Європи. Уже у VI тис. до н.е. практично неможливо виділити популяції, які б склалися виключно з представників давніх хліборобів Близького Сходу, доля нащадків місцевого, європейського населення у різних популяціях посідає більш ніж вагоме місце⁵.

Усе більше уваги дослідники стали приділяти вивченню цілком конкретних ситуацій співіснування давніх громад різного походження та із різними системами життєзабезпечення. Ситуація подібного співіснування, як виявилось, була типовою з самого початку поширенню відтворювального господарства і зберігалася впродовж наступних тисячоліть.

Міждисциплінарні дослідження з використанням ізотопного аналізу людських решток та вивчення ДНК показують, що в кожному конкретному випадку процеси поширення та взаємодії давнього населення могли відбуватися за оригінальним сценарієм: для кожного регіону в майбутньому може бути створена не одна, а кілька моделей цих процесів⁶.

¹ Malone C. The Neolithic of Mediterranean Europe / C. Malone // eds. C.Fowler, J.Harding, D. Hofmann. – The Oxford Handbook of Neolithic Europe. – Oxford University Press, 2015. – P. 187, fig. 9.2.

² Childe V.G. The Danube in Prehistory..., p. 26-35.

³ Crnobljaj A. N. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic/ A. N.Crnobljaj // Documenta Praehistorica. – 2012. – 39. – P. 155-165.

⁴ Banffy E. Continuity or discontinuity: some questions on the transition from the neolithic to the copper age in the Carpathian Basin / E. Banffy // Antaeus. – 1991. – № 19 - 20. – P. 23-32.

⁵ The First Farmers of Central Europe: Diversity in the LBK Lifeways / eds.: P. Bickle, A. Whittle. – Oxford: Oxbow Books, 2013. – 608 p.

⁶ Shennan S. Language, Genes and cultural interaction / S. Shennan // eds.: C. Fowler, J. Harding, D. Hofmann. – The Oxford Handbook of Neolithic Europe. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 139-154.

Оцінка демографічних процесів, зроблена з урахуванням зростання чисельності поселень указує, що саме в цей період з'явилися передумови для формування більш компактних і водночас масштабних спільнот. Одним із наслідків цих процесів стала поява укріплених поселень, часом значних за розмірами із числом мешканців від тисячі й більше осіб. Аналогічні явища мали місце в Анатолії в період, що передував поширенню хліборобства у Європі. Найбільш відомим прикладом є поселення Чатал-Гююк, яке за різними підрахунками могло налічувати до 5000 жителів¹. Таким чином ми бачимо, що процеси та логіка розвитку хліборобських суспільств у Європі виявилися аналогічними.

Рис. 3.1. Керамічна посудина з ручками, типовий виріб культури Кріш, VI тис. до н.е. (Сербія, музей у м. Нови Сад).

Розглядуваний період мав своїм наслідком формування культурних комплексів, ідентифікація яких здійснюється на підставі вивчення досить показового матеріалу – керамічних виробів. Технологія, форми, декор стають не лише чіткими індикаторами певних спільностей, а й маркерами їх зв'язків, а й ураховуються при розгляді питань стосовно генези нових культурних комплексів.

Останній момент є дуже важливим для відтворення давніх суспільних та етнічних процесів. Досить типовою є ситуація, коли в кераміці нового утворення дослідники виділяють риси від двох до п'яти або семи інших культурних ком-

плексів. Оцінка таких явищ з точки зору етногенезу не виглядає досить простою.

3.1. ПРОБЛЕМА «ЧОРНОМОРСЬКОГО ПОТОПУ»

В останні два десятиліття активно дискутована проблема «чорноморського потопу» – утворення сучасного Чорного моря та впливу цієї події на давню історію як прилеглих регіонів, так і становлення низки цивілізацій Старого Світу.

Останнім часом у працях В.О. Дергачова була порушена проблема неолітизації північно-понтійської зони і Балкан у контексті розливів морів. Мова йде про зміни рівня Чорного і Азовського морів у період 7-3 тис. до н.е. Зі змісту останньої праці можна встановити, що найбільш детально розглянуто період починаючи приблизно з 6000 BC².

Це, мабуть, перше фундаментальне дослідження такого роду, особливо щодо території Північного Причорномор'я. Поява згаданої праці особливо важливо в ситуації, коли вже близько 20 років іде досить жвава дискусія щодо так званого «чорноморського потопу», який, можливо, мав місце у VII або VI тис. до н.е., і його ймовірних наслідків³.

Наліт сенсаційності, що супроводжував публікації результатів досліджень У. Руяна і У. Пітмана, викликав дискусію. Адже основний пафос книги, а також критики висновків авторів, був спрямований на зіставлення чорноморського потопу з біблійним, «Ноевим» потопом. Подібна ревізія біблійної історії, природно, викликала досить бурхливу реакцію⁴.

Тим часом ідеться про досить серйозні природничо-наукові дослідження в галузі геології, гідрології Чорного моря, результати яких не можуть не враховувати археологи, які вивчають стародавні культури навколо нього.

На підставі згаданих вище досліджень були зроблені цілком конкретні реконструкції ймовірного рівня, берегової лінії Чорного та Азовського морів 9000-7000 років тому, тобто в епоху мезоліту та неоліту. Такі реконструкції вже увійшли в

¹ Mellaart J. Catal Huyuk / J. Mellaart. – Lengerich: Gustav Lube Verlag, 1967. – P. 48.

² Дергачев В.А. Неолитизация Северо-Понтийской зоны и Балкан в контексте разливов морей /

В.А. Дергачев // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – 2005. – Вип. 4. – Табл. 5.

³ Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries About the Event, that Changed History / W. Ryan, W. Pitman – New-York: Simin and Shuster, 1998. – P. 61-152; 165-217.

⁴ Morton G.R. Why the Black Sea is not the Site of Noah's Flood [Electronical document] / G.R. Morton. – Mode of access: <http://home.entouch.net/dmd/dmd.htm>. – Title from screen; The Atlas of World Archaeology. – Oxford: Oxford Andromeda Limited, 2000. – 208 p.

наукові видання, атласи з археології¹. Чим важливіша картина, відображена на цих картах?

Вона відрізняється від опублікованих у вітчизняних академічних виданнях, насамперед з археології та стародавньої історії України, тим, що на ній Чорне море показано у вигляді глибоководного озера (у науковій літературі набув поширення термін «Евксинське озеро», який буде використано надалі), що не сполучалося із Середземним морем; його рівень нижчий нинішнього майже на 150 метрів. Цілковито відсутнє Азовське море, а в північній частині берегова лінія йде майже по прямій від Криму до сучасного узбережжя Болгарії

Це означає, що сучасний шельф Чорного моря в північній його частині щонайменше 9000 років тому міг являти собою величезну ділянку суходолу (яка разом із Азовським морем за площею втричі перевершувала кримський півострів у його сучасних обрисах), рівнину, зрошувану водами кількох найбільших річок: Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра та Дону. Уздовж узбережжя Анатолії, Кавказу та Криму місцями також існувала, однак набагато більш вузька, смуга суходолу.

Рис. 3.2. Вірогідні обриси Евксинського озера до затоплення водами Середземного моря. 1- територія, затоплені у VII тис. до н.е.

У першій частині своєї книги У. Руян і У.Пітман доводять, що сучасний рівень Чорного моря був досягнутий у результаті затоплення басейну водами Середземного моря, коли було зруйновано після катастрофічного землетрусу перешийок на Босфорі близько 7150 ± 150 BP. Перевищення рівня Середземного моря пов'язують із інтенсивним таненням льодовиків після дати 12500 років тому. Саму ж катастрофу автори датували близько 5600 до н.е. Одним із її наслідків, на їхню думку, стали підняття рівня моря на 155 м і затоплення території площею близько 100000 км², іншим – результат маси населення, які заселяли цей родючий край навколо Евксинського прісноводного озера. Наслідком стало поширення освоєного «евксинцями» землеробства на Близький Схід, у Єгипет та Європу².

У одному із розділів («Хто був тут, і куди вони пішли?») свого дослідження дослідники запропонували відтворену ними картину розвитку стародавнього населення тієї частини Старого

Світу, яка була, на їхню думку, тією чи іншою мірою порушена Потопом або його наслідками. З тексту можна дізнатися, що серед консультантів з питань археології Європи були такі фахівці, як Ян Ходдер, А. Шерратт, які намалювали їм картину розселення в Європі населення епохи пізнього мезоліту.

На думку У. Руяна та У. Пітмана, затоплене узбережжя Евксинського озера населяли люди, які займалися землеробством і розведенням свійських тварин. Вони експериментували зі зрошенням полів. Серед них були ремісники – зокрема гончарі, теслі, ювеліри. Відбувався жвавий обмін товарами з Леванту і Східною Європою. Соціальна структура, на думку дослідників, була досить розвиненою, з адміністративним прошарком, жерцями, простими працівниками. Автори дають схему розселення із затоплених територій

людей, уцілілих після катастрофи 5600 р. до н.е. На карті білими стрілками позначено напрямки і написані назви народів, переважно утворені від найменувань відповідних археологічних культур, які мігрували за вказаними шляхами.

Через територію України проходять три стріли. Найзахідніша починається з дельти Дунаю й іде вгору по цій річці до Центральної Європи та ілюструє поширення культури Вінча. На захід, тобто на територію сучасних Болгарії та Румунії, проведена стрілка з підписом «хаманджійці», тобто мається на увазі неолітична культура Хаманджія. На схід від Карпат по Дністру прокладена стрілка з написом «хлібороби лінійної кераміки» (КЛСК), яка круто повертає на захід на північ від Карпат та закінчується приблизно в районі Парижа. Таким чином неолітична колонізація не лише Центральної або Південно-Східної, але й Західної Європи пов'язується з вихідцями з дна нинішнього Чорного моря. Нарешті найсхід-

¹ Наприклад: The Atlas of World Archaeology..., p. 55.

² Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. ..., p. 156; p. 158.

ніша стріла піднімається на північ, повторюючи вигини Дніпра, і губиться в його верхів'ях, на ній вказано – «*прото-індоєвропейці*»¹.

На іншій карті показано поширення населення зі східної частини озерного краю. Ще одна стрілка з написом «*прото-індоєвропейці*» піднімається на північ, перетинаючи Азовське море і роздвоюється у середній течії Дону на дві гілки – західну і східну, від якої вглиб Азії йде стрілка з написом «*тохари*». Ще чотири маршрути переселень направлені на південь. Перша веде до Хаджилара і Чатал-Гуюка, і далі вздовж узбережжя прями́нію у дельту Нілу. Друга та третя стрілки об'єднуються в горах Тавра в одну (напис «*семіти*»), а за горами знову розпадаються на дві – в Північній Месопотамії. Четверта від узбережжя Кавказу (напис «*убейдці*» – Вірогідно, малася на увазі культура Убейд) виходить у пониззя Тигру та Євфрату².

Таким чином намічена грандіозна за масштабами і не менш грандіозна за наслідками картина міграцій у VI тис. до н.е., які нібито мали покласти початок відомим найдавнішим цивілізаціям цілого регіону Старого Світу: єгипетської, месопотамської та Старої Європи. Дискусії, які розгорнулися після виходу книги, показали, що в ній міститься чимало невідповідностей.

Приміром, серед аргументів на користь «*пост-потопного*» походження культур Вінча і КЛСК У. Рюан і У.Пітман наводять той, що носії цих культур начебто більше ніколи не селилися на морському узбережжі – ані на Балтійському, ні на Чорноморському, побоюючись підступу морської стихії, що колись погубила предків. Відзначимо, що чорноморське узбережжя з боку Балкан у часи культури Вінча було досить щільно зайняте іншими культурними комплексами (серед них Хаманджія, Варна, Гумельниця, нарешті Болград-Алдень у Північно-Західному Причорномор'ї), а балтійське узбережжя навряд чи цікавило хліборобів КЛСК.

Гіпотеза про розселення КЛСК в Європу по Дністру не має підтвердження в археологічних матеріалах. Якби це справді мало місце, то тут були б виявлені найдавніші пам'ятки³, а не відносно пізні комплекси, т.зв «нотної» фази. Отримані останнім часом ізотопні дати для поселення Більшівці на Верхньому Дністрі вказують

на період близько 5400-5000 BC,⁴ у той час як найдавніші поселення КЛСК на території Австрії датовано від 5700 р. до н.е.⁵ При цьому українські дослідники цілком аргументовано фіксують проникнення носіїв культурного комплексу КЛСК. Це означає, що вони розселились у Європі задовго до чорноморського потопу і зовсім іншими шляхами, ніж вважали У. Рюан і У. Пітман.

Хто ж стоїть за позначенням «*прото-індоєвропейці*», яка археологічна культура? У книзі це не пояснено. До речі, нагадаємо, що лише дві стрілки з восьми були підписані назвами не культур, а мовних сімей. Археологічних еквівалентів автори не наводять за винятком «*курбанного народу*», за термінологією М. Гімбутас, але дослідниця, згадуючи «*курбанні культури*» мала на увазі більш пізній час, а саме V-IV тис. до н.е.

Дослідження, проведені біля турецького узбережжя в районі Синопа в кінці XX ст. під керівництвом відомого шукача затонулих кораблів Р.Д. Балларда дали нові матеріали, що мають важливе значення для вивчення теми і хронології чорноморського потопу⁶. Були датовані мушлі прісноводних молюсків, витягнуті з сучасного дна Чорного моря. Частина цих дат наведена в таблиці. При цьому найдавніший з морських молюсків, витягнутих з дна в цьому ж місці, отримав дату 6820 ± 55 BP. На думку дослідників, це свідчить про заповнення водою морською водою між 7480 ± 55 і 6820 ± 55 BP⁷. Таким чином дата потопу була перенесена з середини VI тис. до н.е. до середини – першої половини VII тис. до н.е., майже на тисячу років.

Відтак подавлення дати початку трансформації Евксинського озера ставить на порядок денний перегляд археологічної карти на момент цієї події. Зрозуміло, що в першій половині VII тис. до н.е. не може бути мови про такі археологічні культури, як Вінча, Хаманджія або КЛСК.

Якщо звернутися до згаданого раніше дослідження В.А. Дергачова, то нижче 6000 до н.е. в таблицях фігурують «*докерамічний неоліт*» та «*мезоліт*»⁸. Чи є на території України якісь археологічні пам'ятки, датовані першою - другою половиною VII тис. до н.е., що могли б мати якесь відношення до історії населення узбережжі

¹ Ryan W., Pitman W. Noah's Flood ..., p. 165-187, 189, fig

² Ibid., P. 194, fig.

³ Вони відомі на разі на територіях Австрії та Угорщини у Центральній Європі: Stadler P., Kotova N. Early Neolithic Settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria and the problem of the origin of the (Western) LBK / P. Stadler, N. Kotova // Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös culture. – Kraków, 2010. – P.307-330.

⁴ Котова Н.С. Неолитизация Украины..., с. 105, табл. 10

⁵ Stadler P., Kotova N. Early Neolithic Settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria ..., p. 328-329.

⁶ Ballard R.D. Further evidence of abrupt Holocene drowning of the Black Sea shelf / R.D. Ballard, D.F. Coleman, G.D. Rosenberg // Marine Geology. – 2000. – 170. – P. 253-261.

⁷ ibid., p. 259.

⁸ Дергачев В.А. Неолитизация Северо-Понтийской зоны и Балкан ..., табл. 1, табл. 5

Евксинського озера? Огляд радіовуглецевих дат, які містяться в каталозі, опублікованому свого часу Н.С. Котовою і М.М. Ковалюхом¹, дає можливість назвати кілька ймовірних пам'яток «допотопної» епохи, розташованих поблизу зони вірогідної катастрофи.

Маємо список мінімум із п'яти археологічних культур, що існували у «біляпотопний» час (у VII тис. до н.е.) на периферії, часом досить віддаленій, на північ від Евксинського озера: ракушечнорацька культура; ніжньодонська культура; сурська культура; азово-дніпровська культура; буго-дністровська культура.

Саме серед них, мабуть, слід було спробувати розшукати сліди контактів із мешканцями давнього Евксинського узбережжя. Датування слідів землеробства і скотарства в Приазов'ї у носіїв сурської і азово-дніпровської культур уже VII тис. до н.е. може бути розцінене як сліди контактів або колонізації цього регіону населенням із узбережжя Евксинського озера, а швидше за все території нині затопленої Азовським морем (між палео-Доном і нинішнім узбережжям Криму). З матеріальною культурою цього населення можна пов'язати комплекси азово-дніпровської АК. Особливо екзотично виглядають на навколишньому фоні могилиники і кераміка цієї культури.

Привертають до себе увагу найдавніші пам'ятники буго-дністровської культури, в керамічному комплексі яких є незначна кількість кераміки, яку свого часу В.М. Даниленко пов'язував із культурою Кріш і писав про «культурну консолідацію зі старчевського-крішським ареалом» населення, яке залишило бугодністровську культуру², ізотопне датування початку якої сягає «біляпотопного» періоду. Це фрагменти посудини із гладкою поверхнею і зашипленим орнаментом («барбатином»). Решта буго-дністровської кераміки прикрашена досить оригінальним лінійним прокресленим орнаментом. Це могло статися через сусідство культур Кріш і буго-дністровської, або спільні генетичні корені, і те й інше можна в такому разі пов'язувати з узбережжям Евксинського озера.

У VII-VI тис. до н.е. роль морського узбережжя в поширенні населення з навичками відтворювального господарства була досить вагомою, і в цьому відношенні узбережжя Евксинського озера, а потім – Чорного моря не були винятком.

Дослідження Д. Л. Гаскевича стосовно матеріалів буго-дністровської культури показали на-

явність компонентів, пов'язаних із так званою культурою імпресо, яка типова для саме приморських районів і поширювалась у другій половині VII тис. до н.е.

Так, на поселенні Саврань виявлено фрагмент посудини з відбитками морської черепашки. Місцем постійного проживання носіїв «кардіумного імпресо» якраз і могли бути приморські райони, які пізніше опинилися під водою через зростання рівня моря на 10 м. Їх впливи Д. Л. Гаскевич також знаходить у дніпро-донецьких, сурських, азово-дніпровських культурних комплексах. На думку дослідника, поширення населення вздовж узбережжя Чорного моря стало можливим саме внаслідок «потопу», коли відкрилася для мореплавства босфорська протока³.

Подальші дослідження М.Т. Товкайла показали наявність «кардіумної» кераміки серед знахідок із поселень буго-дністровської культури «гардівської групи», розташованої в районі порогів на Південному Бугі – Гард 3 та Гард 4, Пугач 1 та Пугач 2, причому це не поодинокі фрагменти, а від 4,4 до 11,5% загального числа знахідок. По одному з фрагментів отримано дату 5400-5300 рр. до н.е., що відповідає савранській фазі буго-дністровської культури. Дослідник пов'язує появу цього посуду з контактами з мешканцями узбережжя Чорного моря⁴.

Таким чином, зміна рівня Чорного моря і справді могла мати вплив на поширення носіїв культурних комплексів із керамікою та навичками відтворювального господарства вглиб континенту, а також і на їх наступну долю, хоча децю в іншому вигляді і в інший час, ніж це собі уявляли деякі дослідники з США та їхні європейські консультанти.

3.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ПОШИРЕННЯ ВІДТВОРЮВАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Початок «неолітизації» Європи в цілому припадає, на думку деяких дослідників, на період між 7500 – 6500 рр. до н.е. У ті часи комплекс відтворювального господарства з'являється в материковій Греції⁵, на узбережжі Італії, на Кри-

¹ Котова Н.С. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины / Н.С. Котова, Н.Н. Ковалюх // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2004. – С. 85-105.

² Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – С.151-153.

³ Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы / Гаскевич Д.Л. // Stratum Plus. – 2010. – № 2. – С. 213-248.

⁴ Товкайло М.Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард / М.Т. Товкайло // Stratum Plus. – 2014. – №2. – С. 215-216.

⁵ Theocharis D. R. The Neolithic civilization. A brief survey / D. R. Theocharis // Neolithic Greece. – Athens: National Bank of Greece, 1974. – P. 17-110.

ті. Усі культури отримали імпульс з Близького Сходу.

3.2.1. Процеси поширення культурних комплексів із відтворювальним господарством

Стосовно шляхів, якими відповідні технології та їх носії могли потрапити до Європи, є різні думки. Значну роль у реконструкції цих процесів надають островам Егейського моря та Фессалії, як початковій точці маршруту дальшого поширення. Певну роль відводять просуванню носіїв неолітичних культур уздовж узбережжя, причому цю можливість слід ураховувати і для чорноморського регіону¹. Дослідження кліматичних змін наприкінці VII тис. до н.е. показали, що переселення хліборобів із Анатолії до Європи могли стимулювати кліматичні зміни – «подія 8200 р. тому», глобальне похолодання близько 6200 р. до н.е. Одним із наслідків останнього стали негативні зміни довкілля в густонаселених районах Анатолії.²

Рис. 3.3. Посудина для припасів, культурний комплекс КЛСК, друга половина VI тис. до н.е. (Словаччина, музей у м. Міхаловіці).

У Центральній Європі особлива роль відведена Дунаю, як основній водній артерії регіону, по якій давнє населення мало змогу пересуватися, установлювати певні контакти. Однак поширення хліборобства в Європі не було таким простим процесом, як це уявляли ще на початку XX ст. Хоча слід віддати належне, приміром, В.Г. Чайлду, який цілком логічно звернув увагу на те, що деякі анатолійські культурні рослини не могли поширюватися в Європі без обмежень³.

На початок VI тис. до н.е. відтворювальне господарство було відоме в багатьох регіонах Європи, населення, яке практикувало вирощування злаків та розведення домашніх тварин, просунулося досить далеко вглиб континенту з півдня на північ. Щоправда, після 6200 межа просування не змінювалася впродовж кількох сотень років. В останні десятиліття набула поширення теорія кліматичного та біогеографічного «центрально-європейсько-балканського агроекономічного бар'єру», який проходив у Центральній Європі

Угорською рівниною та стримував поширення хліборобства та тваринництва на північ, оскільки злаки та тварини з південних регіонів мали бути адаптовані до відмінних природних умов. Саме там спостерігається межа між поширенням культурного комплексу Кріш-Кьореш-Старчево та лінійно-стрічкової кераміки⁴.

Конкретні відомості про давні поселення з цього порубіжжя було всебічно розглянуто дослідницею з Угорщини Е. Банфі. Вона досить наочно показала археологічну мапу регіону, на якій зафіксовані не лише поселення згаданих

вище культур, але й місцевого мезолітичного населення. Відповідно, утворення та подальше поширення культурного комплексу культури лінійно-стрічкової кераміки⁵ розглянуто як наслідок процесів культурогенезу в контактній зоні на підставі інтеграційних процесів між носіями культури Кьореш та Старчево і місцевого мезоліту. З півдня в цей район вийшли носії культури Старчево між 6000-5800 р. до н.е., а найдавніші комплекси КЛСК навколо озера Балатон датовані

¹ Гаскевич Д. Л. Северо-понтійское импрессио: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы..., с. 241-243.

² Weninger B. Climate forcing due to the 8200 cal yr. BP event observed at Early Neolithic sites in the eastern Mediterranean / B. Weninger, E. Alram-Stern, E. Bauer, L. Clare, U. Danzeglocke, O. Joris, K. E. Claudia, R.F. Gary, H. Todorova, T. van Andel // Quaternary Research. – 2006. – Vol. 66 (3). – P. 401-420.

³ Childe V. G. The Danube in Prehistory..., p. 66-67.

⁴ Banffy E. Continuity or discontinuity: some questions on the transition from the neolithic to the copper age in the Carpathian Basin / E. Banffy // Antaeus. – 1991. – № 19-20. – P. 23-32.

⁵ Скорочено – КЛСК.

близько 5600-5500 рр. до н.е.¹ Таким чином процес культуругенезу мав тривати близько 100 років – упродовж життя кількох поколінь.

У той же час дослідники, які вивчають поселення КЛСК на території Австрії, отримали більш давнє датування комплексів із найдавнішою керамікою КЛСК, а саме для поселення Брюнн, – близько 5700 р. до н.е. Тут так само мала місце інтеграція традицій Старчево та місцевого мезоліту, але на 100 років раніше, ніж зафіксовано для території навколо озера Балатон². Таким чином є вірогідність поширення КЛСК саме з цього регіону.

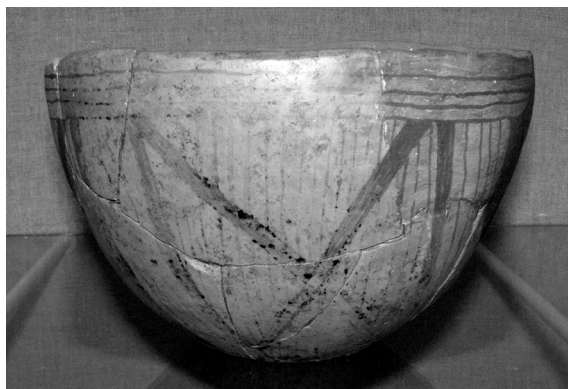

Рис. 3.4. Мальована кераміка з поселення Великі Рашиківці, друга половина VI тис. до н.е. (Словаччина, музей у м. Міхаловіці).

У першій половині VI тис. до н.е. на північ від «агробар'єру» починає поширюватися культурний комплекс лінійно-стрічкової кераміки – спочатку в західному, північному напрямках, а згодом – східному та південному, частково в ареалі, початково зайняті носіями культури Кріш.

Можна припустити, що деякі напрямки поширення найдавніших неолітичних культур у Центральній та Південно-Східній Європі були пов'язані з мезолітичним компонентом цього культурного комплексу, оскільки повторювали напрямки просування мисливського населення в попередні часи.

Так, розповсюдження КЛСК на схід від Карпат, принаймні частково, збігається з поширенням носіїв яніславської культури (за Л. Л. Залізняка). Поширення культури Кріш на схід від

Карпат і дальший її вихід на Південний Буг може бути пов'язане з участю в цьому процесі нащадків гребениківської культури. Її Л. Л. Залізняк пов'язує з міграцією населення з Балкан та Подунав'я³.

У VI тис. до н.е. існували два основних хліборобських культурних масиви: Кріш-Кьореш-Старчево-Караново на півдні та КЛСК – на півночі. Причому лише гірські райони з їх долинами нагадували за умовами господарювання територію, де в попередні тисячоліття виникло відтворювальне господарство. З огляду на різницю у природному середовищі сформувалися різні, часом небачені раніше культурно-господарські типи давніх хліборобів і скотарів із комплексним господарством, яке використовувало доступні місцеві ресурси.

3.2.2. Різноманіття систем життєзабезпечення

У VI тис. до н.е. було подолано «центрально-європейсько-балканський агроекономічний бар'єр»⁴. Відтворювальне господарство поширилося далі на північ. Різноманіття природних умов привело до формування оригінальних систем життєзабезпечення, які максимально використовували місцеві ресурси. Відмінності між ними простежено як на макро-, так і на мікрорівні – до окремих поселень включно.

Порівняння економічних систем двох основних культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи показало наявність глобальних відмінностей у господарюванні в ареалі поширення КЛСК та на Балканах⁵. Зупинимось на цьому питанні докладніше.

Носіям культури лінійно-стрічкової кераміки випало господарювати при середньорічних температурах +7-9°, а Караново I на півдні – до +10-14°C. Відмінною була і кількість опадів – 550-650 мм на півночі та 500-700 мм на півдні. Поширення лісів характерна для обох регіонів, однак на півночі їх було більше. Крім того, північні регіони місцями мали більше плідючих ґрунтів поза межами гірських районів та перед-

¹ Bailey D.W. A. Expanding the dimensions of early agricultural tells: the Podgoritsa Archaeological Project, Bulgaria / D.W. Bailey, R.E. Tringham, B. Gaydarska, B.M. Gurova, D. Chernakov, E. Blake, J. Chapman, M. Stefanović, M. Hamilton, H. Neuman, I. Angelova, A. Raduncheva // Journal of Field Archaeology. – 1998. – Vol. 25. – 4. – P. 75-396.

² Stadler P., Kotova N. Early Neolithic Settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria and the problem of the Origin of the (Western) LBK ..., p. 307-330.

³ Залізняк Л.Л. Біля витоків етнічного поділу людства / Л.Л. Залізняк // В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, В.В. Отрошенко, С.П. Сегеда Етнічна історія України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 22-25.

⁴ Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна / Э. Банффи // Stratum plus. – 2014. – № 2. – С. 124-145.

⁵ Наприклад: Kreuzl A. A comparison of early Neolithic crop and weed assemblages from the Linearbandkeramik and the Bulgarian Neolithic cultures: differences and similarities / A. Kreuzl, E. Marinova, E. Schäfer, J. Wiethold // Vegetation History and Archaeobotany. – 2005. – Vol. 14. – № 4. – P. 237-258.

гір'їв¹. Зазначена різниця не могла не вплинути, як ми побачимо далі, на асортимент культурних рослин, розведення тварин – а відтак і на системи господарювання, які виникли та розвинулися в цих регіонах.

Археоботанічні дослідження надали змогу встановити відмінності у наборі культурних рослин, який мав певні відмінності: на півдні він виявився більш різноманітним та включав від 7 до 10 видів (з 11 зазначених у переліку), тоді як на півночі вирощували від 5 до 6. При цьому спільними для всіх регіонів були пшениця однозернянка та двозернянка, сочевиця, льон, горох. Звернуто увагу на те, що із 9 видів, які культивували на території Болгарії та Німеччини досягли лише 5 перелічених вище². Слід зазначити, що більший набір культур давав більше можливостей для сівозмін, а відтак і інтенсифікації хліборобства без потреби частої зміни полів.

Рис. 3.5. Сучасна реконструкція сокир КЛСК. Це універсальні знаряддя для обробки дерева, могли бути використані також як зброя (за Ehrmann et alii, 2009).

При цьому статистичні підрахунки показали, що носії культури лінійно-стрічкової кераміки віддавали перевагу вирощуванню пшениці-однозернянки, що пов'язують із її більшою зимостійкістю і придатністю для озимих посівів, а також більшою врожайністю у випадку, коли випадає більша кількість опадів³. Це і зрозуміло – проблема морозостійкості та можливості надлишкового зволоження більш актуальна для півночі, аніж для півдня. Разом із тим проведений аналіз поширення видів бур'янів показав, що для Караново I характерним було вирощування озимих культур, тоді як носії КЛСК практикували

посіви під зиму, вірогідно, лише в обмежених масштабах⁴.

Звертають увагу також на ту обставину, що заняття хліборобством на півдні вимагало більших витрат праці, з чим може бути пов'язаний різний характер поселенських і, відповідно, суспільних структур на півночі та на півдні⁵. При цьому позірною різницею між багатошаровими поселеннями-телями на півдні та їх відсутністю на півночі насправді нівелюється тим фактом, що більшість агломерацій КЛСК могла існувати на одному місці впродовж 300-600 і більше років⁶, при цьому через особливості місцевої архітектури нашарування, типові для Балкан, не утворювалися взагалі.

Упродовж VI тис. до н.е. в Центральній та Південно-Східній Європі, в ареалі культурних комплексів КЛСК та Караново I-III, сформувалися різні за характером (і, відповідно, потенційними результатами господарювання) зони – північна та південна. Південна мала у своєму розпорядженні менше земельних ресурсів, на півночі існувало більше можливостей для освоєння нових територій, що, власне, і демонструють носії КЛСК. Проміжне положення займають культурні комплекси у Трансильванії та Подунав'ї – так само внаслідок місцевих особливостей природних умов та ресурсів. Таким чином від початку поширення хліборобства у Європі економічний потенціал регіонів різнився, що з часом мало призвести до різниці у темпах суспільного розвитку, формування нових спільнот, тощо.

Важливі результати було отримано при вивченні різноманіття господарських систем власне КЛСК, яким присвячено чимало статей та ряд узагальнювальних праць⁷. Завдяки обробленню матеріалів масштабних археологічних та міжди-

⁴ Ibid., p. 250-253.

⁵ Ibid., p. 254.

⁶ Як, приміром, одне з найдавніших поселень КЛСК на території Австрії – Брюнн. Тут виявлено 6 фаз заселення між 5700-5200 рр. до н.е., кожна тривалістю від 30 до 215 років. – Stadler P., Kotova N. Is the Early LBK-site from Brunn am Gebirge, Wolfholz, near Vienna, (5700-5200 B. C.) a local development or the foundation of immigrants from the Starčevo area [Electronical document] / P. Stadler, N. Kotova. – Mode of access: http://homepage.univie.ac.at/Peter.Stadler/Stadler/StadlerP_2009i.pdf. – Title from screen.

⁷ Наприклад: Lüning, J. Steinzeitliche Bauern in Deutschland. J. Lüning // Die Landwirtschaft im Neolithikum. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bonn: Habelt, 2000. – 58. – 285 s., 69abb.; Bogaard A. Neolithic farming in Central Europe / A. Bogaard. – London; New-York: Routledge, 2004. – P. 29 – 49.

¹ Ibid., p. 239.

² Ibid., table 6, p. 248-249.

³ Ibid., fig. 4, p. 250.

сциплінарних досліджень виявилось, що в межах одного регіону або навіть окремого селища господарчі заняття мешканців могли різнитися. У хліборобстві зафіксовано використання різноманітних земельних угідь та способів оброблення ґрунту.

Уже досить давно висловлено думку про оброблення полів під посіви за допомогою сохи, з використанням тяглової сили тварин. При цьому посилюються на патології кісток великої рогатої худоби. За деякими свідченнями для оранки примітивною дерев'яною сохою могли використовувати навіть корів. Інтервал між борознами міг досягати 30 см, при цьому розміри угідь на одне домогосподарство сягали 2-3,7 га. Зрозуміло, що оброблення площ подібних розмірів під посіви не могло бути здійснено вручну¹. Використовували також заплави річок після весняних повеней, де ділянки могли обробляти вручну. Таку думку висловив свого часу Я. Крук, потім вона була підтримана та розвинена також іншими дослідниками². На територіях у зоні лісів помірного поясу (там, де було найбільше поселень КЛСК) практикували підсічно-вогневе хліборобство з вирубуванням ділянок лісу³. Усередині території поширення КЛСК виявлено різницю у складі вирощуваних культур. Таким чином було виділено 4 території. У найзахіднішому регіоні на першому місці була пшениця однозернянка, на другому – двозернянка, в наступному на першому місці була пшениця-двозернянка, за нею йшла однозернянка, третьою культурою був ячмінь. У третьому перші дві культури ті самі, але третя – горох. Найрізноманітніший набір вирощуваних культур був у східному, найбільшому за розмірами регіоні: тут до набору другого регіону додано жито, овес та просо⁴.

Ще більш різноманітним був склад стада по окремим регіонам поширення КЛСК. У дослідженні К. Люннінга свого часу було враховано інформацію з 10 територій, і всі вони помітно різняться. До уваги було взято велику рогату худобу (ВРХ), свиней та овець/кіз. Варіації в кількості ВРХ від 37% для регіону Нижньої Австрії до 88,7-79,8% на території Польщі. Те саме бачимо з вирощуванням свиней: від 39,8 у землі Баден-Вюртемберг до 3,5-4,8% на території Польщі. Найвищий відсоток вівці/кози виявився у Нижній Австрії (43,6%) та Нижній Саксонії

(33,7%) – більше, ніж на Угорській рівнині (25,6%), тоді як на більшості територій – у межах 6-16%⁵.

Ми бачимо чітке пристосування складу стада до природних ресурсів та кліматичних особливостей регіонів. Чим далі на північ, тим менше утримували свиней, яких натомість розводили у лісовій смузі помірного поясу. Овець та кіз розводили там, де було більше пасовищ, зокрема в альпійській зоні. З утриманням стада пов'язані як загони біля будівель, так і особливі відсіки у «довгих будівлях» КЛСК, що, як правило, розташовувалися з північного боку споруди⁶.

Як показало моделювання господарчої діяльності, найбільш трудомісткою була заготівля кормів для худоби для утримання в зимовий період. Витрати можна було дещо скоротити, використовуючи для годівлі зерно, що давало подвійний ефект: зростало виробництво молока та м'яса, яким можна було замінити споживання хліба та каші, рослинної їжі. Таким чином можна було вибудовувати збалансовану дієту та оптимальні схеми використання природних ресурсів у кожному подібному випадку⁷. Описана вище варіабельність у господарстві КЛСК – як у хліборобстві, так і тваринництві – є наочним підтвердженням актуальності розробки подібних моделей для відтворення можливих напрямків господарювання давнього населення.

Відзначимо також, що у будь-якому разі утримання робочої худоби, яку використовували для оброблення полів та, можливо, транспортування врожаю, у окремому господарстві виглядає нерентабельним. Більш доцільним варіантом виглядає кооперування кількох – від 3-5 до 7-8 домогосподарств, оскільки темпи оранки дозволяли оброблення землі саме у таких масштабах. Відзначимо, що для поселень КЛСК типовими є «кластери»-«wards», які включали від 3 до 8 будівель. Вони могли становити також частину більшого поселення, поділеного на подібні одиниці, які дослідники пов'язують із певними суспільними об'єднаннями, про які йтиметься трохи згодом. Разом із тим існування поселень КЛСК, які складалися з однієї будівлі може свідчити про інший характер оброблення землі або й напрямок господарювання в подібному випадку.

Для КЛСК полювання перестало відігравати основну роль у забезпеченні м'ясною їжею. На більшості територій частина дикої фауни, вияв-

¹ Bogaard A. Neolithic farming in Central Europe..., p. 29-32.

² Ibid., p.35.

³ Kaplan J.O., Krumhardt K.M., Zimmermann N. The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe / J.O. Kaplan, K.M. Krumhardt, N. Zimmermann // Quaternary Science Reviews. – 2009. – Vol. 28. – 27–28. – P. 3016 – 3034.

⁴ Lünig, J. Steinzeitliche Bauern in Deutschland... p.59; The First Farmers of Central Europe..., fig. 1. 4.

⁵ The First Farmers of Central Europe..., fig. 1. 5.

⁶ Lünig J. Siedlung und Siedlungslandschaft in bandkeramischer und Rössener zeit / Lünig J. // Offa. – 1982, 39. – S. 9-33.

⁷ Productivity Of Pre-Modern Agriculture In The Cucuteni-Trypillia Area [Electronic document] / [A. Shukurov , M. Y. Videiko et alii] // Quantative Biology. – 2015. – Mode of access: <http://arxiv.org/abs/1505.05121>. – Title from screen.

леної на поселеннях, була від 3 до 15%, сягаючи більших показників лише у двох випадках з 10: 36,8% у Баден-Вюртемберзі та 43,7 у Баварії¹. Останні два випадки явно пов'язані з багатством дикої фауни в лісовій зоні, причому ліси у Баден-Вюртемберзі забезпечили також аномально високе для КЛСК поголів'я свиней (39,8%), про що вже йшлося раніше.

Рис 3.6. Плівчата пшениця, одна з основних зернових культур VI-IV тис. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі. Врожай 2006 року, Ржищів.

Зафіксовано також певне різноманіття в системах життєзабезпечення в межах окремих поселень – як на рівні «кластерів», так і окремих домогосподарств. За інформацією І. Павлу, яка, між іншим, базується на матеріалах найбільшого з відомих поселень КЛСК – Білани, виявлено такі різновиди спеціалізації господарств, які також знайшли відображення і у архітектурі будівель²:

1) полювання при обмеженій можливості хліборобства (одночастинні будівлі лише з житловим відсіком та обмеженими можливостями зберігання врожаю);

2) тваринництво при обмежених заняттях хліборобством (у будівлі відсутня південна частина, є лише північний відсік для утримання тварин);

3) хліборобство та тваринництво (споруди з трьома відсіками – стійлом для худоби, зберігання запасів та житловим посередині).

Таким чином, на одному поселенні були сім'ї, які спеціалізувалися на окремих видах діяльності – полюванні, тваринництві, маючи доступ до продуктів хліборобства, а також сім'ї, які вели комплексне господарство. Разом із тим постає питання, з чим пов'язана ця диференціація – суспільним, майновим статусом чи іншим, при чому, особливостями поводження з тотемними тваринами, походженням (для родин мисливців, наприклад) тощо³. Таким чином ми бачимо, що описані вище результати детальних досліджень господарських систем КЛСК мають бути враховані при наступних реконструкціях суспільного ладу, етнокультурних висновках.

Важливим зрушенням для VI тис. до н.е. стало поширення відтворювального господарства, одним із наслідків чого стала поява надлишкового продукту. Цей висновок цілком підтверджено палеоекономічним моделюванням на підставі інформації про хліборобство та тваринництво неолітичної доби. Виникла ситуація, коли навіть із застосуванням найпростіших (за термінологією деяких дослідників – «примітивних») аграрних технологій 30 осіб, задіяних у виробництві, могли задіяти 70 інших членів колективу⁴.

Ще одним наслідком стала можливість не лише тривалого проживання на одному місці, а й концентрації населення в окремих населених пунктах. Моделювання цих можливостей показало, що для деяких європейських регіонів цей показник теоретично міг сягати 16000 осіб⁵. Таким чином було відкрито шлях до утворення великих поселень – центрів влади, істотних змін у суспільній організації.

3.3. РЕСУРСИ, ВІЙНА, ІНФОРМАЦІЯ: ОСОБЛИВОСТІ СПІВІСНУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ БІЛЯ ВИТОКІВ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Існування давніх спільнот в епоху поширення відтворювального господарства стикалося з низкою проблем, частина з яких мала певні традиції

³ Pavlu I. The role of Linear Pottery houses..., p. 36.

⁴ Productivity Of Pre-Modern Agriculture In The Cucuteni-Tripillia Area [Electronic document] / [A. Shukurov , M. Y. Videiko et alii] // Quantative Biology. – 2015. – Mode of access: <http://arxiv.org/abs/1505.05121>. – Title from screen.

⁵ Agriculture and Settlement Patterns of the Cucuteni-Tripolye Culture [Electronical document] / [K. Davison , P.M. Dolukhanov, G.A. Pashkevich et alii] – Mode of access: https://www.academia.edu/8532288/Agriculture_and_settlement_patterns_of_the_Cucuteni-Tripolye_Culture. – Title from screen.

¹ Lüning J. Steinzeitliche Bauern in Deutschland..., p. 115; The First Farmers of Central Europe..., fig.1, 6.

² Pavlu I. The role of Linear Pottery houses in the process of neolithisation / I. Pavlu // Documenta Praehistorica. – 2013. – T. XL. – P. 31-37.

вирішення, решта вимагала швидкої реакції та адаптації. Особливої ваги в цей період набрали питання отримання життєво необхідної сировини та продуктів – солі, мінеральних ресурсів (камінь, кремій, метал). Стрімке зростання чисельності населення, зокрема на території, яка вже була раніше освоєна у ролі мисливських угідь місцевими жителями, розподіл та перерозподіл земельних та мінеральних ресурсів ставили на порядок денний питання силового вирішення конфліктних ситуацій. Нарешті, актуальною залишалася проблема комунікації, збереження та передачі суспільно значущої інформації – удосконалення наявних знакових систем. Нижче ми зупинимося на кожному із зазначених питань.

3.3.1. Спеціалізація та обмін

Нерівномірність поширення насамперед мінеральних ресурсів традиційно вирішували шляхом спеціалізації та обміну, зокрема і на далекі дистанції. З цими проблемами давнє населення Європи мало справу ще в палеоліті. Давні хлібороби Близького Сходу теж створили досить складні системи забезпечення кам'яною сировиною, обсидіаном, металом тощо вже у VIII-VII тис. до н.е.

Дослідження неолітичних культур у Центральній та Південно-Східній Європі показало, що обмінні зв'язки, які мали на меті постачання сировини для виготовлення знарядь праці та зброї (насамперед із кременю та обсидіану), часто виникали насамперед у відносно невеликих за територією регіонів¹.

Одним із найбільш вивчених питань наразі є обмін сировиною для виготовлення знарядь та зброї – кременем та різними видами каменю. Зафіксовано як переміщення кременю на значні відстані між носіями різних культурних комплексів, так і перерозподіл сировини в межах відносно невеликих територій.

Особливою популярністю користувався т.зв. балканський кремій – жовтувато-коричневого кольору. Його поширення зафіксовано в часи культурного комплексу Кріш-Старчево-Кьореш, зокрема на територію Трансильванії та на угорський рівнині, причому, як правило, у вигляді

готових виробів, переважно – пластин, хоча є факти знахідки відщепів, що утворилися при обробленні заготовок².

Не менш поширеним у окремих регіонах був обмін обсидіаном. Найбільш популярною ця сировина була на віддалі 40-50 км від родовищ, наприклад, на території Східної Словаччини. Однак обсидіан часом знаходять також на віддалі до 400 км від місця видобутку, проте встановити залежність між кількістю імпортованої сировини та відстанню, на яку її було переміщено наразі не вдалося³.

Локальний обмін високоякісним жовтим, т.зв. добруджським кременем реконструйовано для Болгарії, де були поширені поселення культурного комплексу Караново I-II. Простежено її поширення з північного регіону на південь та захід в період між 6300-/6200-55500/5450 рр. та пізніше – до часу Караново III включно (5500-5280 рр. до н.е.). М. Гурова вважає, що цей високоякісний сам по собі матеріал для виготовлення знарядь мав ще й престижне значення та поширювався у вигляді пластин⁴. Останні могли бути як заготовкою для виробів, так і нагромаджуватися самі по собі як престижні цінності. Престижність використання великих пластин та виробів з добруджського кременю простежено на підставі аналізу знахідок із поховальних пам'яток⁵. За межі культурного комплексу Караново I-III цей кремій постачали на території, заселені представниками культурних комплексів прото-Сескло та Старчево-Кріш-Кьореш. При цьому формування шляхів поширення добруджанського кременю передувало появі неолітичних культур і відбулося ще у попередній, мезолітичний період⁶. Таким чином для кремінної сировини та обсидіану характерним є обмін напівфабрикатами на значні відстані (понад 100 км), на менші від-

¹Kaczanowska M. Neolithic vs Eneolithic lithic raw material procurement, technology and exchange in Eastern Europe / M.Kaczanowska J. K. Kozłowski // ed. M. Lazić – ANTIDOPON Dragoslavo Srejić completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum. University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research. – Belgrade, 1996. – P. 221-233; Claßen E., Zimmermann A. Tesselations and Triangulations – Understanding Early Neolithic social networks / E. Claßen, A. Zimmermann // Enter the Past. E-way into the Four Dimension of Cultural Heritage. – BAR International Series 2004. – № 1227. – P. 467-471.

² Biagi P., E. Starnini Pre-Balkan Platform Flint in the Early Neolithic Sites of the Carpathian Basin: Its Occurrence and Significance / P. Biagi // ed. A. Anders, G. Kulcsár. – Moments in Time Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday. – Budapest 2013. – P. 47-57; Kaczanowska M., Kozłowski J. K. The Körös and the Early Eastern Linear Culture in the northern part of the Carpathian Basin: a view from the perspective of lithic industries / M.Kaczanowska, J. K. Kozłowski // Acta Terrae Septemcastrensis. – 2008. – T. 9. – P. 12.

³ Kaczanowska M., Kozłowski J. K. The Körös and the Early Eastern Linear Culture ..., p. 9-37.

⁴ Gurova M. Towards an understanding of Early Neolithic populations: a flint perspective from Bulgaria / M. Gurova // Documenta Praehistorica. – 2008. – T. XXXV. – P. 111-129;

⁵ Gurova M. Prehistoric flints as grave goods/hoards: functional connotations / M.Gurova // Archaeologia Bulgarica. – 2006. – Vol. 10. – № 1. – P. 1-14.

⁶ Gurova M. Towards an understanding of Early Neolithic populations: a flint perspective from Bulgaria..., p. 111-129, fig. 1.

далі можливим було постачання сировини для перероблення безпосередньо на поселення.

Останнім часом увагу дослідників привернув видобуток та обмін солі, початок якого пов'язують із VII-VI тис. до н.е. Дослідники виходять із того простого факту, що споживання солі є життєво необхідним як для людей, так і для домашніх тварин. Для Південно-Східної та Центральної Європи доступними були два джерела солі: видобування з лиманів та гірських соляних джерел.

Рис. 3.7. Обмінні зв'язки мешканців поселення КЛСК Кляйнхадерсдорф у другій половині VI тис. до н.е. за відомостями з розкопок селища та поховань (за Neugebauer-Maresh & Lenneis, 2013).

Початок використання соляних джерел у Східних Карпатах сягає 6000 р. до н.е.¹ Картографування соляних джерел у регіоні Східних Карпат показало, що вони досить часто трапляються у передгір'ях, збігаючись із ареалом поширення Кріш та КЛСК на території Румунії².

Е. Банффі звертає увагу на той факт, що особливості та конкретні напрямки поширення культурних іновачій у Центральній та Південно-Східній Європі, пов'язані з відтворювальним господарством, могли бути прив'язані до певних джерел солі. На її думку, пошуки джерел солі могли стати певним «двигуном» неолітизації на території Угорщини. При цьому, вірогідно, була задіяна потужна мережа контактів, налагоджених ще носіями мезолітичних традицій³.

Ще одним важливим обмінним ресурсом стала мідна руда та вироби з міді. Хоча вважають, що мідний вік у Південно-Східній Європі розпочинається після 5000 р. до н.е., установлено, що початок видобутку мідної руди припадає на кінець VII тис. до н.е. в ареалі поширення культурного комплексу Старчево-Кріш-Кьореш та тривав упродовж VI тис. до н.е., зокрема з появою культурного комплексу Вінчі. Ці поклади міді

розробляли до кінця IV тис. до н.е., однак пік видобутку припадає на VI – середину IV тис. до н.е. Про це свідчить датування знарядь праці з рогу оленя, виявлених під час досліджень давнього рудника Рудна Глава на території Сербії⁴. Шахти подекуди сягали 20 м, причому на цій глибині рудокопи працювали зі штучним освітленням, видаючи на-гора руду у мішках з тканини⁵.

Уважають, що у цей період мідь використовували виключно для виготовлення прикрас, оскільки знахідки представлені намистинами, кільцями, тощо. Цей висновок певною мірою може бути підтверджений фактами транспортування руди на віддаль сто і більше кілометрів. Приміром, руда виявлена на поселенні Вінча, розташованому досить далеко від копалень Рудної Глави⁶.

VI тис. до н.е. відбувався також обмін екзотичними предметами, які напряму не використовувалися в господарстві, однак уважалися престижними та життєво необхідними. Це насамперед вироби зі стулок морських черепашок

¹ Weller O. The earliest salt production in the world : an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei -Lunca, Romania [Electronical document] / O. Weller, G. Dumitroaia // Antiquity. – 2005. – Vol. 79 (306). – Mode of access: www.antiquity.ac.uk/ProjGall/weller/index.html. – Title from screen.

² Gheorghe R., Marius A., Weller O. Fresh Rivers And Salt Springs: Modern Management And Ethno Management Of Water Resources In Eastern Romania [Electronical document] / R. Gheorghe, A. Marius O.Weller // 2012 International Congress on Informatics, Environment, Energy and Applications-IEEE IPCSIT. – 2012. – 38 (2012). – Mode of access: <http://www.ipcsit.com/vol38/026-IEEEA2012-A20024.pdf>. – Title from screen.

³ Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна ..., с. 171 – 175; рис. 76.

⁴ Borić D. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans / D. Borić // eds.: T. L. Kienlin, B. Roberts. – Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bonn: Habelt, 2009. – Bd 169. – P.195-197.

⁵ Ibid., p. 197.

⁶ Ibid., p. 238; fig. 1.

Spondylus, які відомі з поховальних дарів та ритуальних скарбів¹. Місцем видобутку черепашок було Адріатичне море.

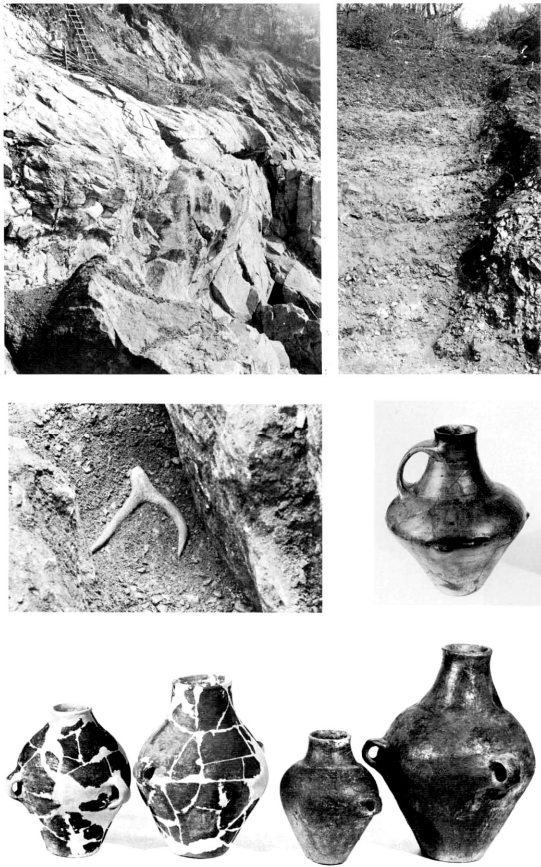

Рис. 3.8. Дослідження комплексу мідних копалень Рудна Глава (VI-IV тис. до н.е). Сліди давніх рударів та штолень, знаряддя з рогу оленя, посудини культури Вінча, «поховані» у залишених копальнях. (за: Jovanovic, 1996).

Знахідки виробів із них зафіксовані далеко на півночі, куди найдавніші зразки потрапили разом або через носіїв культурного комплексу КЛСК, у якому їх використовували для виготовлення статусних прикрас (намист, браслетів, підвісок-амулетів, для нашивання на ритуальний одяг), які супроводжували небіжчиків (як чоловіків, так і жінок, дітей), у похованнях, відіграючи важливу роль у символіці та ритуалах. Особливості

географії поширення виробів зі *Spondylus* привели дослідників також і до висновку, що для цього могли використовувати шляхи обміну, які з'явилися ще до появи КЛСК².

Крім КЛСК, вироби зі *Spondylus* відомі у багатьох культурних комплексах VI тис. до н.е. – Кріш, Боян, Хаманджія, Вінча тощо³. Спостереження за поширенням та концентрацією знахідок приводить до висновку, що найбільше їх потрапляло до регіонів, які самі мали що запропонувати на обмін: кремій і деякі породи каменю, метал, сіль. Мешканці пересічного селища КЛСК, аби задовольнити свої потреби у výroбах із каменю, прикрасах, мусили використовувати як доступні ресурси в радіусі 20-50 км, так і систему далекого обміну, довжина шляхів у якій могла вимірюватися сотнями кілометрів. Наприклад, мешканці поселення Клейнхадерсдорф (територія Австрії) мали у своєму розпорядженні клиноподібну сокиру з каменю, сировина для виготовлення якої доступна на віддалі 360 км, кварцит, доправлений за 230 км, кремій із території Польщі (280-290 км), радіоларит (190 км). Найвіддаленішим виявилось джерело *Spondylus* – 500-600 км (рис. 3.7). Використано також було і відносно близькі джерела сировини: сланець (40-50 км)⁴.

Створення локальних та глобальних систем обміну мало важливі наслідки для розвитку суспільств Центральної та Південно-Східної Європи у VII тис. до н.е. Слід звернути увагу на те, що у багатьох випадках шляхи та порядок обміну були усталені ще в часи попередників – носіїв мезолітичних культур, що може свідчити про інтеграцію останніх у нові культурні комплекси разом зі своєю системою зв'язків. Система обміну була достатньо ефективною, аби забезпечити окремі колективи матеріалами на віддалі в сотні кілометрів. Громади, які займалися видобутком рідкісних та необхідних іншим матеріалів і сировини, мали можливість отримувати необхідні їм речі, а також підвищувати свій добробут та статус, про що свідчить нагромадження престижних предметів, наприклад, у регіонах видобутку солі.

3.3.2. Озброєння та військова справа

Тривалий час суспільства доби неоліту дослідники розглядали переважно як миролюбні і не-

¹ Séfériadès M. L. *Spondylus Gaederopus: Some Observations on the Earliest European Long Distance Exchange System* / M. L. Séfériadès // eds. S. Hiller, V. Nikolov. – Karanovo. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa.. Wien: Phoibos Verlag, 2000. – Band III. – S.423-437; Séfériadès M. L. *Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe* / M. L. Séfériadès // eds.: D. Anthony, J. Chi. – The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC. – Princeton: Oxford: Princeton University Press, 2010. – P. 178-190, fig. 8. 1-8. 2; fig. 8. 4-8. 12.

² John J. Status of *Spondylus* Artifacts within the LBK Grave Goods / J. John // eds. F. Ifantidis, M. Nikolaidou. – *Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches – Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*. – BAR International Series. – 2011. – № 2216. – P. 39-44.

³ M. L. Séfériadès *Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe...*, p. 178-190, fig. 8. 3.

⁴ Neugebauer-Maresch C. Origin and contacts of people buried at the LBK graveyard at Kleinhadersdorf, Austria / C. Neugebauer-Maresch, E. Lenneis // *Documenta Praehistorica*. – 2013. – T. XL. – P. 305-310, fig. 7.

конфліктні, що мало відповідати матриархальному устрою суспільства. Найбільш послідовним в цьому відношенні є праці Марії Гімбутас та її прибічників. Вони досить докладно описали комплекси озброєння «патріархальних індоєвропейців», практично залишаючи поза увагою фактичний матеріал, який стосується суспільств Старої Європи, або трактуючи його на догоду власній концепції¹.

Рис. 3.9. Реконструкція укріплень поселення КЛСК, друга половина VI тис. до н.е. за результатами археологічних досліджень (Археологічний музей у м. Зноймо, Словаччина).

Так, приміром, виявлені навколо поселень доби неоліту на території Європи сліди ровів, палісадів трактують як символічні огорожі, які мали виокремити поселення з навколишнього світу, або підкреслюючи насамперед ритуальне призначення подібних споруд, якщо йдеться про період, який передував «індоєвропейським інвазіям». Розглядають також варіант будівництва огорож для утримання тварин. Допускають існування ранніх укріплень у КЛСК, але наголошують на тому, що їх споруджували виключно на західній периферії, де існувала загроза зіткнення з войовничим місцевим населенням – мисливцями доби мезоліту. Натомість фортифікації середини V тис. до н.е. вже розглядають під кутом створення захисту проти вторгнень войовничих племен із Понтійських степів².

З другого боку, існують дослідження, у яких частково зібрано та систематизовано матеріали, які дають змогу сформулювати інше бачення війсь-

кової справи у давнього населення Старої Європи, не таке мирне³.

Одна з проблем полягає в тому, що насправді існували і ритуальні споруди з використанням ровів та палісадів, і огорожі для утримання тварин. Питання в тому, як виокремити справжні фортифікації, якщо вони насправді існували. З другого боку, ураховуючи особливості походження культурного комплексу КЛСК (див. підрозділи 3.3.1 та 3.4.1), немає жодних підстав протиставляти їх «миролюбність» войовничим мезолітичним мисливцям. Про окресленість меж територій свідчать особливості розміщення поселень, які належать до різних культурних комплексів, тоді як у зоні концентрації поселень, належних до одного культурного комплексу практично відсутні як окремі поселення, так і анклавні представники іншого. Розгляд фактів свідчить, що підтримання цього статусу в багатьох випадках здійснювали силою зброї.

Носії найдавніших культурних комплексів з відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі від початку мали у своєму розпорядженні мисливський комплекс озброєння, який включав лук та стріли, можливо дротики та списи. Стріли та дротики озброювали вістрями з мікролітів, які різними способами закріплювали на древках, зроблених з дерева. Мікроліти у вигляді трапецій, сегментів тощо типові для кременевого інвентаря практично усіх відомих культурних комплексів доби неоліту – від КЛСК та Старчево-Кріш-Кьореш до бугодністровської культури. Це була грізна і смертельна зброя, причому не лише на полюванні, а й у зіткненнях між людьми, які зафіксовано знахідками наконечників або їх фрагментів у людських рештках⁴. Крім того, відомі трикутні вістря стріл, зокрема у КЛСК, які будуть популярні в наступні періоди⁵.

Лук та стріли були ефективною зброєю на полюванні, а також їх застосовували під час з'ясування стосунків між окремими групами населення вже в добу мезоліту, що досить детально

¹ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы..., с. 388-418; Marler J. Warfare in the European Neolithic: Truth or Fiction [Electronical document] / J. Marler. – Mode of access: http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html / J. Marler// http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html. – Title from screen/

² Marler J. Warfare in the European Neolithic: Truth or Fiction...

³ Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Клочко. – К.: АртЕк, 2006. – С. 12-20.

⁴ Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д.Ю. Нужний. – К.: КНТ, 2008. – С. 104-122.

⁵ Robinson E.N. Inter-site armatures from five Linear-bandkeramik settlements in the Hesbaye region / E.N. Robinson, I. Jadin, D. Bosquet // *Notae Praehistoriae*. – 2010. – Vol. 30. – fig. 2.

висвітлено в дослідженні Д. Нужного¹. Лук та стріли, дротики найбільш ефективні на дистанції 30-50 м, це зброя дистанційна. Однак у випадку сутички між людьми неминучими є ситуації ближнього бою, коли виникає потреба в інших видах зброї – ріжучо-колючої та ударної дії. Ведення подібного бою вимагає як навичок у володінні подібною зброєю, так і певної психологічної підготовки воїна – і в наші дні подібне зіткнення «обличчям до обличчя» не випадково фахівці вважають найскладнішим видом військового протистояння, для якого повноцінно тренують лише обмежене коло військових – так званий «спецназ»².

Серед знарядь праці, які застосовували носії культурних комплексів із відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі, досить поширена категорія засобів так званого «подвійного призначення», які в разі потреби можуть бути використані в рукопашній сутичці. Це насамперед сокири та мотики. Робочі частини цих знарядь виготовляли переважно з твердих порід каменю, який іноді доправляли на значні відстані (рис. 3, – 5). Кріпили їх у дерев'яному руків'ї або у роговій муфті. Найбільш придатними для використання у ближньому бою були сокири з клиноподібними робочими частинами, вставлені у пази в дерев'яному руків'ї довжиною 50-60 см³. Відзначимо, що робочі частини подібних сокир є типовим інвентарем частини чоловічих поховань культурного комплексу КЛСК, які вважаються належними особам із особливим статусом у суспільстві. У розглянутому випадку, на нашу думку, це міг бути статус воїна.

Застосування пласких сокир як зброї підтверджено вивченням решток 34 осіб, виявлених у спільному похованні на поселенні КЛСК Талхейм (південно-західна Німеччина). Уважають, що люди загинули під час нападу на невеличке поселення. Крім сокир, застосовували не ідентифіковану біоархеологами зброю ударної дії з лезом. Дослідження травм на людських рештках указує на те, що їх у більшості випадків було

завдано переліченою вище зброєю ударно-дробильної дії⁴.

Ще один різновид зброї ближнього бою, особливо популярний переважно у частині Центральної Європи, – булави з навершнями з каменю. Вони відомі як на мезолітичних поселеннях, так і в культурному комплексі КЛСК, який із цим середовищем тісно пов'язаний⁵. Кількість знахідок⁶ свідчить, що ця зброя могла бути достатньо масовою і ще не набула положення статусної, символу влади. Навершя сплюсненої форми (пізніше на їх основі виникнуть дископодібні булави) та округлі⁷, вага у межах 400-800 г, чого достатньо для завдання важких травм супротивникам. Можна припустити, що поява сокир-молотів була спробою поєднати в одному виробі вдалі тактико-технічні характеристики клиноподібних сокир та булав.

Використання описаної вище зброї під час конфліктів та інших подій у Старій Європі впродовж VI тис. до н.е. підтверджують знахідки людських решток зі слідами прижиттєвих травм. Це переважно свідчення з ареалу КЛСК. Знахідки подібних людських решток пов'язані з братськими похованнями, зокрема і у ровах⁸.

Дослідниками зібрано вражаючу за обсягом інформацію про бойові травми, завдані під час бойових дій носіями різних неолітичних культур на теренах Європи, зокрема у VI тис. до н.е.⁹. Свідчення біоархеологічних досліджень є прямими доказами насильства в добу неоліту.

Іншим відображенням військових протистоянь, на нашу думку, є поширення укріплень у вигляді ровів та палісадів в усьому ареалі давніх хліборобів Старої Європи. Завдяки пошукам з використанням аерофотозйомки, супутникових знімків та магнітної зйомки – виявлено сліди укріплень на багатьох десятках поселень VI тис. до н.е. При цьому укріплення досить продуктивно можуть бути виділені як на підставі вивчення

¹ Нужний Д. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці..., с. 140-150.

² Ferrill A. Military Rank and the Origins of Agriculture / A. Ferrill. – Режим доступу: <http://www.rubinoffsculpturepark.org/coi/2013Ferrill.pdf>. Назва з екрану. – Р. 8.

³ Як могли виглядати ці знаряддя, докладніше: Elburg R., Hein W., Probst A., Walter Br., Kreuzlingen P. Field Trials In Neolithic Woodworking (Re)Learning to use Early Neolithic stone adzes / R. Elburg, W. Hein, A. Probst, Br. & P. Walter // ed. R. Kelm. – Archaeology and Crafts – Experiences and Experiments on traditional Skills and Handicrafts in Archaeological Open-Air Museums in Europe Albersdorfer Forschungen zur Archäologie. – Husum, 2015. – Fig. 5.

⁴ Wahl J., Trautmann I. The Neolithic massacre at Talheim / J. Wahl I. Trautmann // eds. R. Schulting, L. Fibiger. – Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective // Oxford University Press, 2012. – P. 77-100.

⁵ Biermann E. Steinerne Keulenköpfe – Die Mesolithische Revolution und die Bandkeramik / E. Biermann // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas. – 2011. – Band 63. – Varia Neolithica. – № VII. – S. 9-27.

⁶ На 2011р. лише у північно-західному ареалі поширення КЛСК їх налічувалося 143: Biermann E. Steinerne Keulenköpfe – Die Mesolithische Revolution..., tab. 5.

⁷ Biermann E. Steinerne Keulenköpfe – Die Mesolithische Revolution..., abb. 2.

⁸ Wahl J., Trautmann I. The Neolithic massacre at Talheim..., p. 97-98.

⁹ Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective / eds.: R. Schulting, L. Fibiger. – Oxford University Press, 2012. – 392 p.

профілів ровів, так і складності входів-брам, причому налічують кілька варіантів їх додаткового захисту¹.

Рови оточують територію поселень повністю, у багатьох випадках їх супроводжують палісади. Рів шириною понад 2 м та глибиною понад 1,5 м є достатньо ефективним засобом для сповільнення руху супротивника на дистанції 5-3 м, що перетворює його на мішень для стріл. Ураховуючи ефективність металюї зброї на подібній відстані, штучні укріплення у вигляді ровів та палісадів слід уважати, на нашу думку, достатньо серйозним захистом. Вони потребували досить серйозних колективних зусиль при спорудженні, особливо при заготівлі деревини та певної логістики при будівництві та постачанні матеріалів.

На згаданому раніше поселенні Околіште лінія ровів була потрійною. На плані, виконаному на підставі магнітної зйомки,² вони розташовані з інтервалом 4-6 м, при ширині близько 3 м та глибині до 1,5 м, що перетворювало периметр поселення на смугу перешкод довжиною до 15-18 м, подолання якої в разі обстрілу з лука було смертельно небезпечним.

Ураховуючи ту обставину, що поселення (від 1500 до 2500 мешканців на піку заселення) могло виставити кілька сотень воїнів, напад на нього мав становити значну проблему для потенційного супротивника. Рови в Околіште, на думку дослідників, підтримували у стані готовності, періодично очищаючи від намулу, який утворювався через дію опадів³.

На тлі укріплень Центральної Європи монументальними виглядають складені з каменю стіни поселень на території Греції, зокрема – Сескло, найдавніший горизонт якого датують кінцем VI тис. до н.е. Тут було споруджено не одну, а кілька ліній укріплень, кожна наступна була вища за попередню, що створювало додаткові зручності для оборони. Ворота мали додаткові укріплення, причому на ранньому етапі вони були більш складної конструкції, ніж потім⁴. Однак у Фессалії більш поширеними у неолітичний

період були рови, часто – подвійні, які оточували поселення на рівнині. Те, що частина з них мали захисні функції, свідчать знахідки людських решток у ровах – наприклад, навколо поселення Макріалос. Тут виявлено кістки від 50 до 60 осіб⁵. Дослідники також звертають увагу на те, що попри незначну роль полювання (кількість кісток диких тварин не перевищує 8%), кількість та різноманіття вістрів до стріл не відповідає подібній ситуації. Крім того, досить поширені спеціальні снаряди для праці, вагою 20-45г. На деяких поселеннях виявлено солідні запаси цих снарядів, виготовлених із глини, а потім обпалених, або з каменю – від 110 до 158⁶. Поширення металюї зброї цілком співвідноситься з популярністю укріплень у згаданому регіоні.

Крім металюї зброї на території Греції виявлено зразки знарядь ударно-дробильної дії – від плоских сокир до круглих наверх булав, виготовлених з твердих порід каменю⁷.

Є деяка інформація стосовно вірогідних причин військових конфліктів. Так, наявність укріплень у прикордонних регіонах трактується як відображення можливих конфліктів із населенням, належним до інших культурних комплексів⁸.

Наявність укріплень усередині ареалу поширення окремого культурного комплексу, наприклад КЛСК, пояснюється наявністю внутрішніх конфліктів між окремими групами населення. Підтвердженням цього є братська могила у Тальхеймі, про яку йшлося вище. Характер використаної там зброї, яку вдалося встановити на підставі вивчення смертельних травм по рештках загиблих, указує на те, що атакуючою стороною були носії культурного комплексу КЛСК. Аналіз статевих та вікових характеристик жертв нападу, як вважають дослідники, може вказувати на те, що його метою могло бути захоплення жінок⁹.

Для території Фессалії на підставі аналізу специфіки розміщення поселень виділено кілька їх груп, причому на початковому етапі віддалі між територіями, де вони сконцентровані, лишалася незаселеною. З часом ситуація змінилася, обсяги незаселених земель скорочуються. На думку дослідників, саме конкуренція за земельні угіддя могла стати причиною конфліктів¹⁰.

¹Golitzko M. H. Linearbandkeramik enclosures: evidence of Fortification in the early Neolithic of central Europe [Electronic document] / M. Golitzko L. H. Keeley. – Mode of access:

https://www.academia.edu/1673814/Linearbandkeramik_enclosures_evidence_of_Fortification_in_the_early_Neolithic_of_central_Europe. – Title from screen.

²Hofmann R. Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien..., abb. 11, 23.

³Hofmann R. Style and function of pottery in relation to the Development of late Neolithic Settlement patterns in Central Bosnia..., s. 189-191.

⁴Warfare in Neolithic Thesaly / [C. Runnels, C. Payne, N. Rifkind et alii] // Hesperia. – 2009. – Vol. 78. – Fig. 4.

⁵Ibid., fig. 3.

⁶Ibid., p. 179-180, fig. 7-8.

⁷Ibid., p. 181-182, fig.9-10.

⁸Marler J. Warfare in the European Neolithic: Truth or Fiction [Electronic document] / J. Marler. – Mode of access: http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html / J. Marler// http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html.-Title from screen.

⁹Wahl J., Trautmann I. The Neolithic massacre at Talheim..., tab. 5. 1.

¹⁰C. Runnels, C. Payne, N. Rifkind, C. White, N. Wolff,

3.3.3. Знакові системи. Тертерійські таблички і проблема виникнення «дунайського письма»

Діяльність давніх хліборобських суспільств вимагала розвитку наявних та створення нових засобів комунікації – як між людьми, так і з «вищими силами». Відображенням знакової діяльності є «орнаментика» керамічних виробів, а також інші артефакти. Для VII-VI тис. до н.е. у Південно-Східній та частково – Центральній Європі можна говорити принаймні про два типи знакових систем – об'ємну та зображальну.

Об'ємна знакова система у вигляді мініатюрних виробів із глини відома для ареалу «плодючого півмісяця» на Близькому Сході починаючи з VIII тис. до н.е. Звідти, вірогідно, вона і потрапляє до Європи, де поширюється разом із навичками відтворювального господарства та відповідним ідеологічним комплексом. Мініатюрні вироби у вигляді кульок, конусів, дисків тощо, а також зображень тварин, за відомостями М. Буді відомі у декількох культурних комплексах VI тис. до н.е., таких, як Сескло, Усоє, Старчево-Кріш-Кьореш, Караново та інші, вважаючи, що подібні вироби застосовували для потреб обліку в господарстві та ритуалах¹. Дослідник порівнює ці знахідки з матеріалами Анатолії та Месопотамії відповідного періоду, де їх пов'язують із виникненням найдавніших форм писемності в Сузах та Шумері в IV тис. до н.е., де використання «жетонів» для облікових операцій вважають доведеним².

Значно більші можливості для фіксації та передавання інформації давали зображення на керамічних виробках. Їх могли використовувати, на думку дослідників, між іншим і для позначення належності виробників посуду до певного родового підрозділу. На цій підставі встановлюються зв'язки як усередині поселень, так і між поселеннями окремих регіонів поширення культурного комплексу КЛСК³.

Інший напрямок знакової діяльності можна спостерігати на прикладі культури Вінча, де вже

у другій половині VI тис. до н.е. на керамічних виробках – посуді, статуетках – можна побачити досить складні знаки, які застосовуються зокрема поза межами орнаментальних композицій. Докладний каталог цих знаків свого часу було складено М.М. Шан Вінном, який також запропонував вірогідні трактування знаків, які вважав піктографічними, на підставі контексту їх застосування та аналогій⁴.

Рис. 3.10. Таблички з Тертерії, культура Вінча, друга половина VI тис. до н.е. (за М. Merlini, 2007).

Найвідомішою знахідкою для цього періоду, яку вважають пам'яткою писемності, є так звані Тертерійські таблички, знайдені ще у 1943 р. на поселенні культури Вінча у Трансильванії.

Ця знахідка викликала появу значної кількості публікацій, як наукових, так і білянаукових, різноманітні численні дешифрування «написів»⁵, однак лише через 70 років після відкриття десятиліття цей комплекс, який складався з табличок, керамічних виробів, кісток людини та тварин, було науково оброблено та видано повністю, крім того, кістки датовано ізотопним методом.

Також проведено зіставлення знаків на тертерійських табличках зі знаками «дунайського письма» та інших систем писемності⁶. Дослідники дійшли висновку, що таблички мали ритуальне значення і використовувалися під час обрядів, відтворені на них знаки мали значення лише для втаємничених, хоча могли являти собою певну

S. LeBlanc Warfare in Neolithic Thesaly..., p.183-187, fig. 12 -14.

¹ Budja M. Clay tokens-accounting before writing in Eurasia / M. Budja // Documenta Praehistorica. – Т. XXV. – P. 219-235.

² Schmandt-Besserat D. Accounting before writing in the ancient Near East / D. Schmandt-Besserat // Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. – 1997. – E. XXIV. – S. 151-156.

³ Claßen E. Settlement history, land use and social networks of early Neolithic communities in western Germany / E. Claßen // Eds.: D. Hofmann, P. Bickle. – Creating Communities New Advances in Central European Neolithic Research. – Oxford and Oakville: Oxbow Books, 2009. – P. 100-101, fig. 2, 3.

⁴ Winn M.M. Shan Pre-writing in South-Eastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture 4000 BC / M. M. Shan Winn. – Calgary, Alberta: Western Publishers, 1981. – 118 p.

⁵ При цьому автори дешифрувань користувалися, як правило, не фотографіями знахідок, а рисунками, які могли різнитися між собою.

⁶ Lazarovici G., Lazarovici C.-M., Merlini M. Tărtăria and The Sacred Tablets / G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini. – Cluj-Napoca: Editura Mega, 2011. – 414 p.

систему піктографічної писемності. За підрахунками, число знаків «дунайського письма» у V тис. до н.е. досягало 295, тоді як протописемності Шумеру – близько 940. Вони також виключають будь-який зв'язок між знаками на табличках зі знаками шумерської протописемності, особливо з огляду на датування табличок останньою чвертю VI тис. до н.е., тоді як протописемність Шумеру з'являється на дві тисячі років пізніше¹.

Рис. 3.11. Пам'ятний знак близько місця знахідки тертерійських табличок (Румунія)

3.4. СУСПІЛЬСТВО

Нижче ми розглянемо відомості стосовно давніх суспільств, репрезентованих низкою культурних комплексів на території Центральної та Південно-Східної Європи. Тривалий час основними для таких реконструкцій були матеріали з розкопок будівель, поселень та могильників. В останні 10 років до цього додано матеріали міжdisciplinарних досліджень, особливо вивчення ізотопного складу останків із поховань та ДНК. Ізотопний аналіз надав можливість встановити місце народження індивідів, особливості дієти, ДНК – походження та зв'язки між окремими по-

пуляціями². Ця інформація важлива для з'ясування широкого кола питань, пов'язаних із сімейними відносинами, місцем чоловіків та жінок у суспільстві, правом власності на земельні угіддя тощо.

Відзначимо, що впродовж тривалого часу досить поширеними були уявлення про матриархальний характер суспільств доби неоліту на території Європи. Найбільш чітко ця концепція окреслена у працях Марії Гімбутас, яка описала «матриархальні цивілізації Великої Богині», що базувалися на материнських кланах та пов'язаних із ними «принципами колективізму»³. Ще раніше подібні погляди домінували у радянській історіографії, однак уже у 50-ті роки були піддані критиці, зокрема дослідником трипільської культури С. М. Бібіковим, який доводив наявність патріархальних відносин у трипільців⁴. Нові дослідження підтверджують слушність його тверджень.

У VI тис. до н.е. на території Центральної та Південно-Східної Європи існували та виникли численні культурні комплекси, однак досліджені вони нерівномірно, і, відповідно, існують різні можливості стосовно реконструкції суспільного ладу їх носіїв. Найбільш дослідженими є пам'ятки з ареалу поширення культури КЛСК, Кріш-Кьореш-Старчево та Караново I-III, тому ми зупинимося на них більш докладно. Лише в загальних рисах можна говорити про організацію суспільства на периферії регіону, який нас цікавить.

Окремо слід розглянути питання стосовно війни та військової справи у давнього населення, оскільки характеристика цього боку життя давніх суспільств важлива для історичних реконструкцій. Зупинимося також на розвитку обміну сировиною та виробами, який сприяв розвитку відносин як усередині окремих спільнот, так і між віддаленими регіонами, відкриваючи певні перспективи майбутнього розвитку. Важливим засобом комунікації були давні знакові системи, які дійшли до нас переважно в орнаментативній керамічній виробі (посуді та статуетках). Їх розвиток знаменував собою створення певних передумов до виникнення писемності – для початку пікто-

² Наприклад: The First Farmers of Central Europe: Diversity in the LBK Lifeways. / eds.: P. Bickle, A. Whittle. – Oxford: Oxbow Books, 2013. – 608 p.

³ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богині: мир Древней Европы / М. Гімбутас. – М.: Росспэн, 2006. – С.355.

⁴ Биби́ков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н.Биби́ков. – Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 38. – С. 285-287.

¹ Ibid., p. 331 -332.

графічної, чому теж маємо приділити певну увагу.

Найбільш докладно й усебічно нині вивчене суспільство носіїв КЛСК, причому є можливість простежити особливості певних регіонів. Разом із тим відносна одноманітність типів домогосподарств та поселенських структур дає підставу поширювати зроблені висновки на інші території поширення цього культурного комплексу. На перший погляд археологічні свідчення досить одноманітні – на всіх територіях поширено «довгі будівлі», поселення, які складаються з однієї або кількох будівель. Однак ця картина була змінена внаслідок широкомасштабних, насамперед рятувальних розкопок, а також застосування при вивченні поселень аерофотозйомки та магнітної зйомки.

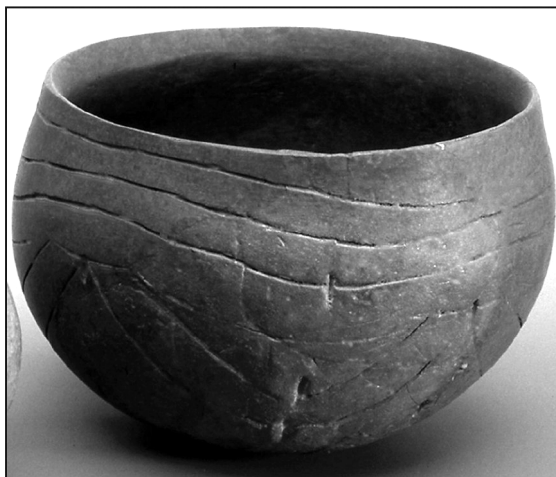

Рис. 3.12. Поховання КЛСК з Кляйнхадерсдорфа (друга половина VI тис. до н.е., за Neugebauer-Maresh & Lenneis, 2013).

Раніше, у контексті економіки, вже було згадано будівлі КЛСК – так звані «довгі будинки», які могли належати окремим сім'ям. На поселен-

нях будинки розташовувалися групами. З цими групами споруд дослідники пов'язують існування лінійців¹.

Порівняльний аналіз розмірів та планування споруд у групах привів до висновку про існування певних відмінностей між ними². У багатьох випадках одна з будівель була найбільшою в низки, а якщо поселення складалося з одного низки будівель – то і на поселенні.

З приводу призначення та суспільного значення цих великих споруд існують різні думки. Одна з них – використання подібних споруд у ролі місця для зібрань та зберігання спільних припасів усім колективом, що цілком вкладається в уявлення про егалітарний характер суспільства носіїв КЛСК. Однак цьому висновку дещо суперечить характер інвентарю та знахідок, де відсутні, приміром, виразні сліди колективних трапез.

Інша інтерпретація – належність великих будівель визначним особам, «великим людям», які мали у своєму розпорядженні більше ресурсів та відігравали особливу роль у житті колективів. Саме вони або їхнє зібрання могли управляти справами³. Є також думка стосовно належності цих споруд вождям різного рівня⁴.

Картографування наявності споруд подібного типу на поселеннях у регіоні південна Баварія показало, що вони є лише в північній частині. У південно-східному ареалі великі будівлі відсутні. Натомість там виявлено сліди «рондлів», круглих споруд у вигляді ровів. «Рондлі» розглядають, як правило, у ролі культових, іноді – оборонних споруд. Однак у двох випадках усередині простору оточеного кільцевим ровом, в північному ареалі містилися якраз великі будинки. Причому таке сполучення виявлено лише на двох поселеннях, тоді як великі будівлі без ровів – лише на двох. Постає питання про особливе значення подібного сполучення великих споруд

¹ Van de Velde P. Bandkeramik social inequality — a case study introduction / Van de Velde P. // *Germania*, 1990. — Bd. 68. — P. 38.

² Van de Velde P. Bandkeramik social inequality — a case study introduction ..., p. 19-38.

³ Pechtl J. A monumental prestige patchwork / J. Pechtl // Eds.: D. Hofmann, P. Bickle. — *Creating Communities New Advances in Central European Neolithic Research*. — Oxford and Oakville: Oxbow Books, 2009. — P. 193-195; Van de Velde P. On Bandkeramik social structure: an analysis of pot decoration and hut distributions from the Central European neolithic communities of Elsloo and Hienheim (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden) / P. Van de Velde // *Book verschenen als Analecta Praehistorica Leidensia*. — Leiden: Universitaire Pres, 1979. — Bd. 12. — P. 171.

⁴ Van de Velde P. On Bandkeramik social structure..., p. 171.

та культових/оборонних ровів¹. Дослідження показало, що подібні будинки трапляються на значній території поширення КЛСК, починаючи з розвинутого етапу, отже подібні суспільні інститути були звичайним явищем².

Співвіднесення структури поселення та некрополя Елсоо, проведене П. ван де Вельде, показало відповідність між виділенням рядів будівель на поселенні та поділом на частини некрополя. Аналіз інвентарю дав змогу встановити не лише наявність статевого та вікового поділу, але, вірогідно, і наявність суспільної нерівності. При цьому найбагатші поховання виявлено лише у двох секторах некрополя, що дозволяє поставити питання про спадковість статусу³. Ці висновки цілком корелюються із наведеним вище аналізом розподілу «великих будинків» на поселеннях КЛСК у землі Баварія.

Тривалий час у оцінці суспільства КЛСК превалювала гіпотеза про його матриархальний характер, або, принаймні, матрилінійність та матрилокальність. Підставою для цього були переважно певні етнографічні паралелі і такий аргумент, як знахідки переважно жіночих керамічних статуеток. Однак проведені для території Словаччини та Чехії дослідження зразків із жіночих та чоловічих поховань, які дали змогу встановити за допомогою ізотопного аналізу стронцію в кістках небіжчиків місце народження індивідів, поставили ці твердження під сумнів. Виявилося, що чоловіки поховані, як правило, у тому самому регіоні, де вони були народжені, а жінки – в інших місцях⁴. Причому подібні результати отримано для різних регіонів поширення культурного комплексу КЛСК⁵. Це дало змогу говорити про патрилокальний характер шлюбів, а також успадкування права власності на земельні угіддя докола поселень саме по чоловічій лінії⁶.

Питання про наявність певної ієрархії між поселеннями КЛСК було поставлене І. Павлу досить давно, коли було запропоновано таку градацію: ферма (поселення/будинки) – мале поселення – велике поселення⁷. Під «великими» поселеннями малися на увазі агломерації типу Білани (загальна площа понад 40 га, з якої постійно заселеною була лише частина). Останнім часом з'явилася інформація про укріплені поселення площею до 10 га, що може свідчити про одночасність заселення⁸.

Суспільні структури не залишалися незмінними упродовж усього часу існування культурного комплексу КЛСК. Найбільш складними вони виглядають у 5400-5200 рр. до н.е., коли, якщо рахувати за кількістю досліджених будівель, чисельність населення була найвищою⁹.

На пізньому етапі констатують зменшення розмірів поселень, і, відповідно, колективів, які там мешкали. Водночас зростає число поселень, укріплених ровами. Зменшується число контактів між поселеннями, що фіксують через вивчення особливостей орнаментування кераміки¹⁰. Указані процеси могли стати поштовхом до виникнення нових культурних комплексів у великому ареалі поширення КЛСК, що ми маємо можливість спостерігати наприкінці VI тис. до н.е.

На заході – це комплекс культури з накольчастим орнаментом, який виразно наслідує більшість рис КЛСК. На заході за участю КЛСК, як вважають, сформувався культурний комплекс Прекутень-Трипілля А, однак у цьому випадку мало місце використання традицій багатьох комплексів – Боян, Вінча тощо.

Реконструкції суспільного устрою людності культурного комплексу Кріш-Кьореш-Старчево базуються на матеріалах досліджень жител та

¹ Pechtl J. A monumental prestige patchwork..., p. 188-191; fig. 5.

² Ibid., p. 191-193, fig. 6.

³ Van de Velde P. On Bandkeramik social structure ..., p. 84-96.

⁴ Bickle P. Early Neolithic Lifeways In Moravia And Western Slovakia: Comparing Archaeological, Osteological And Isotopic Data From Cemetery And Settlement Burials Of The Linearbandkeramik (LBK) / P. Bickle, R. A. Bentley, M. Dočkalová, L. Fibiger, S. Griffiths, J. Hamilton, R. Hedges, D. Hofmann, I. Mateiciucová, A. Whittle // *Antropologie*. – 2013. – Vol. LVI/1. – P. 1-38.

⁵ Bickle P. Roots of diversity in a Linearbandkeramik community: isotope evidence at Aiterhofen (Bavaria, Germany) / P. Bickle, D. Hofmann, R.A. Bentley, R. Hedges, J. Hamilton, F. Lainghas, G. Nowell, D. G. Pearson, G. Grupe, A. Whittle // *Antiquity*. – 2011. – Vol. 85. – 330. – P. 1243-1258.

⁶ Bickle P., A. Bentley R., Dočkalová M., Fibiger L., Griffiths S., Hamilton J., Hedges R., Hofmann D., Mateiciucová I., Whittle A. Early Neolithic Lifeways In Moravia

And Western Slovakia: Comparing Archaeological, Osteological And Isotopic Data From Cemetery..., p. 36.

⁷ Pavlů I. K metodice analýzy sídlišť s lineární keramikou (To the methods of Linear Pottery settlement analysis) / I. Pavlů // *Památky archeologické*. – 1977. – 68/1. – S. 5-55.

⁸ Batora J. The Rise and Decline of the Early Bronze Age Settlement Fídvar near Vráble, Slovakia / J. Batora, A. Behrens, J. Gresky, M. Ivanova, K. Rassmann, P. Toth, K. Winkelmann // *Collaps or Continuity? Environment and development of Bronze Age Human Landscapes*. – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. – 2012. – Bd. 205. – Fig. 7.

⁹ Shennan S. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic / S. Shennan // *Human Biology*. – 2009. – Vol. 81. – Iss. 2-3. – Article 12. – P. 347.

¹⁰ Claßen E. Settlement history, land use and social networks of early Neolithic communities in western Germany / E. Claßen // ed. Hofmann D., Bickle P. – *Creating Communities New Advances in Central European Neolithic Research*. – Oxford; Oakville: Oxbow Books, 2009. – P. 95-106.

поселень, а також територіальному поширенні перелічених культурних комплексів.

На відміну від КЛСК, житла менших розмірів, додаткові приміщення господарського призначення відсутні. Частково виробнича діяльність здійснювали за межами жител. У більшості будівель наявне одне вогнище або піч¹, що дає підставу пов'язувати споруду з окремою сім'єю.

Виявлено невеликі поселення, які складалися з невеликої кількості будівель. Одне з них – Сакарівка на території Республіки Молдова – досліджене, крім зруйнованої кар'єром частини, повністю. Виявлено 15 заглиблень, які дослідники інтерпретували як житла. Крім того на поверхні поруч із заглибленнями виявлено вогнища та культурний шар із фрагментами керамічного посуду та обпаленою обмазкою². Аналіз планів та розрізів «жител» із Сакарівки схиляє до думки, що насправді слідами жител є знахідки поруч із заглибленнями, які є котлованами для видобування глини. Подібна ситуація типова для поселень культур Кріш, Кьореш, Старчево і описана, наприклад, Е. Банффі³. На нашу думку, на поселенні могло налічуватися від 10 до 14-16 будівель (якщо рахувати по котлованам), розташованих на віддалі від 3-4 по 10-15 м.

На деяких поселеннях налічувалося до кількох десятків споруд, які розташовувалися групами⁴. Порівняння чисельності жител на малих та великих поселеннях, може свідчити про наявність об'єднань з кількох сімей, аналогічних «клінідам» по матеріалам поселень КЛСК. При цьому на малих селищах подібних структур могло бути 1-2, на великих – 5-6 і більше.

Зберігається архаїчна традиція поховань на території поселень, зокрема біля вогнищ або печей. Частина поховань здійснена у спорудах – так званих «печах». Поховання належать особам різного віку. За відсутністю інвентарю (у окремих випадках трапляються посудини) неможливо висловити припущення стосовно місця поховань у суспільній ієрархії.

Суспільство раннього етапу культурного комплексу Вінча. Для початкових фаз культури Вінча маємо матеріали з розкопок поселень, а також кілька планів поселень за даними магнітної зйомки.

Каркасно-стовпові житла з обмазаними глиною стінами на поселеннях мають від 5 до 10-12 м у довжину при ширині 3-5 м. Виявлено перекриття, частина з яких є горищними, частина – вірогідно міжповерховими. У приміщеннях виявлено склепінчасті печі, як правило – одну на будівлю. Таким чином цілком вірогідно, що подібні будівлі належали окремим сім'ям.

Плани поселень, зроблені на підставі магнітної зйомки та підтверджені розкопками, свідчать, що житла могли бути розташовані паралельними рядами або в овальних структурах, іноді ці принципи поєднували. У окремому ряді будівель, як показали дослідження на укріпленому ровами поселенні Околіште (заснованому між 5200-5150 рр. до н.е.) у Центральній Боснії, могло бути до 7-8 споруд, розташованих на віддалі 3-5 м одна від одної⁵. Вінчанське поселення Околіште займало площу до 7 га і там, за підрахунками Р. Хофманна, на початковій стадії могло налічуватися від 500 до 650 будівель площею до 16 кв. м, при цьому не менш як 500 споруд мали, на його думку, існувати одночасно⁶. Це означає, що при чисельності сімей 3-5 осіб число мешканців могло доходити до 1500-2500.

Ураховуючи, що загальна площа селищ у мікрорегіоні на цей момент становила 12,5 га⁷, на Околіште припадало близько 56% з цього числа. При цьому щільність забудови на цьому поселенні, яке було оточене системою ровів, могла бути вищою, ніж на звичайних селищах. Якщо вона була однаковою, то на решті могло налічуватися до 400 споруд, або 1200-2000 населення. Таким чином загальна чисельність мешканців цього регіону в Центральній Боснії могла складати (за умови, що дослідниками виявлено всі поселення цього часу) 2700-4500 осіб. Це може бути свідченням існування в цьому регіоні племінної структури з укріпленням центром, де з метою безпеки було сконцентровано понад половину населення. Разом із тим його масштаби давали змогу організувати господарство у радіусі не більше як 5-7 км, що не потребувало отримання додаткових ресурсів з інших поселень. Важливою є та обставина, що це селище було засноване носіями місцевих неолітичних комплексів, зокрема, пов'язаних з культурою Бутмир. Наступні

¹ Банффі Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна / Э. Банффи // *Stratum plus*. – 2014. – № 2. – С. 124-145.

² Дергачев В.А., Ларина О.В. Планиграфия и структура поселения культуры Криш Сакаровка I (Республика Молдова) / В. Дергачев О. Ларина // *Revista Arheologică, serie nouă*. – 2014. – Vol. X. – № 1-2. – С. 10, рис. 3.

³ Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна ..., с. 135 – 138.

⁴ Там само. – С.137-140.

⁵ Hofmann R. Style and function of pottery in relation to the Development of late Neolithic Settlement patterns in Central Bosnia / R.Hofmann // *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. – 2012. – Band 207. – P. 185; fig. 4; Hofmann R. Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien / R. Hofmann // *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. – 2013. – Bd. 234. – S. 42; abb.10;

⁶ Hofmann R. Style and function of pottery in relation to the Development of late Neolithic Settlement patterns..., p. 190, fig. 8.

⁷ Ibid., p. 191.

фази існування поселення, причому у тих самих межах та системі планування пов'язані вже з культурою Вінча¹. Об'єднання носіїв різноманітних культурних комплексів в межах одного селища могло носити, таким чином, суто політичний характер, але мало також цікаві наслідки для процесу культурогенезу, який прослідковано на археологічному матеріалі.

Рис. 3.13. План частини поселення КЛСК у Herxheim (Німеччина) за результатами магнітної зйомки, яка виявила подвійну огорожу навколо селища. (за Zeeb-Lanz et alii, 2009).

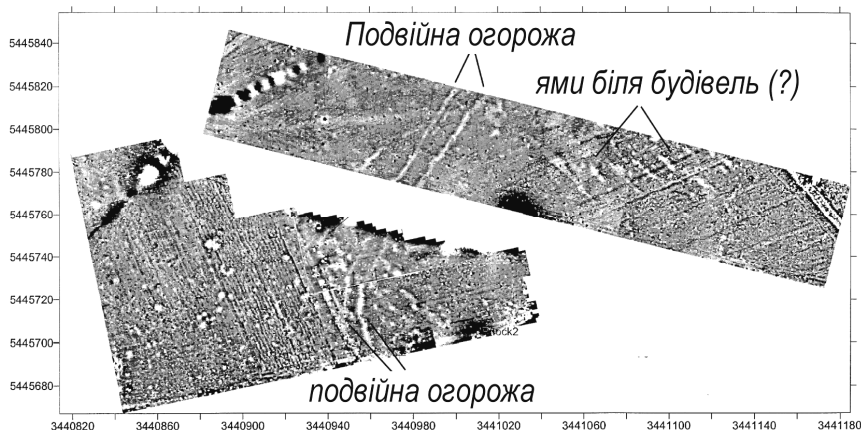
У випадку з поселенням Околіште ми маємо можливість спостерігати початок процесу утворення племінних центрів у Південно-Східній Європі, зокрема в культурному комплексі Вінча, вже наприкінці VI тис. до н.е. З самого початку їх вирізняла концентрація населення (понад 50% чисельності племені), наявність укріплень. Однак подібні центри не були довготривалими, час їх існування обмежувався періодами від 150 до 200-300 років.

Ураховуючи той факт, що Центральна Боснія складає лише периферійну частину ареалу поширення ранньої фази культури Вінча, можна припустити існування кількох племінних об'єднань у межах згаданого культурного комплексу. Певним підтвердженням цього висновку може бути наявність подібних центрів у Трансильванії – східній периферії вінчанського комплексу – у першій чверті V тис. до н.е.²

Для культурного комплексу Каранове I – III реконструкції здійснено переважно за матеріалами дослідження поселень, деякі з них розкопано практично повністю, що дало змогу встановити планування, кількість, розміри та інші параметри будівель.

На поселенні Овчарово-гора у найдавнішому горизонті досліджено понад 26 житлових будівель (це лише частина поселення), найбільші з

яких вишикувані у два ряди вздовж центральної «вулиці» поселення. Усі споруди мають по одній печі – навіть найбільші. Поза центром будівлі групуються в ряди будинків, розташованих один навпроти іншого менших, ніж у центрі, розмірів³. На думку Г. Тодорової, житла могли належати окремим сім'ям, чисельністю від 3 до 5 осіб. Вони були об'єднані у громаду, чисельність якої не перевищувала 100 осіб, а в більшості випадків

була у межах 75-80. Поселенська громада могла включати дві родові групи по 25-59 душ у кожній, з якими пов'язують окремі групи будівель на поселеннях⁴.

Ураховуючи матеріали розкопок поселення Овчарово, про які йшлося вище, розміри та, відповідно, чисельність мешканців могла бути й більшою, адже лише у 26 спорудах, які становили від половини до чверті території селища, могло мешкати до 100 і більше осіб. Привертає також увагу наявність на центральній частині великої будівлі, яка могла бути місцем зібрань принаймні частини громади⁵. Останнім часом, після відкриття «пласких» селищ навколо балканських телів активно дискутують питання про структуру давніх поселень у цьому регіоні – є всі підстави вважати, що населена територія в багатьох випадках зовсім не обмежувалася «жилими пагорбами»⁶. Відтак і наведені вище розрахунки чисельності мешканців окремих поселень можуть бути переглянуті.

За підрахунками Г. Тодорової чисельність населення в неоліті на території Болгарії мала становити 66000 осіб, виходячи зі співвідношення території з площею суходолу та реконструйова-

¹ Hofmann R. Okolište 2 – Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien..., s. 675-676.

² Mischka C. Beispiele für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen / Mischka C. // ed. Hansen S. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn, 2010. – S. 71-84.

³ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България / Х. Тодорова. – София: Наука, 1986. – С. 152.

⁴ Там само, с. 236-240.

⁵ Там само, с.152, фиг.15.

⁶ Hansen S. J. Pietrele – eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005 / S.Hansen, A. Dragoman, A.Reingruber, I. Gatsov, F.Klimscha, P.Nedelcheva, B.Song, J.Wahl, J.Wunderlich // Eurasia Antiqua. – 2006. – Bd. 12. – S. 1-62.

ною чисельністю населення у масштабах планети (у згаданому випадку йдеться про носіїв усіх основних культурних комплексів цього часу)¹. Однак урахуовуючи наявність гірських районів, непридатних для проживання тощо, це число варто було б зменшити відповідно до кількості одночасних поселень. Виходячи з природних особливостей, розмірів регіону, числа відомих поселень, можемо отримати картину, аналогічну до регіону Центральної Боснії, тобто декілька племінних угруповань для всієї території Болгарії, зокрема для культурного комплексу Караново I-III.

Упродовж VI тис. до н.е. відбувалося розширення меж культурних комплексів із відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі за рахунок територій, які перед тим належали носіям низки мезолітичних культур з привласнювальними формами господарства. Цей процес, про який ішлося у частині розділу, присвяченій економічним питанням, супроводжувався взаємною адаптацією та виробленням форм співіснування.

На схід від Карпат носії культурних комплексів Кріш та КІСК у VI тис. до н.е. мали справу з комплексами волинської неолітичної культури, бугодністровської та києво-черкаської.

Число відомих поселень носіїв перелічених культурних комплексів незначне, вони розподілені на відносно значних територіях². Виняток становлять стоянки в районі порогів на Південному Бузі (Гарди, Пугач), але вони свідчать скоріше про виробничу діяльність, ніж структуру суспільства, яке їх залишило.

Києво-черкаську культуру вважають складовою дніпро-донецької культурної спільності, відтак її можна було б розглядати як окремий племінний підрозділ. За результатами дослідження могильників простежено дві обрядові групи, що може свідчити про наявність певних родових традицій, наявність, на думку Н.С. Котової, лініджів та субкланів. Кількісне переважання чоловічих поховань у могильниках дослі-

дниця розглядає як свідчення патрілінійності родових структур³.

У цілому суспільна структура носіїв перелічених культурних комплексів, розташованих на східній периферії Центральної та Південно-Східної Європи, була подібною до ситуації в регіонах, де проходили процеси поширення відтворювального господарства. Це створювало передумови для аналогічних процесів і на Дністрі, і на Волині, і на Південному Бузі.

3.5. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Для реконструкції етнічних процесів критично важливими є моделі «неолітизації», які приймають автори. У випадку міграційної моделі маємо зміну етнокультурної карти та асиміляцію субстрату. У випадку дифузії – сприйняття культурних рис субстратом при збереженні етнокультурного ядра. Інтеграційна модель – поєднання різних за походженням спільнот. Оскільки шляхи та історія формування культурних комплексів різняться в кожному випадку, то і розглядати їх слід індивідуально для кожної території. При цьому результати залежатимуть від повноти наявної інформації – як археологічної, так і природничих наук, насамперед археогенетики⁴.

Рис. 3.14. Антропоморфна статуетка з розписом, позначено ритуальний одяг та макіяж (?), культура Каранове (територія Болгарії), VI тис. до н.е. (за Годорова, Вайсов, 1993)

Якщо пов'язувати культурні та етногенетичні процеси, то можемо дійти висновку, що кількість етносів у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи могла на кінець VI тис. до н.е. зрости і вони стали більш окресленими територіально, як ніколи раніше, якщо виходити з популярного ототожнення етносів та археологічних культур. Подібне враження можна пов'язати насамперед із поширенням технологій виробництва кераміки, яка демонструє яскраві локальні риси у формах та декорі. З другого боку, дослідники відзначають певний консерватизм у технологіях оброблення кременю, тобто виробництві основних знарядь праці, які для попередніх епох тра-

³ Там само. – С. 202-204.

⁴ Слід відзначити, що зростання джерельної бази та розвиток досліджень у цьому напрямку поставив під сумнів чимало висновків, зроблених на початку досліджень у 2000-2009 рр. і пов'язаних із визначенням генофонду популяцій, пов'язаних із окремими регіонами: Shennan S. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic ..., p. 339-355.

¹ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България..., с. 238.

² Котова Н. С. Неолітична епоха / Н.С. Котова // Давня історія України. – Київ, 1987. – Т. 1. – С. 164, карта 4.

диційно розглядали в якості основних етноіндикаторів.

З огляду на культурні традиції можна виділити такі основні масиви: пов'язані з культурними комплексами Кріш-Кьореш-Старчево та КЛСК, а також периферійними неолітичними та мезолітичними культурними комплексами. Перші два хоча й поєднувало ведення відтворювального господарства і спільні риси матеріальної культури на рівні культурно-господарських типів, мали певні відмінності, насамперед у духовній сфері.

На перший погляд, в обох давніх хліборобських регіонах використовували подібну символіку, виготовляли антропоморфну та зооморфну пластику, ховали небіжчиків у певних позах і з близьким набором інвентарю. Однак існувала розбіжність у ставленні до місця проживання, а саме житла та поселення в цілому. У культурному комплексі Кріш-Кьореш-Старчево та їхніх прямих спадкоємцях було заведено у певних випадках спалювати житла разом з набором посуду та інших речей¹. Носії комплексу КЛСК та їхні нащадки подібних обрядів не практикували, просто відбудовуючи та ремонтуючи старі споруди. Духовна єдність у згаданому випадку можна розглядати як підставу для усвідомлення єдності етнічної, обґрунтованої також походженням від спільних предків.

Рис. 3.15. Планування поселення Околіште за результатами магнітної зйомки, культура Вінча, VI-V тис. до н.е. (територія Боснії). Видно сліди укріплень навколо поселення (рови), залишки спалених будівель, ями біля них. (за R. Hofmann et alii, 2010).

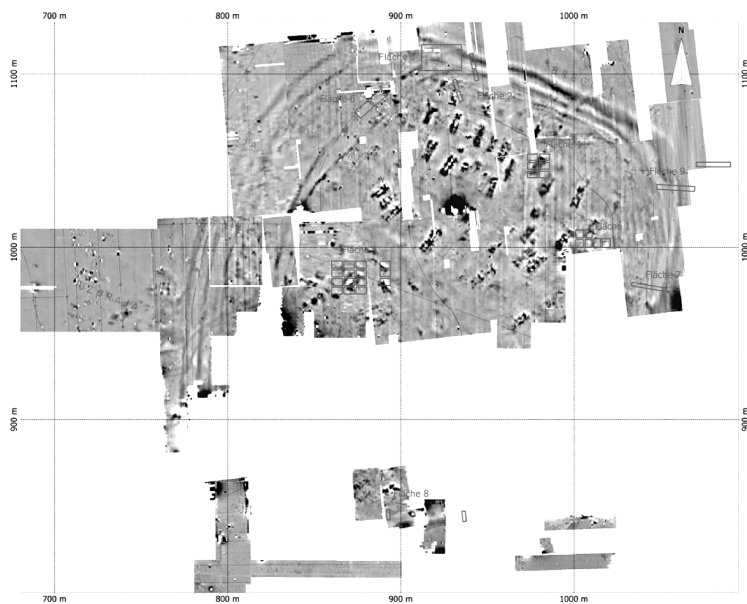
Є підстави uważати, що подібне усвідомлення в конкретних ситуаціях могло не мати вирішального значення, надто коли йшлося про вирішення конфліктних ситуацій. Свідченням цього може слугувати низка фактів, зокрема факт наявності територіально окреслених груп зі спільною матеріальною культурою свідчить про наявність (і періодичне виникнення) у цих межах низки локальних ідентичностей, часом на базі кількох культурних комплексів, як у випадку з поселенням Околіште в Боснії (див. підрозділ 3.4.4.). Кожна з подібних груп мала певні перспективи, у міру зростання, на утворення чисельних соціумів, які потенційно

могли перетворитися на нові етнічні групи. Процес цей був постійним, про що свідчать зміни археологічної мапи Центральної та Південно-Східної Європи впродовж VI тис. до н.е.

Ураховуючи демографічні та територіальні характеристики подібних регіональних груп, є підстави говорити про існування політичних утворень (племен), для яких характерне виникнення системи символів для позначення власної відмінності від попередників. З точки зору археологів подібні явища трактують як виникнення так званих локальних варіантів або нових археологічних культур.

Можна припустити, що в цей період у повсякденному житті найважливішим був рівень селища-громади та системи селищ, належність до певного роду. При цьому можливими були конфлікти – аж до війни на знищення навіть усередині окремих культурних комплексів, як у випадку з масовим похованням КЛСК у Тальхеймі. Таким чином, якщо ототожнювати культурний комплекс КЛСК з особливою етнічною групою, мусимо визнати наявність внутрішньоетнічних конфліктів, пов'язаних із господарськими та, можливо, суспільними інтересами.

Зважаючи на значний ареал поширення та наявність великих за розмірами груп населення в окремих регіонах, можна припустити існування не менш як двох десятків племен у ареалі поши-

рення КЛСК, зокрема принаймні двох – на схід від Карпат. Існування племінної структури всередині КЛСК могло бути спрямоване як на протистояння зовнішній загрозі, так і на мирне вирішення внутрішніх конфліктів.

Судячи з поширення укріплень та зброї всередині території культурних комплексів Вінча, неоліту Фессалії, подібна ситуація була типовою

¹ Stevanovic M. 'The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction' / M. Stevanovic // Journal Of Anthropological Archaeology, 1997. – Vol.16. – Fig. 1.

практично для всього регіону Центральної та Південно-Східної Європи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Наприкінці VI тис. до н.е. у Південно-Східній та Центральній Європі відбувається повний перехід до відтворювального господарства, за винятком периферійних регіонів на півночі та на сході. Стрімко зростає чисельність населення, яке, освоюючи традиційні регіони проживання, створює нові моделі господарсько-культурної адаптації з більш глибоким, ніж раніше, використанням природних ресурсів.

Продуктивність праці у хліборобстві та тваринництві створює достатньо додаткового продукту, аби не лише забезпечити зростання населення, але і обмін, появу спеціалізації у видобувній галузі та ремеслі.

Створено ефективну систему обміну сировиною та виробами, зокрема престижними, для задоволення потреб у регіонах, де ці речі відсутні. Було покладено початок видобутку металу – міді. Система зв'язків, частково успадкована від попереднього часу, існує не лише в межах певних культурних комплексів, а й поза ними, простягаючись на сотні кілометрів з півдня на північ та з заходу на схід. Добробут громад, які контролюють природні ресурси, зростає швидше, ніж у сусідів, які займаються виключно сільським господарством.

Рис. 3.16. Антропоморфна статуетка із зображенням зачіски (?), VI тис. до н.е., Азанбегове (територія Болгарії) (за S. Hanzén, 2007).

У економіці, яка базувалася на хліборобстві та тваринництві, досить ефективно було задіяне традиції, систему зв'язків, налагоджену ще до появи відтворювального господарства у Центральній та Південно-Східній Європі.

Економічні процеси перебували під сильним впливом змін природних умов, які змушували до пошуку оптимальних систем господарювання, розширення території, підконтрольної давнім хліборобам. На відповідність ритміки кліматичних змін та суспільних процесів дослідники останнім часом звертають усе більше уваги. Наприклад, Д. Гроненборн простежує таку відповідність у межах так званих «швидких кліматичних змін», на які суспільство відповідало також і структурними змінами, зокрема утворенням про-

стих або складних вождівств у відповідних ситуаціях¹.

Поширення культурних комплексів на значних територіях упродовж тисячоліття приводить до утворення локальних варіантів із тенденцією виокремлення у нові культурні комплекси. Інша модель утворення нових культурних комплексів теж пов'язана з периферійними територіями, але здійснюється шляхом інтеграції представників різних (від 2 до 5) культурних комплексів. Часовий алгоритм культурогенезу становить близько 500 років у першому випадку і значно менше – у другому.

Зростає складність суспільних систем, що в першу чергу пов'язане зі зростанням чисельності населення. Простежується домінування в суспільному житті окремих родів, право власності на землю, вірогідно, передається по чоловічій лінії. У деяких випадках утворюється дво-трирівнева ієрархія поселень із тенденцією до виділення центрів із населенням у 1000 і більше осіб. Вони виникають у першу чергу в місцях проходження

важливих шляхів обміну, переважно по системах річок, а також неподалік місць видобутку цінної сировини, у першу чергу – солі. Ситуація з виникненням «мегапоселень» нагадує еволюцію селищної системи VIII-VI тис. до н.е. у Анатолії, з якою небезпідставно пов'язують поширення відтворювального господарства у Центральній та Південно-Східній Європі.

Після «демографічного вибуху» в окремих регіонах стали утворюватися великі поселення із

¹ Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory / D. Gronenborn // Documenta Praehistorica. – 2009. – Т. XXXVI. – P. 97-110; Gronenborn D. Climate, Crises, and the “neolithisation” of Central Europe between ird-events 6 and 4 / D. Gronenborn // The Spread of the Neolithic to Central Europe. – Tagungen: RGZM. – 2010. – Band 4. – P. 61-81.

3000-5000 мешканців у кожному. Приблизно через тисячу років після поширення відтворювального господарств аналогічні процеси розпочинаються в окремих регіонах Європи. Порівнюючи цю ситуацію, деякі дослідники дійшли про висновку, що і релігійні потреби могли бути вирішальним фактором що спричинив утворення мега-поселень¹. З другого боку, ситуація може бути пояснена певними стресовими явищами і вирішенням насамперед проблем безпеки. Те, що в такому випадку мега-поселення на додачу перетворювалися ще й на культові центри округи – інша сторона цього процесу.

Рис. 3.17. Чаша, культури Кріш, VI тис. до н.е. (музей у м. Нови Сад, Сербія).

Для задоволення культових потреб створюється піктографічна писемність, використовують також об'ємну знакову систему з мініатюрних керамічних виробів, аналогічну тій, що була в обігу на території Анатолії та Північної Месопотамії починаючи принаймні із VIII тис. до н.е.

Зростає число конфліктів між громадами та племенами, які вирішують збройним шляхом. За деякими відомостями конфлікти з використанням зброї приводили до винищення населення невеликих селищ. Відповідно, практика укріплення поселень не лише огорожами, але й ровами та палисадами стає звичайною справою не лише у периферійних районах, але й усередині території окремих культурних комплексів, особ-

ливо КЛСК. З'являється та швидко поширюється, на додачу до традиційного комплексу мисливського озброєння та знарядь «подвійного призначення», спеціалізована зброя для війни – булави, сокири, сокири-молоти, виготовлені з твердих порід каменю. Булави, як вид зброї, могли бути запозичені у місцевого населення.

Ми бачимо, як упродовж VI тис. до н.е. на території Центральної та Південно-Східної Європи поступово було створено важливі передумови для економічного піднесення наступного часу, динамічних суспільних та етнічних трансформацій, які мали місце вже у V тис. до н.е., який не випадково вважають періодом найвищого розквіту «цивілізації Старої Європи».

¹ Bogaard A., Isaadikoy V. From Mega-Sites to Farmsteads: Community Size, Ideology and Nature of Early Farming Landscapes in Western Asia and Europe / A.Bogaard, V.Isaadikoy // Eds.: B. Finlayson, G. Warren . – Landscapes in transition. – Oxford: Oxbow Books, 2010. – P. 202-203.

РОЗДІЛ 4.

«ЗОЛОТИЙ ВІК» СТАРОЇ ЄВРОПИ: 5000 - 4200 РР. ДО Н.Е.

На початок V тисячоліття до н.е. історія земель на захід від Карпат налічувала вже понад тисячоліття інтенсивної хліборобської колонізації та освоєння сировинних природних ресурсів – металу, кременю, солі. Тут було засновано тисячі поселень, зокрема укріплених, визначено межі племен та громад. У той самий час на схід від Карпат спостерігаємо початок формування нових культурних комплексів, кожен із яких відіграє важливу роль у дальшій історії Європи.

При цьому спільноти, які займали ці краї в попередній проміжок часу, виявилися або включеними у нові утворення, або відсунутими далі на захід. Саме у цей час розпочинається тісна взаємодія кількох угруповань давніх хліборобів із так званим «степовим населенням», яке, на думку деяких дослідників, мало відігало драматичну роль у праісторії Європи. Наявні матеріали дають змогу всебічно розглянути це питання.

Виділення періоду саме у межах 5000-4200 р. зумовлене кількома чинниками. Саме на цей час припадає, частково або повністю, період існування ряду культурних комплексів регіону, зокрема Коджадермен-Караново-Гумельниця, Вінча, Тисаполгар, Лендель, Петрешть, стогівський та ін., які не переходять межі 4300-4100 рр. до н.е. Те саме можна сказати про культурний комплекс Прекукутень-Трипілля А- Кукутень А/АВ- Трипілля VI, VI-II. З другого боку, наприкінці цього періоду розпочинається формування ряду культурних комплексів, які відігравали важливу роль в історії регіону пізніше.

Виникнення, становлення та зникнення з історичної арени перелічених культурних комплексів супроводжувалися помітними змінами в суспільних структурах, які не мали аналогів у попередні періоди. Це виявилось у появі великих поселень – центрів влади, що деякі дослідники розглядають як перші кроки до урбанізації, зведенні монументальних оборонних та сакральних комплексів, появі поховань, які демонстрували небачену раніше заможність окремих індивідів та їх особливу роль у суспільстві, розподілі праці у виробничій сфері – появі професійних ремісників. У повному обсязі відповідні археологічні данні з'явилися лише у останнє десятиріччя, що відкриває певні можливості для винайдення необхідних ланок реконструкції та перегляду усталених поглядів на Давню Європу.

Найбільші дискусії викликають причини колапсу давніх суспільств на межі 4300-4100 рр. до н.е. Тривалий час популярною була теорія зовні-

шнього фактора.

Йшлося про масоване вторгнення саме в цей час на Балкани та в Центральну Європу войовничих «курганних народів», «степовиків», наслідками якого стало руйнування поселень та занепад місцевих культурних комплексів. Досить поширеною є думка, що напередодні цього вторгнення, у 4500-4300 рр. до н.е., у європейців не було зброї, зокрема у поховальному інвентарі, а поселення не мали укріплень. І у цей мирний світ між 4400-4300 рр. До н.е. потрапляє «перша хвиля» войовничої «курганної культури»¹.

Після того, як в останні два десятиліття було зібрано та опубліковано наявні археологічні матеріали, особливо зі степового та лісостепового ареалів України², ця теорія вже не здається достатньо аргументованою³. Навпаки, вивчення культурних комплексів територій, які мали потерпати від вторгнення зі степу – як на Балканах, так і у трипільському ареалі – дозволяють запропонувати інше бачення процесів взаємодії між «степовиками» та хліборобським населенням. Перегляд даних по цій проблемі напряму пов'язаний з по-

¹ Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы /М. Гимбутас. – М.: Росспэн, 2006. – С. 388-401.

² Среднестоговская и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. / Д.Я. Телегин, А.Л. Нечитайло, И.Д. Потехина, Ю. В. Панченко. – Луганськ, «Шлях», 2001. – 152 с.; Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. – Луганськ: Вид-во СЧУ ім.В. Даля, 2006. – 328 с.; Рассамакін Ю.Я. Світ скотарів / Ю.Я. Рассамакін // Давня історія України: у 3 т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 279-280; Rassamakin Yu.Ya The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC / Yu.Ya Rassamakin // M. Levine, Y.Ya. Rassamakin, A. Kislenko, and N. Tatarintseva (eds) Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. by Cambridge, 1999. – P. 59-182.

³ Манзура І.В. Владеющие скипетрами / И.В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237-295; Manzura I.V. Steps to the Steppe: or, how the North Pontic region was colonized // Oxford Journal of Archaeology. – 2005. – Vol. 24(4). – P. 313-338; Videiko M.Yu. Tripolye – «pastoral» contacts. Facts and character of interactions / Videiko M.Yu // Baltic-Pontic Studies, – 1994. – Vol. 2. – P. 5-28 та ін.

пулярною темою етноісторичних реконструкцій, що стосуються теми індоєвропейців.

Особливе значення для розуміння цих процесів мали дослідження змін у природному середовищі, які мали місце в розглядаєний період. Саме вони могли стати чинниками, наслідком яких стали як нові форми організації, так і нестабільність в економічній та соціальній сферах. Цей напрямок досліджень є досить перспективним, до нього звертається чимало дослідників, які реконструюють історичні процеси у V тис. до н.е.

Згадані в попередньому розділі розроблення В. Гроненборна містять спробу порівняти динаміку природних та суспільних змін для Південно-Східної та Центральної Європи упродовж VI-IV тис. до н.е. На його думку, саме в точці близько 5000 р. до н.е. відбувається перехід «сегментарних суспільств» до більш складних суспільних систем – простих вождівств¹. Кліматичні флуктуації породжували кризові явища в системах життєзабезпечення, наслідком яких було зростання числа конфліктів, як внутрішніх, так і зовнішніх, реорганізація суспільства мала в таких випадках на меті досягнення стабільності, рівноваги відповідно до нових умов існування. У такому стані суспільство перебувало до наступної кризи².

У цілому ця думка є слушною, однак, на наш погляд, у згаданій концепції не врахована поступовість змін в економіці та суспільствах упродовж принаймні другої половини VI тис. до н.е., а також та обставина, що на різних територіях кліматичні зміни могли мати різні наслідки – як в економічному, так і в суспільному аспектах. Також залишається не врахованою ситуація співіснування суспільств із різними економічними та соціальними моделями існування.

Далі в цьому розділі ми більш детально розглянемо новачі в економіці, організацію суспільств та запропонуємо можливі реконструкції етнічних процесів, які мали місце між 5000-4200 рр. до н.е.

4.1. НОВАЧІ В ЕКОНОМІЦІ

Основні новачі на початку V тис. до н.е. торкнулися не тільки систем життєзабезпечення, як галузей нехарчового виробництва, розвитку систем обміну. Потенціал відтворювального господарства, адаптованого до найрізноманітніших локальних умов упродовж попереднього тисячоліття, виявився цілком достатнім, аби забезпечити розвиток високоспеціалізованих ремесел. Потріба в обміні виробами та сировиною, як і рані-

ше, стимулювала обмінні операції, однак асортимент предметів обміну був розширений, зокрема за рахунок ремісничих виробів.

Ми зупинимося на галузях, у яких в період між 5000-4200 рр. до н.е. спостерігався найбільший поступ. Це гірничо-металургія та металооброблення, металооброблення кременя, виготовлення посуду. Розглянемо також питання про сітку та функціонування обмінних систем.

4.1.1. Металургія та металооброблення

Хоча видобуток та оброблення міді у Європі розпочали ще в VI тис. до н.е., саме наступне тисячоліття принесло чимало інновацій у цих галузях, а також відбулося поширення не лише металевих виробів, але, як показали дослідження, також і вміння їх виготовляти на територіях від Балкан до Волги.

Окремі регіони Центральної та Південно-Східної Європи мають досить значні поклади поліметалічних руд, а також самородного золота та міді. Розподілені вони нерівномірно, що мало певні наслідки як при формуванні найдавніших осередків видобутку та металообробки, так і розвитку систем обміну виробами і сировиною для їх виготовлення. Можна говорити про кілька районів, багатих на сировину: це Болгарія (переважно західна частина території поширення культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця), Сербія (культурний комплекс Вінча у Подунав'ї), Трансильванія (низка культурних комплексів від Вінчі до Петрешть та Аріушд)³, Західна Україна (культурний комплекс Кукутень-Трипілля). Поза цими регіонами виробництво базувалося на привізній сировині, причому це могли бути як метал, так і руда. Про масштаби виготовлення та, відповідно, використання виробів із металу свідчать не лише знахідки самих артефактів, але й обсяги гірських вироблень. Так, на рудниках Аї-Бунару за даними Є. М. Черниха вони могли складати багато тисяч тон. У давніх копальнях виявлено знаряддя праці з рогу оленя і навіть міді, які використовували при добуванні руди.⁴

¹Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory / D. Gronenborn // *Documenta Praehistorica*. – 2009. – Т. XXXVI. – Р. 97-110, fig. 4.

²Ibid., p.101, fig.3.

³Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии / Е.Н. Черных. – София: Болгарская академия наук, 1978. – С. 56-72; Kłoczko W.I., Manichev V.I., Kompanec G.S., Kovalchuk M.S. Wschodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa metalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypiłskiej / W.I. Kłoczko, V.I. Manichev, G.S. Kompanec, M.S. Kovalchuk // *Folia Praehistorica Posnaniensia*. – Poznań, 2003. – Т. XI. – С. 47-78.

⁴Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии..., с. 56-72; рис.47.

Дослідники з упевненістю стверджують про наявність поділу праці у цій сфері, а саме виділення гірничої справи, металургії та металообробки у окремі ремесла. Є.М. Черних реконструював досить складну ієрархію у виробничій сфері, пов'язану як із поділом праці, так і організацією виробництва. На його думку, дослідження копалень та виробництва свідчить про існування спеціалізації у галузі видобування руди (гірнична справа), виплавки металу (металургія) та обробки металу – виготовлення виробів, зокрема і з застосуванням складних ливарних форм. За даними досліджень він виділив також ряд вогнищ металообробки – гумельницьке, північно-балканське, пов'язуючи їх із носіями одного або кількох культурних комплексів¹. Відкритим залишається питання про поширення навичок роботи з металом. Технологічні дослідження, проведені Н.В. Риндіною, показали, що, попри типологічну подібність багатьох виробів, вони могли бути виготовлені різними способами, які залежали від багатьох факторів, зокрема – наявності сировини, знань та навичок конкретного виробника. Вона припускає можливість «навчання», зокрема і на Балканах, у гумельницькому осередку металообробки фахівців, які потім працювали у віддалених регіонах – приміром, у Подніпров'ї. У випадку з металом Новоданилівського культурного комплексу з мідними виробами працювала людина, яка мала навички оброблення золота, типові для виробників прикрас із Варненського некрополя². Саме поширення технологій (а відповідно – знань), типів виробів дали змогу Є. М. Черниху окреслити «Балкано-Карпатську метальургійну провінцію», східна межа якої виходить у нижню течію Дону.³

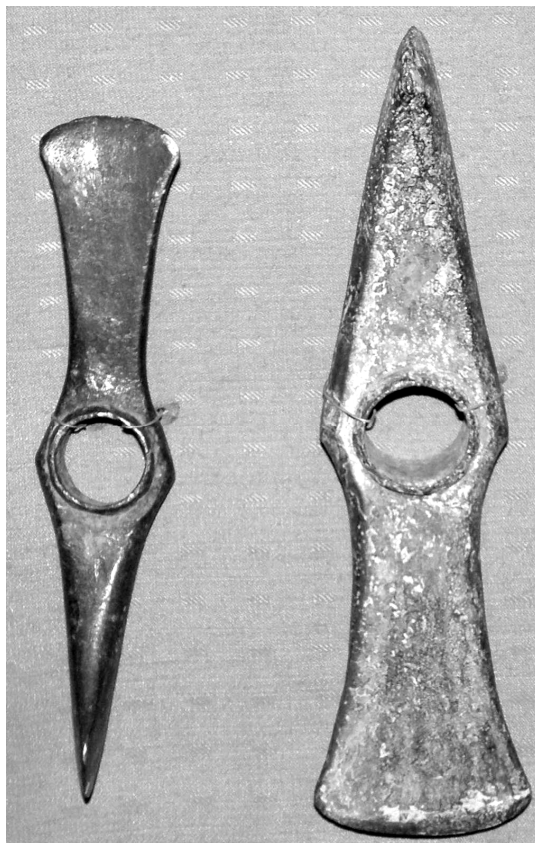

Рис. 4.1. Мідні сокири з Трансильванії, V тис. до н.е. (Мазей історії Трансильванії, м. Клуж, Румунія).

Важлива зміна сталася в асортименті виробництва. Якщо в попередній період основними були прикраси, переважно дрібні, то з початку V тис. до н.е. розпочалося виготовлення зброї у вигляді сокир-молотів, клевців, пласких сокир (вироби подвійного застосування), пізніше – також і кинджалів. І якщо кількісно прикраси переважали, то за витратами сировини на першому місці опиняються «важкі вироби».

Виробництво продукції з металів могло роз-

ташовуватися як поблизу місць видобування та перероблення сировини, так і на поселеннях. В останньому випадку їх фіксують за знахідками заготовок, відходів виробництва, ливарних форм, інструментів. Тривалий час уважали, що металооброблення могло бути пов'язане лише з районами видобування міді, а далі вироби поширювалися внаслідок обміну – таким уважали, приміром, трипільський метал. Існувала також концепція «мандрівних майстрів», яка мала пояснити появу мідних виробів на околицях «цивілізованого світу».

Однак вивчення техно-

логії виготовлення мідних виробів показало, що вона досить різноманітна і в периферійних районах істотно відрізняється, хоча завжди є можливість приблизно встановити, звідки можливо походить певний комплекс технологій.

У гумельницькому вогнищі реальні осередки металообробки існували на багатьох поселеннях, про що свідчить трасологічний аналіз знахідок знарядь праці, проведений свого часу Н.М. Скакун. Це дало змогу виявити принаймні частину інструментів, які використовували давні майстри, причому більшість із них виготовлена з каменю⁴. Дослідження технології створення виробів, проведене Н.М. Риндіною, показало існування виготовленого з металу обладнання, яке використовували при ковальському обробленні та подальший

¹ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии..., с. 149 -1 60.

²Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындина. – Москва: Эдиториал УРСС, 1998. – С. 159.

³Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии..., с. 263-264.

⁴ Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы / Н.Н. Скакун // Спб.: Нестор-История, 2006. – С. 50-51.

роботі з металом¹. Важливим є факт поширення знарядь для обробки металу на прикордонних, найсхідніших пам'ятках культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця на схід від Дунаю. Тут, за даними Н.М. Скакун у відсотковому відношенні до загального числа знарядь інструментів для металообробки виявлено більше, ніж на деяких західних гумельницьких поселеннях². Для розвитку металообробки у V тис. до

н.е. Н.В. Риндіна виділила 2 етапи. Перший, на її думку, охоплював, початок тисячоліття і був пов'язаний із розвитком цієї галузі носіями культурних комплексів у середньодунайському (Вінча) та нижньодунайсько-фракійському регіонах (Хаманджия III-IV, Мариця-Караново-V), коли сировина та вироби постачали на віддаль до 400-500 км. У технологічному відношенні було опановане лиття у форми, на її думку, пов'язане з західноазійськими впливами. Металооброблення могла мати сезонний характер, причому відбувся розподіл праці між тими, хто видобував руду і метал, та тими, хто його обробляв. На наступному етапі (із другої чверті по 4300/4200 рр. до н.е.), який пов'язаний з діяльністю носіїв культурних комплексів Вінча, Коджадермен-Караново-Гумельниця, Селкуца I-III, Кукутень-Трипілля, Тисаполгар, Лендель III, Середній Стіг, Хвалінськ, значно розширюється географія видобутку сировини та виробництва продукції. При цьому видобувна та обробна галузі починають працювати в багатьох осередках цілорічно. Периферійні вогнища металообробки працюють на сировині, яку постачали на віддаль понад 1000-1200 км³.

¹ Риндіна Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы ..., с. 82-96.

² Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы..., с.49-54.

³ Риндіна Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы ..., с. 190-192.

4.1.2. Кременярство

У V тис. до н.е. розширилася географія існування центрів видобутку кременю, сировина та вироби з яких поширювалися на значні відстані. Потужні осередки виникають на територіях на північ та на схід від Карпат.

У Добруджі тривала експлуатація родовищ якісного жовто-коричневого кременю, як відкритим способом, так і за допомогою

шахтних виробок. Первинне оброблення сировини проводили на місці, а заготовки до нуклеусів транспортували на поселення, де тривало їх оброблення та розпочиналося виготовлення напівфабрикатів – довгих пластин. Цей характерний різновид виробів з'являється саме в V тис. до н.е.

Рис. 4.2. Мідні браслети, трипільська культура, перша половина V тис. до н.е. Карбунський скарб (територія Молдови).

При їх виготовленні використовували спеціальні посередники, виготовлені з міді: стрижні довжиною 4,5-5 см з заокругленим кінцем⁴.

Оскільки для віджиму – отримання пластини довжиною понад 20 см потрібно було докласти значних зусиль, на думку дослідників, необхідне застосування верстата з важелем. Лише за допомогою такого пристрою експериментальним шляхом удалося отримати пластини довжиною до 40 см⁵. У межах Центральної та Південно-Східної Європи використання мідних посередників та подібного верстата зафіксовано для культурних комплексів Коджадермен-Караново-Гумельниця, Кукутень-Трипілля та лійчастого посуду⁶, тобто там, де набуло поширення виготовлення великих пластин на базі високоякісної сировини.

Крім згаданих культурних комплексів, великі пластини були поширені в цей час на східній периферії культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Ідеться про поховання та скарби, належні до культурних комплексів Середній Стіг на Новоданилівка⁷. Тут відомі пластини довжиною

⁴ Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы..., с. 62.

⁵ Pelegrin J. New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques / Eds.: J. Pelegrin // Ed. Desrosiers P. M. – The Emergence of Pressure Blade Making. From Origin to Modern Experimentation. –New York: Springer, 2012. – P. 477-479, fig. 18. 10.

⁶ Ibid., p. 485.

⁷ Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и Новоданиловская

до 20 см, які не потребували при виготовленні значних зусиль, найважливішою умовою була наявність якісної сировини, якою в цьому випадку міг бути кремій з регіону Середнього Донця¹. У час їх поширення на сході подібні вироби були відомі лише на Балканах, отже джерелом як вірогідного імпорту, так і запозичення технологій можна вважати культурний комплекс Коджадермен-Караново-Гумельниця.

Рис. 4.3. Пластини з волинського крем'я у V тис. до н.е. шляхом обміну потрапили на територію на захід від Карпат, де були використані, як поховальні дари – поруч з виробами із золота та міді. Експозиція музею у м. Міхаловіці, Словаччина.

З територією культурного комплексу Кукутень-Трипілля пов'язаний видобуток крем'я на Дністрі та на Волині. У Прикарпатті зафіксовано численні сліди штолень для видобутку крем'яної сировини², які могли використовувати в V тис. до н.е. Вироби з місцевого крем'я поширені як у межах Кукутень-Трипілля, так і на схід та північ від Карпат.

Кременярство у представників культурних комплексів лендельсько-полгарського кола на території Польщі, де були поклади якісного крем'я, також набуває рис спеціалізованого ремесла. Видобування сировини вели в шахтах, оброблення відбувалося поруч і на поселеннях. Тут, як і у попередніх випадках, з середини V тис. до н.е.

було розгорнуто масове виробництво великих пластин. Видобування сировини, на думку дослідників, мало сезонний характер і в ньому могли працювати одночасно від кількох десятків до кількох сотень працівників³.

Таким чином ми бачимо, що в V тис. до н.е. кременярство в деяких регіонах набуває раніше невідомих рис. Зростають обсяги виробництва та змінюється асортимент виробів. Для виготовлення деяких із них потрібні були

не лише певні навички, а й знання в галузі технології – зокрема підготовки нуклеусів, специфіки віджиму пластин довжиною понад 20-25 см із застосуванням важеля. Використання мідних посередників ставило виробничі можливості в залежність від отримання відповідних знарядь.

Суспільне значення появи та поширення «великих пластин» із крем'я, яке розглядали різні дослідники, показало, що вони займали поважну позицію в системі престижних цінностей. Скарби з десятків, а то й сотень

пластин відомі в більшості з культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи, їх знаходять у складі поховальних дарів у найбагатших могилах – поруч із виробами з золота, міді, Spondylus. Вони могли стати важливою складовою ритуалів, дарообміну, мірилом заможності⁴.

4.1.3. Гончарство

Використання великої кількості посуду характерне для громад давніх хліборобів на теренах Центральної та Південно-Східної Європи упродовж V тис. до н.е. Значну кількість виробів використовували не лише в господарствах, а і поза ними – при проведенні різноманітних ритуалів, зокрема залишення поселень, коли в кожному житлі потрібно було розставити від десяти до кількох десятків та більше посудин, у поховальному ритуалі тощо.

Виготовлення керамічного посуду потребувало не тільки сировини і палива, але й часових

культури енеоліта Азово-Чорноморського регіону. —..., рис. 47-59 та ін.

¹ Котова Н.С. Ранній енеоліт степного Подніпров'я і Приазов'я..., с. 94.

² Василенко Б.А. Видобування і обробка крем'я на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті / Б.А. Василенко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 38-39.

³ Lech J. Górnictwo krzemienia społeczności wczesneolitycznych na Wyszyńie Krakowskiej, koniec VI tysiąclecia — 1 połowa IV tysiąclecia p.n.e. / J. Lech. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. — S. 4-12; Kruk J., Milisauskas S. Rozkвіт i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J. Kruk, S. Milisauskas. — Kraków, 1999. — S. 98-101.

⁴ Dzbyński A. Macrolithic technology — Eneolithic vocabulary and metaphors / A. Dzbyński, Mr. Blademan // Documenta Praehistorica. — 2011. — T. XXXVIII. — P. 173-183.

витрат. А виготовлення якісного посуду – певних знань у галузі технологій та навичок¹. Дослідження керамічного виробництва цього періоду вказує на високий ступінь майстерності, знань і вірогідність наявності спеціалізації в цій галузі для окремих культурних комплексів на рівні окремих громад. Майстри працюють на задоволення як потреб мешканців свого поселення, так часом і досить далеких споживачів.

Рис. 4.4. Посудина з розписом, поселення Заліщики, трипільська культура, V тис. до н.е. (Львівський історичний музей).

З V тис. до н.е. пов'язують винахід двоярусних гончарних горнів, які дали змогу виготовляти якісніший мальований посуд. Сліди подібних теплотехнічних пристроїв зафіксовано в ареалі Кукутень-Трипілля та у Трансільванії. Створення двоярусних печей, призначених виключно для випалювання кераміки, вважають свідченням виділення фахівців у виробництві певних видів посуду.

Дослідники розглядають масштабне виробництво мальованого посуду, зокрема культового, як певний індикатор сфери престижного споживання.

4.1.4. Обмін як рушій суспільних та історичних процесів

Основна мережа зв'язків склалася ще у VI тис. до н.е., однак у V вона була значно розширена,

переважно у східному напрямку, зокрема за межі Центральної, так і Південно-Східної Європи. Зросла кількість ресурсів за рахунок того, що почалася експлуатація нових родовищ кременю, металу, солі. З іншого боку номенклатура предметів обміну залишається сталою: камінь, кремень, сіль, метал (мідь та золото), Spondylus.

Практично сформувалася класична триступенева система обміну, відома за етнографічними даними: між громадами в межах окремих культурних комплексів, із найближчими культурними комплексами, далекий обмін. В останньому випадку дистанція обміну могла становити сотні кілометрів.

До обміну кременем у Центральній та Південно-Східній Європі долучилися носії культурного комплексу Кукутень-Трипілля – громади, які заселили територію по Дністру в межах Прикарпаття. Їхня продукція поширювалася як у трипільських межах, переважно на схід та на південь, так і на захід, за Карпати. У межах трипільського ареалу також відомі випадки поширення кременю з Дністра у Буго-Дніпровське межиріччя власне трипільськими громадами на початку V тис. до н.е.²

Цікаво, що у Східнослов'янській котлині виявлено не лише вироби з прутського (волинського?) кременю у вигляді пластин довжиною 9-12 см, а й конкреції. Більшість знахідок пов'язана з могильником Тібава, зокрема і конкреції³. У цій місцевості відсутні місцеві поклади кременю і місцеві мешканці були змушені отримувати його з родовищ на північ та на схід від Карпат⁴.

У ареал Кукутень-Трипілля наприкінці VI тис. до н.е. потрапляв кремень із Добруджі – вірогідно, у вигляді вже готових виробів⁵. Посередника-

² Петрунь В. Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури / В. Ф. Петрунь // Відейко М.Ю., Ляшко С.М., Бурдо Н.Б. (ред.) Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 1. – С. 203.

³ Šiška S. Pohrebisko tiszapolgarskiej kultury w Tibave / S. Šiška // Slovenska Archeologia. – 1964. – Т.12. – С. 293-356.

⁴ Kaczanowska M., Kozłowski J. K. Neolithic vs Eneolithic lithic raw material procurement, technology and exchange in Eastern Europe / M.Kaczanowska, J. K. Kozłowski // Lazić, M. (ed.): ANTIDOPON Dragoslav Srejović completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum. University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research. – Belgrade, 1996. – Р. 221-233.

⁵ Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г.Збеневич. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 192.

¹ Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture. A Study of Technology and origins of Complex Society// BAR International Series, 1984. – 212 p.; Цвек О.В. Гончарне виробництво племен трипільської культури / О.В. Цвек // Відейко М.Ю., Ляшко С.М., Бурдо Н.Б. (ред.) Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т.1. – С. 273-299.

ми у цьому процесі могли бути громади, належні до гумельницького культурного комплексу, які просунулися на територію на схід від Дунаю. На їх поселеннях добруджанський кремій використано для виготовлення значної частини виробів¹.

Рідкісними є знахідки обсидіану закарпатського походження на території культурного комплексу Кукутень-Трипілля². Можливо, причиною була наявність власної кременевої сировини, а також та обставина, що місцеве населення не вважало обсидіан престижною сировиною.

У середні - другій половині V тис. до н.е. на території поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля зафіксовано знахідки мальованого посуду поза ареалом його виготовлення – на Південному Бузі, а також межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Його знаходять під час розкопок на поселеннях. Особливо були популярні мальовані посудини з ареалу поширення поселень Кукутень, причому серед трипільського населення що мешкало в Побужжі і саме не виготовляло подібні вироби. Починаючи приблизно з середини IV тис. до н.е. упродовж кількох сотень років імпортований мальований посуд поширюється на територіях до середньої течії Дніпра на сході.

Разом із тим на трипільських поселеннях трапляється посуд, походження якого можна пов'язати з іншими культурними комплексами³. В останньому випадку може йтися про обмін дарами, особливо у випадку з низькоякісними (відносно виробів Кукутень-Трипілля) зразками посуду середньостогівської спільноти.

Особливу роль обмін відіграв на східній периферії поширення культурних комплексів Коджадермен-Караново-Гумельниця та Кукутень-Трипілля. Тут, поза ареалом поширення носіїв згаданих культурних типів, на початок V тис. до н.е. мешкало відносно нечисленне населення. Воно було знайоме з відтворювальним господарством, у той же час явно віддавало перевагу полюванню та рибальству в системах життєзабезпечення, маючи у своєму розпорядженні ресурси долини Дніпра та його припливів. Упродовж першої половини V тис. до н.е. вони стали активними учасниками європейської системи обміну виробами з металу і перейняли систему цінностей, характерну для західних сусідів. Разом із металом у це середовище згодом потрапляють навички металообробки, виготовлення престиж-

них довгих пластин із кременю, вістрів до списів та дротиків.

Обсяг засвоєння цих інновацій викликає думку про їх поширення в ході торгівельних операцій разом із носіями певних традицій на схід. Основне джерело цього процесу можна вирахувати за сумою імпортів – як виробів (металу, прикрас, керамічних виробів), так і технологій (металообробки, кременярства), а також запозичень цілої низки рис поховального обряду. У першій половині V тис. до н.е. єдиним регіоном, де спостерігаємо усі згадані вище речі – це ареал поширення культурних комплексів Хаманджия та Коджадермен-Караново-Гумельниця.

Паралельно, у першій половині V тис. до н.е. встановлюються контакти з громадами спільноти Кукутень-Трипілля, про що свідчать імпорти кераміки із заглибленою орнаментациєю етапу VI, які виявлено на поселеннях як киево-черкаської, так і середньостогівської культур, а також у Микільському могильнику – там само знайдено також і посудину культури Хаманджия.

Кукутень-трипільський напрямок зв'язків середньостогівського культурного комплексу набуває більшого значення лише у другій половині V тис. до н.е., близько 4300-4200рр. до н.е. Тоді, вірогідно, вибудовується якийсь обмінний шлях уже через територію локальних груп Кукутень-Трипілля (головним чином – східнотрипільської та солонченської) у напрямку Трансільванії. Його, вірогідно, позначають знахідки стогівської кераміки на поселеннях трипільської культури⁴. На думку Н.С. Котової, у той період мало місце «просування обмінних степових експедицій» через територію поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля, яке полегшувало родинні зв'язки між носіями обох культурних комплексів, свідченням яких, на її думку, слід уважати згадані вище керамічні вироби (та наслідування) скелянської та середньостогівської культур⁵. Поховання у Трансільванії та на території Болгарії, Румунії та Республіки Молдова, які включено до каталогу пам'яток новоданилівської культури Д.Я. Телегіним⁶, Н.С. Котова, яка у свою чергу вважає їх належними до середньостогівської культури,

¹ Скакун Н.Н. К вопросу о кремнеобработывающем производстве эпохи энеолита в юго-восточной Европе / Н.Н.Скакун // Археология. – 1996. – № 3. – С. 124-128.

² Петрунь В. Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури..., с. 204.

³ Цвек Е.В. Восточно-трипольская культура и контакты ее населения с энеолитическими племенами Поднепровья / Е.В. Цвек // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 170-178.

⁴ Досить докладно подібні знахідки свого часу було зібрано у працях Т. Г. Мовши: Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века / Т.Г. Мовша // СА. – 1961. – № 2. – С. 186-199; Мовша Т.Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе / Т.Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1984. – С. 60-83.

⁵ Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья..., с.163.

⁶ Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю. В. Среднепалеолитическая и Новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона..., с.66-68.

пропонує розглядати, як поховання учасників обмінних експедицій, похованих на чужині¹.

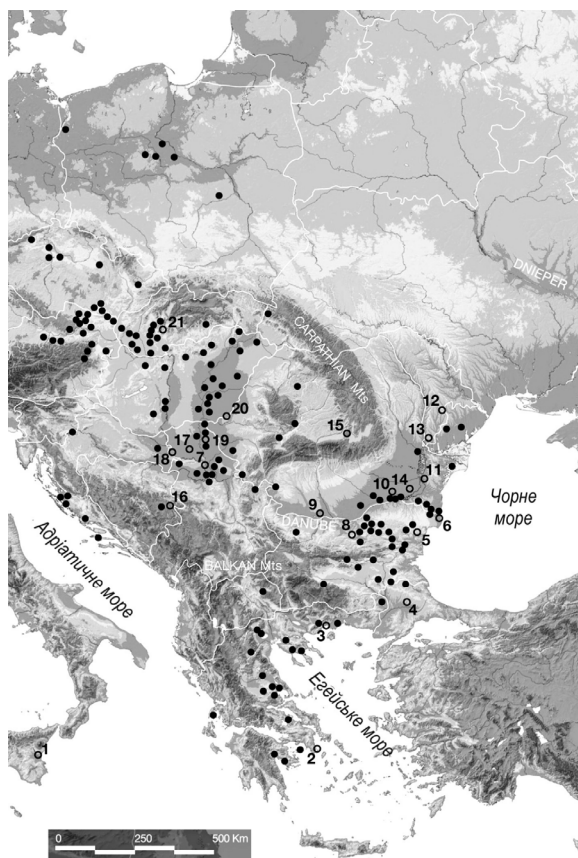

Рис. 4.5. Карта поширення виробів з *Spondylus* у V тис. до н.е. (Séfériadés, 2010).

Зберігав своє значення у згаданий період і обмін таким екзотичним товаром, як вироби з черепашок *Spondylus* із узбережжя Адріатики. Відбулося розширення території його побутування на схід, за рахунок ареалу кукутень-трипільської культурної спільності та деяких його сусідів. Тут ці вироби високо цінували і вони виявлені, приміром, у Карбунському скарбі, датованому першою половиною V тис. до н.е.² Картографування знахідок у цьому регіоні, проведене Х. Тодоровою, показало, що вони припадають на узбережжя річок – Прута та Дністра, піднімаючись угору на 100-150 км. Цей шлях починається з території гумельницьких поселень на чорноморсь-

кому узбережжі³. У західному та північному напрямках поширення знахідок так само йде вздовж річок, досить високою є концентрація вздовж Дунаю, Рейну та Тиси, окремі знахідки потрапили у басейн Вісли⁴. Наразі це друге за масштабами (після металевих виробів) поширення престижних речей по обмінними шляхами у Європі між 5000-4200 рр. до н.е.

Як було показано у підрозділі 4.1.1, у V тис. до н.е. помітно зросло виробництво продукції із міді, а також розширилася географія їх виробництва. Ще більше розповсюджується географія їх поширення.

Рис. 4.6. Браслети з *Spondylus*, V тис. до н.е. (Séfériadés, 2010)

У північні регіони з Карпатської котлини потрапляли мідні вироби – як прикраси, так і знаряддя праці, зброя – сокири-молоти, які пов'язують із виробничими центрами культурного комплексу Полгар⁵. Зауважимо, що деякі сокири можна було б пов'язати і з Вінчанським осередком металообробки⁶. Відсутність досліджень технології мідних виробів із культурних комплексів V тис. до н.е. на північ від Карпат залишає наразі відкритим питання про наявність місцевого виробництва. Однак ситуація з виникненням новоданилівського та інших центрів металообробки залишає таку можливість вірогідною.

Упродовж першої половини V тис. до н.е. вони відомі на сході практично в усьому ареалі поширення культурної спільності Кукутень-Трипілля, у її сусідів і навіть далі – у Східному варіанті середньостогівської культури (басейн

¹ Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья..., с. 164.

² Сергеев Г.П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна / Г.П. Сергеев // СА. – 1963. – № 1. – С. 135-151; Дергачев В.А. Карбунский клад / В. А. Дергачев. – Кишинев, 1998. – С. 45-47; рис. 26-33.

³ Тодорова Х. Най-ранните търговски контакти на Северозападно Причерноморие / Х. Тодорова // Добруджа, 1993. – Т. 10. – С. 11-13.

⁴ Там же, таблиця 1.

⁵ Kruk J., Milisauskas S. Rozkviť i upadek společenstev rolniczkých neolitu / J. Kruk, S. Milisauskas. – Krakow, 1999. – S. 95-97; рис. 24, 25.

⁶ Ibid., рис. 25: 1.

Сіверського Донця) та хвалинській культурі¹. В усіх випадках поширення виробів супроводжувалося поширенням технологій їх виготовлення, що забезпечило місцеве виготовлення прикрас не лише в ареалі Кукутень-Трипілля, але й носіями середньостогівського та хвалинського культурних комплексів. При цьому в останніх двох випадках виробництво базувалося, вірогідно, виключно на привізній сировині. Що стосується Кукутень-Трипілля, то спочатку сировина була теж привізною – на це орієнтовані технологічні процеси зварювання з смугового металу, який, на думку Н. В. Риндіної, якраз і йшов у постачаннях з Балкан². Разом із тим принаймні близько 4500 р. до н.е. носіям комплексу Кукутень-Трипілля вдалося розпочати експлуатацію місцевих покладів міді у Подністров'ї та на Волині.

4.2. СУСПІЛЬНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ: ВОЖДИ ТА ПОЧАТКИ УРБАНІЗАЦІЇ

Одними з основних факторів, які мали впливати на трансформацію суспільних структур між 5000-4200 рр. до н.е., були описані вище зрушення в економіці, а також зростання демографічного потенціалу в Центральній та Південно-Східній Європі.

Існують різні підрахунки чисельності населення в цей період – як і для регіону в цілому, так і для окремих культурних комплексів. В ролі прикладу наведемо загальні оцінки, зроблені нещодавно Й. Мюллером³, а для культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля (точніше, для східної його частини) В. О. Круцом у 1993 році⁴.

За підрахунками Й. Мюллера, локальна кількість населення на кв. км. у Південно-Східній Європі могла різнитися. Приміром, для Центральної Боснії, у регіоні вже згадуваного раніше поселення Околіште, вона могла досягати 2,5 осіб/кв. км. Однак у цілому по регіону вона зростала з 6200 по 4500 р. до н.е. з 1 до 1,2 осіб/кв. км, а

до 4000 – лише скорочувалася. На піку заселення тут могло проживати до 1,-1,3 млн. осіб, однак після 4500 р. скорочення сягнуло до 0,5 млн. Інакше могли виглядати процеси в Центральній Європі – там відбувалося постійне зростання і на 3800 р. до н.е. воно досягло 1 млн. осіб, зокрема приріст після 5000 р. до н.е. міг становити половину цього числа⁵. За іншими розрахунками того ж автора щільність населення у Південно-Східній Європі могла складати на 6000 р. до н.е. – 1 осіб/кв. км, на 4500 р. до н.е. – 1,25, а на 4000 р. до н.е. скоротилася до 0,5 осіб/кв. км. У Центральній Європі близько 5200 р. до н.е. (тобто у часи поширення тут культурного комплексу КЛСК) цей показник мав становити 0,75 осіб/кв. км, а на 4000 р. – 1,3 осіб/кв. км⁶.

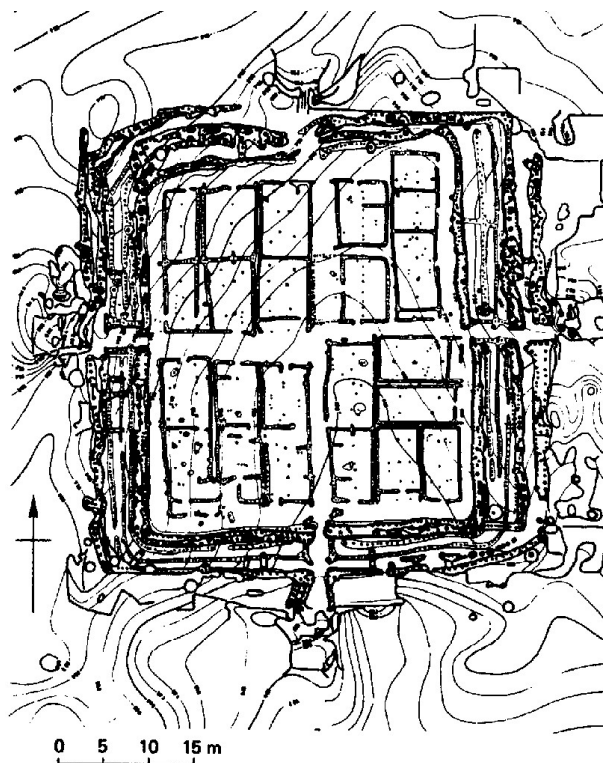

Рис. 4.7. План поселення Овчарово – центральна укріплена частина, V тис.до н.е., територія Болгарії (за Г. Тодоровою).

При цьому поза межами реконструкцій залишився регіон на схід від Карпат, для частини якого маємо розрахунки В. О. Круца. Він також обрав вірогідну щільність населення для кожного з трьох великих періодів існування трипільської культури – раннього, середнього, пізнього. Для раннього цей показник мав складати 0,5-0,3

¹ Котова Н. С. Ранний энеолит степного Подонья и Приазовья..., с. 95-98.

² Риндина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы..., с. 126-136.

³ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility: from 1 to 8 million Europeans (6000-2000 BCE/J. Müller // S. Kadrow, P. Włodraczak (eds.). – Environment and subsistence-forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies". – Rzeszów; Bonn, 2013. – P. 493-506; Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology on the scope of change – from the Near East to Scandinavia / J.Müller // Kristiansen K., Smejda, Turek (eds.) Paradigm Change. -, Oxford: Oxbow books, 2015. – P. 200-214.

⁴ Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури / В.О. Круц // Археологія. – 1993. – №3. – С. 30-36.

⁵ Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology on the scope of change..., p. 204-209.

⁶ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility..., p. 7-8.

осіб/кв. км, що при території поширення ранньотрипільських пам'яток у 70000 кв. км. давало загальну чисельність у 35000-21000 населення. На середньому етапі трипільська територія складала 110000 кв. км, а щільність – в середньому 3,7 осіб/кв. км, що дає загальну чисельність трипільців близько 410000¹.

Як бачимо, для раннього періоду, який можна датувати початком V тис. до н.е., дані реконструкцій В. О. Круца – 0,3-0,5 осіб/кв. км практично у два-три рази нижчі за показники, запропоновані Й. Мюллером (0,75-1,3). Ураховуючи подібність господарських систем КЛСК та Трипілля, з одного боку, та відносно кращі умови господарювання у трипільському ареалі цю різницю складно пояснити. З другого боку, слід ураховувати, що за кілька десятиліть, які минули з часу розрахунків В.О. Круца, що базувалися на даних розвідок початку 70-х років XX ст., кількість відомих поселень Прекукутень-Трипілля А зросла у деяких регіонах в два-три рази. Тобто є всі підстави вважати, що щільність населення могла бути не нижчою, ніж у Центральній Європі. З іншого боку, у розрахунки загальної чисельності включено межиріччя Дністра та Південного Бугу, я якому розвідки поселень досліджуваного часу майже не проводили, що теж слід ураховувати при глобальних реконструкціях.

Іншою є ситуація для середнього періоду, який можемо датувати 4600-4000 рр. до н.е. На тлі реконструкцій Й. Мюллера (1,25 осіб/кв. км) показник у 3,7 осіб/кв. км є завищеним утричі. Вірогідно, далися взнаки розрахунки по обмеженим територіям (Середнє Подніпров'я), де число хронологічних фаз збільшено до 4², однак реально їх там більше. У будь-якому разі показники для середнього періоду Трипілля виглядають завищеними, особливо на тлі Близького Сходу, де вираховано щільність близько 2,5 осіб/кв. км станом на 4500 р. до н.е.³

Якщо перерахувати загальну чисельність населення культурного комплексу Кукутень-Трипілля після 4600 р. до н.е. за «балканським» показником у 1,25 осіб/кв. км отримаємо максимальну цифру у 137000 осіб, яка, вірогідно, приблизно відповідатиме ситуації на 4400-4300 рр. до н.е. Якщо додати вираховане вище число до розрахунків Й. Мюллера, загальну чисельність мешканців регіону, про який йдеться у нашому дослідженні, близько середини V тис. до н.е. мо-

жна визначити близько 2,1-2,2 млн. осіб. Ці показники можуть бути враховані при подальших реконструкціях суспільних, а також історичних процесів.

4.2.1. Розвиток ієрархії поселень

Значна частина населення у період між 5000-4200 рр. до н.е., як і раніше, мешкала в селищах, які складалися з 10-15 до 20-40 будівель. На Балканах, в ареалі поширення культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця уже в VI тис. до н.е. виникли багаточисельні поселення – телі, які утворилися внаслідок нагромадження на одному місці решток будівель, які зводили з глиняних сумішей. Після руйнування наступний горизонт споруд, який зводили на цьому місці, будували на знівельованих рештках попередніх. При цьому в багатьох випадках зберігалася нижня частина стін і була можливість відновити план кожного горизонту існування поселення.

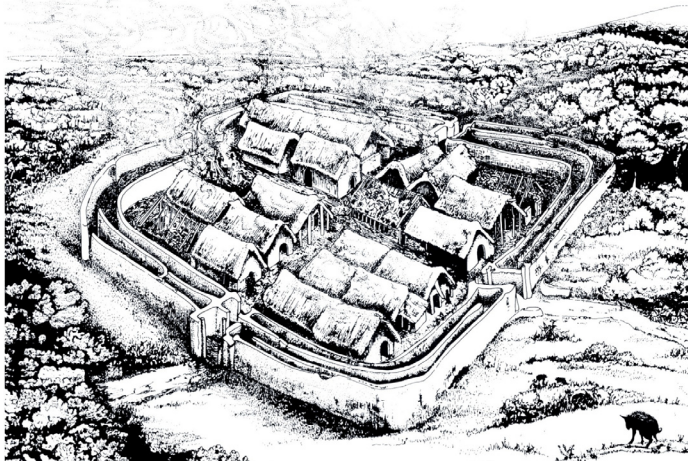

Рис. 4.8. Реконструкція поселення Овчарово (культурний комплекс Коджадермен-Караново-Гумельниця), V тис. до н.е. (за Г. Тодоровою).

Було встановлено, що, як правило, кожен наступний горизонт повторював планування попереднього, у чому вбачали певну стабільність колективу, якому належало селище. Зміни у плануванні мали знаменувати також і зміни в колективі. Тривалий час уважали, що балканські телі являють собою саме невеличкі селища, які довго існували на одному місці. Яскравими прикладами подібних поселень є досліджені болгарськими археологами телі Овчарово, Полянниця, Дуранкулак та інші. Вони прямокутні в плані, оточені укріпленнями у вигляді ровів та каркасних стін – «емплектонів» за Х. Тодоровою, обмазаних глиною, як правило з чотирма входами. Чисельність мешканців для таких населених пунктів визначалася, залежно від кількості споруд, від 50 до 100

¹Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури..., с. 33.

² Там само. – С. 32.

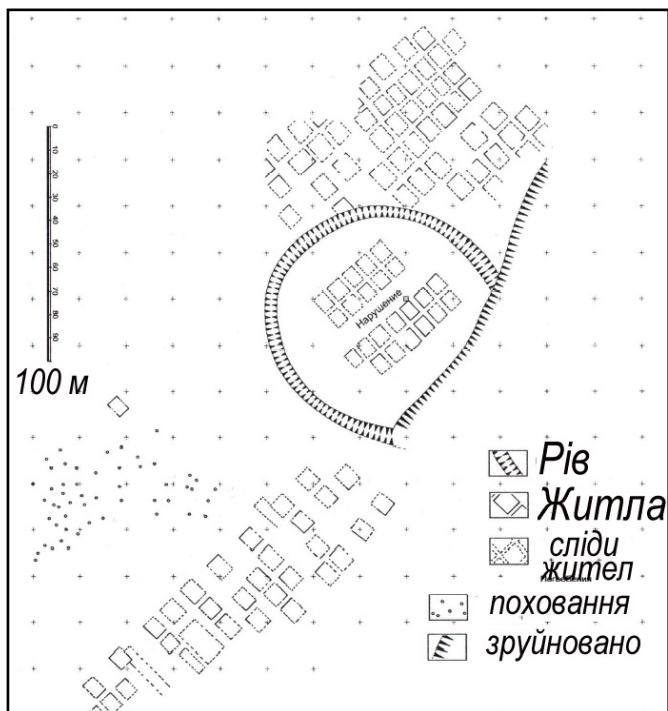
³ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility..., p. 7.

осіб¹. Разом із тим вже досить давно було відомо про існування навколо деяких балканських телів так званих «пласких» поселень, як правило теж з кількома горизонтами існування, зокрема синхронних телям. Прикладом такої ситуації є тель Юнаците на території Болгарії, де сліди відкритого селища виявлені навколо на площі близько 4 га².

Рис. 4.9. Реконструкція поселення Пьєтреле за результатами магнітної зйомки та археологічних досліджень. Культура Гумедльниця, V тис. до н.е. (за С. Ханзен и др., 2010).

Тель культури Гумедльниця Пьєтреле (Румунія) на Дунаї також був досить давно відомий археологам. Новий етап у його вивченні почався 2002 року саме з розкопок «житлового пагорба»³. Магнітна зйомка показала наявність залишків 25 згорілих будівель у верхньому горизонті. Вони розташовувались у два ряди по обидві сторони «вулиці», що перетинала центральну частину пагорба. Однак ще більше будівель – 120 – було виявлено навколо теля, а також сліди потрійного рову або палісаду, який оточував цю забудову. Поселення і тель існували в один період, приблизно між 4500-4250 рр. до н.е.⁴. Загальне число мешканців на думку дослідників могло досягати 1000 осіб. На думку авторів дослідження, «*відкриття зовнішнього поселення навколо теля ... здатне піддати фундаментального перегляду усталений образ енеолітичних поселень типу тель*»⁵. Від-

наю, також досягали значних розмірів. За даними Л.В. Суботіна, три поселення (Рені, Омарбія, Вулканешть) мали площу близько 10 га, площа решти становила від 0,5 до 2 га⁷. На думку Л.В. Суботіна, пам'ятки Дунай-Дністровського межиріччя слід виділити в особливу групу – «болградський варіант культури Гумедльниця»⁸. У такому разі існування кількох господарсько-адміністративних центрів для такої групи є цілком логічним. Тобто навіть у цьому районі, розташованому на околиці балкано-дунайського кола енеолітичних культур, у першій половині V тис. до н.е. склалася й існувала протягом якогось часу певна ієрархія поселень, на вершині якої стояли великі (до 10 га площі) поселень. Ураховуючи щільність забудови П'єтрель, на подібних поселеннях могло налічуватися кілька сотень будівель, а населення могло досягати 2000-3000 чоловік.

¹ Todorova H. Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien / H. Todorova // München: Mat. Allgem. Vergl., 1982. – 233 p.

² Бояджиев Я., Асланис Й., Терзийска – Игнатова Ст. Нови данни за ран- ния халколит в района на селищна могила Юнаците / Я. Бояджиев, Й. Асланис, Ст. Терзийска – Игнатова // Известия на Регионален исторически музей Благоевград. – Велико Търново, 2009. – С. 105-111.

³ Hansen S., Toderas M. Pietrele und de noien Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen in der Unteren Donau / S.Hansen, M.Toderas // Hansen S. (ed.) Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn, 2010. – S. 85-105; Ханзен С., Тодераш М., Райнгрубер А., Вундерлих Ю. Пьєтреле. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае / С. Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Вундерлих // Stratum Plus. – 2011. – № 2. – Р. 17-86.

⁴ Hansen S., Toderas M. Pietrele und de noien Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen in der Unteren Donau..., s. 90-103, abb. 5-18.

⁵ Ханзен С., Тодераш М., Райнгрубер А., Вундерлих Ю. Пьєтреле. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае ..., с. 17.

⁶ Бояджиев Я. Открити селища и селищни могили – причини за различията в селищното и жилищното устройство / Я. Бояджиев // Ве-ЖА. – 2013. – 3.1. – Р. 67-98.

⁷ Субботин Л.В. Памятники культуры Гумедльница Юго-Запада Украины / Л.В. Субботин. – К.: Наукова Думка, 1983. – С.12-14.

⁸ Там же. – С.124-128.

В ареалі культури Вінча в цей період теж відомі значні за розмірами населені пункти. Свого часу Дж. Чапмен склав перелік 639 поселень культури Вінча із зазначенням площі для багатьох із них¹. У ньому числиться не менше 16 пам'ятників (2,5% від загального числа) площею від 10 до 100 га, зокрема Дівостін (50 га), Селевац (80 га), Плочник (більше 100 га). Найбільше серед них поселень площею від 10 до 30 га. Ця картина цілком може бути порівняна з інформацією про розподіл по площах великих поселень трипільської культури більш пізнього часу. Можливо, цей збіг не є випадковим і свідчить про схожість ієрархії поселень (і суспільних структур), що склались у населення, яке залишило пам'ятки обох культур.

У період 1967-1969 рр. була проведена магнітна зйомка на трьох поселеннях культури Вінча, у тому числі на Дівостині (близько 4,6 га з 15 за підйомним матеріалом). На поселенні Гривац (знято близько 1,45 га з 12,5 га) також виявлені аномалії від згорілих будівель. Це дало певне уявлення про планування великих поселень та щільність їх забудови. Результати зйомки було успішно підтверджено розкопками двох об'єктів, що були залишками спалених будівель, подібних трипільським «майданчикам». Планування цих двох поселень хоча й було простежене на відносно невеликих ділянках, але показало наявність від двох до трьох рядів аномалій, розташованих паралельно, з тенденцією до утворення овальної структури².

З числа найбільших вінчанських селищ краще охоплене магнітною зйомкою Црквіне-Стубліне³. За попередньою інформацією уважали, що воно займало близько 60 га, однак після більш докладних досліджень встановлено, що сліди поселення поширені на площі лише у 16,5 га (з яких відзнято 8,5 га), що приблизно відповідає підвищенню, на якому розташоване давнє селище. Споруди розташовувалися рядами, одна коло одної (інтервал від 1 до 2 м) по довгій вісі. Дослідники вважають, що горизонт спалених будівель відповідає заключному періоду в існуванні селища, який датується близько 4650-4600 рр. до н.е. У цей момент площа поселення не перевищувала 12,5 га, ураховуючи захисні рови. Загальна кількість спалених споруд – 219, більшість із яких входила

у згадані вище ряди, від 5 до 12 у кожному: подібних рядів нараховувалося 16. Незначна частина споруд не входила до рядів і груп⁴. На поселенні виявлено 10 незабудованих ділянок, площею від 500 до 1200 кв. м, навколо яких гуртувалися ряди і групи будівель. Реконструйовано також систему вулиць, якими можна було пересуватися по території селища⁵. У найближчих околицях – в радіусі 10 км – виявлено чотири селища площею від 1 до 3 га, належні до цього ж періоду культури Вінча, відтак існує вірогідність існування системи поселень⁶.

Продовжує після 5000 р. до н.е. існувати поселення Околіште, вінчанський горизонт якого за розмірами не поступається попередньому, використовуються оборонні споруди. Як показали розкопки, в історії цього багатощарового поселення можна виділити 9 фаз, розподілених на три основних етапи, що охоплюють період у 500 років між 5200-4700 рр. до н.е. Потужність культурного шару і його склад дозволили розрахувати можливу кількість будівель, споруджених в Околіште за весь цей час – 6400, хоча одночасно їх число, ймовірно, не перевищувало 750. Значних розмірів поселення досягло вже на початковому етапі (7 га), коли нараховувало 500-650 будівель. Ще більше будинків було на другому етапі (550-750), проте при цьому розміри селища скоротилися до 5,8 га. Останній етап пов'язаний зі скороченням числа будівель спочатку до 100-120, а на заключній фазі до 75⁷. Вірогідно, відповідним чином змінився і статус поселення – з центру воно перетворилося на звичайний населений пункт.

Уявлення про забудову менших за розмірами поселень дають результати магнітної зйомки у Трансільванії (Румунія). Площа поселення Турдаш («Lunca») могла досягати 10 га, магнітна зйомка проведена на 5,2 га, частина поселення розмита річкою. Виявлені аномалії від залишків близько 30 будівель шириною 5,5 - 6,5 м і довжиною від 8 до 15 м, а також розташованого в центральній частині селища великої (15x22 м) будови з апсидою. Крім того виявлені сліди рову (або палисаду), що оточував поселення⁸. За інши-

¹ Chapman J. The Vinča culture of south-east Europe: Studies in chronology, economy and society / J. Chapman // BAR International Series – 1981. – № 117. – P. 487-512.

² Mužijević R., Ralph E. Geomagnetic surveys at Divostin / R. Mužijević, E. Ralph // Ralph E., Srejović D. (ed.). – Divostin and the Neolithic of Central Serbia. – Pittsburgh, 1988. – Fig. 15. 12-15. 19.

³ Crnobraja A. N., Simić Z., Janković M. Late Vinča Culture Settlement at Crkvine in Stubline / A. N. Crnobraja, Z. Simić, M. Janković // Starinar. – 2009. – T. LIX. – S. 9-25.

⁴ Crnobraja A. N. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic / A. N. Crnobraja // Documenta Praehistorica. – 2012. – T. XXXIX. – P. 155-165, fig. 2-7.

⁵ Ibid., fig. 6-7.

⁶ Ibid., p. 162.

⁷ Hofmann R. Style and function of pottery in relation to the Development of late Neolithic Settlement patterns in Central Bosnia / Hofmann R. // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – 2012. – Bd. 207. – S. 190, fig. 8.

⁸ Mischka C. Beispiele für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen / C. Mischka // ed. S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Sym-

ми даними площа цієї пам'ятки могла досягати 12 га¹. Ураховуючи інформацію про ймовірну площу, а також встановлену за допомогою магнітної зйомки щільність забудови можна припустити, що тут могло налічуватися від 60 до 80 будівель, зокрема як мінімум одну споруду громадського призначення в центральній частині.

Магнітна зйомка багатополосового поселення Іклад, датованого від другої половини VI до середини V тис. до н.е. охопила близько 40% його території. Поселення в плані мало форму овалу з укріпленнями у вигляді двох ровів². Площа внутрішньої частини селища становила близько 4 га, зовнішньої – до 5,5 га, всього близько 9,5 га³. Прямокутні в плані житла розташовувалися на відстані 1-5 м одне від іншого в декількох рядах і були орієнтовані по довгій вісі до центру поселення⁴. Загальне число будівель могло досягати 50-70.

Рис. 4.10. План поселення Уйвар за результатами магнітної зйомки. Культура Вінча, V тис. до н.е. (територія Сербії, за Draşovean, Schier, 2010).

У культурному комплексі Вінча окрім звичайних багатополосових поселень, про які йшлося вище, відомі також і телі. Найвідоміший – Вінча, займає площу близько 10 га, однак через обмеженість площі розкопок⁵ складно встановити вірогідну кількість споруд та одночасовість заселення всієї території.

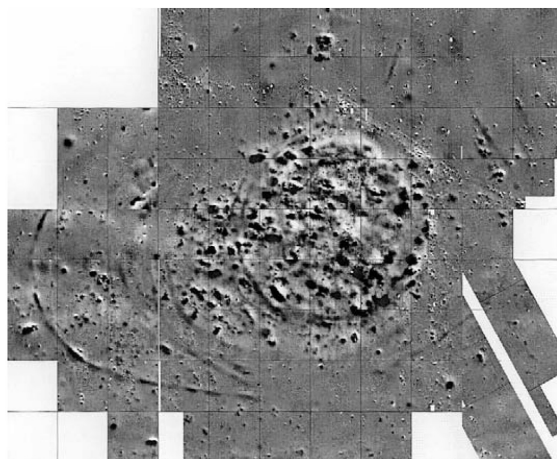
Однак є ще одне поселення-телі, для якого у цьому напрямку проведено цікаві та досить показові дослідження – Уйвар, який існував у період між 5300-4700 (за іншими даними – 4850-4675) рр. до н.е. За даними магнітної зйомки забудована

площа досягала 10 га, зокрема близько 3 га займав телі висотою до 4 м. Магнітна зйомка показала наявність великого числа спалених будівель та слідів не менш як 4 ліній укріплень, які оточували окремо житловий пагорб, а також частину поселення навколо нього: загальна площа, захищена таким чином складала 9 га. У плані укріплена частина нагадувала яйце, «жовтком» якої був телі (рис.4.9).

Розкопками встановлено, що укріплення були представлені системою ровів та палисадів. Окремі будівлі виявлено також за межами укріпленої частини поселення. За час існування поселення було збудовано до 3500 будівель (підрозрахунок зроблено на підставі оцінки об'ємів культурного шару та необхідних будівельних матеріалів для спорудження одного будинка), однак скільки їх могло існувати одночасно-невідомо. Споруди з кількома (2-3) кімнатами, зокрема двоповерхові⁶.

Поза межами телі, на рівнині, було досліджено рештки будинків, які зводилися на палях⁷ через небезпеку паводків, які задокументовано спеціальними дослідженнями⁸. На думку дослідників, поселення могло розширюватися поступово, від центрального телі, займаючи рівнину довкола, так само нарощували систему укріплень. Однак не виключено, що вся система телі-

навколишнє поселення разом з укріпленнями могла виникнути одночасно. У будь-якому випадку

posium in Berlin vom 26.-27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 72-75, Abb. 4.

¹ Lazarovici C.-M., Lazarovici G.-C. Arhitectura neoliticului ei epocii cuprului din Romania. II Epoca cuprului // C.-M.Lazarovici, G.-C. Lazarovici. – Iasi: Trinitas, 2007. – P. 137.

² Lazarovici C.-M., Lazarovici G.-C. Arhitectura neoliticului ei epocii cuprului din Romania. II Epoca cuprului..., p. 625 -630, fig. IVh5, a, b).

³ Ibid., p. 683.

⁴ Mischka C. Beispiele für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien ..., abb. 6.

⁵ Chapman J. The Vinča culture of south-east Europe: Studies in chronology, economy and society..., p. 6.

⁶ Draşovean F., Schier W. The Neolithic tell sites of Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space /

F. Draşovean, W. Schier // Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27. Februar 2007. – Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – Bd. 14. –P. 165-187.

⁷ Ibid., fig. 26.

⁸ Kadereit A., Sponholz B., Rösch M., Schier W., Kromer B., Wagner G., Wagner A. Chronology of Holocene environmental changes at the tell site of Uivar, Romania, and its significance for late Neolithic tell evolution in the temperate Balkans / A. Kadereit,

B. Sponholz, M. Rösch, W. Schier, B. Kromer, G. Wagner, A. Wagner. – Режим доступу: http://www.geog.uni-heidelberg.de/md/chemgeo/geog/geomorph/uivar_poster.pdf.

– Назва з екрану.

в певний період поселення існувало, як цілісна система¹.

Археологи, які досліджували Уйвар, вважають, що ця пам'ятка є свідченням складності суспільних структур давнього населення регіону, які були здатні організувати та розпланувати масштабні роботи як по спорудженню укріплень, так і забезпечення будівництва за певним планом поселення, яке налічувало одночасно сотні жител. Вони відзначають також складність у регулюванні економічного життя селища, насамперед розподілу навколишніх угідь для ведення сільського господарства².

Описана вище вінчанська пам'ятка розташована на порубіжжі з регіоном поширення культурного комплексу Чесгалом-Оборін, який охоплював частину басейну р. Тиса.

Тель Polgár-Czöszhalom (Угорщина) був досліджений за допомогою розкопок. Оточене системою ровів і палисадів поселення в різні періоди налічувало від 13 до 15 будівель, у яких, згідно з

лише становив близько 28 га⁴. Поза житловим пагорбом на площі 4,5 га досліджено залишки 79 (за іншими даними – 62) жител, 64 господарських споруди, 68 колодязів, а також 238 ям різного призначення, датовані в межах 4830-4600 рр. до н.е.⁵. Планування поселення передбачало одночасне спорудження та функціонування розкопаних будівель, розташованих довгими рядами - «вулицями», що перетинали овальне в плані поселення по короткій вісі. Територія селища була оточена ровом. Дослідниками висловлена думка, аргументована даними розкопок, що в цьому випадку тель міг являти собою сакральний центр поселення.⁶

Якщо вважати, що зазначена вище щільність забудови характерна для усієї укріпленої частини поселення, загальне число споруд на ньому могло досягати 400, а населення – не менше 2000 чоловік. На думку авторів досліджень, на площі в 24 га могло налічуватися до 374 будинків, з яких від 81 до 162 існували в один час, а число з мешканців становило від 405 до 810. При цьому дослід-

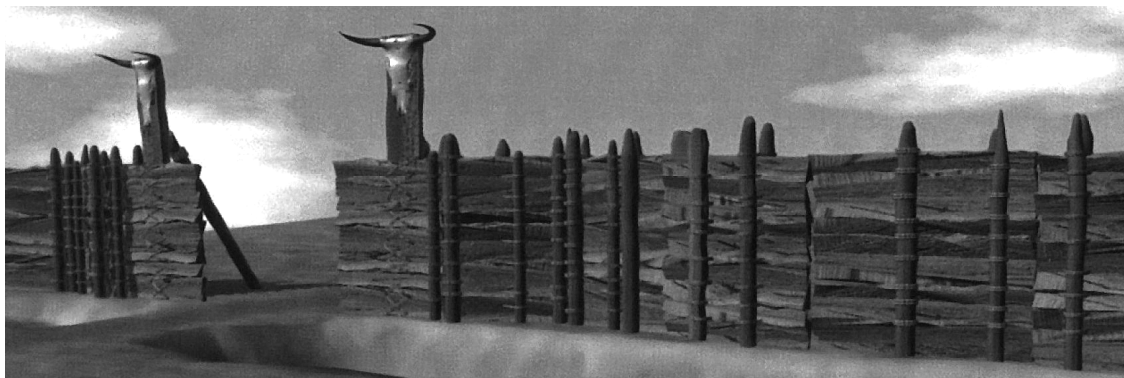

Рис. 4.11. Реконструкція укріплень поселення Уйвар. Культура Вінча, V тис. до н.е. (територія Сербії, за Draşovean, Schier, 2010).

підрахунками дослідників могло проживати від 65 до 95 чоловік. Пагорб було оточено системою ровів із чотирма проходами.

Цікавим є той факт, що споруди, які існували в різні періоди в межах теля, несли на собі сліди пожежі, їх знищила³, на відміну від залишків будівель на навколишньому, «горизонтальному» (за термінологією дослідників) поселенні площею 24 га, виявленому пізніше під час рятувальних розкопок. Виявилося, що загальна площа комплексу, який включав тель та оточене укріпленнями се-

ники виходили з того, що згідно С14 датуваннями поселення існувало на протязі близько 230 років, час життя будинків стовпової конструкції стано-

¹ Draşovean F., Schier W. The Neolithic tell sites of Parța and Uivar (Romanian Banat)..., p. 185-186.

² ibid, p. 184-185.

³ Bánffy E. Bognár-Kutzián I. The Late Neolithic Tell Settlement at Polgár-Csöszhalom, Hungary. The 1957 excavation / E.Bánffy, I.Bognár-Kutzián // BAR International Series. – 2007. – № 1730. – 243 p.

⁴Raczky P. Anders A. Social dimension of the Late Neolithic settlement of Polgár-Czöszhalom (Eastern Hungary) / P.Raczky A. Anders // ed. D. Gabler. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 2006. – T. LVII. – P. 22.

⁵ Raczky P. Anders A. Social dimension of the Late Neolithic settlement of Polgár-Czöszhalom (Eastern Hungary) ..., p. 20-22; Raczky P. Anders A. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site-complex / eds. P. Raczky A. Anders, S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 143.

⁶ Raczky P. Anders A. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site-complex ..., 2007: fig. 2; 5; 6.

вить від 50 до 100 років, а одночасно заселена територія становила від 5,2 до 10,4 га¹.

Автори досліджень теля Polgár-Czöszhalom вважають також, що вже самі розміри цього поселення забезпечували йому особливого значення в історії неоліту регіону Верхньої Тиси, а «телеподібну» структуру з ровами і палісадами можна розглядати в цілому, як «монументальну споруду»².

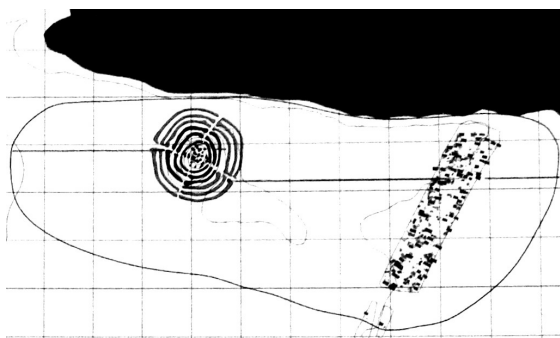

Рис. 4.12. План поселення Polgár-Czöszhalom (Угорщина) за результатами магнітної зйомки та археологічних досліджень (за Raczky P. Anders, 2010).

Площа деяких інших поселень культури Tisza-Neerpalу в даному регіоні сягала 10-11 га, а більш пізніх пам'яток – навіть 25 га³. Питання про співвідношення телів із навколишніми поселеннями було предметом дискусій упродовж тривалого часу. Серед інших було висловлено припущення, що є певна відповідність між розмірами, потужністю культурного шару поселень і їх місцем у соціальній або економічній ієрархії⁴.

На угорській рівнині розвідками свого часу було виявлено «кластери поселень». Вони склалися декількох з невеликих селищ, а також од-

ного теля або ж більшого за розмірами поселення, до складу якого теж міг входити тель⁵.

Зрозуміло, що наступні дослідження мають показати одночасність цих поселень, однак повторюваність подібних випадків наводить на думку про наявність певних закономірностей у формуванні системи поселень у цьому регіоні.

Вже з початку V тис. до н.е. значні за розмірами поселення з'являються на схід від Карпат, на території поширення культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля.

Поселення Могильна III, розташоване на лівій притоці Південного Бугу р. Могилянці спочатку мало площу, визначену аналогічним шляхом – близько 20 га. Однак проведена 1993р. магнітна зйомка показала, що реальна територія поселення удвічі менша – близько 10 га, магнітною зйомкою охоплено 7 га⁶. У плані поселення мало форму прямокутника. Усього виявлено 105 аномалій різних розмірів, пов'язаних із різноманітними археологічними об'єктами. Більшість із них сконцентрована на площі біля 6 га, де вони утворюють компакту структуру, що становиться з аномалій від спалених наземних жител значних розмірів. Можна виділити дві прямокутні в плані структури, вписані одна в одну. Центральна являє собою прямокутник розмірами приблизно 100×180 м, оточуюча – 180×230 м. Між ними є незабудований простір шириною від 10–20 до 40–50 м (центральний прямокутник ніби зміщений в один бік). У зовнішньому периметрі можна виділити два проходи шириною 8–10 м, ніби фланковані аномаліями від житлових споруд та ям.

У центральній частині поселення зафіксовано 12 аномалій різних розмірів. З них 4–5 належать житлам, решта – від ям. Два житла мали найбільші розміри – не менше як 10×(15-20) м, три споруди значно менші – (4-5)×(10-12) м. У плані аномалії від ям та споруд у цій частині площі розташовані у вигляді овалу, що повторює обриси навколишньої планувальної структури.

Слід зазначити, що частина поселення не була досліджена. Це помітно з отриманого плану, на якому «зрізана» частина внутрішнього та зовнішнього периметрів поселення. Територія, яка потребує додаткового дослідження, становить близько 2 га. Тут могло бути до 20–30 аномалій від різних об'єктів. Таким чином, загальна їх кіль-

¹ Raczky P. Anders A. Social damensiom of the Late Neolithic settlement of Polgár-Czöszhalom (Eastern Hungary) ..., p. 25.

² Ibid., p. 24.

³ Raczky P. Anders A. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site-complex / P. Raczky A. Anders // ed. S. Hansen. Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 143; Kalicz N., Raczky P. The Late Neolithic of the Tysza region: a survey of recent archaeological research / N. Kalicz, P. Raczky // The Late Neolithic of the Tisza region. – Budapest-Szolnok. – 1987. – P. 16.

⁴ Raczky P. Anders A. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site-complex..., p. 144-145; Kalicz N., Raczky P. The Late Neolithic of the Tysza region..., p.16.

⁵ Chapman J., Gaydarska B., Hardy K. Does enclosure make a difference? A view from the Balkans / J. Chapman, B. Gaydarska, K. Hardy // eds. Harding A., Sievers S., Venclova N. – Enclosing the past: inside and outside in prehistory. – Sheffield archaeological monographs. – 15. – Sheffield: J. R. Collins Publications, 2006. – P. 29.

⁶ Дудкін В.П. Могильна. Археолого-магнітометричні дослідження / В.П. Дудкін // Відейко М.Ю. (ред.) – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 2. – С. 340.

кість на поселенні могла досягати 120–130 одиниць. У плануванні поселення Могильна 3 можна побачити початкову фазу формування схеми забудови, типової для більш пізніх поселень, коли житла, орієнтовані по довгій вісі до центру поселення, розташовані поряд – на відстані декількох метрів і утворюють еліптичні структури, вписані одна в одну. Те саме можна сказати й про залишення незабудованого простору між ними. Таке планування найкраще відповідало потребам обори.

Для періоду між 4700–4300 рр. до н.е. свідчень про значні за розмірами поселення фаз Кукутень А та Трипіллі Ві небагато, і вони знов таки базуються на даних археологічних розвідок. У випадку з поселенням Скинтейя (Румунія) ці дані певною мірою підтверджено і розкопками, які показали, що рів, який проходив обмежував територію площею близько 14 га, проходив у 7 м від останніх будівель. Усередині цієї території могло розміщуватися кілька сотень будівель¹.

У регіоні Південного Бугу для цього часу відомі два значні за розмірами поселення – Чиживка (20–30 га) та Березівська ГЕС (10 га),² територію визначено приблизно, за підйомним матеріалом. Останнє поселення є багаточисловою пам'яткою, однак усі три-чотири горизонти відклалися упродовж відносно короткого проміжку часу.

Найбільші поселення у ареалі Кукутень-Трипілля з'являються після 4300 р. до н.е., при цьому за масштабами, а почасти і числом, вони перевищують усе, що нам наразі відомо для Південно-Східної та Центральної Європи. Ідеться не менш як про 14 поселень, частина яких відома у межах річки Дністра та Південного Бугу, а решта – між Південним Бугом та Дніпром. Їх площа від 10 до 100–150 гектар³. Площу 100 га при цьому перевищують три поселення: Пенюжкове, Веселий Кут, Миропілля та Трипілля. Важливо, що значні розміри та вірогідність одночасності забудови підтверджено під час археологічних досліджень для усіх чотирьох⁴.

¹ Lazarovici C.- M., Lazarovici G.-C., Turcanu S. Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World / C.- M. Lazarovici, G. C. Lazarovici, S. Turcanu. – Iași, 2009. – P. 147–149.

² Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры. V–IV тысячелетия до н.э. / М. Ю. Видейко. – Саарбрюккен: Lambert publishing 2013. – С. 98, табл. 1.

³ там же, табл. 1.

⁴ Himner M. Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles / M. Himner // Swiatowit. – Warszawa. – 1933. – Т. 14. – С. 26–163; Хвойка В. Каменный век Среднего Приднепровья // В. Хвойка // Тр. XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году. – М., 1901. – Т. 1. – С. 793, 795; Цвек О. В. Поселення східнотрипольської культури (короткий нарис) / О. В. Цвек. – Київ, 2006. – С. 22–26; 40–45.

Таким чином ми бачимо, що території поширення кількох культурних комплексів, а саме Коджадермен-Караново-Гумельниця, Вінча, Тиса-полгар, Прекукутень-Кукутень-Трипілля, на теренах Центральної та Південно-Східної Європи між 5000–4200 рр. до н.е. тривала поява великих поселень, у яких могло проживати від 1000–2000 – 5000–6000 осіб. Ці поселення мали укріплення, продумані заздалегідь системи планування (вуличну, рядову, кільцеву), укріпленнями, регулярним вуличним і кільцевим плануванням. У деяких випадках відбулося поєднання телів з «пласкими» поселеннями, у деяких випадках дослідники розглядають телі як елітарну, або ритуальну частину поселення. На думку багатьох дослідників, про що йшла мова вище, у цей період відбулося формування певної ієрархії поселень.

Наведені дані дозволяють також стверджувати, що поселення-гіганти у ареалі поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля постають як цілком закономірне явище в розвитку давніх хліборобських суспільств Європи, а не є якимось унікальним і незбагненим феноменом буго-дніпровського межиріччя. Вони хоча й досягли після 4300 р. до н.е. значно більших розмірів, ніж їх аналоги на Балканах та у Центральній Європі, проте цілком вписуються нині у загальноєвропейські процеси розвитку поселенських структур упродовж V–IV тис. до н.е.

4.2.2. Храми та святилища

З початку V тис. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі, на поселеннях давніх хліборобів, набувають поширення громадські будівлі та споруди, які потребували значних колективних зусиль та певного рівня організації суспільства в цілому. Ця традиція мала поважну передісторію, глибина якої сягає кількох тисячоліть, якщо вести відлік від сакральних комплексів Гьобеклі-Тепе та храмів Чатал-Гююка⁵ й інших подібних споруд Близького Сходу, з яким європейська традиція хліборобства була пов'язана не лише у галузі технологій, але й в ідеологічній сфері.

Таким чином початок V тис. до н.е. релігійна традиція, поширена разом із відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі налічувала понад 5000 років і включала досвід колективної праці над зведенням монументальних культових споруд з використанням широкого спектру будівельних матеріалів –

⁵ Schmidt K. Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe / K. Schmidt. – München: C. H. Beck, 2006. – 288 s.; Hodder I. Çatalhöyük, Turkey: a summary of some recent results / I. Hodder // Documenta Praehistorica. – 1998. – Т. XXV. – P. 71–80.

від каменю до глини, та засобів оздоблення інтер'єру – від настінних розписів до рельєфів тощо.

Чимало дослідників уважали і вважають, що у «праісторичний період» нема підстав говорити про храми, які асоціюються вже з державним рівнем розвитку суспільства, наявністю додаткових ресурсів, які скеровуються на монументальне будівництво у культовій сфері. Роботі над цим питанням не сприяє певна плутанина у термінології, оскільки археологи, публікуючи та інтерпретуючи результати досліджень яскравих і нестандартних об'єктів часом схильні до перебільшення значимості своїх відкриттів¹.

Дослідниками виділено кілька типів святилищ, починаючи від ландшафтних до монументальних споруд на поселеннях.

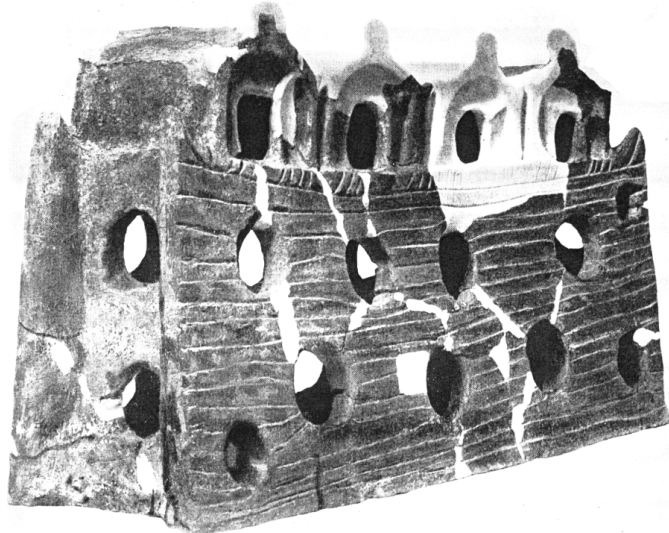

Рис. 4.13. Керамічна модель храмової споруди, поселення Кесчіоареле, культура Гумельниця, V тис. до н.е.
(територія Румунії, за Dumitrescu Vl., 1986).

При вивченні планів поселень, описаних у попередньому розділі, а також даних розкопок привертають увагу будівлі відносно великих розмірів, які займали особливу позицію у забудові. Вони відомі на поселеннях багатьох культурних комплексів – Вінчі, Коджадермен-Караново-Гумельниця, Прекукутень-Кукутень-Трипілля та інших.

Певні свідчення про давні культові будівлі можна отримати з іконографічних джерел. Ідеться про поширені починаючи з першої половини V

тис. до н.е. керамічні моделі споруд, деякі з них мають неординарний вигляд.

Найбільш відомою для регіону Південно-Східної Європи є модель кількоповерхової споруди, виявлена на поселенні Кесчіоареле, яке належить до культури Гумельниця. За нею в науковій літературі закріпилася назва «храму» досить давно².

Зображено чотири будинки з букраніями на фронтоні, споруджені на прямокутній у плані двоповерховій конструкції з двома рядами круглих вікон, яка звужується вгору до платформи, на якій встановлено будиночки. Нижня частина споруди була зроблена, судячи з зображення, з дерева та глини – прокресленими лініями передано горизонтальну дерев'яну обшивку.

Ураховуючи ту обставину, що середня ширина реальних будинків становить 4-4,5 м, а ширина 6-10 і більше, можна приблизно вирахувати мінімальні розміри подібної споруди. Розміри основи могли бути близько 10х20-25 м, верхньої платформи – не менш як 18х8 м при висоті до 12-16 м. Ураховуючи ту обставину, що у Південно-Східній та Центральній Європі кількоповерхові житлові споруди поширені в багатьох культурних комплексах, наявність подібних монументальних будівель не є чимось неймовірним. Вірогідно, модель із Кесчіоареле презентує не рядову, а більш визначну громадську споруду, зведену силами великого колективу. Про монументальність оздоблення подібних споруд свідчить знахідка стовпа, декорованого розписом, що походить із цього поселення, опублікована свого часу В. Думітреску³.

З епонімної пам'ятки культури Гумельниця походить ще одна керамічна модель, на цей раз чотириповерхова⁴. Спільною є наявність круглих вікон, розміщених у три яруси, крім того, круглі вікна показано у кожному з трьох будиночків, які увінчують цю споруду.

З поселень культури Гумельниця походять й інші, але вже одноповерхові, керамічні моделі,

²Dumitrescu H. Un modèle de sanctuaire découvert dans la station néolithique de Căscioarele / H.Dumitrescu // Dacia. – 1968. – N.S. XII. – P.381-394.

³Dumitrescu Vl. A doua coloană de lut ars din sanctuarul fazei Boian-Spațov de la Căscioarele (jud. Călărași) / Vl. Dumitrescu // Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos. – Călărași, 1986. – T. II. – P. 69-72.

⁴Morintz A. Despre semnificațiile reprezentărilor miniaturale din lut, de construcții și mobilier în Neoliticul României / A. Morintz // Thraco-Dacia. – 2002. – T. XXIII. – № 1-2. – P. 83 -117, pl. VIII,-1.

¹Kovács A. Defining the Sacred Space: between Monumentality and Ritualism / A. Kovács // Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” Seria Istorie – Serie nouă. – 2012. – Anul 3. – № 3-4. – P. 31-57.

які дослідники трактують як зображення храмових споруд¹. Усі вони мають круглі вікна, зокрема і у двосхилому даху.

Практично в усіх культурних комплексах Південно-Східної Європи, від Гумельниці до Вінчі та Прекукутень-Кукутень-Трипілля на поселеннях виявлено будівлі, які за даними археологічних досліджень реконструйовано як святилища. До певної міри їх можна вважати реальними відповідниками описаних вище керамічних моделей.

Розкопками виявлено переважно невеликі за розмірами споруди з нестандартними деталями інтер'єру, оздобленням та знахідками, що інтерпретуються як святилища. Частина цих будівель займала місце або в центрі поселення, або всередині групи жител, що вказувало на їх особливе місце в житті громади.

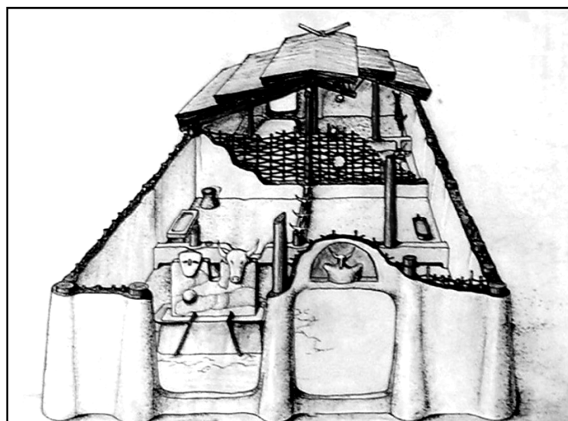

Рис. 4.14. Друге святилище з поселення Парца, культура Банат, V тис. до н.е. (територія Румунії, за Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., 2006).

На поселенні Парца (горизонт 6-7с, культура Банат) досліджено два святилища, одне з яких відоме завдяки незвичайним елементам інтер'єру – черепи биків, глинобитні конструкції, які дослідники трактують у як вівтарі. Ця споруда, яка в довжину в півтора рази перевищувала навколишні (при приблизно однаковій ширині) розташована в оточенні будівель менших розмірів².

Святилище 2, на думку дослідників, мало такі елементи, які можна пов'язувати з певними ритуалами та ритуальним призначенням споруди в цілому: вівтар із подвійною статуєю та підвищенням перед ним, призначеним для жертвопри-

несень, вівтар А, призначений для ритуального спалення, вівтар В, який використовували для покладання різних продуктів у горщиках (тут знайдено їх залишки), вівтар С, призначений для покладання злаків, вівтар D, призначений для кривавих жертвопринесень, місце для культового приготування борошна, вівтар Е, призначений Великій Матері, монументальні стовпи-колони, на яких висіли черепи биків³. Таким чином у святилищі 2 налічувалося 6 вівтарів. Святилище 1 було меншим і налічувало лише три вівтарі, місце для приготування борошна, вогнище, а в оздобленні стін та стовпів так само використано черепи биків⁴.

Глиняні прототи майже натуральної величини – висотою понад 20-30 см – були виявлені під час розкопок поселень культури Вінча у Пріштіні, Предіоніці та інших місцях. На думку дослідників, вони могли прикрашати інтер'єри святилищ або вівтарів⁵. На поселенні Кормаддин, яке належить до культурного комплексу Вінча, виявлено залишки двох святилищ, подібних до описаного вище у Парці. Тут так само в інтер'єрі було використано голови биків, декоровані вівтарі⁶.

Інформація про подібні розкопані споруди з регіону поширення культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, які можна ідентифікувати як святилища, було зібрано свого часу у працях К.-М. та Г. Лазаровичів⁷.

Практично усі вони належать до періоду 5000-4200 рр. до н.е. і являють собою окремі споруди на поселеннях, як правило, невеликого розміру, який у цілому не перебільшує розмірів звичайних жител. Комплекси виділено на підставі знахідок, особливостей інтер'єрів – нестандартних споруд із глини, інтерпретованих як вівтарі. Усі ці деталі надавали будівлям монументальних рис⁸.

³ Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. A home altar at Gura Baciului / Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici // *Analele Banatului*. – S.N. – Arheologie – Istorie. – 2006. – Т. XIV. – 1. – S. 104, fig. 1.

⁴ Ibid., fig. 3.

⁵ Gimbutas M. The Language of the Goddess / M. Gimbutas. – San Francisco: Harper & Row Publishers, 1989. – P. 27, pl. 1.

⁶ Jovanović B. Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-Kultur / B. Jovanović // *Banatica*. – 1991. – Т. 11. – P. 119-124.

⁷ Lazarovici C. M. Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni / C. M. Lazarovici // *Arheologia Moldovei*. – Iași, 2004. – № 25. – P. 47-64; Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. Despre construcțiile de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei: Tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I / C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici // ed.coord. Nicolae Ursulescu. – Dimensiunea Europeană a Civilizației Eneolitice Est-Carpatice. – Iași: Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007. – P. 63-102 та ін.

⁸ Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. Neo-Eneolithic cult constructions in Southeastern Europe: building techniques and space management..., p. 122-125.

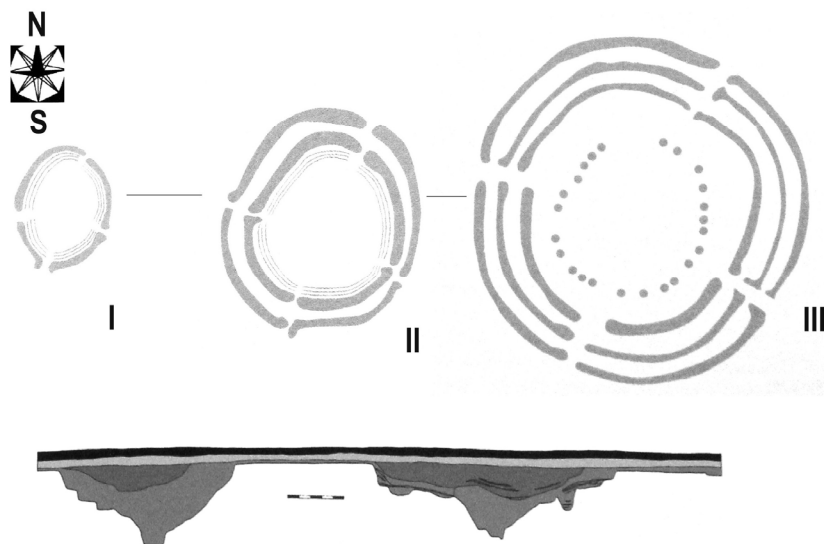
¹ Ibid., p. 104, pl. VI, 1-2.

² Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. Neo-Eneolithic cult constructions in Southeastern Europe: building techniques and space management – a brief overview / C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici // D. Gheorghiu (ed.) *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation*. – BAR International Series. – 2010. – № 2097. – P. 119-127.

Одна з найбільших споруд-святилищ виявлена на поселенні культурного комплексу Прекукутеня біля м. Байя (Румунія), датованому кінцем VI-початком V тис. до н.е.¹ Вона розташована на мисоподібному підвищенні у широкій заплаві р. Молдова. Розміри залишків споруди каркасно-стовпової конструкції – близько 11x18 м, тобто загальна площа близько 190 кв. м. Споруда була розділена на кілька відсіків, з якими пов'язана знахідка рідкісних антропоморфних посудин. За даними магнітної зйомки на поселенні налічувалося до 12 жител. Дослідники вважають будівлю громадською спорудою ритуального призначення².

Окрім наземних будівель, існував ще один тип споруд, який пов'язують зі святилищами.

Оскільки вони поширені на значній території, то для їх позначення у літературі прийняті різні назви: «*Kreisanlagen*» або «*Kreisgrabenanlagen*» німецькою мовою, «*Circular Enclosures*» або «*Causewayed Enclosures*» англійською тощо. Оскільки основна кількість цих споруд виявлена наразі на території Чехії, надалі ми використовуватимемо поняття «*tondel*» – «рондель», прийняте як у чеськомовній археологічній літературі, так і багатьма дослідниками з інших країн.

У першій чверті V тис. до н.е., особливо у середовищі культурного комплексу Лендель, набули поширення споруди круглої форми з ровів

різної глибини та ширини, які мають V – подібний профіль та палісадів у центральній частині, більшу частину яких нині розглядають як святилища. Подібні споруди в цей період зафіксовані для шести культурних комплексів, з яких чотири розташовано у регіоні, який нас цікавить – лінійно-накопчастої кераміки, Лендель, Рьоссен, Тей-Херпай-Чесгалом, пов'язаних походженням із культурою лінійно-стрічкової кераміки³.

Тривалий час дослідники дискутували вірогідність оборонного призначення ронделів, однак виявилось, що поселення культури Лендель та інших мають укріплення також із використанням ровів та палісадів, мають проходи, однак практи

Рис. 4.15. Зміни конструкції ронделя – сакрально-го центру селища та профілі ровів. Polgár-Czőszhalom (Угорщина), за результатами магнітної зйомки та археологічних досліджень (за Raczky P. Anders, 2010).

чно у жодному випадку не мають при цьому правильної круглої форми⁴. Крім того, проходи в ронделях, на відміну від входів на поселення, прості, не мають додаткових укріплень.

В останні десятиліття стрімко зростає кількість віднайдених об'єктів – завдяки застосуванню аерофотозйомки, супутникових знімків, а також магнітної зйомки, які у

низці випадків підтверджено також і масштабними розкопками. Так, кілька десятків ронделів на території Чехії виявив І. Кузьма з використанням аерофотозйомки та магнітної зйомки на території Словаччини. У створеному ним каталозі картографовано та описано 56 подібних об'єктів⁵.

Дуже точними є результати магнітної зйомки за допомогою сучасної апаратури, які дають змо-

¹ Ursu C.-E., Țerna S. Tracing The Megastructures Back In Time: An Exceptional Building From The Settlement Baia-În Muchie, Suceava County, Romania / C.-E.Ursu, S. Țerna // ред. М. Ю. Відейко. – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Кіровоград, 2015. – С. 49-50.

² Ibid., с. 50.

³ Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období / Řídký J. // Dissertationes archaeologicae Brunenses / Pragensesque, 2011. – T.10. – Obr.1. 2.

⁴ Turek J. The Neolithic Enclosures in Transition. Tradition and Change in the Cosmology of Early Farmers in Central Europe / J. Turek // ed. A. Gibson. – Enclosing the Neolithic Recent studies in Britain and Europe. – BAR International Series. – 2012. – № 2440. – P. 185-201.

⁵ Kuzma I. Kruhové príkopové útvary na Slovensku – aktuálny stav / I. Kuzma // Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2004. – Nitra, 2005. – S. 185-223.

гу виявляти не лише самі рови, а й із упевненістю говорити про сліди палісадів, наявність споруд, ям та поховань усередині ронделів та біля них без проведення археологічних досліджень¹.

Нижче йтиметься виключно про класичні «ронделі» – споруди з ровів та палісадів круглої форми, з двома та більше проходами, орієнтованими приблизно по сторонах світу. Виявленню та дослідженню подібних пам'яток присвячена значна література, нині відомо понад 210 ронделів². Діаметр цих споруд від 30-50 до 200 – 400 м. За розмірами дослідники ділять їх на малі (40-70), середні (80-120 м), великі (140-250 м) та дуже великі (понад 250м)³. Є ронделі одинарні, подвійні та потрійні, в окремих випадках число ровів досягає 4-5. Рови доповнювалися палісадами – в один, два, три ряди, як правило в центральній частині. Зустрічаються огорожі й у 5-6 рядів. Крім того відомі кільцеві загорожі у вигляді палісадів без ровів, приміром, як у Дольних Берковіцах⁴. Як правило, спорудження подібних комплексів вимагає значного обсягу робіт та матеріалів.

Типовою рисою ронделів є наявність двох, чотирьох, в окремих випадках – більшого числа проходів⁵. Іноді з цими проходами пов'язані поховання – людей, тварин, що свідчить про жертвоприношення в процесі спорудження або експлуатації комплексів. Про відправлення ритуалів свідчать також ями зі знахідками кісток тварин, культової кераміки та статуеток всередині та навколо ронделів⁶.

Ронделі в багатьох випадках інтегровані до складу поселень. Крім того територію навколо

них, як правило, додатково оточувалася палісадами, які могли повторювати форму ронделя, або були овальними у плані, наприклад як на поселенні Дольне Баворско⁷.

Найбільш дослідженим комплексом такого типу є Тешетіце-Кійовіце в Чехії. Горизонту культури Лендель у цьому місці передувало поселення КЛСК з кількох десятків великих будівель, традиційно орієнтованих по лінії північ-південь. Дані розкопок у останні роки було доповнено магнітною зйомкою, суміщення якої з результатами розкопок показало, що рондель був розташований у південно-західній частині поселення. Територія, на якій він розташовувався, була оточена палісадом округлої форми близько 130 м у діаметрі. У ньому було зроблено чотири проходи, приблизно орієнтовані по сторонах світу. Поруч з східним проходом виявлено залишки споруди (D5) розмірами близько 13x20 м у оточенні двох великих ям⁸.

Власне рондель, який складався з одного ряду ровів, мав зовнішній діаметр близько 80 м із чотирма проходами, з певним відхиленням орієнтованими по сторонам світу. Внутрішній діаметр становив близько 55м. Тут, на площі близько 2400 кв. м було споруджено з інтервалом близько 8-10 м два кола палісадів, які оточували середню частину комплексу діаметром 40м, причому проходи між палісадами збігалися з проходами між ровами⁹. Таким чином, центральна частина ронделя займала площу близько 1256 кв. м. На території ронделя виявлено численні ями, у яких знайдено кістки тварин, фрагменти посуду, численні фрагменти статуеток. Подібні об'єкти зафіксовано також на території між ровом та палісадом¹⁰.

Ведеться дискусія стосовно астрономічного аспекту цих споруд¹¹. Ідеться про орієнтування проходів через рови та поміж палісадами на певні небесні тіла. Останнім часом більшість дослідників дійшла висновку, що особливу роль для будівничих ронделів відігравало Сонце, адже в багатьох випадках проходи орієнтовані, з відносно невеликим відхиленням, по лінії схід-захід, наводять додаткові аргументи на користь таких висновків, пов'язані з деякими аспектами матеріа-

¹ Milo P., Zeman J., Kuča M. Geofyzikální průzkum Lengyelského rondelu v Milovicích, okr. Břeclav / P. Milo, J. Zeman, M. Kuča // *Studia Archaeologica Brunensia*. – 2015. – Т. 20. – 1. – Fig. 1-3, 5-6.

² Ridderstad M. Orientation of the northern gate of the Goseck Neolithic rondel / M. Ridderstad. – Режим доступу: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0910/0910.0560.pdf>. – Назва з екрану; Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období..., s. 11-16.

³ Podborsky V. Naboženství Pravěkyých Evropanů / V. Podborsky. – Brno, 2006. – S. 143, tab. 18-19.

⁴ Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období..., obr. I. 8.

⁵ Petrasch J. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa / J. Petrasch // Bericht der Romisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. – 1990. – 71. – S. 407-564; Trnka G. Kreise und Kulturen – Kreisgräben in Mitteleuropa / G. Trnka // ed. Daim F., W. Neubauer *Zeitreise Heldenberg: geheimnisvolle Kreisgräben*. – Niederösterreichische Landesausstellung 2005 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums). – St. Pölten: Berger, 2005. – S. 10-19; Nemeicova – Pavukova V. Kreisgrabenanlage der Lengyel – Kultur in Ruzindol – Borova / V. Nemeicova – Pavukova. – Bratislava, 1997. – S. 16-28.

⁶ Podborsky V. Naboženství Pravěkyých Evropanů..., s. 143-144.

⁷ Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období... obr. 1. 10.

⁸ Kazdova E. Těšetice-Kyjovice (okr. Znojmo) / E. Kazdova // ed. Cismar Z. – *Zivot a Smrt v mladší době kamenne*. – Brno, 2009. – S. 88-90, obr.3.

⁹ Milo P. Sídelská a sídliskové objekty na lokalitě Těšetice-Kyjovice „sutny“ z pohledu geomagnetického průzkumu / P. Milo // *Studia Archaeologica Brunensia*. – 2013. – T. 18. – 1. – Obr. 2.

¹⁰ Podborsky V. Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou / V. Podborsky // Brno, 1988. – S. 262-270.

¹¹ Ibid., 268-275.

льної культури будівничих ронделів. З 48 проаналізованих випадків виявилось, що лише у 3 орієнтацію неможливо було пов'язати зі сходом Сонця у різні пори року¹.

Обговорювали також вірогідність спостережень за Місяцем та зірками, проте для вирішення питання, наскільки вірогідні подібні висновки, не вистачає підтвердження певною кількістю випадків з відповідною орієнтацією проходів у ронделях, як це було зроблено відносно Сонця². Є думка, що ронделі різних розмірів могли утворювати певні пов'язані між собою системи для спостережень, місце у якій визначалося розмірами та положенням на місцевості³.

Рис. 4.16. Вівтар у храмі поселення Парца, культура Банат, Трансильванія, V тис. до н.е. (за Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., 2006)

Найбільш подібні до лендзьських ронделів споруди були поширені в культурному комплексі Тисаполгар. Налічують від двох до трьох рядів ровів та палісадів. Відмінність полягає в тому, що кільцеві рови з проходами, орієнтованими так само, як у більшості ронделів, оточували телі зі щільною забудовою, розташовані всередині значних за розмірами (від 10-12 до 28 га площею) поселень, які мали власні укріплення, пристосовані до рельєфу місцевості. Це одночасно були і оборонні, і культові споруди. Традиція подібного будівництва в культурному комплексі Тиса-Херпай-Чесгалом переривається разом із його зникненням між 4500 і 4400 рр. до н.е.⁴.

Період найбільш інтенсивного будівництва святилищ у вигляді ронделів припадає, як бачимо, на час 4900-4400 рр. до н.е., хоча подекуди подібні до них споруди зустрічаються і пізніше.

Усі дослідники наголошують на суспільному значенні ронделів, які споруджувалися окремою громадою, а у випадку великих комплексів – вірогідно, групою громад для проведення спільних ритуалів. Підтримання комплексів у робочому стані теж потребувало колективних зусиль. Ронделі вважають своєрідною маніфестацією можливостей громад, яка мала справляти певне враження на сусідів. Існування подібних комплексів є певним відображенням високого рівня суспільно-

го розвитку населення Центральної Європи у першій половині V тис. до н.е.⁵.

Будівництво різних типів громадських споруд, які можна інтерпретувати як храми, було поши-

рено у носіїв усіх культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи. Ці споруди потребували різних трудових витрат на будівництво та підтримання, однак були необхідним елементом поселень та культурного ландшафту. У багатьох випадках можна спостерігати певну ієрархію подібних об'єктів.

Ще одним важливим типом давніх сакральних місць були ландшафтні святилища – певні місця на берегах річок, озер, печери, які використовували як місце періодичного проведення обрядів. Їх археологічними ознаками є наявність об'єктів у вигляді ям, природних заглиблень, у яких відкладалися рештки жертвоприношень – фрагменти керамічних статуеток, посуду, кісток тварин, вуглинок та попелу.

Прикладом ландшафтного святилища, яке належить до фінальної фази Трипілля А є, на думку Н.Б. Бурдо, така відома пам'ятка, як поселення Лука-Врублевецька на Дністрі⁶. Тривалий час

¹Pasztor E., Barna J.P., Roslund C. The orientation of ronds of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe / E. Pasztor, J.P. Barna, C. Roslund // *Antiquity*. – 2008. – Vol. 82. – P. 916, 918.

²Ibid., p. 917.

³Kuzma I. Kruhove prikopove utvary na Slovensku – aktualny stav..., s. 217.

⁴Raczky P., Anders A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age / P.Raczky, A.Anders // *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte*. – Halle, 2012. – Bd. 8. – P. 271-274, 300.

⁵Podborský V. Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou..., s. 275-276; Raczky P., Anders A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age..., p. 304.

⁶Бурдо Н. Б. Сакральний світ та магічний простір трипільської цивілізації / Н. Б. Бурдо // ред. Л.Л. Залізняка, Дж. Картер. – Археологія у Києво-Могилянській академії. – К.: Стило, 2006. – С. 75-87.

відкриті там довгі заглиблення, розташовані на березі річки, інтерпретувалися, починаючи з праць С. М. Бібікова, як залишки землянкових жител¹. Однак уважне вивчення профілів та характеру заповнення «землянок» показало, що вони мають надто нерівний профіль дна, аби використовувати їх як заглиблені частини жител. Крім того видно, що вони неодноразово заливалися під час повені, про що свідчать прошарки з суцільним шаром річкових черепашок. Характер заповнення, яке включає десятки фрагментів статуеток, сотні кісток тварин та фрагменти посуду, які майже неможливо підібрати, є свідченням специфічного процесу заповнення об'єктів рештками, що можуть бути проінтерпретовані як залишки жертвоприношень. З аналізу плану розташування урочища видно що навпроти нього у Дністер впадає невеличка річка, каньйон якої оточено високими скелями. Такі специфічні місця в давні часи обирали для проведення ритуалів². Ізотопні дати для поселення Лука-Врублевецька, які охоплюють період у 200-300 років можуть свідчити про те, що це місце відвідували упродовж тривалого часу. Цьому припущенню не суперечить і певне різноманіття кераміки, виявленої під час розкопок, частина якої знаходить аналогії у більш ранніх пам'ятках.

Певні ритуали могли проводити також на місці залишених і спалених при цьому поселень. Одним з прикладів таких ритуалів може бути така пам'ятка як поселення Бернашівка на Дністрі³, датована у цілому кінцем VI тис. до н.е. (ізотопні дати отримані по зразкам з кісток тварин та фрагментів посуду), однак з нього є ізотопна дата, що відповідає першій чверті V тис. до н.е., що може бути свідченням тривалого відвідування цього місця. У розгляданому випадку увагу привернула не тільки незвичайна насиченість об'єктів інвентарем та фрагментами кераміки (понад 16000), а й кількісний та якісний склад фауни, реконструйований на підставі вивчення знайдених тут кісток тварин⁴. На порівняно невеликій площі серед залишків жител та навколо них виявлено 12 628 кісток та їх фрагментів, мінімальна кількість особин – 804. Загальна вага м'яса, яке могло бути спожите відповідно до цих знахідок, становить, за приблизними підрахунками, 284,7 т, зокрема

184,13 т від домашніх тварин. Ураховуючи ту обставину, що на цій ділянці відкрито рештки 7 жител, що означає населення в межах 50 мешканців, річне споживання за умови 50-річного циклу існування поселення становитиме 118 кг на особу, що є малоімовірним. Більш вірогідним видається проведення на місці залишеного поселення періодичних обрядів. Саме під час ритуальних трапез могла бути спожита більша частина м'яса⁵.

Важливою складовою ритуальної практики, характерної для низки культурних комплексів періоду 500-4200 рр. до н.е. був обряд спалення окремих жител та поселень у цілому. До висновку про існування подібного обряду у Південно-Східній Європі після тривалих дискусій прийшли дослідники з різних країн, як в Україні, так і за її межами. Ідеться про наявність слідів поселень із залишками спалених будівель, які фіксують у культурних комплексах Коджадермен-Караново-Гумельниця, Варна, Вінча, Боян, Прекукутень-Кукутень-Трипілля тощо⁶. Походження цього обряду пов'язують з ритуальною практикою давніх хліборобів Анатолії, з якими, у свою чергу, пов'язана, зокрема й у культовій сфері, хліборобська культура Європи. Для Анатолії ритуал спалення будівель пов'язують із практикою поховань небіжчиків як у житлах, так і поруч з ними⁷.

Існує низка спільних рис при проведенні цього ритуалу для усіх зазначених вище культурних комплексів. Перед проведенням у будівлі розставляли значну кількість посуду (від кількох десятків до кількох сотень посудин різних типів), залишали статуетки (цілі або розбиті), знаряддя праці, м'ясо, зерно. Є випадки знахідки в таких спорудах скарбів (у спаленому житлі було виявлено і Карбунський скарб⁸), до складу яких входили престижні предмети – зокрема металеві вироби (мідь, золото), вироби з *Spondylus* тощо. Могли спалювати як окреме житло (у такому випадку його залишки належало «поховати» в ямі, перед тим як будувати поруч або на цьому місці нове житло), так і всі будівля поселення.

⁵ Бурдо Н. Б., Видейко М.Ю. Животноводство трипольской культуры в период 5400 – 2750 гг. до н. э. / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Видейко // *Arheologia Bimaris*, 2005. – Vol. 3. – С. 67-94.

⁶ Stevanovic M. The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction / M. Stevanovic // *Journal of Anthropological Archaeology*. – 1997. – Vol. 16. – P. 334-395; Chapman J. Deliberate House-burning in the Prehistory of Central and Eastern Europe / J. Chapman // eds. Gustafson A., Karlsson H. – *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Göteborg: University of Göteborg Press, 1999. – P. 113-126.

⁷ Bami M.N. House-related practices as markers of the Neolithic expansion from Anatolia to the Balkans / M.N. Bami // *Be-JA*. – 2014. – Vol. 4. – P. 161-177.

⁸ Сепреев Г.П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна..., с. 135-136.

¹ Бибилов С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с.

² Бурдо Н. Б. Сакральний світ та магічний простір..., с. 182-185.

³ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре: К происхождению трипольской культуры / В.Г. Збенович. – К.: Наук. думка, 1980. – 179 с.

⁴ Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г.Збенович. – К.: Наук. думка, 1989. – Таблица 4.

Є певні відмінності в застосуванні цієї практики як усередині культурних комплексів, так і між ними в цілому. Так, у структурі більшості телів обпалені прошарки фіксуються періодично, вони розділені глинобитом – рештками неспалених будівель, тобто практику спалення при залишенні житла застосовувалася вибірково.

Винятком є тель Подурь-Дялул-Гіндару, належний до культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, на якому подібні неспалені прошарки відсутні. Крім того, є різниця у практиці повторного заселення: якщо на телях та «пласких» поселеннях навколо них фіксується практично безперервне проживання, то у випадку з культурним комплексом Прекукутень-Кукутень-Трипілля заселення відбувалося після певного проміжку часу, що міг вимірюватися сотнями років, а в більшості випадків не зафіксованих узагалі. Вірогідно, у цих випадках слід звертати увагу на міру заселення територій, або особливості розташування поселень у важливих місцях.

Значення подібних обрядів полягало в залученні всієї громади, незалежно від розмірів поселення, підпорядкуванні життя колективів певній меті. Його здійснення, особливо в тих масштабах, як це практикувалося носіями культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, вимагало від суспільства значних матеріальних витрат, витрат праці та часу. Ці ресурси у розгляданому випадку не йшли на споживання, а практично були вилучені з обігу і об'єктивно сповільнювали зростання добробуту населення, хоча за певних умов і могли сприяти соціальній стабільності.

4.2.3. Зброя та війна

У ролі символу V тис. до н.е. для Європи можна розглядати не лише появу виробів із металу – золота та міді, які були мірилом престижу та заможності, а й мідну або кам'яну сокиру, яка так само стала символом певної ієрархії та влади. Не випадковим є оздоблення руків'їв сокири-молота з поховання у Варненському некрополі або списа з могильника Джурджулешть золотими обоймами. Сокира та спис, поряд із кам'яними «скіпетрами», стають символом сили, влади чоловіків, військової влади. До витоків цієї ситуації ми вже зверталися у попередньому розділі. Економічна та політична ситуація у період після 5000 року у Центральній та Південно-Східній Європі залишалася в цьому відношенні без особливих змін.

Та обставина, що вже на зламі 4500-4400 рр. до н.е. в межах деяких територій відбувається зміна одних культурних комплексів іншими, яка супроводжується будівництвом укріплених поселень, відбувається просування давніх хліборобів на заселені мисливцями та рибалками території в різних напрямках сама по собі передбачає неми-

нуче виникнення конфліктів. Аналіз ситуації з предметами озброєння у розглядааний період підтверджує ці висновки.

Відбувається вдосконалення наконечників стріл, дротиків та списів. На зміну мікролітичним вістрям приходять трикутні. За розмірами основи, яка є пропорційною до древка, виділяють вістря стріл (менше 1 см-1 см), дротиків (1,5-2 см), списів (2,5-3 і більше см)¹. Подібні вістря стріл були популярними у носіїв культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця. Велику кількість подібної зброї виявлено під час розкопок поселення П'єтрель на Дунаї². На цьому ж поселенні знайдено багато шліфувальних каменів з довгими борознами, частина яких могла бути використана для шліфування древок до стріл³. Пізніше ці ефективні вістря набувають поширення на поселеннях культурного комплексу Кукутень-Трипілля (фази А та ВІ)⁴ та серед поховального інвентарю комплексу Середній Стіг. В обох випадках йдеться про місцеве виготовлення за певними зразками, технологіями та традиціями.

Для комплексу Кукутень - Трипілля зафіксоване бойове використання вістрів стріл та дротиків подібного типу. Н.В. Риндіною та А.В. Енговатовою біля с. Друци в Молдові, на мису над річкою Чугурець було досліджено сліди кількох селищ, які належали до трипільської культури. На одному з них – Друци І (етап ВІ) провели археологічні дослідження, розкопали рештки 5 будівель (з 25) які там колись були. Біля двох із них виявлено незвичайно велику кількість крем'яних наконечників до стріл та дротиків. Більшість із них (97 із 100) були виявлені під стінами будинків. Оpubлікований план розкопаного житла насичений умовними позначками наконечників – близько 60⁵.

Близько 50 з них були розсіяні по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхо-

¹ Чорновол Д. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве – Острів / Д. Чорновол, І. Радомський // Дяченко О., Менотті Ф., Рижов С., Бунятян К., С. Кадоров (ред.). – Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. – Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 367-383.

² Ханзен С., Тодераш М., Райнгрубер А., Вундерлих Ю. П'єтреле. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае / С.Ханзен, М. Тодераш, А. Райнгрубер, Ю. Вундерлих // *Stratum Plus*, 2011. – № 2. – Рис. 69.

³ Там же, рис. 72.

⁴ Бурдо Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.) / Бурдо Н.Б. // *Археологія*. – 2008. – № 4. – С. 3-8.

⁵ Рындина Н.В., Энговатова А.В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы – I / Н.В. Рындина, А.В. Энговатова // *Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине*. – Киев, 1990. – С.108-114.

вого) будинку з ганком, складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі житла. Це, безумовно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи захисників на ганок. На площі між ним та сусіднім будинком, а також біля стіни останнього виявлено лише 9 наконечників, якраз навпроти ганку великого будинку. Це, на мою думку, сліди пострілів у відповідь, напевне, недостатньо влучних. Будинок згорів. Загинув при цьому хтось чи ні – жодних жертв під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загиблі мали бути, і якщо їх поховали – отже, мешканці селища таки зуміли відбити напад. Проте селище згоріло, і його не відбудовували. У кілометрі на південний захід археологи виявили ще одне поселення – можливо, саме туди переселилися жертви нападу з поселення Друци I.

Знахідки вістрів до стріл відомі на багатьох поселеннях цього часу. Для пам'яток комплексу Кукутень-Трипілля існує зведення подібних даних, підготоване В. А. Дергачовим. За його інформацією на період Прекукутень-Трипілля А походить 30 вістрів із 22 поселень, а Кукутень А-Трипілля ВІ – 445 вістрів¹ з 41 поселення².

На початку V тис. до н.е. набуває поширення така зброя ближнього бою, як бойові сокири-молоти. Їх виготовляють із твердих порід каменю та відливають із міді.

Найдавніші мідні сокири-молоти виявлено на території культурного комплексу Вінча³. Ці вироби набули популярності і поза межами цього культурного комплексу, зокрема в ареалі поширення Прекукутень-Трипілля А. Тут подібний виріб відомий у складі карбунського скарбу⁴. Сокири цього типу мають плоский обух та довгу лопать, із вигином в бік руків'я, що підвищувало ефективність зброї. Вони є відповідником сокир-молотів цього часу, виготовлених з різних порід каменю, які також мають видовжену лопать⁵, хоча частіше отвір розташований посередині, що збільшувало міцність сокири-молота. У Карбунському скарбі подібний виріб знайдений поряд з мідним⁶. Наявність схожих типів як мідних, так і кам'яних сокир-молотів може свідчити про від-

носно швидке поширення найбільш ефективних видів цієї зброї у Центральній та Південно-Східній Європі.

Рис. 4.17. Навершя булави, камінь. Трипільська культура, V тис. до н.е. (з розкопок В. Хвойки, Національний музей історії України).

У другій половині V тис. до н.е. поширюються мідні сокири з двома рублячими лезами, зокрема розташованими перпендикулярно. Найбільш різноманітними є бойові мідні сокири, знайдені у похованнях Варненського некрополя⁷. У розгляданому випадку майстри були націлені на створення зброї з бойовою частиною, яка була призначена не для рубання, а для пробивання за рахунок як трикутного леза, так і загостреного бойка, що замінив плоский обух. У часи поширення захисних обладунків, зокрема і металевих, подібні вироби призначалися для завдання травм супротивнику, захищеному ними або щитом. Можна припустити, таким чином, наявність принаймні щитів як основного виду захисту для цього періоду⁸.

Кам'яні сокири-молоти знаходять не лише в похованнях або скарбах, а й на території поселень. Аналіз матеріалів з поселень культурних комплексів Коджадермен-Караново-Гумельниця, Прекукутень-Кукутень-Трипілля та інших показує, що більшість подібних виробів знаходять у фрагментованому стані⁹. Вірогідно, це може свід-

¹ З цього числа 100 вістрів, тобто майже чверть походять із згаданого вище поселення Друци-I.

² Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В.А. Дергачев // *Stratum plus*. – 2000. – № 2. – С. 188-236, Приложение 1.

³ Antonović D. Prehistoric copper tools from the territory of Serbia / D. Antonović // *Journal of Mining and Metallurgy*. – 2009. – Vol. 45 (2) B. – Fig. 2.

⁴ Дергачев В.А. Кэрбунский клад... , рис.3, – 3.

⁵ Відейко М. Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури / М.Ю. Відейко // ред. М.Ю. Відейко. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 480-481.

⁶ Там же, рис. 22.

⁷ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България / Х. Тодорова. – София, 1985. – Рис. 91; ф. 66-72.

⁸ Відейко М. Ю. Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури / Відейко М.Ю. // *Археологія: від джерел до реконструкцій*. – Археологія і давня історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 53-65.

⁹ Hansen S., Dragoman A., Reingruber A., Gatsov I., Görsdorf J., Nedelcheva P., Oanță-Marghitu S., Song B. Der kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2004 / S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, I. Gatsov, J. Görsdorf, P. Nedelcheva, S. Oanță-Marghitu, B. Song // *Eurasia Antiqua*. – 2005. – Bd. 11. – Abb. 20.

чити про ремонт зброї після її використання. Неподинокі випадки повторного використання фрагментованих сокир, але вже не для війни, а потреб господарства.

Рис. 14.18. Культова група антропоморфних фігурок з керамічними моделями зброї. Стубліне, культура Вінча, V тис. до н.е. (територія Сербії, за Crnobraja, 2011).

Судячи з кількості знахідок, булави в цей період, можливо, перестають бути таким масовим видом зброї ближнього бою, як у попередні часи. Виняток можуть становити кулеподібні навершя, які в невеликій кількості все ще трапляються на поселеннях багатьох культурних комплексів. Разом із тим відомі знахідки якісних виробів більш складної конструкції, у першу чергу хрестоподібних булав. Більшість із них походять із території, належної до культурного комплексу Кукутень-Трипілля, де датуються близько 4400-4200 рр. до н.е. Найсхіднішою точкою знахідок є поселення Верем'я в Середньому Подніпров'ї. Знайдена булава має ще три аналоги, з них одна походить з Трансільванії, а два, які тотожні за матеріалом виготовлення – з поселень Кукутень у Прикарпатті¹.

Для розуміння міри поширеності сокир-молотів як основного озброєння та ролі булав у військовій справі близько середини V тис. до н.е. показовим є культовий набір статуеток з поселення культури Вінча біля с. Стубліне у Сербії².

Там знайдено 43 схематичні антропоморфні фігурки, з яких одна вирізняється «зростом» та моделюванням голови, а також 11 невеличких керамічних моделей зброї. Усі моделі мають отвори для руків'їв, а статуетки – для того, аби вставити їх у тулуб. Таким чином кожна фігурка могла «тримати» відповідну зброю, а циліндрична основа надавала змогу розставити цей «загін» на рівній поверхні. З набору зброї³ три вироби є зображеннями булав, зокрема дві кулеподібні, а одна дископодібна. Три моделі належать зображенням ударних знарядь, вірогідно виготовлених із рогу – у них гострі обидва кінці та зображено виступаючу втулку (хоча остання могла бути наслідком проколювання паличкою глиняного виробу). Один виріб зображує мідну сокиру-молот з коротким обухом, ще один – протилежно розташованими лезами. Три вироби мають довгу лопать і з майже однаковим успіхом могли мати як кам'яні, так і мідні прототипи. У будь-якому випадку для виготовлення прототипів описаних вище моделей було використано ріг, камін та метал, причому кількісно переважає камінь. Виходячи з наявності отворів для руків'їв, «озброєними» мали бути усі фігурки.

Знайдено фігурки групами різної кількості, на невеликій площі, всього подібних груп виділено 7 або 8. У групах від 1 до 7 статуеток. При цьому моделі кулеподібних булав виявлено лише у двох групах. На думку автора відкриття, ці групи могли відображати склад певної частини громади поселення Стубліне та її стосунок до захисту поселення, можливо тут показана кількість воїнів, яку мало виставляти/виставляла певна група домогосподарств. Персонажі з булавами могли репрезентувати ватажків⁴. Число 7-8 цілком корелює з кластерами жител, які на поселенні Стубліне налічують аналогічне число споруд. З другого боку те, що всі 43 статуетки мали бути «озброєні» виникає питання про число мешканців подібного кластеру, який міг виставити подібне число вояків. На нашу думку, у розгляданому випадку набір фігурок цілком міг представляти озброєний контингент, що його мала виставити група з 3-4 кластерів.

¹Відейко М. Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури..., с. 484.

²Crnobraja A.N. Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organisation / A.N. Crno-

brnja // Documenta Praehistorica. – 2011. – Т. XXXVIII. – P. 131-148, fig. 5, 6, 9; pl. 1-3.

³Ibid., pl. 2 – a, b, c, d, e, f; pl. 3 – g, h, i, j, k.

⁴Ibid., fig.8, p.138-140.

Рис. 14.19. Статуетки з сокирами та «вождь» з булавою, комплекс зі Стубліне (з Crnobrnja, 2011).

Зв'язок чоловічого населення зі зброєю демонструють знахідки у поховальних пам'ятках. Наприклад, на могильнику Тисаполгар-Башатанья зброя виявлена в 27 похованнях, зокрема у двох дитячих. Серед поховального інвентарю такі види зброї, як вістря стріл (3 – деякі могли бути причиною смерті), ножі з різних матеріалів (15, в одному випадку ніж – вірогідна причина смерті), сокири різних типів та булави (8). У шести випадках причиною смерті виявилися травми – черепа, шийних хребців, також є пошкодження кісток – вірогідні бойові травми¹. Як показало дослідження, проведене Х. Ванкільде, травми мали більшість чоловіків, чий поховання виявлено на могильнику. За антропологічними визначеннями вік воїнів від 16 до 65 років, тобто «військовозав'язаним» могли вважати все доросле населення. Наявна різниця в наборі предметів озброєння пов'язана з віком – «справжня зброя» у вигляді сокир, сокир-молотів з'являється у осіб, старших за 25 років, а у 40-60 її набір є найбільш представницьким².

Аналіз ситуації з укріпленнями поселень показує, що упродовж 5000-4200 рр. до н.е. захист поселень подібним чином став повсякденною практикою. Причому укріплювалися не лише великі за розмірами поселення, описані раніше у підрозділі 4.2.1, а й найменші. Найбільш показовою є ситуація для культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля. За інформацією В.О. Дергачова, який запропонував рахувати не лише поселення з виявленими слідами ровів, а й розташовані на мисах, де подібні фортифікації були потенційно можливими, для Прекукутень-Трипілля А відомо 12 подібних пунктів, а для Кукутень-Трипілля близько 4600-4300 рр. до н.е.

¹ Bogнар – Kutzian I. The Early Copper Age Tiszapolgar culture in the Carpathian Basin / I. Bogнар – Kutzian. – Budapest, 1972. – 253 p.

² Ванкільде Х. Воины и воинские институты в энеолитической Европе / Х. Ванкільде // Stratum plus. – 2005-2009. – № 2. – С. 282-286.

– вже 162³. За даними археологічних досліджень, мисові поселення могли налічувати від 1 до 2-4 ліній укріплень у вигляді ровів, які, вірогідно, доповнювали палісадами⁴.

Слід зауважити, що магнітна зйомка, яку проводять останнім часом на поселеннях згаданого культурного комплексу, практично в усіх випадках виявляє сліди укріплень як у вигляді ровів, так і у вигляді палісадів⁵. За даними розкопок

проходи на поселення через палісад були додатково укріплені та прикриті баштами⁶. Керамічні моделі дво- та триярусних башт під двосхилими дахами, які походять із поселень культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця⁷, підтверджують як вірогідність існування подібних споруд, так і їх можливий вигляд.

Інформація про поширення зброї, укріплень у Центральній та Південно-Східній Європі між 5000-4200 рр. свідчить про наявність постійної загрози для громад незалежно від їх місцезнаходження в межах зазначеної території: чи то на сході, чи то на заході, півдні або півночі упродовж усього зазначеного періоду. Є також думка, що періоди воєнних дій могли чергуватися з відносно тривалими мирними періодами, а конфлікти могли відбуватись у кризових ситуаціях⁸. Так чи інакше громади змушені були витрачати значні ресурси на спорудження та підтримання в належному стані укріплень навколо великих та малих поселень, придбання (у випадку з мідними виробами) та виготовлення спеціалізованої зброї. Поширення великих поселень можна інтерпретувати як необхідність у концентрації населення з метою захисту в умовах, коли вирішальним фактором на полі бою була чисельність воїнів. Зброя – булави, бойові сокири-молоти – стає символом влади у хліборобських суспільствах. Серед воїнів

³ Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции..., с. 201 – 215, табл. 2, Приложение 1.

⁴ Збенович В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури / Збенович В.Г. // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 32-40.

⁵ Mischka C. Beispele fur Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen / C. Mischka // ed. S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beitrage des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn, 2010. – P. 71-84.

⁶ Nemejcova-Pavukova V. Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur..., abb.74-75.

⁷ Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България..., ф. 156.

⁸ Ivanova M. Tells, invasion theories, and warfare in Fifth Millenium B.C. North-Eastern Bulgaria / M. Ivanova // eds. T. Pollard, I. Banks. – War and Sacrifice. – Leiden; Boston, 2007. – P. 45.

є певна градація, пов'язана як із віком, так і статусом у колективі.

4.2.4. Протистояння «степовій навалі»: «за» і «проти»

У багатьох виданнях, як вітчизняних так і закордонних, 70-90 – х рр. XX ст. можна побачити карти України, Південно-Східної Європи, на яких стрілками нанесено напрями походів із сходу на захід. Це орди кінних кочівників наступають на мирних хліборобів. Час подій – друга половина V тис. до н.е. Це реконструкції археологів, зроблені на підставі низки археологічних джерел, насамперед поширення певних типів поховань та артефактів. Виникає запитання: чи справді шість тисячоліть тому мав місце конфлікт, який змінив праісторію Європи?

Аналізуючи можливості сторін вірогідного конфлікту, слід мати на увазі весь спектр свідчень, а не лише відомості про зброю та військову тактику і стратегію сторін. Важливе значення має також аналіз економічної ситуації.

Спроба реконструкції військової ситуації, пов'язаної з імовірним протистоянням Трипілья та степових культур доби енеоліту, здійснена В.О. Дергачовим та І.В. Манзурую¹. Автори полемізують між собою з приводу концепції М. Гімбутас щодо «степової інвазії»² в середовище хліборобських культур, зокрема трипільської. Згадані два дослідження є достатньо ґрунтовно забезпеченою різноманітними джерелами спробою «стратегічного» аналізу військово-політичної ситуації між Карпатами та Дніпром у мідному віці на підставі ґрунтовно підібраних різних категорій археологічних джерел.

У розгляданому випадку, на нашу думку, слід з'ясувати насамперед економічний, а також військовий та демографічний аспекти цієї проблеми. Господарство середньостогівської культури, південного сусіда трипільських громад Побужжя, на думку Д. Я. Телегіна (одного з прибічників «степової інвазії»), базувалося на тваринництві, усі інші види діяльності – полювання, рибальство, землеробство – мали другорядну роль. Найближчі до трипільської території середньостогівські громади мешкали в басейні Дніпра, їхнє господарство було передусім пов'язане з використанням ресурсів річкової долини. У стаді на першому місці був кінь – 42%, далі – мала рогата худоба – 28%, велика рогата худоба – 22%, свиня – 8%, з

незначними варіаціями на окремих поселеннях. Якщо вирахувати м'ясний баланс, то виходить, що в раціоні середньостогівського населення основне місце посідало м'ясо коня та великої рогатої худоби, разом – 90%. Якщо ж виключити з цих підрахунків коня, то за особинами у стаді переважатиме мала рогата худоба – 49%, далі велика рогата худоба – 37%, свиня – 13,5%, а за м'ясом велика рогата худоба тоді становитиме 79 %, свиня і мала рогата худоба – до 10,4%. Це схоже на тваринницький комплекс сусідніх по території Лісостепу трипільських поселень. Цікаво, що найближчі до трипільської території середньостогівські громади – у Молуховому Бугрі – займалися переважно полюванням: тут 70% знайдених кісток належали диким тваринам³.

Для пастухів та конярів, яким було населення середньостогівського культурного комплексу, типовою є осілість⁴. З точки зору етнографії, хронологічно й територіально наступні за переліченими вище культури «степової бронзи Євразії» були саме пастушо-хліборобськими племенами, які належать до цього культурно-господарського типу, тому на думку В.О. Шнірельмана можливо виділити рухливих та більш осілих скотарів⁵.

Якщо врахувати ситуацію середини V тис. до н. е., то в цей час немає жодних підстав стверджувати про наявність кочових форм скотарства, пов'язаних зі значним пересуванням населення, господарська діяльність якого була пов'язана майже виключно з долинами більш-менш значних річок. У цей час іще не виникла економічна необхідність в освоєнні нечисленними пастушими племенами густонаселеного трипільцями Лісостепу для потреб ведення скотарського господарства. Ще не була повно освоєна в цьому відношенні найближча зона у Подніпров'ї, щоб виникла потреба у літніх перекочовуваннях «для випасання скота та грабунку», як вважав В.О. Круз⁶.

Наступною стороною проблеми, яку нам слід розглянути, є військова. Теза про войовничість степових племен базується на факті приручення коня та можливому його використанні для верхової їзди, відтак – створення кінних підрозділів, озброєних списами, бойовими молотами з рогу

¹ Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции..., с. 188 – 236; Манзура И.В. Владеющие скипетрами /И.В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237-295.

² Gimbutas M. Europe c.7000 – 3500. The earliest european civilisation before the infiltration of the indo – european peoples / M. Gimbutas // JIES1973. – №.1. – P.1-20.

³ Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 131-132.

⁴ Шнірельман В.А. Происхождение скотоводства / В. А. Шнірельман. – М.: Наука, 1981. – С. 241-242.

⁵ Шнірельман В.А. Происхождение скотоводства..., с. 242.

⁶ Круз В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В.А. Круз // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 130.

олень та луком. Саме так, наприклад, уявляли собі цю ситуацію Д.Я. Телегін та Д. Ентоні¹.

Концепції прадавньої появи вершництва, зокрема в енеоліті, у світлі існуючих наукових даних були детально розглянуті палеозоологами О.П. Журавльовим та П.В. Пучковим. Вони дійшли до висновку про відсутність підстав для реконструкції бойової кінноти в цей період². Череп коня, сліди на щелепах якого вивчали трасологічним методом, за радіовуглецевим датуванням належить до значно пізнішого часу, ніж середньостогівське поселення Деревка³. У цілому ж наявність звичайного вершництва в енеоліті нині, на думку фахівців - палеозоологів, практично неможливо ні довести, ні спростувати⁴.

Однак використання коня для верхової їзди ще не означає можливості застосування його з військовою метою. М'яка зброя, наявність якої визначена на основі іконографічних та трасологічних досліджень⁵, ще не достатня для цього. Її можна використовувати для пересування верхи на коні, але вона не дає можливості ефективно керувати твариною під час бойових сутичок. Досить налякати коня (галасом, вогнем, пострілами з лука), і кінний підрозділ перетвориться на безладний і малоефективний натовп⁶. Кількість кісток коней на середньостогівських пам'ятках може бути свідченням використання цих тварин передусім як джерела м'ясної їжі. У трипільських племен виявлено незначну кількість цих тварин. Останнє, на думку дослідників, саме й указує на використання коня з іншою метою⁷.

Важливе значення для оцінки військового потенціалу має озброєння. Наявність певних видів зброї, особливо металевої, могла стати перевагою

однієї зі сторін потенційного конфлікту. З комплексу озброєнь середньостогівської культури для ближнього бою призначалися, як вважає Д.Я. Телегін, бойові молоти⁸. Ідеться, імовірно, про молоти з рогу оленя. Інших видів ударної зброї в середовищі цієї культури наразі не зафіксовано.

Повним контрастом щодо цієї культури виступає трипільська, найближчий сусід і вірогідна жертва набігів. Починаючи з Трипілля А (Прекукутень), тут відомі знахідки сокир-молотів, виготовлених з каменю, рогу, кістки, а також із міді⁹. Аналогічною озброєнню була ситуація у культурних комплексах Південно-Східної Європи, які, згідно з концепцією про «степову інвазію», стали головними жертвами нападу войовничих кочовиків. Зауважимо, що крім сокир-молотів у них був відомий такий вид зброї ближнього бою, як кинджали, котрі вже виготовляли з міді, визначені також кремінні вкладні до кинджалів. Застосування колючо-ріжучої зброї у ближньому бою досить ефективно і надає певні переваги. Цей вид озброєння був практично невідомий енеолітичному населенню степової смуги. Сокири – молоти з каменю та металу в степовій смузі відомі пізніше, переважно починаючи з III тис. до н.е.

Найбільш поширеним видом зброї у середньостогівській культурі, якщо зважати на кількість знахідок, були лук зі стрілами та дротики і списи з кремінними вістрями¹⁰. Якщо спробувати реконструювати тип середньостогівського лука, виходячи з розмірів крем'яних вістрів до стріл, можна припустити, що це, найімовірніше, був великий лук. Подібний лук є дуже ефективною мисливською зброєю, зокрема при полюванні на великих копитних (олень, кінь), а також під час бойових дій у пішому строю, особливо у випадку, коли лучники треновані та відповідно організовані в окремі підрозділи, що було доведено в історичний час. Єдиним надійним захистом від стріл, випущених із такої зброї, є фортифікації.

Застосування великого лука для стрільби з коня за відсутності стремен узагалі проблематичне. Відповідно під великим питанням існування середньостогівських кінних стрільців із лука. Зауважимо, що ті ж види зброї далекої дії ще ширше представлені знахідками на трипільських по-

¹ Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді... – С.143; Anthony D.W., Telegin D., Brown D.R. The origins of horseback riding / D.W.Anthony, D.Ya.Telegin, D.R.Brown // *Antiquity*. – 1991. – Vol. 65. – P. 246.

² Пучков П.В., Журавльов О.П. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної та бронзової доби ? / П.В. Пучков, О.П. Журавльов // *Археологія*. – 2000. – № 2. – С. 106-108

³ Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово – Черноморского региона..., с.11

⁴ Пучков П.В., Журавльов О.П. Чи існували вершництво і кіннота ... – С. 108

⁵ Anthony D.W., Telegin D., Brown D.R. The origins of horseback riding... – P. 94-100.

⁶ Автор вдячний за консультації з цього приводу доктору історичних наук О.В. Симоненку.

⁷ Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В.И. Цалкин // *МИА*. – М. – Л., 1970. – № 161 – 280 с.; Журавлев О.П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья / О.П. Журавлев // *Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине*. – К., 1990. – С. 134-138.

⁸ Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово – Черноморского региона... – С. 11.

⁹ Бурдо Н.Б. Зброя племен культури Трипілля – Кукутень / Н.Б. Бурдо // *Військово – історичний альманах*. – 2002. – № 2. – С. 64-69.

¹⁰ Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово – Черноморского региона... – рис. 3, – 6, 7; рис. 17, – 12, 14; рис. 31, – 4, 5; рис. 36, – 9-11; рис. 51, 54 та ін.

селеннях, про що свідчить відповідна статистика¹.

Як бачимо, жодних військово-технічних переваг в озброєнні так зване степове населення не мало, а застосування коня для бою при зафіксованому рівні керування ним досить проблематичне.

Тактика бою із застосуванням зброї далекої дії ефективна в кінцевому результаті за умови кількісної переваги, коли супротивник піддається масованому, нехай і не досить прицільному обстрілу. Численніше хліборобське населення в такому бою безумовно переважало б. У ближньому бою знов-таки має першість краще озброєний і більш численний супротивник. Як було показано вище, перевагу у зброї ближнього бою мало саме хліборобське населення Південно-Східної Європи, тому сумнівно, щоб воїни зі степів обирали подібний вид ведення бойових дій при відсутності кількісної переваги.

Якщо припустити наявність у степовиків кінноти, то вони мали б обирати тактику раптових нападів у кінному строю з масованим застосуванням луків та дротиків. Оскільки ефективно застосування великого лука у разі відсутності стремен із коня просто неможливе, метання дротиків – проблематичне, то ця тактика може бути виключена з огляду. У разі відсутності переваги в озброєнні справу мало вирішувати насамперед кількісне співвідношення супротивних сторін.

Демографічний потенціал хліборобського населення Балкан був досить вагомим (розд. 4.2) і у будь-якому випадку набагато переважав показники чисельності пастушо-землеробського населення степової смуги у V тис. до н. е.

Водночас слід зауважити, що пам'ятки найближчих до кордонів Трипілля подібних культурних типів нечисленні. Для середньостогівської культури на 2001 р. відомо 144, новоданилівської – 41². Це не йде в жодне порівняння з кількістю синхронних поселень Трипілля-Кукутень, що дозволяє поставити під сумнів висновок про значну роль “енеолітичної степової спільності” в історичних процесах на теренах Південно-Східної Європи у V тис. до н. е.

Реальним є факт співіснування та взаємодії культур, який, окрім іншого, дістав вияв у відомому факті поширенні кераміки «степових зразків» наприкінці етапу VI – початку етапу VI-II на поселеннях трипільської культури у Подністров'ї³. Пізніше певні традиції її виготовлення

було інтегровано в трипільську керамічну традицію так само, як це сталося, приблизно в той самий час, із традиціями виготовлення посуду, типовими для культур Малиця та КЛВМК.

Військова організація громад Трипілля-Кукутень, основними рисами якої були створення великих укріплених поселень та концентрація у них населення, була розрахована на ефективне протистояння численному ворогу. Таким ворогом не могло бути так зване степове населення, розосереджене на величезних відстанях, переважно в долинах великих річок – Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

Слід зауважити, що історичні свідчення про використання коня у військових цілях свідчать про його надзвичайно високу ефективність. Наслідки появи вершництва, кінноти, військових колісниць та їх застосування справді були вражаючими – згадаємо завоювання Єгипту гіксосами, кіммерійські та скіфські походи, походи гунів тощо. Зіткнення кінних «варварів» навіть із розвиненими державами часто супроводжувалося підкоренням або руйнацією останніх, причому в стислі строки – військові походи тривали в межах кількох років, максимум десятиріч. При цьому військова перевага кіннотників була абсолютною.

На ці обставини звернули увагу палеозоологи П.В. Пучков та О.П. Журавльов, порівнюючи наслідки появи кінноти в індіанців прерій Північної Америки у XVI—XVII ст., коли сусідні племена були витіснені з власних територій, різко прискорилися процеси майнового та суспільного розшарування. На їхню думку, археологічні свідчення не дають жодних підстав для порівняння індіанців прерій XIX ст. з носіями середньостогівської культури, як це роблять Д. Ентоні та Д.Я. Телегін⁴. З цим зауваження важко не погодитися. Адже йдеться про культуру верхової їзди, запозичену індіанцями у європейців, культуру використання коня, вік якої вимірюється тисячоліттями, а технічне забезпечення лежить поза межами можливостей суспільства, що володіє технологіями доби неоліту. До речі, історія північноамериканських прерій показує, що при однаковому озброєнні військові конфлікти були виграні суспільством, яке стояло на принципово іншому рівні суспільного розвитку. Адже всі великі війни з аборигенами і в XVIII, і в XIX ст. були виграні білим населенням, яке перебувало на державному рівні розвитку.

До цього можна додати, що хліборобське населення межиріччя Південно-Східної Європи, особливо у Південного Бугу та Дніпра співіснувало зі своїми «степовими» сусідами практично

¹ Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции ..., с.188-236; Приложение 1.

² Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры..., С. 61-74.

³ Мовша Т.Г. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропей-

зації Європи) / Т.Г. Мовша // ЗНТШ. Праці археологічної комісії. – 1998. – Т. 235. – С. 111-153

⁴ Пучков П.В. Журавльов О.П. Чи існували вершництво і кіннота ... – С. 107.

від 5000 до 4200 рр. до н.е., і частина цього періоду припадає на гіпотетичне існування кінноти у населення Середньостоговського культурного комплексу. Це означає, що «степовики» мали цілком достатньо часу, аби підкорити «мирних хліборобів», а останні – запозичити в них коня як верхову тварину. Нагадаємо, що індіанці Великих рівнин запозичили в іспанців не лише коня, але й вогнепальну та холодну зброю та навички володіння ними упродовж одного – двох століть¹.

Військові конфлікти між хліборобським та «степовим» населенням археологічно достовірно не зафіксовані, навіть для найближчої території – буго-дніпровського межиріччя, яке в археологічному відношенні вивчено досить докладно. Немає археологічних свідчень і про утвердження «степової еліти» в ролі правлячого прошарку у трипільському середовищі. Свідчення контактів (в основному – знахідок кераміки на степових поселеннях та в похованнях) у цілому нечисленні². З цього можна зробити єдиний висновок: за досить солідний проміжок часу «степовики» так і не спромоглися підкорити сусідів, використовуючи свою військову перевагу.

На неузгодженість ідеї енеолітичного вершництва з історичним контекстом свого часу звернули увагу П.В. Пучков та О.В. Журавльов, які справедливо зазначали, що в разі його існування середньостоговці та їхні наступники мали б не лише оволодіти степами Євразії (не кажучи про території поширення трипільської культури та Центральну й Західну Європу. – М. В.), але й найдавнішими державами Дворіччя та Єгиптом³. Чого ми наразі не спостерігаємо на археологічному матеріалі.

Таким чином, із переліченого вище випливає, що у V тис. до н. е. не існувало ні екологічних, ані економічних, ані військово-технічних, ані політичних умов для агресії з боку «степових племен» проти хліборобського населення Південно-Східної та Центральної Європи.

На думку М. Іванової, яка проаналізувала відповідні дані з регіону Північної Болгарії, тобто того, у який звичайно спрямовують на картах основне вторгнення войовничих номадів до Південно-Східної Європи, свідчать про те, що хоча з огляду на кількість знахідок зброї та укріплених поселень «войовничість» на Балканах зростає, однак при цьому нема прямих свідчень зростання

насилюства, зокрема такого, що його можливо було б пов'язати з вторгненням зі сходу⁴.

Напрямки «вторгнення», позначені на картах, практично збігаються з шляхами, якими здійснювалися обмінні операції, наслідком яких стала поява у середовищі культурного комплексу Середній Стіг та його «степових» сусідів престижних виробів, зокрема з міді, та поширення технології оброблення металу, про що вже йшлося в попередніх розділах. Є усі підстави уважати слушним висновок І. Манзури стосовно того, що головним аспектом взаємодії хліборобського та степового населення у V тис. до н.е. були обмінні операції та просування культурних стандартів із заходу на схід⁵.

4.2.5. Суспільна ієрархія: від Варни до Середнього Стогу

Інформацію про систему розселення, демографічний та економічний потенціал, поховальні пам'ятки у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи між 5250-4200 рр. до н.е., наведені в попередніх підрозділах, відкриває певні можливості для різного ступеня вірогідності реконструкції суспільного ладу цього періоду. Реконструкції, які можна зустріти в науковій літературі, неоднозначні, часом суперечливі – у залежності від методики та позицій дослідників, а також повноти інформації, які вони використовують.

За матеріалами досліджень поселень давніх хліборобів – від культурного комплексу Лендель та Кукутень-Трипілля ми спостерігаємо певну одноманітність свідочств стосовно початкових щаблів організації на рівні житла та групи жител. Як і у VI тис. до н.е. були поширені житла, призначені для одного домогосподарства, з житловим та підсобними приміщеннями, зокрема на двох рівнях. На поселеннях ці будівлі групуються у кластери від 3-5 до 10-12 споруд у вигляді рядів (Околіште, Стубліне, Турдаш), або груп розташованих навколо площі (Стубліне, Тирпешть). Цей рівень організації є універсальним практично для всіх культурних комплексів і на думку дослідників відповідає лініджу.

Кількість лініджів у межах поселення різняться в залежності від розмірів останнього: від 1 до 2-3 на невеликих поселеннях до 10-15 і, можливо, більше на поселеннях, які налічують сотні будівель (Стубліне, Чесгалом-Оборін, Могильна-III). Саме з цими структурами, на думку А. Црнобрії пов'язаний набір «озброєних» антропоморфних

¹ Mc. Dermot J.D. A Guide to the Indian Wars of the West / J.D. Mc. Dermot. – Lincoln and London, University of Nebraska Press, 1988. – 205 p.; Котенко Ю. Индейцы великих равнин / Ю.В. Котенко. – М.: Техника – молодежи, 1997. – С. 4-6.

² Videiko M.Yu. Tripolye – "pastoral" contacts. Facts and character of interactions / Videiko M.Yu. // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 27-28.

³ Пучков П.В., Журавльов О.П. Чи існували вершництво і кіннота ..., с. 108.

⁴ Ivanova M. Tells, invasion theories, and warfare in Fifth Millenium B.C. North-Eastern Bulgaria..., p. 46.

⁵ Manzura I.V. Steps to the Steppe: or, how the North Pontic region was colonized / I.V. Manzura // Oxford Journal of Archaeology. – 2005. – Vol. 24(4). – P. 313-338.

статуеток із будівлі на поселенні Стубліне (культурний комплекс Вінча), де головні особи у двох групах мали моделі знаків влади – булави¹.

Оскільки поселення різного розміру існують одночасно на досить обмеженій території та утворюють групи, постає питання про наявність певної ієрархічної системи поселень та особливе значення найбільших із них. Найпоширенішою є думка про те, що подібні поселення були адміністративними, військовими, економічними та релігійними центрами для певної групи населення².

Думки стосовно функцій поселень по більшості із зазначених позицій цілком відповідають археологічним даним. Військова функція прямо підтверджується наявністю укріплень, а також зброї у мешканців, чисельність яких давала змогу формувати значні, як на той час військові загони з десятків і сотень воїнів. Економічне значення визначає концентрація більшості вироблених продуктів харчування, домашніх тварин, наявність виробництва широкого спектру знарядь праці та зброї, одягу тощо, а також значення в системі обміну виробленою продукцією. Наявність системи святилищ – від належних окремим лінідгам або групам лініджів та спільних (типу ронделів), слідів спільного споживання підтверджує думку про функцію таких поселень як релігійних центрів. Стосовно адміністрування, то функція координації господарчої, військової та релігійної сфер на рівні подібних громад є умовою їх існування. Поширення юрисдикції на навколишні, принаймні найближчі поселення так само є умовою їх виживання

Чисельність таких груп можна спробувати встановити за розмірами поселень та кількістю жител. Ураховуючи ті, що могли існувати одночасно. Імовірна чисельність подібних колективів від 2-3 до 4-6 тисяч осіб. У низці випадків у межах одного культурного комплексу може налічуватися кілька таких груп поселень. Яскравим прикладом може бути вінчанський культурний комплекс, де практично одночасно існують такі великі поселення, як Околіште, Дивостін, Стубліне, Турдаш та Уйвар. У їхньому оточенні є синхронні селища менших розмірів. Кожне із перелічених поселень може бути визначене, насамперед на підставі демографічних показників, як племінний центр. Всього ж на території поширення культури Вінча за даними Дж. Чапмена налічувалося до 16 поселень площею понад 10 га³. Ураховуючи ту обставину, що для частини пам'яток площа була визначена не зовсім коректно в бік

перебільшення, можемо припустити, що одночасно могло існувати до 10 подібних центрів, кожен із яких міг належати окремому племені. У будь-якому разі вимальовується багатоплемінна структура культурного комплексу Вінча. Зв'язки між окремими племенами були зумовлені не лише спільністю походження, маніфестацією чого були такі маркери ідентичності, як декор та морфологія керамічного посуду, статуеток, спільністю ідеології, а й значенням економічних зв'язків у сфері обміну сировиною та виробами, насамперед – металом та престижними речами. З другого боку кожне з племен вибудовувало свою стратегію зв'язків із сусідами (наприклад – культурні комплекси Лендель, Фоєнь, Тиса тощо), як економічних, так і родинних, що з часом могло привести до утворення специфічних прикордонних культурних комплексів⁴.

Аналогічна, хоча й не така масштабна, суспільна структура вимальовується для культурних комплексів Варна та Коджадермен-Караново-Гумельниця, територія поширення яких дещо менша, ніж у випадку з Вінчею. Тут виділяється ареал культури Варна з 3-4 значними центрами, які розподілені переважно вздовж узбережжя. Північніше налічується до 4-5 центрів у ареалі культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця. Найсхіднішими є центри на схід від Дунаю, одним із яких могло бути укріплене поселення Орловка в районі переправи.

Для культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля маємо відмінну ситуацію. На початковому етапі число відомих нам центрів не перевищує трьох і вони розташовані на досить віддаленій території – один між Прутом та Дністром, інші – на Південному Бузі. Можливо, у цей період тут іще не було критичної маси населення, аби відбулося утворення племінних центрів та існувала система розселення, аналогічна тій, що зафіксована для Центральної та Південно-Східної Європи на рівні VI тис. до н.е. Характерною рисою регіону стало створення значної кількості невеликих укріплених поселень – судячи із забудови, силами 1-5 лініджів, після 4600 р. до н.е. Ця система розселення між Карпатами та Дністром залишалася домінантною упродовж кількох наступних сотень років. Племінні структури тут можна гіпотетично виділити на підставі визначення меж між локальними групами, які починають більш-менш вирізнятися після 4600 р. до н.е.

Знадобилося кілька століть освоєння значних територій, аби ситуація почала змінюватися. Ці зміни почалися після 4300 р. до н.е. на схід від

¹ Crnoba A.N. Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organisation..., p.141-142.

² Ibid., p. 145.

³ Chapman J. The Vinča culture of south-east Europe: Studies in chronology, economy and society..., p. 487-512.

⁴ Lazarovici Gh., Nica M. Chalcoliticul Balcanu-Antolian // Cultura Vinča în România. – Timișoara, 1991. – P. 5-17.; Lazarovici Gh. Despre fazele A1 ale Grupelor Ariușd și Cucuteni // Anghvstia. – Arheologie. – 2010. – T. 14. – P. 27-108.

Дністра, особливо у буго-дніпровському межи-річчі. Якщо між Дністром та Південним Бугом для цього часу ми маємо два-три пункти площею від 10 до 40 га, то далі на схід з'являються центри площею у 100-150 га – Веселий Кут, Миропілля, Трипілля, Вільховець-II. Їх розподіл по території межиріччя та супровід поселеннями менших розмірів указує на існування кількох рівнозначних суспільних підрозділів у межах поширення локального культового комплексу Пеньожковець-Щербанівка.

У визначенні чисельності мешканців подібних центрів, а відтак у їх подальшій інтерпретації є певні проблеми. З появою сучасних високоточних планів поселень трипільської культури біля с. Майданецького та Небелівки, які належать до більш пізнього часу (4000-3700 рр. до н.е.) установлено, що щільність забудови поселень-гігантів могла істотно різнитися,¹ і в кожному випадку її бажано встановлювати на підставі магнітної зйомки. За нашими підрахунками щільність забудови в Небелівці складала до 5,4 житла/га, а в Майданецькому – 14,8 (площа поселень відповідно 238 та 200 га).

Таким чином, на 150 га поселення типу Веселого Кута могло припадати від 810 до 2200 будівель. Рахуючи від 5 до 7 мешканців на житло, матимемо показники від 4050-5670 до 11000-15400 мешканців. Ураховуючи наявність синхронних поселень в оточенні, подібне поселення могло бути як племінним центром, подібним до виявлених у культурних комплексах Вінча, так і чимось іншим. Адже у випадку максимальної чисельності населення на подібному поселенні та навколо нього було сконцентровано колектив, який за демографічними показниками міг відповідати кільком племінним структурам.

Особливе місце посідає суспільна структура культурного комплексу Лендель та його сусідів (лінійно-штрихованого посуду, Рьоссен), де значні за розмірами поселення для періоду 5000-4500 рр. до н.е. невідомі. Натомість для цих регіонів характерним є спорудження культових комплексів-ронделів, різниця розмірів яких (від 30 до 400

м) теж відображає певну ієрархію. На цю думку наводять особливості розташування ронделів та їх розміри у окремих регіонах. Особливо великі ронделі, так само, як і поселення – племінні центри могли бути центрами племінних об'єднань, для яких на певному етапі не була актуальною ні економічна, ні військова функція великих поселень. Головним об'єднувальним фактором була релігійна спільність, колективне проведення найбільш значущих церемоній – вірогідно, календарного циклу.

У прикордонних регіонах складалася ситуація, де внаслідок поєднання певних різних традицій культові споруди-ронделі стали складовою частиною великих поселень, як у випадку з Чесгалом-Оборін. На думку дослідників цього поселення, оточений ровами тель у згаданому випадку відігравав роль сакрального комплексу (храму ?) для мешканців поселення навколо нього. У одному з горизонтів на ньому було споруджено велику (за мірками цього поселення) будівлю, яка могла виконувати функцію храму².

Для культурних комплексів Середній Стіг та Києво-Черкаського типовим було збереження архаїчної системи розселення у вигляді невеликих поселень та тимчасових стоянок, розосередження населення на значній території. У випадку з культурним комплексом Середній Стіг Н. С. Котова припускає наявність двох великих родів та двох менш значних, кожен із яких мав власні традиції у поховальному обряді (орієнтація небіжчиків), значимість родів визначено на підставі кількості поховань із певною орієнтацією³. Можливо, такі висновки виглядають надто прямолинійними, оскільки значною мірою залежать від нагромадження джерел – у розгляданому випадку досліджених поховальних комплексів.

Більш детальні відомості стосовно суспільних структур давнього населення отримано по матеріалах могильників та окремих поховань. Витрати на поховальні споруди, дари дають більш різноманітну картину, ніж розкопування жител. Однак ця інформація представлена досить нерівномірно, таким чином складно отримати повну картину.

Найбільш виразними і масовими є матеріали поховань культурних комплексів Варна та Коджадермен-Караново-Гумельниця. Вони неодноразово ставали предметом досліджень, висновки яких часом до певної міри суперечать одне одному. Одні дослідники наполягають на відображенні у багатстві інвентарю поховань суспільної не-

¹ Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю., Чабанюк В. В., Рассман К., Гаусс Р., Петерс Д., Лютц Ф. Широкомасштабная геомагнитная съемка в Майданецком: современные технические решения в изучении трипольских мегапоселений / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Видейко, В.В.Чабанюк, К. Рассман, Р. Гаусс, Д. Петерс, Ф. Лютц // *Stratum Plus*. – 2012. – № 2. – С. 265-286; Chapman J, Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / J. Chapman, M. Videiko, D. Hale, B. Gaydarska, N. Burdo, K. Rassmann, C.Mischka, J. Müller, A. Korvin-Piotrovskiy, V. Kruts // *European Journal of Archaeology*. – 2014. – Vol. 17(3). – P. 369-406.

²Raczky P., Anders A. Social dimensions of the Late Neolithic settlement of Polgár-Czöszhalom (Eastern Hungary) / P. Raczky, A. Anders // ed. D. Gabler. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 2006. – T. LVII. – P. 17-33.

³ Котова Н.С. Ранний энеолит степного Приднепровья и Приазовья..., с. 150.

рівності. Інші ж наголошують виключно на символічному значенні поховальних дарів, якими б багатими вони не були¹. Останній напрям, поширений у так званій пост-процесуальній археології, вже давно викликав низку заперечень та критику, автори якої не відкидають символику поховального інвентарю, але звертають увагу на інші його аспекти².

Стало зрозуміло, що у випадку з Варненським некрополем дослідники мають справу із похованнями еліти давнього суспільства. З 294 досліджених поховань золоті вироби виявлені у 61 (усього понад 3000 виробів загальною вагою близько 6 кг), а мідні вироби – у 82 похованнях (усього 160 виробів), при цьому мідь в усіх випадках супроводжувала золото. Крім того, виявлено численний інвентар, виготовлений з престижних черепашок *Spondylus* (понад 1100 виробів), кременю, каменю та інших речей. У 43 похованнях кісток не виявлено, деякі дослідники схильні розглядати їх як символічні – «кенотафи». Однак та обставина, що глибина ям для поховань (2-3м) може бути також причиною зникнення людських решток під дією природних факторів, не дозволяє прийняти подібний висновок без додаткових досліджень. Найбагатшими виявилися чоловічі поховання, вони також містили зброю та вироби, які трактували як «скіпетри»³. Нині цю пам'ятку датують відносно коротким періодом між 4560-4450 рр. до н.е.⁴.

З приводу інтерпретації некрополя в цілому думки різнилися. Болгарські дослідники – Г. Тодорова, І. Іванов спочатку уважали, що він свідчить про існування в цей період держави⁵. На думку К. Ренфрю, рівень суспільства, яке залишило Варненський некрополь, має відповідати

вождівству⁶. На той час у згаданому регіоні ще не були відомі поселенські пам'ятки масштабу, який міг би відповідати рівню Варненського некрополя, тому подібні визначення були зустрінуті досить скептично. Тепер, коли відомо про існування вже в першій половині V тис. до н.е. складних і густонаселених поселенських структур, наявність ієрархії поселень, висновки зроблені свого часу К. Ренфрю, не виглядають такими уже невірогідними.

Використавши численні ізотопні AMS дати, дослідники спробували виділити в межах Варненського некрополя окремі хронологічні групи, аби спробувати виділити одночасні багаті та бідні поховання. На їхню думку, це можливо зробити з точністю до 50 років, а існування в одному горизонті поховань різних за статком осіб може бути інтерпретоване як наявність відносин типу патрон-клієнт⁷.

Тривалий час Варненський некрополь із його надзвичайно багатими похованнями залишався унікальним явищем, яке складно було порівнювати з нечисленими відомими поховальними комплексами Південно-Східної Європи. Після дослідження могильника Дуранкулак, у якому досліджено понад 1000 поховань⁸, з'явилася унікальна можливість для порівняльного аналізу. Одне з найбільш цікавих, на нашу думку, досліджень матеріалів із могильника Дуранкулак було виконане А. Уіндлером, Р. Тілі та Й. Мюллером. Дослідники запропонували використати для вивчення майнового та вірогідного суспільного розшарування громади, якій належав некрополь, так званий «коефіцієнт Джіні» (статистичний показник, призначений для вивчення ступеня соціального розшарування суспільства стосовно певної ознаки) та «криву Лоренца»⁹. У поєднанні ці методи застосовують саме для виявлення рівня розшарування по нагромадженню багатству.

Для могильника Дуранкулак, у якому археологами виділено 4 фази існування (дві перші – пов'язані з культурним комплексом Хаманджия, решта – з культурним комплексом Варна) було встановлено, що за статистичними даними було два періоди найбільшого розшарування: на етапі Хаманджия I та II (коефіцієнт 70,4) і на заключному етапі існування некрополя, етапі Варна II

¹ Chapman J. Social inequality on Bulgarian tells and the Varna problem / J. Chapman // ed. R. Samson. – The Social Archaeology of Houses. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990. – P. 49-98.

² Watson R.A. Oszymandias, King if Kings: Postprocessual Radical Archaeology as Critique / Watson R.A. // American Antiquity, 1990. – Vol. 55. – 4. – P. 673-689.

³ Ivanov I. Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna / I. Ivanov // Fol. A., Lichardus J. (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold. Moderne-Galerie des Saarlands-Museum. – Saarbrücken: Krüger, 1988. – S. 49-78; Ivanov I., Avramova M. Varna Necropolis. The Dawn of European Civilization / I. Ivanov, M. Avramova. – Sofia: Agatò, 2000. – 55 p.

⁴ Higham T., Chapman J., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N., Yordanov Y., Dimitrova B. New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications / T. Higham, J. Chapman, V. Slavchev, B. Gaydarska, N. Honch, Y. Yordanov, B. Dimitrova // Antiquity. – 2007. – Vol. 81. – P. 652.

⁵ Ivanov I. Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna..., s. 75.

⁶ Renfrew C. Varna and the social context of early metallurgy / C. Renfrew // Antiquity. – 1978. – Vol. 52. – P. 199-203.

⁷ Higham T., Chapman J., Slavchev V., Gaydarska B., Honch N., Yordanov Y., Dimitrova B. New perspectives on the Varna cemetery..., p. 651-652.

⁸ Todorova H. (ed.) Durankulak, Die prähistorischen Gräberfelder. – Sofia, 2002. – Band I-II.

⁹ Windler A., Thiele R., Müller J. Increasing inequality in Chalcolithic Southeast Europe: the case of Durankulak / A. Windler, R. Thiele, J. Müller // Journal of Archaeological Science. – 2013. – Vol. 40. – P. 204-210.

(72). У той же час найменшим було розшарування на етапі Вірна I (65)¹. Дослідники звернули увагу на різницю у джерелах «багатства» поховань на різних етапах існування некрополя. На початковому одним із головних чинників була різниця у знахідках кісток тварин, тобто наявність м'яса серед поховальних дарів, яка впливала на оцінку «заможності». У випадку з пізнім етапом існування могильника різниця базувалася на наявності/відсутності або кількості металевих виробів серед поховального інвентарю. Разом із тим у період найменшого розшарування (етап Варна I) більшість членів колективу, якщо судити з поховальних дарів, мала доступ до мідних виробів. Тобто наприкінці свого існування громада, яка залишила могильник Дуранкулак, була більш суспільно розділеною, ніж перед тим.

Саме в наростанні суспільної нерівності дослідники вбачають найвагомішу причину занепаду даних громад, а не напади «курганних народів» або кліматичні зміни².

Порівняльний аналіз суспільних структур за матеріалами могильників культурних комплексів Варна та Лендель показав, на думку дослідників, що у них є багато спільного у ієрархії суспільства, однак матеріальне вираження цих показників може різнитися. Так, у культурному комплексі Лендель у заупокійних дарах велику вагу мала кількість та різноманітність посуду. Важливим також є спостереження стосовно того, що в обох випадках високий статус було закріплено за представниками певної частини населення незалежно від їх віку та статі. Разом із тим найвищий суспільний статус в обох випадках мали дорослі чоловіки³.

Таким чином можемо констатувати, що нині спостерігається певна відповідність у соціальних реконструкціях на підставі матеріалів поховальних пам'яток та поселень. І там і там ми бачимо відображення ієрархічної, ускладненої порівняно з попереднім періодом, суспільної організації, в якій представники окремих підрозділів займають позиції, що дозволяють їм нагромаджувати багатства. Наявність в межах окремих культурних комплексів (Вінча, Варна, Кукутень-Трипілля та ін.) одразу багатьох «центрів влади», маркерами яких є великі поселення із кількатисячними громадами може бути свідченням про формування не лише простих, а й складних вождівств. Аналіз ситуації по різних регіонах вказує на нерівномірність суспільного розвитку: у той час, як у Південно-Східній та частково Центральній Європі

ми можемо реконструювати складні політичні утворення типу вождівств, зокрема з політичними центрами протоміського типу, на периферії спостерігається широкий спектр утворень – від племінних до родових соціальних організмів. Однак на тлі зростання демографічного потенціалу цілком логічним є поступове ускладнення суспільно-потестарних структур.

4.2.6. Знакові системи

Результати нових досліджень, археологічні відкриття, зроблені на Балканах, в ареалі поширення найдавніших хліборобських культур Європи, свідчать про існування місцевого різновиду сакральної писемності в середовищі таких культур, як Вінча, Коджадермен-Караново-Гумельниця, Діміні та ін. не пізніше другої половини VI – в V тис. до н. е.⁴. Важливим є визначення місця в розвитку цього явища носіїв трипільської культури, на прикладі матеріалів якої ми також можемо спостерігати процеси зародження праісторичних знакових систем та давньої писемності.

Зв'язок знакових систем Трипілля з аналогічними традиціями цивілізації Старої Європи, особливо на ранньому етапі, був досить значним. Тому важливо показати, як насправді виглядають дрібні елементи орнаментативної керамічних виробів трипільської культури, знаки, що на них зустрічаються, їх зв'язки між собою, принципи їх монтажу в блоки. Це дасть наразі змогу провести в майбутньому детальне порівняння та зіставлення знакових систем трипільсько-кукутенських поселень зі знаками піктографічної писемності Шумеру та лінійними знаками VI-V тис. до н.е., які походять із Балканського півострова.

Ураховуючи походження трипільської культури, цілком логічно шукати серед її матеріалів, починаючи з раннього етапу, знаки, схожі на ті, що були поширені в неолітичних культурах Балкан та Центральної Європи.

Трипільська кераміка, пластика зберегли численні зображення – орнаментальні композиції, знаки, символи. Поза всякими сумнівами, вони містять важливу для їх творців інформацію. Тому виникає бажання спробувати її зрозуміти, дешифрувати, відкрити ще одне джерело відомостей про давню цивілізацію. Уже на кераміці раннього періоду трипільської культури можна побачити низку знаків, які можуть бути виокремлені з орнаментативних композицій, так і поза ними. Знаки нано-

¹ Ibid., p.207, fig. 4.

² Ibid., p. 208.

³ Zalai-Gaál I. Das «Prähistorische Modell Von Varna» Und Die Fragen Der Sozialstruktur Der Lengyel-Kultur / I. Zalai-Gaál // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 2002. – 53. – S. 294-295.

⁴ Haarman H. The Challenge of the Abstract Mind: Symbols, Signs and Notational Systems in European Prehistory / H. Haarman // Signs of Civilization. – International Symposium on the Neolithic Symbol System of Southern Europe. – Exhibition catalogue. – Novi Sad, 2004. – P. 14.

сили за допомогою заглиблених (врізних) ліній, іноді вони намальовані фарбою. Ураховуючи, що заглиблені лінії, як правило, заповнювали білою пастою, а простір між ними фарбували вохрою в червоний колір, тло могло бути чорним, певне значення могла мати кольорова гама символів. Її складові – три кольори: червоний, білий, чорний. Традиція використання кольору при нанесенні знаків та орнаментальних композицій набула ще більшого поширення з появою на етапі VI справжнього мальованого посуду.

Одним із найулюбленіших місць для знаків на керамічному посуді є верхня частина ручок покришок, денця посудин, медальйони, включені в орнаментальні композиції. Як правило, це прості фігури – хрест, коло; останнє буває розділене лініями на овали тощо.

Певні знаки можуть бути центрами, які іншими елементами пов'язані в динамічні орнаментальні композиції. Так, знак кола в різних варіаціях його заповнення є одним із двох-чотирьох вузлових елементів на горщиках, вазах, фруктовницях та грушоподібних посудинах.

Особливо слід виділити знаки, розміщені поза орнаментами. Їх кількість невелика. Це переважно хрести та хрестоподібні композиції з груп паралельних рисок на денцях посудин.

Вирізняється своєю складністю окреме зображення на придонній частині горщика з поселення Бернашівка (розкопки В.Г. Збеновича): перевернута трапеція, від лівого кута якої відходить із нахилом уліво коротка лінія, далі – дві паралельні, біля правого кута зображено нахилений V-подібний знак. Воно розміщене поза орнаментальною композицією, нижче подвійної прокресленої лінії, яка відділяє від неї придонну частину посудини. Описане вище зображення, можливо, є лігатурою з чотирьох простих знаків. За принципом побудови воно нагадує лігатури зі знаків культури Вінча¹.

На антропоморфній статуетці з поселення Русешть Ной Іб (Республіка Молдова, розкопки В.І. Маркевича) у верхній частині зображено лігатуру зі знаків, що являють собою різного роду "гребінь" та групи ліній².

На поселеннях Прекукутень виявлено фрагменти кераміки, пластику та глиняні таблички з окремими знаками або групами знаків, зокрема лінійними, які подібні до знаків культури Вінча. Групи знаків та окремі знаки є на кераміці з поселення Траян Дялул-Віей (фаза Прекукутень І).

Найбільша лінійна група знаків виявлена на піддоні фруктовниці з поселення Тирпешть III³.

Зображення на статуетках раннього етапу з території Молдови та України найповніше було враховане свого часу А.П. Погожевою. Вона виділила близько 56 "видів орнаменту" (фактично, знаків), а також проаналізувала систему їх розміщення та взаємну кореляцію⁴. Серед цих знаків зустрічаємо ті самі, що й на посуді – спіралі, кола, хрести, зірка, свастики, а також притаманні лише антропоморфній пластичці. Дуже популярним знаком, який зустрічається на статуетках раннього етапу трипільської культури, був розділений усередині на чотири частини ромб. Його розміщували як на животі, так і на грудях, спині, задній частині статуеток.

На статуетках культури Прекукутень - Трипілья А (Тирпешть III, Лука-Врублєвська) зафіксовано знак у вигляді прямокутника з розміщеними в ньому 1–2 лініями, паралельними довгій стороні прямокутника⁵. Більш давні зображення цього знака відомі на посуді культури лінійно-стрічкової кераміки.

Той факт, що частина знаків є спільною для кераміки та пластики, може розглядатися як свідчення їх універсального характеру. Ідентичними є правила монтажу знаків на цих категоріях виробів. Майже повністю відсутні лінійно розташовані групи знаків, за винятком найдавніших зразків кераміки з фази Прекукутень І. Складається враження, що упродовж раннього етапу Трипілья – Прекукутень навички лінійного використання знаків було втрачено, а самі знаки, загальне число яких становить близько 70–80, використовувалися переважно як елементи орнаментальних композицій.

На етапі Трипілья VI-Кукутень А набуває поширення мальована кераміка. Однак усе ще зберігається традиція прикрашання посуду заглибленим орнаментом. Саме на цій категорії виробів продовжують зустрічатися знаки, характерні для початкового етапу розвитку трипільської культури. Це насамперед хрестоподібні композиції на ручках покришок. Елементи композицій на стінках посудин виділити доволі складно. Тут можна знайти ромби, овали, групи рисок – вертикальних і горизонтальних, кола, спіралі тощо. З'являються зображення місячних серпиків. Так само частина цих символів виступає вузловими елементами орнаментальних композицій.

Можна простежити подібні елементи в орнаменталі на мальованому та заглибленому посуді,

¹ Winn M. M. Shan Pre-writing in South-Eastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture 4000 BC / M. M. Shan Winn. – Calgary; Alberta: Western Publishers, 1981. – 118 p.

² Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е. К. Черныш // Энеолит СССР – М., 1982. – Табл. 56. – 11.

³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии..., табл. 56. – 3; 7; табл. 83. – 13, 18-20.

⁴ Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья / А.П. Погожева. – Новосибирск, 1983. – Табл. 7-12.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... – Табл. 56. – 3, 6.

отже, відбулося поступове перенесення давньої традиції нанесення знаків на новий технологічний рівень. Для цього процесу характерна стилізація, хоча є випадки досить докладного відтворення старих знаків у техніці розпису.

Знаки могли стати основою для створення композицій з певним смисловим навантаженням. Реконструкції подібних речей є дискусійними, однак демонструють вірогідність існування подібного явища. Яскравим прикладом є праця В.П. Цибескова, в якій розглянуто місячний та числовий код, який могло використовувати населення культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля. Дослідивши орнаментований керамічний столик, він зробив підрахунки елементів композиції – заглибин, яких виявилось 96 і зіставив це число з часом визрівання злаків – пшениці та ячменю, при цьому підрахунок днів мали вестис за фазами Місяця¹. Підрахунок днів, уважає дослідник, здійснювався за фазами місяця, як символу вічного руху².

З поширенням трипільської культури на Схід на етапі ВІ, а особливо ВІ-ВІІ, прискорився процес формування локальних варіантів Трипілля. При цьому архайчні способи нанесення орнаментів, а також старі символи найповніше збереглися саме у віддалених на схід регіонах поширення культури.

Водночас фінал етапу ВІ-ІІ – початок етапу ВІІ, тобто час між 4300-4200 рр. до н.е. можна розглядати як переломну межу у розвитку знакових систем Трипілля-Кукутень. Після розповсюдження технологій виготовлення мальованого посуду від Прикарпаття до Дніпра відбувається активізація знакотворчої діяльності, яка привела до збільшення числа вживаних знаків у кілька разів.

4.3. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Для періоду між 5000 і 4200 рр. до н.е. за даними археології для Південно-Східної та Центральної Європи на перший план остаточно виходять значні за розмірами (і, в умовах поширення відтворювального господарства – більш чисельні) територіальні спільності, представлені археологічними культурами-культурними комплексами. Ця тенденція мала розвиток упродовж попереднього періоду, і нагромаджений потенціал мав неабиякий вплив на етнокультурну ситуацію, що склалася в V тис. до н.е.

4.3.1. «Поява» та «зникнення» культурних комплексів: питання тривалості, причин та характеру трансформацій

Ми вже неодноразово торкалися проблеми формування різних культурних комплексів на підставі даних археології. Результатом виділення культур та розроблення їх періодизації та хронології є отримання даних про часові параметри процесів культурогенезу – від «народження» до «зникнення». При порівнянні цих даних по цілому ряду культурних комплексів виникає можливість порівняти також і динаміку цих процесів.

Таблиця 4.1. Датування та тривалість існування культурних комплексів у Центральній та Південно-Східній Європі між 5000-4200 рр. до н.е. (Включено всі комплекси, які існували в розглядаєний проміжок часу)

Культурний комплекс	Датування, р. до н.е.	Загальний час існування, років
Сескло	6850-4400	2450
Діміні	5000/4800-4400	600-400
КГК	4700-3950	750
Варна	4400-4100	300
Прекукутень-Кукутень	5300-4700/5050-4500	600-550
Кукутень А-Трипілля ВІ	4600/4500-4300/4200	300-400
Вінча	5400/5200-4500/4200	1000/1200-700/900
Лендель	4800-4000	800
Рьоссен	4750-4400	350
СТК	5000-4500	500
Малицька	5000-3600	1400
КЛВМК	4400-3600	800
Тиса	4900-4500/4400	500-600
Тисаполгар	4500/4400-4000	500-400
Хаманджія	5250/5200-4550/4500	700
стогівський	5000-4300	700

Ми порівняли час існування культурних комплексів, які існували у розглядуваний нами період, включно з тими, історія яких розпочинається до 5000 р. до н.е. та завершується після 4200 рр. до н.е.

Якщо не брати до уваги феноменальну довготривалість культурного комплексу Діміні та виділити розділити на два періоди культурні комплекси Прекукутень-Трипілля А та Кукутень А-

¹ Цибесков В. П. Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. – 1984. – Вип. 47. – С. 19.

² Там же. – С. 16.

Трипілля VI, то середня тривалість археологічних культур з цього списку складатиме 640-660 років. При цьому тривалість більшості культурних комплексів коливається у діапазоні від 400 до 700 років і лише в одному випадку (культурний комплекс Рьоссен) менша за 400 років (350).

При всій приблизності визначення тривалості існування культурних комплексів ізотопним методом можна припустити, що ці показники можуть відбивати певну об'єктивну ситуацію. Інша справа, з чим вона пов'язана – з специфікою дослідницького процесу або закономірностям у функціонування культурних феноменів.

Навіть подібний побіжний аналіз показує аномальність тривалості існування культурних комплексів, в інтервалі 2000 років, як у випадку з Сесклом або Прекукутень-Кукутень-Трипілля. Ситуація може бути пояснена тим, що дослідники в силу певних причин вибудовували послідовність із пов'язаних між собою (через походження, тісні зв'язки тощо, належність до одного культурно-господарського типу) культурних комплексів, яка відображає історію етнокультурних процесів. Логічно було б «умонтувати» у подібну послідовність також більш ранні та наступні культурні комплекси, що можна розглядати як відтворення певних процесів упродовж кількох тисячоліть.

Оскільки більшість культурних комплексів археологами розділено на окремі фази існування (або «розвитку»), то цікаво порівняти їх тривалість. Для включення до таблиці 1 культурних комплексів можна становити від 100-150 до 200-300 років, найчастіше це близько 200 років.

Самі фази було виділено на підставі типології керамічного посуду, послідовність – на підставі стратиграфічних досліджень, а тривалість – на підставі ізотопного датування. З одного боку, подібна тривалість фаз відповідає сучасним можливостям ізотопного датування, з другого – вірогідно, є відображенням тривалості певних процесів, яка може бути визначена іншими чинниками. Одним із них міг бути ритуал, пов'язаний із залишенням/оновленням поселень, який супроводжували в певних випадках спаленням споруд. Можливо, у подібні моменти могли вносити певні зміни у символіку, яку використовували, зокрема і для зображень на керамічному посуді та статуєтках. Ця категорія змін не відображала зміни населення і не може бути розглянута в ролі індикатора етнічних змін.

4.3.2. Історико-культурні області, культурні комплекси та їх етнічний аспект

У класифікації етнокультурних спільностей за даними археологічних досліджень доцільно встановити їх певну ієрархію. Найвищим щаблем у розгляданому випадку буде історико-культурна область, яка включатиме ряд культурних comple-

ксів, які за свідченнями археології мають спільне походження, носії яких належать до близьких культурно-господарських типів і мають матеріальну культуру, символічний аспект якої є певним індикатором для визначення належності. Наступним можна вважати історико-культурні комплекси, далі йдуть локально-хронологічні варіанти. Під час дослідження слід також урахувувати такі показники культурних комплексів та їх варіантів, як територія, кількість поселень (і відповідний демографічний потенціал), оскільки на практиці виділення археологічних культур, які в більшості випадків стають відповідниками культурних комплексів, може бути проблематичним. При подібному підході, на нашу думку, можна отримати більш виражені реконструкції етнокультурних ситуацій.

У період між 5000-4200 рр. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі можна виділити дві значні історико-культурні області – південну та північну. Вони склалися ще у VI тис. до н.е. в процесі поширення відтворювального господарства, кожна з них представлена цілою низкою культурних комплексів. На межі з ними, починаючи з Подніпров'я, формується третя історико-культурна область – східна. У межах історико-культурних областей спостерігається подібність у матеріальній та духовній культурі, яка може бути пояснена спільністю походження та належністю до близьких культурно-господарських типів.

Культурний комплекс має певну структуру, базовою одиницею якого може бути окрема будівля, що являє собою домогосподарство. Кілька домогосподарств відповідають лінійці, далі йде рівень поселення. Певна кількість поселень презентує культурний комплекс на певній території у певний час. В межах культурних комплексів, як правило таких, що охоплюють значну територію (приміром, Прекукутень-Кукутень-Трипілля, Вінча тощо) за певними особливостями матеріальної культури (найчастіше – це керамічний посуд, пластика) можуть бути виділені локальні варіанти. У попередньому розділі на цьому матеріалі було запропоновано реконструкцію суспільних структур до рівня плем'я – вождівство включно.

Південна історико-культурна область на початку V тис. до н.е. включає такі основні культурні комплекси, як Вінча, Хаманджия, Коджадермен-Караново-Гумельница, Варна, Прекукутень-Кукутень-Трипілля.

Північна історико-культурна область на початку V тис. до н.е. охоплює культурні комплекси, які сформувалися на основі культурного комплексу КЛСК, поширеного тут у VI тис. до н.е.: Лендель, Рьоссен, накольчастої кераміки, пізньострічкової кераміки, малицьку. Крім того на межі південного та північної областей існують культурні комплекси Тиса (або ж Тиса-Херпай-Чесгалом) та Тисаполгар.

Східна історико-культурна область між 5000-4300 рр. до н.е. включає культурні комплекси киево-черкаської, середньостогівської, азово-дніпровської культур.

Етнокультурна ситуація в кожній з областей була стабільною лише упродовж обмеженого часу і почала змінюватись в період 4500-4400 рр. до н.е. У багатьох випадках вона завершилася формуванням нових культурних комплексів.

За археологічними матеріалами у період між 5000-4200 рр. до н.е. зроблено низку спостережень, які можуть бути використані для реконструкції етнічних процесів. Так, археологами виділено ряд культурних комплексів та їх локальних варіантів, які можна співвідносити з певними групами населення, зафіксовано факти їх взаємодії, які мали відображення у знахідках та матеріальній культурі. Особливо інтенсивною ця взаємодія помітна на прикордонні, а також там, де проходили шляхи далекого обміну виробами, сировиною та сіллу.

Переміщення населення в межах південної та північної історико-культурних областей мала обмежений характер, про що свідчить стронцієвий аналіз решток з поховань. Виявилося, що в період між 5500-3500 рр. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі співвідношення кількості прийдшого населення відносно того, яке постійно проживало на певній території перебувало в межах 23-25%¹. Тобто можна дійти висновку, що у цей період не спостерігалось значного переміщення груп населення, масових міграцій. Таким чином, цей фактор не може бути універсальним поясненням усіх випадків змін у матеріальній культурі.

Зафіксовано також появу та зникнення окремих культурних комплексів, або їх трансформацію. Ця інформація може мати різну інтерпретацію, одним із можливих напрямків є розгляд указаних процесів та явищ з точки зору етнокультурної історії.

Близько 5000 р. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі, на думку дослідників, виникають одразу кілька культурних комплексів: Діміні, накольчастої кераміки, малицький, Прекукутень-Трипілля А, середньостогівський. Близько 4800-4750 ще два: Лендель та Рьоссен. Між переліченими комплексами існує певна різниця у обставинах виникнення та компонентах, адже в усіх випадках відзначено зв'язок із кількома культурними комплексами, які існували в цей період.

Культурні комплекси малицький, Лендель, Рьоссен, накольчастої кераміки пов'язують із

КЛІСК². Територіально вони перекривають ареал поширення останньої у другій половині VI тис. до н.е. Таким чином ми можемо розглядати їх у ролі чотирьох етнокультурних утворень, які мають спільне походження, водночас і певну специфіку зумовлену процесами культурогенезу, які мали місце близько 5000-4800 рр. до н.е. Три з них – малицький, Рьоссен та накольчастої кераміки – при цьому досить помітно відрізняються від культурного комплексу Лендель за набором керамічних виробів – у останньому випадку поширений мальований посуд, який майже відсутній у перших трьох. Ця ситуація подібна до тієї, яка склалася у випадку з культурним комплексом Прекукутень-Кукутень-Трипілля (див. підрозділ 4.4.3).

В умовах зростання чисельності населення формуються групи, які могли бути самодостатніми у процесі відтворення населення. Для підкреслення своєї окремішності формується відмінна символічна система, яка дістає відображення у матеріальній культурі, деяких особливостях ритуалів. Так, в усіх зазначених вище культурних комплексах відомі святилища-ронделі, однак лише для культурного комплексу Лендель типовим є широке застосування у ритуалах антропоморфної пластики. Статуетки хоча і відомі в інших культурних комплексах, однак їх там виявлено значно менше.

Таким чином ми бачимо, що до питання етнічної інтерпретації кожного культурного комплексу слід підходити конкретно, з врахуванням усіх деталей та наявної інформації, різноманіття позицій дослідників-археологів, що пов'язано з таким обсягом систематизації даних, який перевищує можливості нашого дослідження. З цієї причини ми зупинимося на кількох прикладах вирішення згаданої проблеми.

4.3.3. Культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипілля та питання його етнокультурної інтерпретації

Ранній період в історії культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля розпочинається в останній чверті VI тис. до н.е., коли трипільці

¹ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility..., p. 11-12, tab.3.

² Lenneis E. Die Stichbandkeramik und ihre Beziehung zu Lengyel-Kultur / E. Lenneis // Hrsg. B. Chropovský. – Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-9. November 1984. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Nitra. – Nitra, 1986. – S.163-168; Binsteiner A. Die Lagerstätten und der Abbau bayerischer Jura-Hornsteine sowie deren Distribution im Neolithikum Mittel- und Osteuropas / A. Binsteiner // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. – 2005. – Bd. 52. – S. 43-155; Erhardt J. Rössener Kultur / J. Erhardt // Hrsg. H.-J. Beier, R. Einicke. – Das Neolithikum im Mittel- und Oberrhein-Gebiet. – Wilkau-Haßlau, 1996. – S.76-77.

з'являються на теренах Карпато-Подністров'я. Процес його формування порівняно детально вивчений археологами з Румунії, Молдови та України¹. Усього відомо понад 300 поселень раннього періоду, причому найдавніші матеріали виявлено як на захід, так і на схід від Карпат².

За результатами вивчення особливостей кераміки, пластики, типів жител з кількох найдавніших поселень (фаз Прекукутені I та Прекукутені II) дослідники дійшли висновку, що культурний комплекс Прекукутені-Трипілля А сформувалася у результаті взаємодії кількох етносоціальних організмів доби неоліту, які входили як до південної так північної історико-культурних областей. З південної – культурні комплекси Боян, Вінча, Хаманджия, Криш, із північної – КЛСК, з якою у свою чергу, також частково пов'язують комплекс культури Боян³.

З перелічених вище культурних комплексів на схід від Карпат археологічно зафіксовано лише два з них – Криш та КЛСК. Таким чином, якщо вважати, що територія формування знаходилася у передгір'ях Карпат, то впливи решти культурних комплексів слід розглядати, як опосередковані, за винятком комплексу культури Боян. Він досить виразно вирізняється на тлі інших компонентів, хоча статистично знахідки на поселеннях посуду з декором, що відповідає традиціями цього культурного комплексу (типу «вовчий зуб» та «шахівниця») знаходяться у межах 3-10%, що допускає міграцію його носіїв. Якщо ж мати на увазі гіпотезу про формування Прекукутені I-II у Трансільванії⁴, то потреба в міграції відпадає.

Тривалий час уважали, що основою для формування культурного комплексу Прекукутені-Трипілля А була буго-дністровська культура⁵. Аргументацію В.М. Даниленка та прибічників буго-дністровської підоснови Прекукутені-Трипілля свого часу було достатньо детально і

обгрунтовано спростовано В. Г. Збеневичем⁶, а, головне, результатами розкопок на Дністрі та Південному Бузі, ізотопним датуванням поселень⁷. Адже на Південному Бузі, де нібито мала відбуватися генеза раннього Трипілля, з'являються лише поселення, віднесені до заключної фази Прекукутені III, а найдавніші сконцентровані на заході, де взагалі відсутні пам'ятки буго-дністровської культури.

На сьогоднішній день найбільш обгрунтованою є гіпотеза про генезу культурного комплексу Прекукутені-Трипілля А на багатокомпонентній основі з участю культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Криш, Вінча, Хаманджия. Щодо локалізації формаційних процесів, то сьогодні панує думка С. Марінеску-Билку щодо районів південно-східної Трансільванії та Прикарпатської Молдови. Прекукутенсько-трипільська спільність проіснувала приблизно до 4700-4600 рр. до н.е., за цей час її поселення поширилися від Прикарпаття на захід до межиріччя Південного Бугу та Дніпра. У цей період на цьому просторі зафіксовано досить одноманітний керамічний комплекс та антропоморфну пластику, що може бути свідченням певної культурної спільності та вірогідної належності до однієї етнічної спільноти (умовно назовемо «прекукутенсько-трипільською»).

За чисельністю населення, що стоїть за кількома сотнями поселень з врахуванням їх локалізації могло стояти від двох до п'яти племенних утворень, деякі могли мати власні центри (Гура-Кайнарулуй та Могильна III). Близько 4700-4600 рр. у матеріальній культурі цих груп населення можемо бачити деякі риси, які наявні у матеріалах пов'язаної з ними походженням спільності Кукутені А-Трипілля VI (за Н.Б. Бурдо – «етногенетичної області Трипілля-Кукутені»⁸). У керамічному комплексі нової спільноти поширюється мальований посуд, який стає яскравою рисою культури упродовж наступного часу. У ролі джерел цих інновацій нині розглядають культурні комплекси Коджадермен-Караново-Гумельниця, Тисаполгар, Петрешть та Фоєнь⁹.

Про те, що цей процес відбувався за умов зростання чисельності населення, свідчить висока концентрація поселень між Карпатами та Пру-

¹ Marinescu – Bilcu S. Cultura Precucuteni pe Teritoriul Romaniei / S.Marinescu – Bilcu. – Bucuresti, 1974. – P. 125 – 126; Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г.Збеневич. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 5-12.

² Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины..., с.181, рис.85; Garvăn D. Contribuții la cunoașterea culturii Precucuteni / D.Garvăn. – Piatra Neamt, 2013. – P. 83-84.

³ Бурдо Н.Б. Походження трипільської культури / Н.Б. Бурдо // М.Ю. Видейко (ред). Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т.І. – С. 107 -109.

⁴ Dumitrescu VI. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie / VI.Dumitrescu // Studii și cercetări de istorie veche, 1963. – Т. XIV(1-2). – S. 51-74.

⁵ Маркевич В.И. Неолит Молдавии. – Автореферат канд. дис. – Москва, 1968. – С.27 – 28; Даниленко В.Н. Неолит Украины..., с.155-223; Даниленко В.Н. Энеолит Украины / В. Н. Даниленко. – Киев, 1974. – С.10.

⁶ Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры..., с. 47-60.

⁷ Бурдо Н.Б. Походження трипільської культури..., с.107-108.

⁸ Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Этнокультурная модель Триполья-Кукутені / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції "Технології і проблеми культурної Адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту". – Збараж, 2006. – С. 46-48.

⁹ Lazarovici C.- M., Lazarovici G.-C., Turcanu S. Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World..., p. 17-18

том¹ і частково – у Пруто-Дністровському межиріччі. Напруженість ситуації проявилася у «мілітаризації» суспільства – появі великої кількості поселень на природно або штучно укріплених місцях, розповсюдження зброї у вигляді наконечників від стріл та дротиків.

У часі процес припав на період 4600-4400 рр. до н.е., коли відбувалося переформатування та виникнення нових культурних комплексів у Центральній та Південно-Східній Європі – з арени поступово сходять культурні комплекси Вінча, Тиса, Лендель, натомість формується низка нових.

У той самий час у північних районах Середньої Наддністрянщини та на схід, у Побужжі й межиріччі Південного Бугу та Дніпра зафіксовано племінні території населення, що дотримувалося у виготовленні посуду старовинної прекукутенсько-трипільської традиції та, вірогідно, належало до ще одного етногенетичного району. Розвиток аграрної економіки в умовах практично необмежених земельних ресурсів та демографічний вибух стали тут чинниками ускладнення соціальної структури, поряд із общинними поселеннями з'являються великі центри концентрації населення площею до 100-150 га.

Між Карпатами та Дністром після 4500 р. до н.е. починається процес внутрішньої диференціації спільності, зумовлений, вірогідно, попередніми етнополітичними структурами (можливі 3 племені на етапі Прекукутен-Трипілля А) та взаємодією з певними культурними комплексами на заході та півдні. Було виділено верхньодністровську, середньодністровську, бугодністровську етнічні спільності². Таким чином між 4500-4200 рр. до н.е. в межах культурного комплексу Кукутен-Трипілля виділяють кілька локальних груп. У майбутньому кожна з етнографічних груп-спільностей теоретично могла стати родоначальницею нового культурного комплексу.

Досліджуючи ці явища, археологи неодноразово намагалися їх проінтерпретувати. Одним із напрямків стало виділення локальних груп у окремі археологічні культури: так, пам'ятки з прекукутенсько-ранньотрипільськими традиціями

О.В. Цвек свого часу запропонувала називати «східнотрипільською культурою» (СТК), і ця назва побутує вже кілька десятиліть³. Ще далі свого часу пішла Т.Г. Мовша, перейменувавши локальні групи (варіанти) в окремі археологічні культури

ри⁴, однак ця новація не прижилася. З одного боку її

обґрунтування потребувало переосмислення величезного масиву даних, з другого – подібна титанічна праця мала привести до виділення кількох десятків археологічних культур, оскільки кількість виділених дослідниками локальних груп культурного комплексу Кукутен-Трипілля вже давно перевищила сім десятків – і то за приблизними підрахунками і лише для території за схід від Пруту. Останнім часом з'явилися спроби обґрунтувати існування «західнотрипільської археологічної культури», яка мала об'єднати всі групи з мальованим посудом⁵. Однак її виділення не виглядає конструктивним з огляду на специфіку ознак (наявність мальованого посуду), використаних з цією метою. Крім того значна частина «західнотрипільських» пам'яток взагалі знаходиться у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, тобто у східній частині поширення культурного комплексу Кукутен – Трипілля.

Слід зауважити, що культурний комплекс Прекукутен-Кукутен-Трипілля сприймають як більш-менш цілісне явище завдяки наявності спільних рис матеріальної культури. Склад зазначити, що більшість із них мають стосунок до сакральної сфери – символіка, специфічна антропоморфна пластика, рештки споруд, які є наслідком специфічного ритуалу спалення жител та поселень.

Якщо приймати точку зору дослідників про кілька джерел формування культурного комплексу Прекукутен-Трипілля А, то виникає питання, за яких обставин та умов була можливою взаємодія представників різних культурних комплексів. Зрозуміло, що подібна ситуація була можливою за наявності засобів комунікації – мовних, символічних, а також певних традицій подібної взаємодії, адже такі ситуації не були унікальними.

Упродовж наступного періоду, в період виникнення Кукутен-Трипілля, сталися помітні зміни у культурному комплексі при поширенні мальованого посуду, походження якого також можна

¹ Brigand R., Weller O. Neolithic and Chalcolithic settlement patterns in central Moldavia (Romania) / R. Brigand, O. Weller // *Documenta Praehistorica*. – 2013. – Т. XL. – Р. 204-205.

² Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Етнокультурная модель Триполья-Кукутен..., с. 47-48.

³ Цвек О.В. Структура східнотрипільської культури / О.В. Цвек // *Археологія*. – 1999. – № 3. – С. 28-37.

⁴ Мовша Т.Г. Культуры трипольско-кукутенской общности / Т.Г. Мовша // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф.*, Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 146-147; Бурдо Н.Б. К проблеме выделения культур в общности Триполье-Кукутен / Н.Б. Бурдо // *Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы. Дополненное издание)*. – К.: СПб, 2012. – С. 9-13.

⁵ Дяченко О.В. Трипільське населення бугодніпровського межиріччя: просторово-часовий аналіз / О.В. Дяченко. – Автореферат канд. дис... іст. наук. – К.: 2010. – С. 3, 11; Овчинников Е.В. Трипільське населення нижнього Поросья / Е.В. Овчинников. – Автореферат канд. дисс... іст. наук. – К., 2008. – С. 1, 2, 5.

пов'язати з кількома близькими культурними комплексами. Крім того дослідниками відзначено помітні впливи на формуванні інших складових керамічного комплексу, пов'язані з культурами Лендель та Полгар¹. Нижче ми спробуємо розглянути цю тему детальніше.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Основні новації в економіці на початку V тис. до н.е. на теренах Центральної та Південно-Східної Європи торкнулися не стільки систем життєзабезпечення, як галузей нехарчового виробництва, розвитку систем обміну. Потенціал відтворювального господарства, адаптованого до найрізноманітніших локальних умов упродовж попереднього тисячоліття виявився цілком достатнім, аби забезпечити розвиток високоспеціалізованих ремесел. Потреба в обміні виробами та сировиною, як і раніше, стимулювала обмінні операції, однак асортимент предметів обміну був розширений, зокрема за рахунок високотехнологічних ремісничих виробів. На зміну домашньому виробництву в найбільш працевитратних та складних технологічно галузях приходять ремісничі виробництва.

Рис.4.20. Реконструкція одягу, прикрашеного виробами з Spondylus (за М.-Л. Сеферіадісом)

Галузями, які мали значний вплив на різні сторони життя давнього населення, стали гірничі справа, металургія та металообробка. Метал став не лише сировиною для виготовлення престижних прикрас, а й життєво необхідних зброї та знарядь праці, зокрема тих, що використовували в інших видах ремесел. Одним із них стало видобування та перероблення кременю, який усе ще залишався одним із найпоширеніших матеріалів для виготовлення різноманітних знарядь праці та предметів озброєння. Такий різновид виробів, як довгі пластини, був включений до числа престижних цінно-

стей поруч з виробами з міді, золота та черепашок Spondylus. Для віджиму пластин було винайдено спеціальний верстат. У різних виробництвах у цей період використовували також верстати для свердління каменю та ткацький. Технологічний поступ у гончарстві приводить до поширення двоярусних горнів – насамперед для випалу мальнованої кераміки, яка теж у деяких регіонах стає продуктом престижного споживання. Удосконалення процесу виробництва посуду дало змогу нарощувати його обсяги.

Паралельно з поширенням виробів та сировини завдяки розвиненій мережі обміну, зокрема на великі відстані, відбувалося поширення певних стандартів життя та споживання. Цей процес зачепив сусідів давніх хліборобів, які переймали також деякі навички виробництва і технологій, зокрема у металообробці.

Поширення відтворювальної економіки, як основи системи життєзабезпечення більшості населення Центральної та Південно-Східної Європи, яке почалося ще у VI тис. до н.е. і тривало упродовж V тис. до н.е., привело як до зростання загальної чисельності населення, так і його щільності в окремих регіонах, насамперед тих, які були освоєні ще до 5000 р. до н.е. З'являється проблема нерівномірності доступу до різних видів природних ресурсів, починаючи від полів та пасовищ до корисних копалин – солі, кременю, міді та інших життєво необхідних речей.

Частина проблем могла бути вирішена за рахунок освоєння нових територій (поширення культурних комплексів у північному та східному напрямках). Однак для тих, хто залишався на землях «Старої Європи», слід було шукати інші рішення, зокрема на ниві формування нових суспільних структур, проведення організаційних заходів, які могли стати знаряддям вирішення проблем.

Важливим показником розвитку суспільних структур є характер поселень. Упродовж тривалого часу типовими були уявлення про поселенські структури в Центральній та Південно-Східній Європі як невеличкі родові селища. На цьому тлі незбагненними виглядали поселення-гіганти, належні до культурного комплексу Кукутень-Трипілля у буго-дніпровському межиріччі. Однак інтенсивні археологічні дослідження із залученням археометричних методів істотно змінили уявлення про ситуацію з великими поселеннями, з'явилися окремі розроблення стосовно початкових етапів урбанізації у Європі вже у V тис. до н.е., які базувалися на вражаючих відкриттях.

¹Цвек О.В. Зв'язки східного Трипілля з Лендельською та Дунайсько-Тиською культурно-історичними областями / О.В. Цвек // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. 1. – С. 36-38; Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC. / M.Yu.Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 13-68.

На території поширення кількох культурних комплексів, а саме Коджадермен-Каранове-Гумельниця, Вінча, Тисаполгар, Прекукутень-Кукутень-Трипілля, на теренах Центральної та Південно-Східної Європи між 5000-4200 рр. до н.е. тривало виникнення великих поселень, у яких могло мешкати від 1000-2000 – 5000-6000 осіб. Ці населені пункти мали укріплення, продумані за-здалегідь – згідно з певними традиціями – системи планування (вуличну, рядову, кільцеву). У деяких випадках відбулося поєднання житлових пагорбів-телів із «пласкими», звичайними (нехай і у більшості багатошаровими) поселеннями. Для деяких випадків подібного поєднання дослідники розглядають телі як елітарну або ритуальну частину поселення. На думку багатьох дослідників у цей період відбулося формування певної ієрархії поселень.

Наведені дані свідчать, що поселення-гіганти у ареалі поширення Кукутень-Трипільського культурного комплексу постають як цілком закономірне явище в розвитку давніх хліборобських суспільств Європи. Вони не виглядають унікальним і незбагненим феноменом у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Ці поселення-гіганти хоча й досягли після 4300 р. до н.е. значно більших розмірів, ніж їхні аналоги на Балканах та в Центральній Європі, цілком вписуються в загальноєвропейські процеси розвитку поселенських структур упродовж V-IV тис. до н.е., у яких можна вбачати перші спроби урбанізації.

Також однією з важливих характеристик рівня розвитку давніх суспільств є створені ними монументальні споруди. Досить довго вважали, що європейська традиція в V тис. до н.е. не знала традиції зведення подібних споруд і вони з'являються у кращому випадку в IV-III тис. до н.е. з появою так званих мегалітів. При цьому дослідники посилалися насамперед на характер будівель, які виглядали переважно досить скромними. Однак проведений нами аналіз результатів археологічних досліджень дає змогу відтворити іншу, відмінну картину.

З початку V тис. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі, на поселеннях давніх хліборобів, набувають поширення громадські будівлі та споруди, які потребували значних колективних зусиль та певного рівня організації суспільства в цілому. Дослідниками виділено кілька типів святилищ, починаючи від ландшафтних до монументальних споруд на поселеннях.

Будівництво різних типів громадських споруд, які можна інтерпретувати як храми, було поширено у носіїв усіх культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи. Ці споруди потребували різних трудових затрат на будівництво та підтримання, однак були необхідним елементом поселень та культурного ландшафту. У

багатьох випадках можна спостерігати певну ієрархію подібних об'єктів.

Важливою складовою ритуальної практики, характерної для ряду культурних комплексів періоду 4500-4200 рр. до н.е., був обряд спалення окремих жител та поселень у цілому. Значення подібних обрядів полягало в залученні всієї громади, незалежно від розмірів поселення, підпорядкуванні життя колективів певній меті. Його здійснення, особливо в тих масштабах, як це практикувалося носіями культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, вимагало від суспільства значних матеріальних витрат, витрат праці та часу. Ці ресурси у згаданому випадку не йшли на споживання, а практично вилучалися з обігу і об'єктивно сповільнювали зростання добробуту населення, хоча за певних умов і могли сприяти соціальній стабільності.

Найбільш поширеними тривалий час були уявлення про суто мирний характер давніх хліборобів у Центральній та Південно-Східній Європі у V тис. до н.е. Натомість відомості про поширення зброї, укріплень у Центральній та Південно-Східній Європі між 5000-4200 рр. свідчать про наявність постійної загрози для громад незалежно від їхнє місцезнаходження в межах зазначеної території: чи то на сході, чи то на заході, півдні або півночі упродовж усього зазначеного періоду.

Громади були змушені витрачати значні ресурси на спорудження та підтримання в належному стані укріплень навколо великих та малих поселень, та придбання (у випадку з мідними виробами) та виготовлення спеціалізованої зброї. Поширення великих поселень можна інтерпретувати як необхідність у концентрації населення з метою захисту в умовах, коли вирішальним фактором на полі бою була чисельність воїнів. Зброя – булави, бойові сокири-молоти – стає символом влади у хліборобських суспільствах. Серед воїнів є певна градація, пов'язана як і з віком, так і зі статусом у колективі.

На зміну уявленням про егалітарні, матриархальні суспільства давніх хліборобів цілком обґрунтовано з'явилася інша картина суспільного устрою населення Центральної та Південно-Східної Європи у V тис. до н.е.

За матеріалами досліджень поселень давніх хліборобів – від культурного комплексу Лендель та Кукутень-Трипілля ми спостерігаємо певну одноманітність свідчень стосовно початкових щаблів організації на рівні житла та групи жител. Як і раніше, у VI тис. до н.е. були поширені житла, призначені для одного домогосподарства, із житловим та підсобними приміщеннями, зокрема на двох рівнях. На поселеннях ці будівлі групуються у кластери від 3-5 до 10-12 споруд у вигляді рядів (Околіште, Стубліне, Турдаш), або груп, розташованих навколо площі (Стубліне, Тирпешть). Цей рівень організації виглядає універсальним.

льним практично для усіх культурних комплексів і на думку дослідників, відповідає лініджу.

Кількість лініджів у межах поселення різниться в залежності від розмірів останнього: від 1 до 2-3 на невеликих поселеннях до 10-15 і, можливо, більше на поселеннях, які налічують сотні будівель (Стубліне, Чесгалом-Оборін, Могильна-III).

Групи поселень на числі з найбільшим, яке виконувало роль племінного центру, відображають основну потестарну суспільну одиницю цього періоду, вождівство. Наявність кількох подібних утворень у межах культурного комплексу поряд із іншими ознаками дає підстави говорити про відповідність останніх структурі типу складного вождівства.

Рис.4.21. Підставка під посуд.
Кукутень А
(музей мистецтва
Кукутень, м. Пятра-
Нямц, Румунія).

Проведений дослідниками порівняльний аналіз суспільних структур за матеріалами могильників культурних комплексів засвідчує наявність суспільної нерівності. При цьому високий статус було закріплено за представниками певної частини населення незалежно від їхнього віку та статі. Разом із тим найвищий суспільний статус мали дорослі чоловіки-воїни. На думку К. Ренфрю, рівень суспільства, яке залишило Варненський некрополь, мав би відповідати вождівству¹.

Дані дослідження поселень та могильників взаємно доповнюють одне одного і дають змогу стверджувати існування вождівств Центральній та Південно-Східній Європі вже у V тис. до н.е., а саме у найбільш розвинених культурних комплексах типу Лендель, Вінча, Тиса, Коджадермен-Каранове-Гумельниця, Кукутень-Трипілля.

Наявність у межах окремих культурних комплексів (Вінча, Варна, Кукутень-Трипілля та ін.) одразу багатьох «центрів влади», маркерами яких є великі поселення з кількатисячними громадами, може бути свідченням про формування не лише простих, а й складних вождівств.

Аналіз ситуації по різних регіонах вказує на нерівномірність суспільного розвитку: в той час, як у Південно-Східній та частково Центральній Європі ми можемо реконструювати складні політичні утворення типу вождівств, зокрема з політичними центрами протоміського типу, на периферії спостерігається широкий спектр утворень – від племінних до родових соціальних організацій. Однак на тлі зростання демографічного потенціалу цілком логічним виглядає поступове ускладнення суспільно-потестарних структур.

Аналіз наявних відомостей дозволяє стверджувати, що у другій половині V тис. до н.е. не відбувалося жодних вторгнень до регіону Південно-Східної Європи з Понтійських степів. Зміни, які відбулися у регіоні в період після 4500 р. і до 4200 р. можливо розглядати, як наслідки дії природного фактору (зміна клімату), прямим наслідком якої стала економічна криза. Зміни в культурних комплексах, які дослідники сприймають як «колапс», «зникнення», можна трактувати як свідчення трансформації культурно-господарських типів, утворення нових спільнот, зокрема і за рахунок поєднання кількох попередніх. Власне, подібні процеси мали місце як у попередній час, так і упродовж розгляданого періоду. Завдяки зростанню джерельної бази, перегляду давніх концепцій нині є усі підстави перевести концепцію «першої хвилі індоєвропейзації», у якій фігурують «курганні народи» з Понтійських степів у V тис. до н.е., до розряду питань історіографії даної проблеми.

Будівництво укріплених поселень у Центральній та Південно-Східній Європі почалося не після 4500 р. до н.е., як вважали прихильники гіпотези про вторгнення «курганних народів», а за 500-700 років до цієї дати, причому в середовищі різних культурних комплексів, як прикордонних зі степом, так і віддалених. Крім того, частина цих поселень була залишена мешканцями за 100-200 років до 4500 р. до н.е. Ця обставина змушує шукати причини їхнього зведення не в загрозі з боку «войовничих індоєвропейців», а у внутрішніх проблемах спільнот Старої Європи. Адже саме виникнення, існування та переформатування вождівств є відображенням складної внутрішньополітичної ситуації.

На периферію ці зміни приходять поступово, у міру освоєння території та зростання чисельності населення, як у випадку з культурним комплексом Прекукутень-Кукутень-Трипілля. Носії культурних комплексів Києво-Черкаської культури та Середній Стіг зберігають архаїчні суспільні структури, хоча у випадку з останнім включення до системи обміну та отримання технологій металообробки стимулювало виокремлення еліти, яка контролювала ці процеси і була зацікавлена у контактах із сусідами.

¹Renfrew C. Varna and the social context of early metallurgy / C. Renfrew // *Antiquity*. – 1978. – Vol. 52. – P. 201.

Викликає певний подив різниця в реакції на сусідство з хліборобськими спільнотами у випадку з киево-черкаським та стогівським культурним комплексом, адже підосновою останнього також були носії дніпро-донецького культурного комплексу. Можна припустити, що у розгляданому випадку мало місце проникнення, можливо досить короткотермінове, до середовища культурного комплексу Середнього Стогу носіїв культурних традицій Гумельниці з відповідними стандартами. У випадку взаємодії громад культурного комплексу Кукутень-Трипілля нічого подібного у згаданий період вірогідно так і не відбулося.

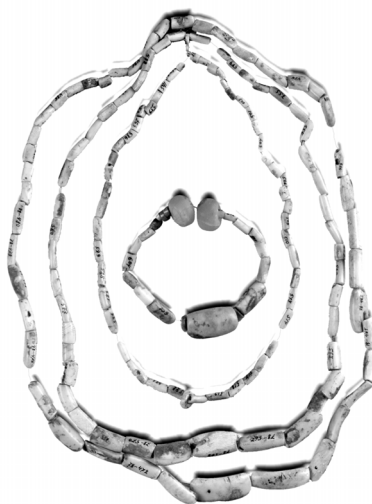
Археологами виділено низку культурних комплексів та їхнього локальних варіантів, які можна співвідносити з певними групами населення, зафіксовано факти їхнього взаємодії, які дістали відображення у знахідках та матеріальній культурі. Особливо інтенсивною ця взаємодія помітна на прикордонні, а також там, де проходили шляхи дальнього обміну виробами, сировиною та сіллю.

Переміщення населення в межах південної та північної історико-культурних областей мало обмежений характер, про що свідчать дані стронцієвого аналізу решток із поховань. Співвідношення кількості прийшлого населення відносно того, яке постійно проживало на певній території, перебувало в межах 23-25% – тобто в цей період не спостерігалось значного переміщення груп населення, масових міграцій, тому міграційний фактор, не зважаючи на те, що є надзвичайно популярним серед археологів, не може бути універса-

льним поясненням усіх випадків змін у матеріальній культурі.

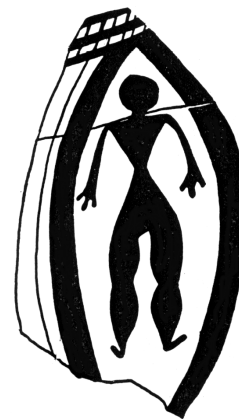
Середня тривалість існування культурних комплексів у розглядаєний період становила від 600 до 700 років. За умов відносно обмежених комунікацій та спілкування, цього часу цілком достатньо для формування мовних особливостей і навіть окремих мов у межах певних регіонів. Враховуючи постійну тенденцію до виділення локальних варіантів у межах великоформатних культурних комплексів (типу Кукутень-Трипілля або накольчастої кераміки), можна вважати подібні процеси перманентними.

Походження низки культурних комплексів від «спільних предків» вірогідно забезпечувало у майбутньому досить плідну взаємодію населення, яке їхнього репрезентувало. Наслідками такої взаємодії було створення нових символічних систем на спільній основі, у тому числі з використанням у широких масштабах предківської спадщини. З другого боку, зростання масштабів чисельності колективів та спільнот зробило їхнього самодостатніми у процесі відтворення населення у межах порівняно невеликих регіонів – причому значно менших, ніж у VI тис. до н.е. Головним стимулом для встановлення та підтримання зв'язків поза їхніми межами стає не відтворення населення – як раніше, а отримання необхідних та престижних виробів, сировини.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ НА СХІД ТА ЗАХІД ВІД КАРПАТ У 4200-3400 ДО Н.Е.

Цей період став, можливо, найбільш наочним підтвердженням непоборності поступального розвитку давніх хліборобських спільнот та нерівномірності цього процесу на різних територіях.

Кліматичні зміни, які спровокували економічний та суспільний колапс у найбільш розвинених в економічному та суспільному відношенні регіонах Південно-Східної та Центральної Європи в останній чверті V тис. до н.е., як це не виглядає дивним, зовсім по іншому вплинули на околиці Старої Європи, головним чином на ті, які у попередні кілька століть зуміли нагромадити певний економічний та технологічний, а разом і демографічний потенціал, опанувати контроль над сировинними ресурсами та шляхами обміну.

Якщо на захід від Карпат, у Південно-Східній Європі ми спостерігаємо значне зниження ступеня заселеності, яке дістало яскраве вираження у скороченні числа та відповідно розмірів поселень, то на північ та схід від гірських масивів, навпаки, спостерігаємо зростання чисельності населення, пожвавлення і значний поступ суспільного життя, окремі обриси якого у попередній період тількино почали вимальовуватися.

З одного боку – це формування масштабних культурних комплексів, насамперед Кукутень-Трипілля та лійчастого посуду, які за масштабами перевершують усе, що було відоме до того часу. Тому не випадково було зростання їх внутрішньої диференціації на локальні типи, майже невідоме або малопоширене у попередні часи¹.

Попри занепад старих центрів, великих поселень у середовищі культурних комплексів Вінчі, Коджадермен-Караново-Гумельниця на інших територіях, зокрема і у комплексі Кукутень-Трипілля починається другий етап урбанізації, який досягає кульмінації у буго-дніпровському межиріччі². Там мали продовження процеси, які розпочалися у Південно-Східній Європі ще наприкінці VI та на початку V тис. до н.е.

У економічному відношенні в цей період мало місце як збереження старих контактів у сфері обміну, так і активний пошук альтернативних джерел ресурсів та сировини, який увінчався значними досягненнями, не кажучи про вдосконалення певних виробничих технологій.

5.1. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Дослідження суспільних та етнічних процесів вимагає хоча б приблизного відтворення демографічної ситуації у період між 4200-3400 рр. до н.е. Для цього ми скористаємося розробленнями Й. Мюллера³ та В.О. Круца⁴, які в комплексі можуть дати уяву про ситуацію у Центральній та Південно-Східній Європі, включно з територіями на схід від Карпат. Нагадаємо, на середину V тис. до н.е. загальна чисельність населення на території, що нас цікавить, могла досягати 2,1-2,2 млн. осіб (розд. 4.2).

У Центральній Європі, особливо у північній її частині, після 4200 р. до н.е. відбувається зростання чисельності населення. За підрахунками Й. Мюллера, його щільність на початку періоду становила 1.1 осіб/кв. км, однак починає зростати особливо у проміжку між 3500-3100 рр. до н.е, досягнувши 2,2 осіб / кв. км. Усього ж тут могло мешкати до 1 млн. осіб⁵. Іншу картину реконструйовано для Південно-Східної Європи. Тут після 4500 р. населення скорочувалося, і у IV тис. до

¹ Відейко М.Ю. Трипільська археологічна культура в Україні / М.Ю. Відейко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 22-25.

² Відейко М.Ю. Ключові проблеми трипільської протоцивілізації / М.Ю. Відейко // Магістеріум. – Вип. 6. – К.; НАУКМА, 2001. – С.106-111; Відейко М.Ю. Археометричні дослідження трипільської цивілізації / Дудкін В.П., Відейко М.Ю. // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-28.

³ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility: from 1 to 8 million Europeans (6000-2000 BCE) / J. Müller // eds. S. Kadrow, P. Włodraczak. – Environment and subsistence-forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies". – Rzeszów; Bonn, 2013. – P. 493-506; Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology on the scope of change – from the Near East to Scandinavia / J. Müller // eds. Kristiansen, Smejda and Turek. – Paradigm Change. – Oxford: Oxbow Books, 2015. – P. 200-214.

⁴ Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури / В.О. Круц // Археологія, 1993. – № 3. – С. 30-36.

⁵ Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology..., p. 206, fig. 17.3.

н.е. становило до 0,5 млн. осіб¹ (порівняно з попереднім періодом – скорочення у два рази).

На схід від Карпат найбільш заселеними були території поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля. За розрахунками В.О. Круца на період близько 4000 р. до н.е. тут мало б проживати близько 440000 тис. осіб, при цьому щільність населення мала становити 3,7 особи / кв. км. До 3400 р. до н.е. населення залишалося стабільним, потім почало скорочуватися².

При перерахунку чисельності за показниками, запропонованими Й. Мюллером для Південно-Східної Європи (1,25 осіб/кв. км), отримуємо 137000 населення лише на території на схід від Дністра. Для всього ареалу поширення комплексу Кукутень-Трипілля чисельність мала становити понад 400000 осіб, тобто майже зрівнятися з показником для Південно-Східної Європи у цей період.

Таким чином, якщо підвести підсумки по трьох регіонах, то загальна чисельність населення в період між 4200-3400 рр. до н.е. могла становити близько 1,9 млн. осіб, тобто порівняно з попереднім періодом скоротилася на 200000-300000. У плані суспільної організації подібні показники відповідають зникненню кількох десятків племенних структур. Зрозуміло, що подібне скорочення чисельності давнього населення не могло не призвести до суттєвих змін у політичній та етнічній сферах³.

З другого боку, ми бачимо, що найбільш заселеними стають території на північ та на захід від регіону, який упродовж майже двох тисячоліть був свого роду «культурною прабатьківщиною» для хліборобського населення Європи. Хоча населення «прабатьківщини» і скоротилося вдвічі, життя тут не припинилося. Відбувається перерозподіл населення усередині території, при цьому воно концентрується у місцевостях із найбільш сприятливими умовами для ведення господарства, а також багатих на природні ресурси, які могли бути предметами обміну – метал, сіль.

На околицях концентрація населення була різною. Більш-менш рівномірно воно було розподілене по територіях у Центральній Європі, за винятком кількох регіонів, де відбувалася його концентрація – у південно-східній частині поширення культурного комплексу КЛП, ареалі культурного комплексу Міхельсберг. На північ від них утворюється контактна зона з культурними комплек-

сами лісової смуги, які практикували привласнювальні форми господарства.

У межах поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля концентрація населення теж не була рівномірною. Найбільш густонаселеними стали прудо-дністровське, частково – дністро-бузьке та буго-дніпровське межиріччя, особливо ареал поширення поселень-гігантів. У цих місцевостях реальна концентрація населення значно перевищувала 1,25 осіб/кв. км, досягаючи 5 і більше осіб/кв. км. Однак усе ще були незаселеними значні території довкола, що до певної міри залишало можливості для вирішення проблем із відносним перенаселенням.

На північному заході скупчення населення спостерігаємо лише навколо місцевостей, де є родовища якісного кременю та металу. Найнижча концентрація населення між 4200 і 3400 рр. до н.е. у регіоні Середнього Подніпров'я, зайнятому коломийщинською локальною групою культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

Східні сусіди культурного комплексу Кукутень-Трипілля – дереївський та нижньомихайлівський культурні комплекси, судячи з кількості відомих пам'яток, залишалися такими ж нечисленними, як і їхні попередники. Сумарна чисельність населення на величезній території у басейні Дніпра та далі на схід, до Сіверського Дінця напевно чи перевищувала 4000-5000 осіб.

Таким чином ми бачимо істотні зміни у розподілі населення на деяких територіях Центральної та Південно-Східної Європи. Приблизно ¾ населення після 4200 р. до н.е. мешкало поза межами регіону, який у попередній період займав домінуюче положення у господарському та культурному житті. При цьому концентрація населення в окремих місцевостях колись периферійних регіонів сягла рівня, який зрівнявся або навіть перевищував досягнутий у Південно-Східній Європі близько 4500 р. до н.е.

5.2. ЕКОНОМІКА ПО ОБИДВА БОКИ КАРПАТ

З останньою чвертю V тис. до н.е. пов'язують кліматичні зміни, одним із наслідків яких став, на думку дослідників, занепад хліборобських спільнот у Південно-Східній Європі, представлених такими розвинутими культурними комплексами, як Лендель, Тиса, Вінча, Коджадермен-Караново-Гумельниця. Не оминула ця доля і носіїв комплексів накольчастої кераміки, Рьоссен. Однак іншою виявилася ситуація у прикордонних районах Старої Європи, де наслідком тих самих кліматичних змін стало виникнення оптимальних умов для ведення хліборобства та навіть його дальшого поширення.

¹ Ibid., p. 204-205.

² Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури..., с. 33.

³ Відейко М. Ю. Початок дослідження ДНК за антропологічними матеріалами трипільської культури з печери Вертеба/ М.П. Сохацький, О. Нікітін, М.М. Ковалюх // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007 рр. – К.; ІА НАНУ, 2009. – С. 35-38.

5.2.1. Версії відтворювальної економіки

Наприкінці V – на початку IV тис. до н.е. триває формування культурно-господарських типів хліборобів та скотарів зони лісів помірного поясу та лісостепу, зокрема пов'язане з аграрною колонізацією нових, віддалених регіонів¹.

На північ від Карпат, у ареалі, де перед тим були поширені культурні комплекси, пов'язані з т.зв. «дунайськими культурами» (КЛСК, Лендель, накольчастої кераміки), формується нове явище – культурний комплекс лійчастого посуду. Його генеза пов'язана з культурним комплексом Лендель, місцевим мезолітичним населенням та впливами кількох навколишніх культурних комплексів – накольчастої кераміки, Рьоссен тощо. На схід від ареалу КЛП до 3600 р. до н.е. існував культурний комплекс культури люблінсько-волинської мальованої кераміки, пов'язаний ще із дунайськими традиціями.

На сході носії культурного комплексу Кукутень-Трипілля освоюють частину середньої течії р. Дніпро – від впадіння Прип'яті на півночі до р. Рось на півдні, зокрема й на лівому березі – смугу шириною до 15-20 км, яка охоплювала не лише широку заплаву Дніпра, а й прилеглі до неї території.

Якщо порівнювати різні території, то головним трендом у виборі місця проживання стають такі критерії: наявність у регіоні родючих ґрунтів та природних ресурсів (сіль, метал, кремій), доступ до води. Поселення різних культурних комплексів у Центральній та Південно-Східній Європі у цей період тяжіють до найплідніших типів ґрунтів типу коричневих або чорноземів. Цю тенденцію дослідники простежили для різних культурних комплексів, починаючи від Байч-Рец та Баден-Болераз² до Кукутень-Трипілля³. Володіння та контроль над ресурсами стали запорукою існу-

вання, заможності та подальшого розвитку спільнот.

Носії культурного комплексу лійчастого посуду (КЛП) освоювали також і території, раніше не задіяні у сільському господарстві, зокрема у басейні Вісли. Про це свідчать палінологічних дослідження. Крім того, на деяких ділянках випалювали ліси, існувала переложна система землекористування. Вирощували на цих ділянках переважно злакові культури, серед яких значне місце посідали півчасті пшениці⁴.

Рис. 5.1. Реконструкція інтер'єру житлового приміщення для культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Археологічний музей у м. Пятра-Нямц, Румунія.

Особливістю господарювання на північ від Карпат була необхідність займатися хліборобством на лесових ґрунтах, родючість яких була порівняно низькою. Весь час доводилося розчищати від рослинності нові і нові ділянки. Якщо упродовж V тис. до н.е. це не становило особливих проблем через відносно незначну кількість населення, то його зростання у наступний час привело до необхідності освоєння все нових і нових територій, напружених відносин між носіями різних культурних комплексів. Як наслідок – витіснення на периферію і навіть за її межі більш слабких сусідів, як це мало місце із КЛВМК.

Яскравим свідченням подібних процесів є відома пам'ятка Брончівце, де існувало укріплене поселення КЛВМК, тому його змінює поселення КЛП, яке стає одним із найбільших регіональних центрів згаданого культурного комплексу в регіоні. При цьому спосіб та напрямки господарювання залишаються практично без змін – хліборобство на лесових ґрунтах, доповнене тваринництвом⁵.

¹ Відейко М.Ю. Відтворююче господарство в Лісостепу (VI-I тис. до н. е) / М.Ю. Відейко // Беляєва О., Відейко М. Відтворююче господарство в Лісостепу: Історія і екологія. – К.; Препринт, 1993. – С. 5-27; Відейко М.Ю. Типи господарської адаптації носіїв трипільської культури / Відейко М.Ю. // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної Адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту». Збараж, серпень 2006 р. – Збараж, 2006. – С. 61-63.

² Tóth I. P., Demján P., Griačová K. Adaptation of settlement strategies to environmental conditions in southern Slovakia in the Neolithic and Eneolithic / P. Tóth I. P., Demján, K. Griačová // Documenta Praehistorica. – 2011. – XXXVIII. – P. 307-321, fig. 5-6.

³ Weller O. Spatial analysis of salt springs exploitation in Moldavian Pre-Carpathic prehistory (Romania) / O. Weller, R. Brigand, L. Nuninger // Archædyn: 7 millennia of territorial dynamics settlement pattern, production and trades from Neolithic to Middle Ages. Conference ArchæDyn – Dijon, 23-25 June 2008. – P. 225-230.

⁴ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J.Kruk, S. Milisauskas – Krakow, 1999. – S. 146-147.

⁵ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 150

Носії КЛВМК були витіснені на захід. Вони протрималися до 3600 р. на Волині, де їхню територію в наступний період займають носії КЛПІ (яскравий приклад – відповідні культурні горизонти поселення Зимне). Наслідком стало переселення якоїсь частини носіїв КЛВМК у Середнє Подніпров'я, де вони загосподарювали переважно ареал з лесовими ґрунтами, при цьому ставши однією із складових частин коломийщинської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля¹.

В ареалі поширення носіїв культурного комплексу Кукутень-Трипілля між 4200 і 3400 рр. до н.е. формуються два основні культурно-господарські типи: хліборобів смуги лісів помірного поясу та хліборобів лісостепової смуги. В обох випадках є підстави говорити про перехід до орного хліборобства. Виникає кілька напрямків у тваринництві, яке доповнює хліборобство: м'ясний на заході та переважно молочний на сході².

Рис. 5.2. Виготовлення знарядь праці з каменю. Експеримент «Кукутень», 2004 рік, Кукутень, Румунія.

Про особливе значення тваринництва у населення, яке належало до коломийщинської групи, свідчить формування мережі тимчасових поселень у заплаві Дніпра, де тварин утримували в теплу пору року. Мешканці цих стійбищ займалися також полюванням та рибальством, причому в період перебування на цих поселеннях споживали переважно цю здобич, а не м'ясо свійських тварин. Тому у фауні подібних пам'яток переважа-

ють дикі види, тоді як на стаціонарних поселеннях (вирізняються наявністю стандартних трипільських жител, які спалили при залишенні поселень) – свійські³. Зауважимо, що свого часу згадана обставина була проінтерпретована іншим чином. Так, В. О. Круц уважав поселення типу Чапаївки належними до етапу освоєння території, коли новоприбулі жили в землянках і займалися переважно полюванням, працюючи над налагодженням нормальної економіки та будівництвом довгочасних поселень⁴. Відкриття стаціонарних поселень, синхронних стоянкам – зокрема у районі м. Ржищів⁵, наявність кількох горизонтів заселення на поселеннях типу Чапаївки⁶ дало змогу переглянути подібні твердження.

Слід зауважити ще один аспект господарювання – зростання антропогенного впливу на навколишнє середовище. До цієї теми зверталися дослідники різних культурних комплексів. Зокрема, Я. Крук та С. Мілісаускас звернули увагу на те, що лише для приготування їжі селище із 400-500 мешканців потребувало не менш як тону палива щоденно, не кажучи про опалення. Наслідком цього мало бути винищення рослинності у найближчих околицях та створення певних екологічних проблем⁷. В.О. Круц узагалі розглядав винищення лісів, як один з основних факторів кризи в регіоні поширення трипільських поселень-гігантів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Тут господарська діяльність, на його думку, за кілька століть мала привести до майже повного винищення лісової рослинності⁸. На нашу думку, ці підрахунки виглядають занадто апокаліптичними, бо не враховують динаміки природного відтворення рослинності, зокрема дерев у значні проміжки часу. Адже достатньо близько 45-50 років, аби у Буго-Дніпровському межиріччі навіть дубові ліси відновилися до стану «ділової» деревини, придатної для будівництва.

³ Відейко М.Ю. Дослідження трипільських поселень біля с.Григорівка на Дніпрі / М.Ю. Відейко // Переяславська земля і світ людини. – К.; Переяслав – Хмельницький, 1998. – С. 12-15.

⁴ Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья / В.А. Круц – К.: Наук. думка, 1977. – С. 77.

⁵ Відейко М.Ю. Археологічні дослідження біля м.Ржищів в 2000-2001 роках / М.Ю.Відейко // Ржищівський археодрум. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. – К.; Академперіодика, 2002. – С. 4-5.

⁶ Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья..., с. 16-23.

⁷ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s.148.

⁸ Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В.А. Круц // Первобытная археология: Материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 117-132.

¹ Відейко М.Ю. Трипільська культура Подніпров'я та культура люблінсько-волинської мальованої кераміки / М.Ю. Відейко // Na pograniczu swiatow: studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin – Poznań, 2008. – S. 545-554.

² Круц В.А. Животноводство в экономике трипольской культуры / В.А. Круц // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 179-186.

Зрозуміло, що сказане вище не скасовує фактору антропогенних впливів на найближчу територію навколо поселень. Традиція періодичного перенесення поселень із місця на місце, яка практикувалася носіями культурного комплексу Кукутень-Трипілля цілком вірогідно, одним із аспектів мала саме вирішення подібних проблем.

Певних змін зазнало господарство на території Південно-Східної Європи. Унаслідок кліматичних змін частина населення залишає райони, де до 4300-4200 рр. до н.е. були поширені поселення, належні до культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця. Можливо, якась його частина влилася до ареалу культурного комплексу Кукутень-Трипілля, про що свідчать керамічні вироби та пластика. За участю тих, хто залишився, формується новий культурний комплекс Сел-

куца-Бубань-Хум, а у Нижньому Подунав'ї – Чернавода I. Це населення продовжувало займатися хліборобством, але значно зросла роль тваринництва – колишні поля тепер використовували як пасовища.

Культурний комплекс Чернавода I поширюється на схід від гирла Дунаю, у ландшафтній зоні, яка на цей момент претворюється на степ¹. Контроль над цією територією був важливим також з огляду на важливі обмінні шляхи, засновані ще у попередні часи.

¹ Манзура И.В. Культуры степного энеолита / И.В. Манзура // ред.Бруяко И.В., Самойлова Т.Л. (). – Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2013. – С. 126.

Оскільки носії культурних комплексів Коджадермен-Караново-Гумельниця та Чернавода I, на думку Н. С. Котової, причетні до процесів культурогенезу післястогівських комплексів Деревки та Нижньої Михайлівки², можемо констатувати, що дніпровський напрямок зв'язків населення Південно-Східної Європи тут зберігається і в першій половині IV тис. до н.е. Збереження у степу нащадків давнього хліборобського населення створило передумови для виникнення тут у майбутньому специфічних культурно-господарських типів з економікою скотарського спрямування.

У Подніпров'ї на межі з культурним комплексом Кукутень-Трипілля після 4300 р. до н. е. на зміну комплексу середньостогівської культури приходять комплекси Деревки та Нижньої Михайлівки. Це населення займалося хліборобством (виращування півчастих пшениць, ячменю, проса на невеликих ділянках із застосуванням мотик на ділянках із легкими для ручного обробітку ґрунтами) та скотарством.

Серед свійських тварин переважає велика рогата худоба, представлені свині, вівці. Дискутують також питання, чи належали кістки коней, у великій кількості знайдені на поселенні Деревка, домашньому виду. Відсоток кісток свійських тварин серед знахідок на поселеннях деревського культурного комплексу менший, у деяких випадках – не набагато більший за частку дикої фауни³, що є свідченням використання місцевих ресурсів з одного боку, та відносно незначної кількості населення – з другого. Для нижньомихайлівського комплексу свідчень менше, тут переважають кістки свійських тварин⁴.

Рис. 5.3. Реконструкція вертикального ткацького верстата. Кукутень, Румунія.

У будь-якому разі співвідношення видів свійських тварин, зафіксоване разом для обох культурних комплексів, не дає жодних підстав uważати, що їхні власники вели кочовий, «рухливий», за термінологією деяких дослідників, спосіб життя.

Є підстави вважати, що більш важливу роль у господарстві цього населення міг відігравати обмін (метал, сіль) на великі відстані. Цьому припущенню відповідає значна кількість решток коней, яких могли використовувати також і для перевезення вантажів у в'юках. Власне, і самі коні могли бути предметом обміну, зокрема й з найближчими сусідами – носіями культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Про напрямки та довжину обмінних шляхів деревського населення

² Котова Н. С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа..., с. 117-119.

³ Там же. – С. 116-123.

⁴ Там же. – С. 122.

можуть свідчити нещодавні визначення О. П. Журавльова матеріалів з такої пам'ятки, як Молюхів Бугор. Тут у горизонті, який датовано IV тис. до н.е., виявлено кістки свійських віслюка та верблюда¹. Використання цих тварин типове для караванної торгівлі.

Рис. 5.4. Зооморфна статуетка з ємністю та двома головами (одна відбита), з поселення Кошилівці, трипільська культура, IV тис. до н.е. Вірогідне зображення перевезення поклажі на тваринах.

Розкопки К. Гадачека, Львівський історичний музей.

5.2.2. Розвиток ремесел: від обслуговування громади до міжрегіонального обміну

У системі життєзабезпечення, як і раніше, важливою була нехарчова сфера. У деяких випадках вона могла стати певним компенсатором відсутності доступу до деяких ресурсів – за рахунок обміну продукції власного виробництва на життєво необхідні речі.

У процесі дослідження виробництва культурного комплексу Кукутень-Трипілля С.М. Бібіков висунув ідею про існування та розвиток «громадського ремесла», коли майстри працювали для потреб громади, яка їхні забезпечувала продуктами харчування. Розпорядником виробленого, зокрема й для обміну, в такому випадку були не майстри, а громада в цілому. Подібні ремісничі виробництва, на його думку, могли виникати у галузі металооброблення, кременярства, гончарства². В.Я. Сорокін усі ремесла у культурному комплексі Кукутень-Трипілля системно розглядав як громадські³.

Не заперечуючи можливість подібної організації цього виробництва, і не лише у населення культурного комплексу Кукутень-Трипілля, слід також звернути увагу на випадки, які виходять за межі подібної організаційної схеми. Найяскраві-

шим їхні свідченням є обмін продуктами таких виробництв не лише в межах окремих локальних груп та між ними, а й поза межами культурних комплексів.

Нижче ми зупинимося на провідних галузях виробництва – металургії та металообробленні, кременярстві, гончарстві, аби визначитися з характером та рівнем розвитку цих галузей наприкінці V – на початку IV тис. до н.е.

5.2.2.1. Металургія та металооброблення

Драматичні зміни сталися в гірничій галузі. Було припинено розроблення родовищ, які забезпечували металом культурні спільноти Вінча (Рудна-Глава) та Коджадермен-Караново-Гумельниця (Аї-Бунар). Однак виробництво металевих виробів не припинилося. Із занепадом південної частини Балкано-Карпатської металургійної провінції основними діючими її осередками стали бодрогкерестурське та трипільське вогнище металооброблення. У степовій частині до другої половини IV тис. до н.е. ми майже не бачимо слідів місцевого виробництва. Туди, як і на північ від Карпат металеві вироби потрапляли у готовому вигляді через обмін. Наявність відносно значної кількості мідних виробів у похованнях КЛВМК⁴ дозволяє ставити питання про їхні походження. Типологічно вони пов'язані з виробництвом культурного комплексу Бодрогкерестур, хоча для найпростіших виробів можна було б припустити і місце виробництва.

¹ Журавлев О. П. Новые остеологические материалы из энеолитического северного рва поселения Молюхов Бугор / О. П. Журавлев // ред. Відейко М. Ю. – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015 р. – Кіровоград, 2015. – С. 55-57.

² Бибилов С.Н. О ранних формах ремесленного производства / С.Н. Бибилов // Домашние промыслы и ремесло. Тезисы расширенного заседания сектора Средней Азии И Кавказа 8-9 июля 1970 г. – Л., 1970. – С. 4 – 6.

³ Сорокин В.Я. Общинные ремесла в трипольско-кукутенской культурной общности / В.Я. Сорокин // Древние производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. – М., 1988. – С. 77.

⁴ Zakościelna A., Wilk S., Sałacińska B. Kultura lubelsko-wołyńska / A. Zakościelna, S. Wilk, B. Sałacińska // ed. A. Czekaj-Zastawny. – Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia Naddunajskiego w Neolicie Polski Południowo-Wschodniej (5600 /5500–2900bc). – Kraków: Uniwersytet Jagellonski, 2009. – S. 309-448.

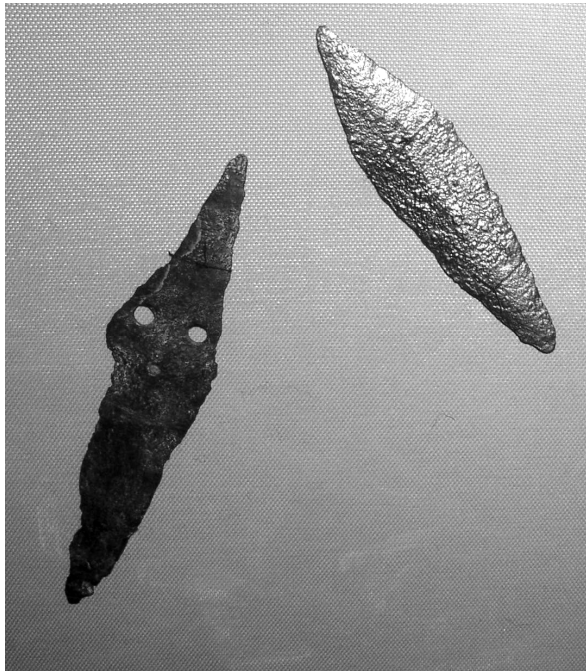

Рис. 5.5. Мідні кинджали. Культура Кукутень, V тис. до н.е. Музей у м. Пятра-Нямц, Румунія.

Про потужність виробничих центрів та особливості їхні організації свідчать відомості для території Угорщини – ареалу поширення культурного комплексу Бодрогкерестур. Ф. Шуберт свого часу звернув увагу на ту обставину, що на провушних сокирах із ареалу БКМП біля отворів нанесені глибокі штамповані заглиблення різної форми. Вироби з подібними позначками зафіксовані переважно на північ від Дунаю. За підрахунками П. Патаї, до 32% сокир, які зберігаються у музейних колекціях на території Угорщини мають подібні позначки, які розташовані за певною схемою, що дає, на його думку, усі підстави говорити про клейма майстерень. На окремі клейма припадає не менш як 150 сокир¹, тобто йдеться справді про масове, як за мірками того часу, виробництво.

Картографування знахідок сокир із клеймами дало змогу визначити ареали діяльності майстерень. У північній частині долини р. Тиса поширені клейма у вигляді двох круглих значків, далі на захід поширені клейма більш ніж із двома позначками. У Подунав'ї поширені вироби з клеймом півкруглої форми, у Трансильванії – кільця з крапкою в центрі². Осторонь стоять знахідки з ареалу культурного комплексу Кукутень-Трипілля, де на поселенні Флорешть знайдено дві сокири з десятком крапками навколо провушин³.

Новоданилівській осередок металооброблення, заснований на технологіях гумельницького, припиняє своє існування. Матеріали наступних степових культурних комплексів, дереївського та нижньомихайлівського, вже не дають свідчень власного металооброблення.

На думку Н. В. Риндіної, у цей період на трипільський осередок металооброблення впливав тисько-трансильванський регіон балкано-карпатської металургійної провінції – у формах виробів (сокири, сокири-молоти, кинджали) та деяких технологій⁴. Водночас східний напрямок зв'язків – аж до Кавказу – у цей період зберігся. Його можна простежити за знахідками запозичених із тисько-трансильванського осередку металооброблення, але, разом із тим, поширених у трипільців. При цьому кавказький аналог сокири типу Аріушд (станція Усть-Лабінська) відліто з місцевого металу з характерною домішкою миш'яку⁵, але при цьому задіяна типово трипільська технологія лиття⁶. На думку С. М. Кореневського, трипільські впливи на розвиток металооброблення майкопського культурного комплексу виглядають цілком імовірними⁷.

Для розгляданого періоду історії трипільського металооброблення Н.В. Риндіна реконструювала два види ремісничих об'єднань: індивідуально-сімейні та кланові. На її думку, у західному ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля могли існувати селища, мешканці яких спеціалізувалися на виробництві металевих речей, насамперед сокир, тесел, клинків кинджалів. Усередині кланів могла існувати спеціалізація на ливарників та ковалів⁸. Про існування у трипільському ареалі майстерень, які ставили клейма на власну продукцію, може свідчити вже згадувана раніше знахідка з поселення Флорешть.

Тривало виробництво знарядь та прикрас із міді у східних сусідів трипільців – культурному комплексу Дерев'янки. За інформацією Н.В. Ринді-

циклопедія трипільської цивілізації. – К.: Поліграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 250.

⁴ Там само. – С. 258.

⁵ Илюков Л.С. Бронзовый топор из Прикубанья / Л.С. Илюков // СА. – 1981. – № 2. – С. 264-265.

⁶ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури ..., с. 253.

⁷ Кореневский С.М., Наглер А.О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей / С.М. Кореневский, А.О. Наглер // отв. ред. Т.Б. Тургиев. – Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С. 83, рис. 6, 12.

⁸ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури ..., с. 257-258.

¹ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... – P. 18.

² Schubert F. Zu den sudosteuropaischen Kupferaxten... – P. 286 – 293; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... – P. 17; Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn..., p. 15-17.

³ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури / Н.В. Риндіна // ред. М.Ю. Відейко. – Ен-

ної, над мідними виробами тут працювали за старими, досить простими технологічними схемами, як і в попередні часи, а більш-менш складні вироби були імпортованими¹.

У цілому асортимент золотих виробів порівняно з попереднім періодом дещо скоротився – до намистин та спіралеподібних пронизок. Однак майстри культурного комплексу Бодрогкерестур іще займалися виготовленням досить масивних речей. Найбільш відомі антропоморфні підвіски. Досить екзотичними виробами є золоті моделі веретен², які могли мати не лише престижне, а й магічно-символічне значення.

Важливою знахідкою, яка проливає світло на функціонування такого роду виробництва, стало відкриття майстерні з виготовлення золотих прикрас, яка належала носіям культурного комплексу Бодрогкерестур. Вона була розташована в печері Унгуряска в Трансильванії, у кількох кілометрах від місця промивання золота в долині річки. Над робочим місцем у печері, центром якого було вогнище, спорудили навіс. Період існування майстерні, відповідно до ізотопного датування, охоплював проміжок часу між 4100 і 3900 рр. до н.е.³.

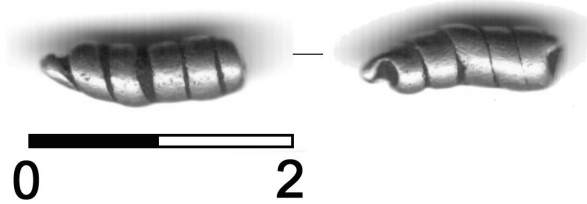
Рис. 5.6. Золота пронизка, поселення Небелівка, трипільська культура. Початок IV тис. до н.е. Дослідження українсько-британської експедиції 2012 р. за участю автора.

Культурний шар на місці розташування майстерні було не лише розкопано, а й промито. Це дало змогу досить точно реконструювати виробничий процес. На думку дослідників, це було сезонне виробництво. Метал плавили у тиглях на вогнищі, яке zarazом освітлювало та обігрівало печеру. Потім зливки обробляли за допомогою кам'яних молотів. З отриманого таким чином листового металу вирізали заготовки для прикрас. У культурному шарі виявлено чимало загублених шматочків жовтого металу. Крім золота, тут працювали також із міддю, стулками черепашок, м'якими породами каменю, виготовляючи з них прикраси. У виробничому процесі використовували

вали знаряддя з обсидіану, кістки, кременю⁴. З наведеного переліку видно, що для роботи майстерні її власники мали встановити досить значне коло зв'язків, аби забезпечити себе певними видами сировини для як для прикрас, так і для виготовлення інструментів, якими вони працювали. Можливо, коло цих зв'язків певною мірою збіглося з ареалом поширення готових виробів, насамперед – із золота.

Унікальною для східної частини культурного комплексу Кукутень-Трипільля наразі є знахідка золотої пронизки, зроблена 2012 р. під час розкопок на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка, яке датоване близько 4000-3900 рр. до н.е.⁵ Найближчі аналогії цій знахідці є серед прикрас із відомого скарбу з поселення Аріушд, який, щоправда, датовано більш раннім часом⁶.

З приводу походження золотої пронизки на трипільському поселенні найбільш простим варіантом було б отримання шляхом обміну з майстерні на території Трансильванії, де виготовляли подібні речі. Цьому наразі суперечить склад металу, у якому високий відсоток домішок срібла

(близько 33%), що не є типовим для трансильванських джерел цього металу⁷. Найближчі аналогії подібному сплаву, що являє собою суміш природного походження, для того часу знаходимо лише на території Іберійського півострова⁸. Залишається відкритим, однак, питання про місцеві джерела

¹ Рындина Н.В. Древнейшее металлообращающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындина. – М.: Едиториал УРСС, 1998. – С. 174.

² Horváth L. A., Virág Z. M. History of the Copper Age (4500 / 4400–2600 / 2500 B.C.) / L. A. Horváth, Z. M. Virág // Hrsg. Zs. Visy. – Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium. – Budapest, 2003. – fig. 14, 16.

³ Lazarovici G., Lazarovici C.-M. Etapa veche din atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii-“Peștera Ungurească” / G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici // eds. A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu. – In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie Timișoara, 7 decembrie 2013. – Szeged: JATE Press Kiadó, 2013. – Arheovest I. – P. 55-90, fig. 41.

⁴ Ibid., fig. 12d, 15, 32, 34 – 35.

⁵ Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н., Овчинников Э., Пашкевич Г., Шевченко Н. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году / М.Ю. Видейко, Дж. Чапмен, Б.Гейдарская, Н.Б. Бурдо, Э.В. Овчинников, Г.А. Пашкевич, Шевченко Н.Н. // Tyragetia, 2013. – Т. VII [XXII]. – № 1. – Рис. 22.

⁶ Sztáncsuj S.J. The Early Copper Age Hoard from Ariusd (Erősd) / S. J. Sztáncsuj // ed. Gh. Dumitroaia et al. – Cucuteni. 120 ans des recherches. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up. – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. – T. XVI. – Piatra Neamț, 2005. – Fig. 11.

⁷ Hartmann A. Prähistorische Goldfunde aus Europa / A. Hartmann // Studien zu den Anfängen der Metallurgie. – Berlin: Gebr. Mann, 1970. – Vol. 3. – S. 37-42.

⁸ Ibid., tab. 1.

металу в межах кристалічного щита, де воно, як відомо, також трапляється¹.

Поширена думка, що мідні вироби в цей період були скоріше екзотикою, престижними і недоступними більшості населення речами. Ми вже зверталися до статистики знаходження мідних виробів у попередньому розділі. Зараз цікаво було би привернути увагу до поширення у культурному комплексі Кукутень-Трипілля виробів, які дослідники іменують «шилами». На специфіку технології їх виготовлення звернула увагу Н.В. Риндіна. Вона встановила, що вістря, які становлять до 29% від загальної кількості знахідок, як правило, зміцнені, зокрема загартуванням². Однією з галузей застосування цих виробів могло бути виготовлення і підтримання в належному стані зубчастих серпів, які поширилися саме після 4000 р. до н.е. Отже, у кожному домогосподарстві подібний ретушер був життєво необхідним виробом, тобто їх мали виготовляти тисячами. Крім того, привертає увагу незначна кількість знахідок кремінних лез під час розкопок поселень-гігантів, тоді як на кістках тварин є досить численні сліди ріжучих знарядь, зокрема металевих. Складно уявити будь-яке господарство без ріжучих знарядь.

Це означає, що подібні мідні вироби – «шила», ножі були необхідністю, а не предметом розкоші. За умов майже повної відсутності поховальних пам'яток, у яких, як правило, зосереджено основну кількість знахідок металевих знарядь, складно судити про насиченість ними давнього виробництва.

5.2.2.2. Кременярство

До періоду 4300-3400 рр. до н.е. належать чи не найяскравіші приклади організації видобутку та перероблення кременю в Центральній та Південно-Східній Європі. Важливо, що всі вони пов'язані з периферійними територіями на півночі та на сході. Найвизначніші осередки видобутку та кременеоброблення перебували у басейні Вісли, Горині та Дністра і пов'язані з культурними комплексами, які досить успішно освоювали ці природні ресурси.

В ареалі поширення культурного комплексу КЛП забезпеченість якісною сировиною буда різна. У найкращій ситуації перебували спільноти, які мешкали на південному заході, мали доступ щонайменше до 5 родовищ, які розташовувалися

на віддалі 25-60 до 270 км від основних центрів³. Подібна ситуація відкривала можливості для організації видобутку та обміну цією сировиною та виробами з сусідами, які мали обмежений доступ до подібних ресурсів.

У IV тис. до н.е. починається експлуатація родовищ кременю у Кшемйонках, звідки цінна сировина розходила на віддаль до 600 км. Ці розроблення, які тривали упродовж кількох століть, являють собою один із прикладів масштабного промислу, що потребував значних витрат праці та організації промислу в цілому. Тут кремінь видобували у шахтах, дістаючи його з глибини від 4 до 12 м. Загальні розміри території, на якій проводили видобуток, становлять близько 5 км у довжину при ширині від 30 до 120 м, охоплюючи таким чином площу близько 36 га⁴. Початок інтенсивної експлуатації родовища за допомогою глибоких шахт за останніми відомостями припадає на 3500 р. до н.е.⁵

Волинські родовища кременю розробляло населення, належне до кількох культурних комплексів. У той самий час, приблизно з 4100-4000 рр. до н.е., але на різних територіях тут працювали представники культурних комплексів КЛВМК та Кукутень-Трипілля.

Гірники та майстри КЛВМК працювали у межиріччі Стиру та Горині, де, поблизу родовищ, спостерігається концентрація поселень, на яких виявлено сліди оброблення кременю. Кременярство КЛВМК досить докладно досліджене А. Закосцельною. Основним видом виробів були великі пластини, які слугували не лише в ролі заготовок для широкого спектру знарядь – від ножів до вістрів стріл та дротиків, а й були бажаними предметами обміну⁶.

Далі на схід, у басейні р. Горинь на базі покладів волинського кременю свій промисел розвивали представники шипинецької локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Найбільш дослідженою пам'яткою тут є поселення-майстерня біля с. Бодаки. Частина поселення мала укріплення у вигляді palisady. Сировину

¹ Яценко Г.М. О золотонности западного фланга Кировоградского геоблока / Г.М.Яценко, А.И. Росихина, Е.М. Сливко // Геолого-мінералогічний вісник. – 1999. – №1. – С. 82-84.

² Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури ..., с. 245.

³ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 152-153.

⁴ Broz E. "Krzemionki Opatowskie" (the "Flints of Opatow")-the archaeological reserve of inanimate nature in the province of Kielce / E. Broz // Chronmy Przyr.Ojcz., 1991. – Vol. 47 (6). – S. 27-39.

⁵ Bąbel J. The radiocarbon dating of the neolithic flint mines at Krzemionki in central Poland / [J. Bąbel, J. Braziewicz, M. Jaskóła et alii] // Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms. – 2005. – Vol. 240. – Issues 1–2. – P. 539-543.

⁶ Zakoscielna A. Krzemeniarstwo kultury Wolynsko-Lubelskiej Ceramiki Malowanej / A. Zakoscielna. – Lublin: wyd-wo Uniwersytetu M.Curie-Skladowskiej, 1996. – 266 s.

видобували в навколишніх ярах відкритим способом¹.

Цікаво, що на поселенні у відносно значній кількості знайдено керамічні імпорти, пов'язані з культурними комплексами Малиця та КЛВМК². З другого боку, трипільські керамічні імпорти на поселеннях КЛВМК у найближчому регіоні практично не представлені, що, можливо, відображає певні сторони відносин між населенням, належним до різних культурних комплексів.

Цікаве спостереження зробила Н.М. Скакун, вивчаючи кремінь із окремих майстерень у Бодаках. Найбільше нуклеусів та інструментів, пов'язаних із виготовленням та обробленням довгих пластин, було виявлено у так званому «будинку майстра». Залишки цієї споруди знайдені неподалік від центральної частини поселення. Тут зафіксовано 46 нуклеусів та цілі пластини, а також численні верхні та нижні фрагменти пластин і відходи виробництва, 600 відщепів. Виявляється, давні майстри виробляли якомога довші пластини для того, щоб використати з них лише середню, відносно пряму частину. Решта йшла у відходи. Середня частина пластин, найбільш рівна, на думку дослідників, і була кінцевим продуктом виробництва. Саме ця частина пластини мала найкращі властивості для подальшого виробництва знарядь праці. Обсяг знахідок на поселенні вказує на те, що його мешканці не потребували такої кількості знарядь. Отже, їх виготовляли для обміну³.

Після 3600 р. до н.е. населення КЛВМК було витіснене з Волині носіями культурного комплексу КЛП, які включилися у розроблення місцевих родовищ кременю. Однак вироби та сировина з цього регіону мали відносно обмежений обіг у середовищі КЛП.

Археологічні розвідки, відкриття поселення Поливанів Яр, розкопки на поселенні Незвисько, проведені Т.С. Пассек, К.К. Черниш у 40—50-ті рр. виявили спеціалізовані комплекси з оброблен-

ня кременю у Подністров'ї⁴. Згодом К.К. Черниш присвятила кілька праць вивченню кременеобробних майстерень та трипільських знарядь праці, у яких узагальнила відому на той час інформацію, а також зробила висновок, що кременеобробні майстерні з'являються вже на розвиненому етапі трипільської культури⁵. Т.А. Попова тривалий час працювала над матеріалами Поливанового Яру, зокрема над місцевим кременеобробним виробництвом⁶. На думку А.В. Енговатової, трипільські племена оптимально використовували сировинні ресурси для виробництва знарядь праці, розвинули й удосконалили досягнення минулих епох у цій галузі, підвищили ефективність деяких знарядь. Поряд із тим у трипільській кременевій індустрії простежується початковий етап деградації, пов'язаний, зокрема, з поширенням металевих виробів⁷.

У 80-ті рр. XX ст. Н.М. Скакун поновила розкопки поселення-майстерні поблизу с. Бодаки на Волині, відкритого ще в 30-ті рр. О.М. Цинкаловським. Дослідникам вдалося відкрити ряд жител, майстерні, сліди укріплень та кременеоброблення, зробити ряд важливих спостережень, які мають значення для реконструкції давніх виробничих процесів⁸. У Бодаках конкретні кременю різних розмірів, як це видно у найближчому природному

⁴ Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. // МИА. — М.: Изд. — во АН СССР, 1961. — № 84. — С. 105-142; Черныш Е.К. Многослойное поселение у села Незвисько на Днестре / Е.К. Черныш // КСИИМК. — 1956. — Вып. 63. — С. 48-56.

⁵ Черныш Е.К. Трипольские орудия труда в поселениях у с. Владимировки / Е.К. Черныш // КСИИМК. — 1951. — Вып. 40. — С. 85 — 95; Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня / Е.К. Черныш // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — С. 60-66.

⁶ Попова Т.А. Кременеобрабатывающие производство трипольских племен: (По материалам поселения Поливанов Яр) / Т.А. Попова // Первобытная археология — поиски и находки. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 145-163.

⁷ Энгватова А.В. Кремневая индустрия трипольской культуры (методика исследования) / А.В. Энгватова // История мировой культуры: традиции, инновации, контакты. — М., 1990. — С. 4-13; Энгватова А.В. Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятником Днестро — Днепровского междуречья) / А.В. Энгватова // Автореферат канд. дисс. ... — М., 1993. — 20 с.

⁸ Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Риндюк Н.В. Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо — западе Триполья / Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова, Н.В. Риндюк // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці — Обоз». Наукові матеріали. — Заліщики, 1998. — С.35-38; Скакун Н.Н., Матева Б.И., Самзун А. Функции орудий труда и проблемы изучения специализированных поселений / Н.Н. Скакун, Б.И. Матева, А. Самзун // Труды северного археологического конгресса. — Екатеринбург; Ханты-Мансийск, 2002. — С. 238-239.

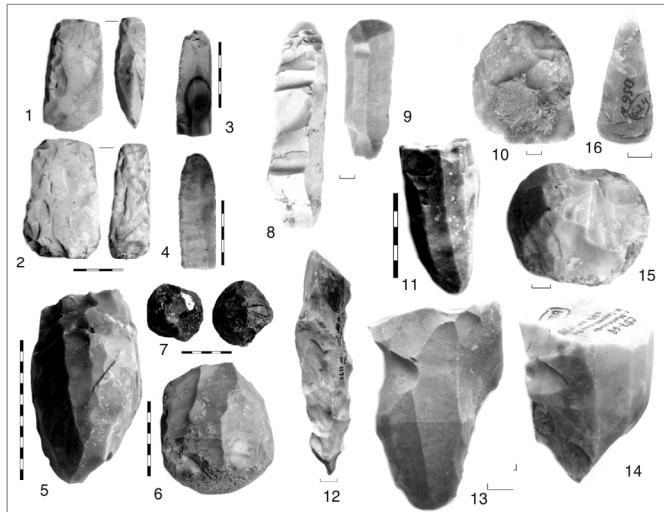
¹ Гусев С.А., Скакун Н.Н., Цвек Е.В. Бодаки. Отчет о проведенных работах / С.А. Гусев, Н.Н. Скакун, Е.В.Цвек // Земледельцы и скотоводы древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. — К.: СПб., 2012. — С. 259-284.

² Скакун Н.Н., Старкова Е.Г. К вопросу о межкультурных связях в эпоху развитого Триполья по керамическим комплексам поселения Бодаки / Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова // Неолит-энеолит юга и неолит Севера Восточной Европы. — СПб.: ИИМК РАН, 2003. — С. 132-139.

³ Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Самзун А., Матева Б. Бодаки — поселение — мастерская на северо — западе трипольской культуры / Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова, А. Самзун, Б. Матева // Тези доповідей міжнародної науково — практичної конференції «Трипільський світ його сусіди». — Збараж, 2001. — С. 54-55.

розрізі, залягали у шарах глини, на глибині кілька метрів від сучасної поверхні. Їхні нескладно видобути за допомогою найпримітивніших знарядь. Відстань до поселення від цього яру становить близько 300 м.

Рис. 5.7. Вироби з кременеобробних майстерень на Дністрі, трипільська культура, V тис. до н.е. Розвідки С.М. Бібікова та ін., Наукові фонди ІА НАНУ (За Н.Б. Бурдо).

У 1965 р. С.М. Бібіков дослідив крем'яні штольні біля с. Студениця на Дністрі, в урочищі Біла Гора, при впадінні р. Студениці в Дністер. Він довів їхню належність до трипільської культури¹. Висота цієї гори, яка становиться із осадових порід, досягала 140 м над рівнем Дністра. На південному її схилі сірий та жовтувато-сірий кремень залягає у верхній товщі відкладень. Усього було досліджено 8 печер площею в середньому до 50—60 кв. м. Найбільша мала площу близько 115 кв. м, висота від 0,7—0,8 до 2 м. Під навісами 7 та 8 висота печер досягала 2 м. Це штольневі виробітки з внутрішніми штреками і бічними проходами. Місцями було залишено останці для підтримання стелі. На плато виявлено місця первинного оброблення кременю. Видобутим брилам надавали форми нуклеусів та робили заготовки для клино-подібних сокир. Підраховано, що тут було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. Крім Білої Гори, подібні місця оброблення кременю, які можна датувати періодом існування трипільської культури, відомі в цьому районі на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Теремці, Бакота, далі – на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо².

Сліди підземних розроблень були відкриті В.М. Коноплею в Івано-Франківській області, по обох берегах Дністра. Це неглибокі ями, глибиною 0,5—0,8 м, розташовані на схилах гір. Між собою з'єднані під землею бічними ходами-галереями. Входи до галерей мали вигляд западин діаметром 2—2,5 м або печер на схилах. У деяких штольнях, площа яких досягала 50—60 кв. м одночасно могли працювати по 3-4 чоловіки³.

Найбільшим за розмірами у Подністров'ї є комплекс, який склавдався зі штолень та поселень з майстернями, виявлений у районі с. Буківна в Івано-Франківській області. Більшість поселень та

штолень (усього 32 пункти) виявлена М.М. Клапчуком у 70-х рр. XX ст.⁴. Ґрунтовніше обстеження провів Б.О. Василенко у 80-х рр. За його спосте-

реженнями, на площі близько 200 кв. км виявлено 277 штолень, розташованих групами від 17 до 47 входів. Майстерні-майданчики для первинного оброблення кременю (їх виявлено 27) розташовані, як правило, перед групами штолень. Крім того, були виявлені сліди відкритого видобування кременю та пов'язані з цим майстерні. Б.О. Василенко за знахідками кераміки датує комплекс етапом ВІІ трипільської культури⁵, тобто першою чвертю IV тис. до н.е. Крім того, Б.О. Василенко відніс до трипільського часу штольні для видобування кременю, виявлені ним біля с. Антонівка, Білогірка, Братишів, Незвисько⁶.

Тривалий час вважали, що основним джерелом кременю для буго-дніпровського межиріччя між 4200-3400 рр. до н.е. була Волинь. Ураховуючи ту обставину, що там відомі не лише поклади кременю, а й майстерні цього часу, подібні твердження не викликали заперечень. Однак уже в 1988—1990 рр. О.В. Цвек досліджувала місця видобутку й оброблення кременю біля сіл Коробчине та Рубаний Міст на р. Велика Вись, де було відкрито штольні та майстерні, які можуть бути датовані 4000-3800 рр. до н.е.⁷

⁴ Клапчук М.Н. Поиски палеолитических местонахождений в Прикарпатье / М.Н. Клапчук // Археологические открытия 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 286-287.

⁵ Василенко Б.А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті / Б.А. Василенко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 38-39.

⁶ Державний реєстр пам'яток археології Івано – Франківської області. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 62, 134-138.

⁷ Цвек О.В., Мовчан І.І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені / О.В. Цвек, І.І.

¹ Бибилов С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье / С.Н. Бибилов // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. – 1966. – Vol. 20. – № 1/2. – С. 3-6.

² Бибилов С.Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье... – С. 5-6.

³ Конопля В.М. Исследования в Ивано – Франковской области / В.М. Конопля // Археологические открытия 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С. 287-289.

У 2002 р. Е.В. Овчинников дослідив кременеобробну майстерню на поселенні Пекарі II на Дніпрі, яка працювала на місцевій, не дуже якісній сировині¹. Це ще один приклад існування місцевого кременеобробного виробництва у трипільського населення між Південним Бугом та Дніпром.

Вимальовується певна закономірність у розміщенні місць видобутку та цілої низки пов'язаних із ними виробничих комплексів: майданчиків-майстерень із первинного оброблення кременю безпосередньо на місці видобутку сировини, майстерень-поселень, спеціалізованих на обробленні попередньо вироблених напівфабрикатів, розташованих на певній відстані.

Досліджено не лише місця видобутку кременю, а й майстерні, у яких його обробляли. Від звичайного домашнього кременеоброблення подібні місця вирізняє величезна кількість відходів виробництва, наявність значного числа заготовок та готових виробів.

У горизонті Поливанив Яр I (етап CI) виявлено сліди колективної кременеобробної майстерні, яка займала площу 20—25 кв. м. Тут відходи виробництва залягали суцільним шаром завтовшки 10—15 см. Натомість у житлах не виявлено сировини для виробництва – жовен кременю. На думку Т.Б. Попової, це свідчення централізації виробництва знарядь із кременю².

Є підстави вважати, що на поселеннях-гігантах кременеоброблення, якщо існувало, теж було централізованим ремеслом. Про це може свідчити майже повна відсутність знахідок відходів-відщепів, а також заготовок-нуклеусів. Єдиним винятком є поселення Володимирівка на р. Синюха (етап ВІІ), розташоване неподалік від виходів місцевого кременю. У басейні Синюхи, на р. Велика Вись побіля поселення Рубаний Міст О.В. Цвек виявила кременеобробні майстерні, які працювали на місцевій сировині. Зауважимо, що їхня продукція не набула значного поширення в межах річчї Південного Бугу та Дніпра. На місцевій сировині працювала також майстерня на поселенні Пекарі II під Каневом, досліджена Е.В. Овчинниковим. Вона виробляла переважно скребачки та вістря стріл³. На думку С.Є. Пічкура та П.С. Ши-

дловського, які досліджували матеріали з майстерні, виробництво мало сезонний характер, можливо, тут працювали після завершення польових робіт⁴.

Таким чином, на теренах поширення трипільської культури ми спостерігаємо існування різних типів кременеобробних майстерень та різну організацію виробництва. Це майстерні з первинного та вторинного оброблення кременю безпосередньо на місці видобутку, аналогічні майстерні на поселеннях, розташованих на певній відстані від місць видобування, спеціалізовані майстерні з виготовлення пластин або сокир, майстерні з лагодження та виготовлення знарядь із імпортованої сировини. Існує думка, що частина майстерень могла мати сезонний характер. Простежується спеціалізація, яка в деяких випадках залежала від характеру сировини: з волинського кременю виготовляли довгі пластини, а білий дністрівський став сировиною для виготовлення пластин сокир.

Удосконалення техніки оброблення кременю, висока якість напівфабрикатів та готових виробів, а також наявність майстерень, – усе це, на думку Н.М. Скакун, досить переконливо свідчать про спеціалізацію та професіоналізацію кременеобробного виробництва, яке поступово переростає межі домашнього промислу і перетворюється на ремесло⁵.

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. виникають споживачі, які потребували значної кількості виробів з кременю – поселення-гіганти у культурній спільності Кукутень-Трипільля. Поселення з тисячею домогосподарств щороку потребувало кількох тисяч великих пластин для виготовлення вкладнів до серпів, а у випадку з пам'ятками типу Майданецького або Тальянок ішлося про кілька центрів готових виробів. Ураховуючи ту обставину, що за 40 років розкопок на цих поселеннях було виявлено лише окремі сліди ремонту подібних знарядь, є підстави вважати, що мали місце і майстерні і централізоване постачання виробів.

Слід зазначити, що видобуток та обробка кременю у трипільській культурі, починаючи із середнього етапу, на думку більшості дослідників, набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали такий самий вплив на розвиток суспільно-економічних відносин та міжплемінних зв'язків, як металургія та металооброб-

Мовчан // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доповідей. – Вінниця, 1990. – С. 83-84; Цвек Е.В., Мовчан І.І. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня / Е.В. Цвек, И.И. Мовчан // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997. – С. 142-143.

¹ Овчинников Е.В., Пічкур С.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II / Е.В. Овчинников, С.В. Пічкур // Археологічні відкриття в Україні 2001 – 2002 рр. – К., 2003. – С. 207-212.

² Там само, с.158-159.

³ Овчинников Е.В., Пічкур С.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II..., с. 207-212.

⁴ Пічкур С.В., Шидловський П.С. Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі – II / С.В. Пічкур, П.С. Шидловський // ред. О.Г. Корвін-Піотровський. – Поселення – гіганти трипільської культури. – К.: Корвін-Пресс, 2003. – С. 121-128.

⁵ Скакун Н.Н. Особенности кремнеобработки эпохи ранних металлов в Юго-Восточной Европе / Н.Н. Скакун // Тези доповідей міжнародної науково – практичної конференції «Трипільський світ його сусіди». – Збараж, Вид-во ДІАЗ, 2001. – С. 53.

лення. Із удосконаленням технології оброблення кременю (особливо у виготовленні великих пластин) воно, очевидно, стає менш доступним всьому населенню, виникають спеціалізовані виробництва.

5.2.2.3. Гончарство

Уже в попередній період гончарство у деяких культурних комплексах вийшло на рівень ремісничого виробництва, показником чого стало поширення вдосконалених теплотехнічних споруд – двоярусних горнів для випалу посуду, насамперед мальованого. Після 4200 р. до н.е. відбулося вдосконалення горнів, а також налагодження масового виробництва кераміки, насамперед в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Виробничий процес та його організація докладно висвітлені в багатьох дослідженнях¹, тому нижче ми зупинимось на деяких його аспектах, зокрема пов'язаних із новими важливими відкриттями.

2013 р. на поселенні трипільської культури біля с. Тальянки було відкрито залишки трьох багатоканальних гончарних горнів, виявлених за допомогою високоточної магнітної зйомки². Наступного року досліджено рештки ще п'яти аналогічних споруд – на поселеннях Небелівка, Майданецьке та Тальянки³. На підставі ізотопних дат

для згаданих поселень ці споруди можна датувати періодом 4000-3600 рр. до н.е., тобто традиція їх використання налічувала не менш як 400 років.

Головна відмінність нових знахідок – наявність трьох, а не двох каналів, по яких у горн заходили розжарене повітря та полум'я, зовнішнє розташування топки.

До останнього часу горни подібної конструкції були відомі для значно пізніших періодів – починаючи від о. Крит, де вони датовані пізньомінойським періодом (близько XI ст. до н.е.), закінчуючи давньоримськими гончарними печами⁴. В усіх випадках ці теплотехнічні споруди розглядають як свідчення наявності масового спеціалізованого виробництва. Вони призначалися насамперед для виготовлення високоякісного посуду з розписом. Виявлення подібних досконалих горнів на території поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля істотно змінює уявлення про рівень розвитку місцевого гончарства у IV тис. до н.е.

Рис. 5.8. Залишки багатоканального гончарного горна, досліджені на поселенні Небелівка. Трипільська культура, початок IV тис. до н.е.

Горни групуються переважно в північній та центральній частині поселень. За прогнозами, які ґрунтуються на високоточній магнітній зйомці, співвідношення числа подібних горнів з кількістю будівель на поселенні Тальянки та Петрень становить 1:100 у Майданецькому 1:20. Однак у випад-

¹ Ellis L. Cultural boundaries and human behavior: method, theory and late neolithic ceramic production in the Carpathian–Pontic region / L. Ellis // *Cucuteni. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*. – Piatra Neamț, 1996. – P. 75-87; Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // *Ремесло эпохи энеолита–бронзы на Украине*. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 55-95; Рижов С.М. Гончарство племен трипільської культури / С.М. Рижов // Рижов С.М., Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю., Магомедов С.Б. Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 5-60 та ін.

² Kruts V., Korvin-Piotrovsky A., Rassmann K. New discovery of the kilns in the Tripollian giant-settlement Talianki / V. Kruts, A. Korvin-Piotrovsky, K. Rassmann // ed. G. Dumitroaja, C. Preoteasa, C-D. Nicola. – *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic context*. – Piatra-Neamt, 117-121.

³ Korvin-Piotrovskij A. Kilns in Tripillian settlements. Tracing the labour division and the social organization of Copper Age communities / [A. Korvin-Piotrovskij, R. Hofmann, K. Rassmann et alii] // eds. K. Rassmann, J. Muller, M. Videiko. – *Tripolye Mega-sites and European Prehistory 4100-3400 BCE*. – London, 2016. – P. 221-252; Відейко М. Ю. Дослідження у центральній частині Майданецького / М. Ю. Відейко, Мюллер Й., Н.Б. Бурдо, Р. Хофманн, С. В. Церна // *Археологія*, 2015. – № 1. – С. 71-78; Відейко М. Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н. Б., Гайдарска Б., Церна С. В., Рудь В. С., Киосак Д. В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка / М.Ю. Видейко, Дж. Чепмэн, Н. Б. Бурдо, Б. Гайдарска, С. В. Церна, В.

С. Рудь, Д. В. Киосак // *Stratum Plus*. – 2015. – №2. – С. 147-170.

⁴ Багатоканальний горн з Крита, XI ст. до н.е.: Shaw J.W. LM IA ceramic kiln in South-Central Crete. Function and pottery production / J.W. Shaw, A. Van de Moortel, P.M. Day, V. Kilikoglu // *Hesperia Supplement*. – 2001. – Vol. 30. – P. 106-110; fig. 1-14; fig. 22.

ку з Майданецьким відомо, що один горн могли перебудовувати до двох разів, а у Тальянках – кожного разу будували новий. Таким чином реальна кількість горнів, які одночасно могли бути у використанні, ймовірно, буде іншою¹.

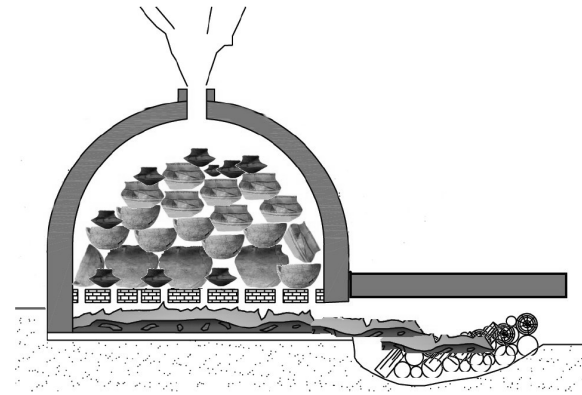

Рис. 5.9. Реконструкція багатоканального горна трипільської культури за результатами розкопок у Майданецькому і Тальянках. (за Л. Брандштетером та М. Відейком).

Слід узяти до уваги також і ту обставину, що магнітна зйомка території згадуваних поселень ще не завершена, адже опрацьовано від 60-70% (Тальянки, Майданецьке) до 10% території (Доброводи).

Розкопки показали, що не всі горни могли використовувати одночасно, їх ремонтували, реконструювали. У випадку з горном із Майданецького (розкоп 80) подібних перебудов було три, кожного разу змінювали перетин каналів, а одного разу – орієнтацію топки². Разом із тим порівняння досі виявлених горнів свідчить про певну стандартизацію розмірів (у межах 1.8-2 м) та конструкцій.

Розподіл горнів по території зазначених вище поселень дав підставу висловити думку про те, що кожна група населення, яка мешкала на поселеннях-гігантах, мала власні осередки керамічного виробництва. Разом із тим розкопки в різних частинах поселення вказують на значний рівень стандартизації не лише форм і розмірів посуду, а й його декору.

До описаних вище відкриттів найбільшим із відомих гончарних центрів у комплексі Кукутень-Трипільля був досліджений Т. Г. Мовшею біля с. Жванець на Дністрі. Тут виявлено рештки 7 двоярусних гончарних горнів. За ізотопними датами

вони датовані 3500-3400 рр. до н.е. Тут також виготовляли мальований посуд.

На думку Т. Г. Мовші, цей осередок виробляв значно більше посуду, ніж було потрібно для споживання мешканцями відносно невеликого поселення, і цей посуд був призначений для обміну з іншими громадами та носіями культурних комплексів, які в той час не мали подібного виробництва³. Ураховуючи ту обставину, що на поселенні Жванець (Лиса Гора) виявлено імпорту кераміки культурного комплексу лійчастого посуду (КЛП)⁴, на поселеннях якого, у свою чергу, відомі імпорту мальованого посуду трипільської культури⁵, ця думка виглядає цілком слушною.

Двоярусні гончарні горна в цей час відомі також і на інших територіях поширення культурного комплексу Кукутень-Трипільля, зокрема у Молдові та Румунії⁶. Подібні знахідки свідчать про наявність ремісничого виробництва на більшості територій. Єдиним винятком наразі є північна частина Середнього Подніпров'я, де в ареалі Коломийщинської локальної групи виробляли інші типи посуду, не мальованого. Тут поки що знахідки двоярусних гончарних горнів невідомі.

Є можливість приблизно реконструювати обсяги виробництва мальованого посуду за свідченнями знахідок посуду у спалених житлах трипільської культури. Наступні розрахунки зроблено за матеріалами досліджень на поселенні біля с. Майданецького⁷. 1988 р. там були досліджені залишки трьох жител, серед яких виявлено 4324 фрагментів від приблизно 214 посудин різних типів, зокрема 189 столових мальованих посудин. Є всі підстави вважати їх продуктом ремісничого вироб-

³ Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре / Т.Г. Мовша // Советская археология. – 1971. – № 3. – С. 228-234.

⁴ Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипільля Кукутень з синхронними культурами Центральної Європи / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1985. – 51. – С. 22-31.

⁵ Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 27-29.

⁶ Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 27-29.

⁷ Бикбаев В.М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей / В.М. Бикбаев // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 146-152; Dinu M. Santierul arheologie Valea Lupului / M. Dinu // Materiale și cercetări arheologice. – București, 1957. – T. 3. – P. 161-177; Cucuteni in der Oberen Moldau. Rumänien / H. Schmidt // –Berlin–Leipzig, 1932. – Tabl. 36, 3.

⁷ Відейко М. Ю. Про характер та обсяги виробництва глиняного посуду в трипільських протомістах// Український керамологічний журнал, 2004. – №1. – С.30-36.

¹ Korvin-Piotrovskij A., Hofmann R., Rassmann K., Videjko M., Brandstetter L. Kilns in Tripillian settlements..., fig. 15-16.

² Відейко М.Ю., Мюллер Й., Бурдо Н.Б., Хофманн Р., Церна С. Дослідження у центральній частині Майданецького..., с. 74-76.

ництва – за стандартизацією, якістю, необхідністю володіння спеціальними технологіями та навичками для їхньої виробництва. У кожному з жителів виявлено від 90 до 45 таких виробів. Таким чином, у середньому на житло припадає 63 посудини. У Майданецькому на заключній стадії його існування, за останніми дослідженнями, могло налічуватися до 2930 будівель¹. Таким чином, одночасно у використанні (або залишено під час ритуалу спалення поселення) могло бути до 182700 посудин різних типів та розмірів. Наступне питання – яка саме кількість посуду могла бути спожита (і, відповідно, вироблена) за весь час існування Майданецького? Оскільки по трипільській культурі прямі свідчення стосовно обсягу споживання керамічного посуду наразі відсутні, звернемося до матеріалів доби енеоліту з території Месопотамії.

За результатами археологічних досліджень відкладень в ямах для сміття на поселенні сільського типу Шарафабад урукського часу (IV тис. до н.е.) у Сузіані (Елам), свого часу британські археологи підрахували, що пересічне домогосподарство щорічно розбивало до 86 різних посудин – 18 мисок, 12 великих глечиків, 16 малих, 40 посудин інших типів, не рахуючи ще більшої кількості ритуального посуду (невеликі чаші з скошеними вінцями, яких щороку розбивали від 200 до 280)². Таким чином кожна сім'я на цьому поселенні щороку мала поповнювати своє господарство 286-366 посудинами.

Ми виключаємо з дальших розрахунків для трипільської культури ритуальний посуд, залишивши побутовий. Якщо рівень споживання посуду в Майданецькому становив половину від стандартів споживання давнього Шарафабаду, то тут щороку, на фінальній стадії існування поселення, потрібно було виробити на заміну близько 125000 посудин. Ураховуючи ту обставину, що за останніми відомостями час існування поселення становив близько 150 років, загальна кількість виробленого за цей час посуду могла досягати майже двох десятків мільйонів одиниць.

Подібні масштаби виробництва роблять цілком виправданими широке застосування значної кількості промислових горнів для випалу високоякісного мальованого посуду і наявність на кожному з великих поселень типу Небелівки, Майданецького або Тальянок кількох десятків майстрів, які займалися гончарним ремеслом.

За матеріалами Месопотамії вираховано, що один гончар міг забезпечити своєю продукцією потреби 66 сімей³. Якщо вважати, що в Майданецькому кількість сімей була такою ж, як і число жителів на поселенні (2900), то тут мало працювати понад 40 майстрів.

Таким чином, на підставі прямих свідчень (насамперед відомостей про технологію виготовлення кераміки), а також палеоекономічних реконструкцій щодо обсягів цього виробництва ми вважаємо, що виробництво посуду в трипільських поселеннях-протомістах могло мати ремісничий характер.

5.2.2.4. Обмін сировиною та виробами

З наведеної вище у цьому розділі інформації стосовно розвитку виробництва 4200-3400 рр. до н.е. бачимо, що у більшості випадків його обсяги явно перевищували потреби домашнього споживання, як, приміром, у галузі кременярства або гончарства. Як і в попередній період, обмін забезпечував не лише життєво необхідною сировиною та продуктами (кремінь, сіль, метал), а й престижними виробами (металеві прикраси, зброя, мальований посуд⁴, вироби з *Spondylus*).

Для цього періоду новим та важливим явищем стала поява невідомих раніше засобів транспортування виробів та сировини, яка відкривала можливості переміщати значні обсяги продукції. Це транспорт для поклажі (кінь), а також сани та, можливо, колісний транспорт⁵.

Слід зауважити, що у розглядааний період, на нашу думку, санный і навіть колісний транспорт не могли докорінним чином допомогти збільшити обсяги постачань при далекому обміні через відсутність шляхів. Сани та віз давали значний вигреш при транспортуванні сировини (кременю, руди) до місця оброблення, тобто в радіусі 5-10 км.

Найбільші зміни сталися у сфері обміну металевими виробами. Із занепадом варненсько-карановського та вінчанського осередків металооброблення на перший план виходять спочатку

³ Там само. – С. 82.

⁴ Відейко М. Ю. Взаємини трипільських громад Подніпров'я з лісостеповими культурами Дніпро-Дністровського басейну. Наукові записки з української історії. Випуск 14. - Переяслав-Хмельницький, 2003/ - С. 65-72.

⁵ Мовша Т.Г. К вопросу о колесном транспорте в трипольской культуре / Мовша Т.Г. // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа (20–24 окт. 1982 г.): Тез. докл. Всесоюз. симпозиум, посвящ. 60 летию образования СССР. – Ереван, 1982. – С. 104-106; Балабина В.И. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути / В.И. Балабина // Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова. – М., 2004. – С. 180-213.

¹ Muller J., Videiko M. Maidanetske: New Facts of a Mega-Site / J. Muller, M. Videiko // Rassmann K., Muller J., Videiko M. (eds.). – Tripolye-Megasites and European Prehistory 4100-3400 BCE. – P. 72.

² Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам / Е.В. Антонова. – М.; Восточная литература, 1998. – С. 200-201.

тисаполгарський, а слідом за ним – і бодрогкерестурський осередки металооброблення. Трипільський осередок металооброблення переорієнтовується саме на ці джерела, однак, розвиваючи власну сировинну базу та технології, у більшій мірі, схоже, задовольняється отриманням зразків виробів, насамперед зброї, та наслідуванням їх.

Рис. 5.10. Знахідки з поселення Дерев'янка, IV тис. до н.е. Керамічні вироби: місцевий посуд, зооморфна статуетка – наслідування трипільським зразкам Фрагмент антропоморфної статуетки культурного комплексу Чернавода I – свідчення далеких зв'язків (дослідження Д.Я. Телегіна, Наукові фонди ІА НАНУ та Археологічний музей ІА НАНУ).

Яскравим індикатором подібних процесів стає поширення сокир типу Ясладань та наслідування їм у середовищі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. У розглядааний період збереглося значення далеких обмінних шляхів на схід, які раніше вже були використані для поширення металевих виробів балканських типів та технологій металооброблення у басейн Дону.

На цей раз зафіксоване потрапляння у Прикубання сокири-молота типу Мезьошкершт та у регіон Північного Кавказу сокир-тесел типу Ясладань та Аріушд (станція Усть-Лабинська, Владикавказ)¹. Про те, що до цього обміну були причетні представники культурного комплексу Кукутень-Трипілля, свідчить знахідка статуетки, яку можна датувати етапом СІ трипільської культури, у станції Урупській². Зв'язки могли бути двосторонніми – у Середньому Подніпров'ї біля с. Верем'я знайдено мідну сокиру-клевець, яка надійшла до колекції В. В. Хвойки. Оскільки в районі села є поселення як останньої чверті V тис. до н.е., так і початку-середини IV тис. до н.е., однозначно датувати цю знахідку складно³. Дослідники порівнювали цю знахідку із сокирами типу Аріушд. Однак Н.В. Риндіна знайшла близько 20 аналогій цьому виробу у Закавказзі, на цей регіон також указує склад металу виробу – мідь із домішками миш'яку та нікелю⁴.

¹ Корневский С.Н. Общие черты предмайкопского периода в Предкавказье / С.Н. Корневский // XVIII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. – Кисловодск, 1994. – С. 20, рис. 1.

² Марковин В.И. Глиняная статуэтка из станицы Урупской / В.И. Марковин // КСИИМК. – 1956. – Вып. 76. – С. 108; Збеневич В.Г. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья / В.Г. Збеневич. – Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. – Тбилиси, 1987. – С. 114.

³ Хвойко В.В. Каменный век Среднего Приднепровья...-Табл. XXI, 1.

⁴ Риндына Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури / Н.В. Риндіна // Відейко

5.3. СУСПІЛЬСТВО: ТРАДИЦІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ

Ситуація, що склалася у Центральній та Південно-Східній Європі після 4200 р. до н.е., показала, що цикл ускладнення суспільних структур на окремих територіях може чергуватися з періодом їх спрощення. При цьому там, де внаслідок економічних та демографічних процесів створено передумови для виникнення таких явищ, як поселення-протоміста та вождівства, вони неодмінно будуть сформовані.

У розділі 5.1. ми розглянули демографічну ситуацію у регіонах і виділили два, де мав місце стабільний приріст населення, – ареали поширення культурних комплексів КЛП та Кукутень-Трипілля. Цей процес, слід зауважити, в останньому випадку розпочався ще до 4200 р. до н.е. і стимулював появу поселень-гігантів, які стали центрами утворення кількох простих вождівств у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Нижче ми розглянемо по регіонах, де мали місце найбільші зміни, такі знакові для оцінки рівня розвитку давніх суспільств явища, як формування та розвиток ієрархії поселень, будівницт-

М. Ю. (ред.). Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 248-249; Мартиросян А.А., Мнацакян А.О. Приереванський клад древньої бронзи / А.А. Мартиросян, А.О. Мнацакян // КСИИМК. – 1973. – Вып. 134. – С. 124, рис. 47, 5, 9, 11; Черных Е.Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы / Е.Н. Черных. – М., 1966. – С. 57, 69, 122, ан. 393.

во громадських споруд, військова справа, знакові системи.

5.3.1. Розвиток ієрархії поселень

У Південно-Східній Європі практично всі великі поселення, які виникли у попередній період і розглядалися дослідниками в контексті початкового етапу урбанізації, близько 4200 р. до н.е. припиняють своє існування разом із соціальними організаціями, які їхні створили. Для низки культурних комплексів, які виникають на згаданій території – Криводол-Селкуца-Бубань-Хум, Бодрогкерестур, Баден-Болераз, Чернавода I та ін. – типовими є поселення площею у 1-4 га, іноді укріплені ровами та палісадами, їхнє населення не перевищувало кількох сотень мешканців. Одночасні поселення могли розташовуватися на віддалі кількох кілометрів одне від одного, концентруючись у місцях із плодючими ґрунтами¹.

У районі покладів корисних копалин, ключових точках на шляхах обміну виникають укріплені ровами та палісадами поселення². Прикладом розташування поселення біля стратегічної переправи через Дунай може бути поселення культури Чернавода I біля с. Орловка. Воно виникло на місці пам'ятки культурного комплексу Гумельниця наприкінці V тис. до н. е. Поселення знаходилося на височині і мало укріплення у вигляді рову шириною 3 м у верхній частині та глибиною 3 м від давньої поверхні³. Ураховуючи участь Гумельниці у генезі культури Чернавода I, можна говорити про певне успадкування важливого пункту біля переправи, через яку вели обмінні шляхи на схід, у степи.

У той самий час у кількох регіонах продовжується або розпочинається традиція створення великих за розмірами поселень. Це явище стосується трьох культурних комплексів: Міхельсберг, КЛП та Кукутень-Трипілля. Розміри поселень,

система забудови могли різнитися, але спільним явищем є наявність подібних центрів на тлі значно більшого числа поселень меншого та середнього розміру, що підкреслює їхнє особливе значення у організації та житті давніх суспільств.

Великі поселення виникають у Центральній Європі на території поширення культурного комплексу Міхельсберг. Звичайні поселення при цьому мають площу 1-6 га, вони укріплені ровами та палісадами. Усього для цього культурного комплексу відомо понад 100 укріплених ровами та палісадами пам'яток.

Після 4000 р. до н.е. у природно захищених місцях, переважно на мисах, на берегах річок починають споруджувати укріплені системою ровів та палісадів селища площею до 100 та більше гектар. Прикладом подібного поселення є Урміц, споруджений на березі р. Рейн. Два ряди ровів у вигляді напівовалу виходять на берег річки. З боку води селище не було захищене, або сліди укріплень знищені паводками. У зовнішньому рові було 34 проходи, у внутрішньому – 25. Проходи мали додаткові укріплення, які дослідники назвали «бастіонами». Загальна укріплена площа – близько 120 га⁴.

Стосовно значення цих поселень існують різні думки. Деякі дослідники розглядають їх у ролі місць обмінної торгівлі, чому відповідає розташування на берегах річок, зокрема такої відомої транспортної артерії, як Рейн. До вірогідних товарів для обміну включають сіль, кремій та екзотичні породи каменю – приміром, жадеїт із альпійського регіону⁵.

Існує також думка про призначення деяких укріплених місць для проведення ритуалів, зокрема поховальних – із ними пов'язують знахідки у ровах поховань та розрізаних людських кісток. Інша інтерпретація подібних знахідок – поховання рабів⁶.

Останнім часом розробляють тему існування у культурі Міхельсберг низки регіональних

¹ Brigand R., Weller O. Neolithic and Chalcolithic settlement patterns in central Moldavia (Romania) / R. Brigand, O. Weller // *Documenta Praehistorica*. – 2013. – Vol. XL. – P. 195-207; Tóth P., Demján P., Griačová K. Adaptation of settlement strategies to environmental conditions in southern Slovakia in the Neolithic and Eneolithic / P. Tóth, P. Demján, K. Griačová // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – Vol. XXXVIII. – P. 307-321.

² Rusu A., Buzea D.-L., Kovács A. Evidențierea urmelor papilare pe obiecte Cucuteni-Arșiud descoperite la Păuleni-Ciuc "Dâmbul Cetății, jud. Harghita / A. Rusu, D.-L. Buzea, A. Kovács // *Acta Musei Tutovensensis*. – 2015. – XI. – P. 73-81.

³ Bruyako I., Manzura I., Subbotin L. Prehistoric settlement «Kartal» (Orlovka): preliminary information on the excavations IN 2001-2002 / I. Bruyako, I. Manzura, L. Subbotin // Nikolova L., Higgins J. (eds.) *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. – RPRP. – 2005. – N 6-7. – P. 14.

⁴ Andersen N.H. Causewayed enclosures in Northern and Western Europe / N.H. Andersen // Fowler C., Harding J., Hofmann D. (eds.). – *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 795-812.

⁵ Gronenborn D. Monuments of what? Mega-sites of the Michelsberg culture in the Northern Upper Rhine and Middle Rhine valley / D. Gronenborn // *Megalith societies landscapes, early monumentality and social differentiation in Neolithic Europe*. Conference 16-20. 06. 2015, Kiel. – Kiel, 2015. – P. 44.

⁶ Gronenborn D. At the heart of it all: Michelsberg in the northern Upper Rhine and Middle Rhine regions / D. Gronenborn // *What's New in the Neolithic? Neolithic conference May 13-14, 2013*. – Lund, Lund University, 2013. – P. 4.

«центрів влади» у вигляді укріплених поселень, які налічували понад 5000-7000 мешканців¹.

У окремих регіонах поширення культурного комплексу КЛП відбувається формування центрів, які за розмірами теж переважають звичайні поселення. Я. Крук та С. Мілісаускас на території площею у 314 кв. км, що розташована у межах річки Вісли та Західного Бугу, зафіксували понад 100 поселень КЛП. Дослідники запропонували таку їх класифікацію: малі (1-1,5 га), середні (2-5 га) та великі (понад 9 га). Найбільше у цьому регіоні було малих, менше – середніх і кілька великих поселень. На їхню думку, населення найбільшого – Броночіце на III фазі існування могло становити до 500 осіб². Після з'ясування відносної хронології виділено «фазу великих поселень» яка тривала у проміжку між 3640 і 3060/2090 рр. до н. е.³.

*Рис. 5.11. План поселення
трипільської культури
біля з. Небелівка за результатами
магнітної зйомки
(за М. Видейко и др., 2015).*

Для культурного комплексу Баден-Болераз також відомі значні за площею поселення. З 313 поселень, зібраних у каталозі Т. Хорвата⁴, налічується 23 пам'ятки площею понад 10 га, тобто трохи більше 7%. Зокрема одна – 64 га, дві – 40-45 га, 4 близько 30 га. Решта – від 10 до 18-20 га площею. Слід мати на увазі, що йдеться про поширення культурного шару, оскільки жодна з пам'яток не була досліджена за допомогою магнітної зйомки. Розкопки, проведені на частині території поселень показали, що на цій території можуть розташовуватися місця, заселені упродовж різних фаз існування культурного комплексу, які, однак, не охоплювали всієї площі. Однак наявність подібних пам'яток є певним індикатором можливості існування в культурному комплексі Баден-Болераз певних центрів, як у культурному комплексі Міхельсберг. Про це свідчить наявність серед них укріплених центрів, де лінія ровів оточує повністю територію селища⁵.

¹ Gronenborn D., Fetsch S., Kuhlmann S. "Mega-Sites" of the Michelsberg Culture in West-Central Germany / D. Gronenborn, S. Fetsch, S. Kuhlmann // 20Th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists. Abstracts. – Istanbul, 2014. – P. 408.

² Kruk J., Milisauskas S. Rozkviť i upadek společenstev rolnických neolitu..., s. 135-138.

³ ibid, s. 20-121.

⁴ Horváth L. A., Virág Z. M. History of the Copper Age

⁵ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia / E. Horváthová. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2010. – S. 28-30.

Найбільше великих поселень відомо для культурної спільності Кукутень-Трипільля. Для періоду 4200-3400 рр. до н.е. лише на території між Дністром та Дніпром відомо 107 поселень площею від 10-15 до 200-340 га.

У 4200-3400 рр. до н.е. всі, крім двох (коломишинської, лукашівської) локальних груп культурної спільності Кукутень-Трипільля мали великі поселення. Розподіл великих поселень по території та стосовно локальних груп не є рівномірним⁶. Вони відсутні в ареалі поширення коломийшинської групи у Середньому Подніпров'ї і цю ситуацію неможливо пов'язати з природними особливостями, адже у канівській локальній групі подібні центри наявні від самого початку. Ураховуючи ту обставину, що до 4200 р. до н.е. на території формування коломийшинської групи відомі два великі поселення – Трипільля (100-200га) та Копа-

⁶ Видейко М.Ю. Матеріали з розкопок поселення трипільської культури біля с. Немирівське Балтського району Одеської області / М.Ю. Видейко // Археологія і давня історія України: Колекція наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження – К.; ІА НАНУ, 2010. – Вип.2. – С.12-14; Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры V-IV тыс. до н.э. / М. Ю. Видейко. – Саарбрюкен: LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – 208 с.

⁷ Видейко М. Ю. Розкопки біля м. Ржищева 2005 року/Видейко М.Ю., Бурдо Н. Б. // Археологічні відкриття в Україні 2005 р.: зб. наук. пр.: щорічник/ НАН України, Ін-т археології. – К., ІА НАНУ, 2006. – С.17-19; Видейко М. Ю. Трипільське поселення Ігнатенкова гора біля с.Григорівка / М.Ю. Видейко // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей - К.: Шлях,2005. – Випуск 7. – С. 186-200; Видейко М.Ю. Археологічні розвідки в районі с.Уляники у 2000 році / М.Ю. Видейко

чів (близько 30 га), можемо говорити про певні зміни у структурі поселень та відповідно – організації суспільства у наступний період.

Привертає увагу та обставина, що окремі локальні групи, які існували упродовж тривалого часу, стабільно мали у своєму складі великі поселення (таблиця 5.1). Ураховуючи ту обставину, що етапи періодизації дослідники поділяють на фази (від 6 до 4), одночасно існувала обмежена кількість поселень-гігантів.

Таблиця 5.1.

Великі поселення у локальних групах Кукутень-Трипілля, розподіл по етапах періодизації

Локальні групи	Етапи періодизації Трипільської культури		
	ВІІ	СІ	СІІ
	4200-3800	3600-3500	3500-3400
Раковецька	2		
Шипинецька	3		
Петренська	1	1	
Чечельницька	4	5	
Середньобузька	11	3	
Володимирівська	8		
Небелівська	11		
Канівська	14	13	
Томашівська		21	
Косенівська			10
разом	54	43	10

Про планування та забудову поселень цього типу відомо досить багато. Цій обставині ми завдячуємо комплексним археоометричним та археологічним дослідженням, які розпочалися ще у 70-ті роки ХХ ст.¹ Останнім часом дослідження

відновились, зокрема з використанням більш досконалого обладнання для магнітної зйомки. Спільні проекти, британсько-український та німецько-український, додали важливу інформацію стосовно розмірів, планування, структури та інших параметрів поселень-гігантів².

На кінець V – початок IV тис. до н.е. сформувалися дві традиції планування та структури подібних поселень, залежно від території та належності до певної локальної групи.

Поселення раковецької та петренської локальних груп мають у плані округлу форму. Споруди розташовані з інтервалом 1-2 м, по довгій вісі орієнтовані до центру поселення. На плані поселення Петрень (площа 30-35 га), складеному за результатами магнітної зйомки, можна побачити 6 таких кіл. Виявлено також сліди двох ровів або палісадів, які на різних етапах існування оточували поселення. Загальна кількість споруд могла досягати понад 500³. Аналогічним є планування поселення Старі Радудяни, відомого за свідченнями аерофотозйомки, площа якого могла досягати 100 га⁴. Описані вище пам'ятки вирізняє висока щільність забудови, наявність кластерів з 3-8 будівель, які розташовані в межах рядів. У Петренях зафіксовано рештки 5 значних за розмірами споруд, які розташовані у проміжку, вільному від забудови, між центральним та наступними колами. Ще одна велика споруда виявлена в центральній частині поселення.

Для розташування поселень обирали миси, обмежені заплавами невеликих річок, струмків, глибокими ярами. Планування поселень-гігантів площею понад 100 га у межах річки Південного Бугу та Дніпра було іншим, ніж на заході. Типовим було розташування будівель у кількох (від одного

Yu. Videjko, J. Müller // *Journal of Neolithic Archaeology*. – 2014. – 16. – P. 96-134.

² Chapman J, Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / J. Chapman, M. Videiko, D. Hale, B. Gaydarska, N. Burdo, K. Rassmann, C. Mischka, J. Müller, A. Korvin-Piotrovskiy, V. Kruts // *European Journal of Archaeology*. – 2014. – 17 (3). – P. 369-406; Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization / K. Rassmann, R. Ohlrau, R. Hofmann, C. Mischka, N. Burdo, M. Yu. Videjko, J. Müller // *Journal of Neolithic Archaeology*. – 2014. – 16. – P. 96-134.

³ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., fig. 38.

⁴ Бикбаев В. М. 2007 «Башни» Петрен (от археологической интерпретации аэрофотоснимков реконструкции жизни трипольских поселений) / В.М. Бикбаев // *Tyragetia. Arheologie Istorie Antica*. – Serie noua. – Vol. I (XVI). – № 1. – С. 9-26.

// Археологічні відкриття в Україні 1999 – 2000 рр. – К.; ІА НАНУ, 2001. – С.91-92.

¹ Дудкін В.П. Археометричні дослідження трипільської цивілізації / В.П. Дудкін, М.Ю. Відейко // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-28; Відейко М.Ю. Причини виникнення трипільських протоміст / М.Ю. Відейко // *Археологія*. – 1998. – № 4. – С. 145-151; Videiko M. Yu. Die Crobsiedlungen der Tripoll'e-Kultur in der Ukraine / M. Yu. Videiko // *Eurasia Antiqua*. – 1996. – N 1. – P.46-80.

¹ Chapman J, Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / J. Chapman, M. Videiko, D. Hale, B. Gaydarska, N. Burdo, K. Rassmann, C. Mischka, J. Müller, A. Korvin-Piotrovskiy, V. Kruts // *European Journal of Archaeology*. – 2014. – 17 (3). – P. 369-406; Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization / K. Rassmann, R. Ohlrau, R. Hofmann, C. Mischka, N. Burdo, M.

до чотирьох) овалах відносно правильної форми. Так сплановані поселення Володимирівка, Небелівка, Сушківка, Тальянки, Майданецьке, Глибочок та низка інших¹. Споруди так само по довгій вісі орієнтовані до центру поселення².

Поселення меншої площі (50-70 га) теж розташовані на мисах, але іноді у плануванні повторюють їхню форму, яка могла бути близькою до трикутника. Таким чином було сплановано поселення Перегонівка та Ятранівка³.

Принаймні частина цих поселень мала укріплення. На планах за свідченнями магнітної зйомки їхні сліди читаються у вигляді смуг, розташованих вздовж рядів споруд. У випадку з поселенням Небелівка маємо одну таку смугу, яка оточує всю територію поселення на віддалі 30-40 м поза межами зовнішнього низку жител⁴. У Майданецькому виявлено дві смуги, однак лише одна з них іде по зовнішньому контуру, а друга зафіксована лише в північній частині⁵.

Археологічні дослідження, проведені на поселенні Небелівка, показали, що у згаданому випадку аномалії відповідає заглиблення шириною 2,5-3 м з найбільшою глибиною до 0,9-1 м від давньої поверхні⁶. На профілі видно заповнення мі-

шаним ґрунтом, а послідовні нашарування, типові для ровів, які утворюються внаслідок дії опадів, відсутні. Ця обставина дає підстави інтерпретувати цю заглибину, як рів для встановлення палісаду. Подібність між цими аномаліями у Небелівці та Майданецькому дає підстави вважати, що в обох випадках ми маємо справу з слідами давніх палісадів.

На супутниковому знімку поселення Перегонівка в тому місці, де на аерофотознімку К.В. Шишкіна позначено лінію, читаються сліди досить широкої структури, подібної до рову, а за нею, з боку поселення – ще одна, вужча смуга, вірогідно, сліди палісаду. Враховуючи розташування цього поселення на мисоподібному підвищенні, подібна система укріплень виглядає оптимальною.

Важливим є повторення системи розташування великих будівель у проміжку між центральним та наступним овалами забудови, описана вище для поселення Петрень у Молдові. Подібна система розташування споруд виявлена магнітною зйомкою на поселеннях Небелівка, Майданецьке та Доброводи⁷. Ця обставина підкреслює особливе значення згаданих споруд та спільну для населення, належного до різних локальних груп культурного комплексу Кукутень-Трипілля, традицію їх спорудження та розміщення, а отже, і вірогідного призначення, про що докладніше йтиметься у наступному розділі.

Як показали останні дослідження, загальна кількість жител на подібних поселеннях могла залежати не стільки від площі, скільки від конкретної ситуації їх виникнення та історії упродовж існування⁸. На цю думку наводить порівняння щільності забудови та числа споруд для трьох найбільших поселень, на яких нині проведено високоточну магнітну зйомку – Небелівка, Майданецьке та Тальянки.

Так, у Небелівці на площі близько 238 га виявлено сліди близько 1400 споруд, із урахуванням ділянок, які не охоплено зйомкою їхні тут могло бути до 1500. У Майданецькому при загальній площі поселення 200 га кількість споруд могла досягати понад 2900⁹. Таким чином, середня щільність забудови на пам'ятках, приблизно однакових за розмірами, може коливатися в межах

¹ Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры..., рис. 6, 7, 14, 22, 23, 38.

² Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., fig. 9-9b; fig. 21-21b; Chapman J. The Nebelivka Mega-Site Plan / Chapman J. // Видейко М.Ю. (ред.). – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015 р. – Кіровоград, 2015. – С. 14-15.

³ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., fig. 9-9b; fig. 21-21b; Chapman J. The Nebelivka Mega-Site Plan / Chapman J. // Видейко М.Ю. (ред.). – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015 р. – Кіровоград, 2015. – С. 14-15.

⁴ Видейко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры..., рис. 19, 38

⁵ Видейко М.Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н.Б., Гайдарска Б., Церна С.В., Рудь В.С., Киосак Д.В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка / М.Ю. Видейко, Дж. Чепмэн, Н.Б. Бурдо, Б. Гайдарска, С.В. Церна, В.С. Рудь, Д.В. Киосак // Stratum Plus. – 2015. – № 2. – Рис. 1.

⁶ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., abb. 8, 22b.

⁷ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., abb. 8, 22b.

⁸ Видейко М. Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н. Б., Гайдарска Б., Церна С. В., Рудь В. С., Киосак Д. В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка..., с. 148-150, рис. 1-2.

⁹ Там само, рис. 1.-1; Chapman J, Videiko M., Hale D., Gaydarska B., Burdo N., Rassmann K., Mischka C., Müller J., Korvin-Piotrovskiy A., Kruts V. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution..., fig. 6, 11, 12.

⁸ Видейко М. Ю. Исследования микрохронологии крупных трипольских Поселений / М.Ю. Видейко // Revista Arheologica. – 2013. – Serie noua. – Vol. IX. – № 1. – С. 88-97.

⁹ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans..., P.120.

6-14 споруд на гектар. Ця обставина змушує більш критично ставитися до спроб реконструкції чисельності населення при відсутності планів за свідченнями високоточної магнітної зйомки, а лише на основі середніх показників щільності забудови на 1 га поселення¹. Виходячи з наведених вище результатів досліджень, доцільніше буде реконструювати численність мешканців для окремих поселень, про які є конкретна інформація стосовно кількості жител.

5.3.2. Культові споруди та святилища

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі триває традиція спорудження силами громад різного рівня культових споруд відповідно до місцевих традицій. Для Центральної Європи поширеніші різного роду загорожі, які виділяли певні місця, тоді як для Південно-Східної Європи характерним є зведення спеціальних споруд.

У ролі огорожених святилищ деякі дослідники розглядають деякі пункти культури Міхельсберг². Їх можна розглядати, урахувавши походження згаданого культурного комплексу як спадщину традицій культурних комплексів КЛСК та Лендель.

Найкращі приклади спорудження культових будівель відомі для культурної спільності Кукутень-Трипілля. Свого часу Т.Г. Мовша збрала свідчення про святилища трипільської культури, однак серед них були переважно досить скромні споруди або комплекси, віднесення яких до святилищ виглядало недостатньо обґрунтованим³.

¹ Наприклад: Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В.А. Круц // Первобытная археология: Материалы и исследования. Сб. науч. тр. / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 117-132; Дяченко О.В. Динаміка змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку західнотрипільської культури. / О.В. Дяченко // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 9-17; Харпер Т.К. К проблеме размеров поселения у с. Тальянки / Т.К. Харпер. – Режим доступу: <http://www.acsu.buffalo.edu/~tkharper/Harper2012rus.pdf>. – Назва з екрану.

² Gronenborn D. At the heart of it all: Michelsberg in the northern Upper Rhine and Middle Rhine regions..., p. 4.

³ Мовша Т.Г. Святилища трипольской культуры / Т.Г. Мовша // СА – 1971. – № 1. – С. 201-205.

² Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї / М.М.Шмаглій, С.М.Рижов, В.П.Дудкін // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 42-52.

³ Мовша Т.Г. Святилища трипольской культуры / Т.Г. Мовша // СА – 1971. – № 1. – С. 201-205.

³ Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї / М.М.Шмаглій, С.М.Рижов, В.П.Дудкін // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 42-52.

Тривалий час одним із найбільш вірогідних прикладів культових споруд була споруда №7, розташована у центральній частині поселення Коновка (близько 3900 р. до н.е.). Положення її на поселенні було встановлене на підставі плану, складеного за результатами магнітної зйомки⁴. Її розміри становили 6х19 м, що більше за параметри звичайних жител. Орієнтація – північний захід-південний схід, тобто можлива первинна орієнтація схід-захід з певним відхиленням. Приміщення першого поверху було розділене на дві частини. Розкопками виявлено чотири вівтарі, зроблені з глини, їх спорудили на земляній підлозі. Перший, – прямокутний, збереглася частина 80х35 см, висота підвищення 20 см. З цим вівтарем пов'язана знахідка набору фішок (49)⁵ з зооморфними та антропоморфними навершнями. Другий вівтар – круглий, діаметром близько 2 м (висота – 10 см), був розташований у центральній частині будівлі, на ньому по колу розставлено 12 мальованих посудин різних типів, Усередині кола у посудині знайдено зламану антропоморфну статуетку. У північно-західній частині споруди виявлено ще два вівтарі: прямокутний, 80х90 см, висотою 20 см та квадратний, із заокругленими кутами 60х60м. Поруч з ним виявлено посудини, модель житла та кістки тварин, зокрема зі слідами вогню. Сліди опалювальних споруд – печі або відкритого вогнища у приміщенні відсутні⁶.

На думку дослідників, є такі підстави інтерпретувати цю споруду в ролі святилища: положення в центрі поселення, наявність чотирьох вівтарів, відсутність печі або вогнища, велика кількість предметів культового призначення, спеціальне розтошування посуду у приміщенні, відсутність слідів виробничої діяльності⁷.

Ця споруда могла бути головним святилищем поселення, яке налічувало 114 будівель, тобто 600-800 мешканців. Чотири вівтарі, можливо, відповідають поділу поселення на чотири частини-квартали і могли належати відповідним частинам громади, кожна з яких мала власних небесних покровителів та, можливо, певну спеціалізацію у господарстві. Інша можливість – присвята вівтарів

⁴ Шмаглій М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї / М.М.Шмаглій, С.М.Рижов, В.П.Дудкін // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 42-52.

⁵ Докладніше про ці фішки та їх можливе використання: Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья / В.И. Балабина. – М.: Старый сад, 1998. – С. 165-168; 224-228.

⁶ Рыжов С., Шумова В. Культовая постройка поселения Коновка-Пуцита и некоторые религиозные представления трипольского населения Пруто-Днестровского междуречья / С.Н. Рыжов, В.А. Шумова // Revista Arheologica. – 2013. – Serie Noua. – Vol. IX. – № 1. – С. 64-71, рис. 1-2.

⁷ Там же, с. 67.

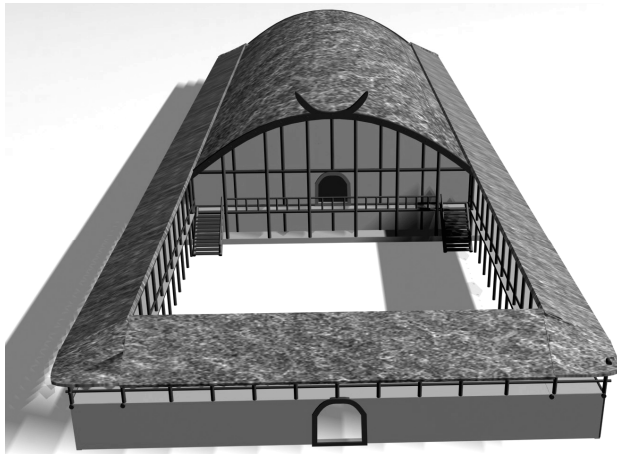

різним божествам, про що, на думку С. М. Рижова та В. О. Шумової, свідчить різноманітність наборів предметів, пов'язаних із вівтарями¹.

Зрозуміло, що всі мешканці поселення не могли розміститись у споруді площею близько 100 м², та ще й розділеної на окремі приміщення. Це означає, що до участі у відправах могли бути допущені лише голови сімей, і то не всі – на поселенні, нагадаємо, згідно з планом налічувалося близько 100 домогосподарств. Площа навколо будівлі могла вмістити більшість мешканців селища.

На великих трипільських поселеннях типу Майданецького, Тальянок теоретично могла існувати ціла система святилищ. Свого часу

М.М. Шмаглієм та автором було виділено такі їх типи: домашні святилища, святилища великих сімей/лініджів, святилища групи лініджів, а також загальнопоселенські святилища². Перші три рівні були відомі за свідченнями археологічних досліджень, існування загального ритуального центру для всього поселення допускали теоретично.

У останні кілька років за допомогою магнітної зйомки вдалося виявити на території великих поселень цілу низку споруд, які можуть виявитися святилищами різного рівня. 2012 р. одну з цих споруд було досліджено на поселенні Небелівка британсько-українською експедицією. Нині це найбільша з розкопаних споруд трипільської культури – її розміри становлять близько 20х60 м³.

¹ Там же, с. 68-69.

² Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Святилища и культовые места на крупных трипольских поселениях / Н.М. Шмаглий, М.Ю. Видейко // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. – М., 1987. – С. 169–171.

³ Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н., Овчинников Э., Пашкевич Г., Шевченко Н. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культу-

Під час розкопок виявлено, що споруда була спалена. Знайдені залишки дають підстави твердити, що споруджена вона була за стандартними технологіями, уживаними для зведення звичайних будівель – каркас з дерева, вкритий обмазкою з глини⁴.

Отримані відомості дозволяють запропонувати реконструкцію західної частини мегаструктури як споруди, основу якої становив каркас із вертикальних дерев'яних опор, жорстко пов'язаних між собою круглими балками на двох рівнях – міжповерхового та горищного перекриттів. На горизонтальні балки вкладали перекриття з колотого дерева, при цьому ширина простору, який перекривали, не перевищувала 4 – 4,5 м. Зверху на перекриття з колотого дерева та балки каркасу наносили шар глини.

Ураховуючи використання глини для обмазки стін, перегородок Усередині цієї споруди, галерей загальний обсяг виборки будівельних матеріалів міг досягати 250-300 кубічних метрів. Це означає, що на місці видобутку мала утворитися яма діаметром до 40 та глибиною понад 2 м. Подібна заглибина є на полі, вона розташована з північно-західного боку між рештками споруди В5 та рядом будівель, у який її включено, її помітно не лише на плані магнітної зйомки, а й на супутникових знімках. Витрати деревини лише на каркас та перекриття досягали 285-368 м³. А з урахуванням стін покрівлі, галерей могли сягати 500-700 м³.⁵

Рис. 5.12. Реконструкція великого храму з поселення Небелівка за результатами польових досліджень 2012 року. Трипільська культура, початок IV тис. до н.е. (3D модель – М. М. Видейка).

Стосовно конструкції даху не маємо прямих свідчень. Її реконструкція можлива на основі керамічних моделей будівель. На поселенні Не-

ры у с. Небелевка в 2012 году / М.Ю. Видейко, Дж. Чапмен, Б. Гейдарская, Н.Б. Бурдо, Э.В. Овчинников, Г.А. Пашкевич, Н.Н. Шевченко // Tyragetia. – 2013. – Vol. VII [XXII]. – № 1. – С. 97-123; Chapman J., Videiko M., Gaydarska B., Burdo N., Hale D. Architectural differentiation on a Trypillia mega-site: preliminary report on the excavation of a mega-structure at Nebelivka, Ukraine / J.Chapman, M.Videiko, B.Gaydarska, N. Burdo, D. Hale // Journal of Neolithic Archaeology. – 2014. – N 16. – P. 135-157.

⁴ Видейко М. Ю. Бурдо Н. Б. «Мегаструктура»-храм з трипільського поселення біля с. Небелівка / М. Ю. Видейко, Н. Б. Бурдо // Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди. – Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 209-236.

⁵ Там само, с. 212-216.

белівка знайдено фрагмент моделі з аркоподібним дахом та букранієм на фасаді¹. Покрівля, вірогідно, була зроблена з очерету.

На першому поверсі знайдено рештки семи випалених підвищень-вітарів. Хрестоподібне підвищення-вітар розмірами 4,3 x 4,3 м було розташовано по центру будівлі навпроти західної стіни споруди. Шість підвищень-вітарів були розташовані у східній половині, по три з кожного боку. Для двох вітарів зафіксована хрестоподібна форма, для п'яти – заглиблений декор, типовий для цього типу конструкцій. Усі вітари були поновлені від 2 до 7-8 разів шляхом нанесення чергового шару глини. Завдяки дослідженню та реставрації одного з вітарів встановлено, що поверхня цих деталей вкривалася шаром червоної фарби. Також удалося реконструювати систему орнаментативної, нанесеної заглибленими лініями – вона становилася з 5 кіл: одне в центрі, чотири розташовані хрестоподібно, з'єднані стрічками із декількох ліній².

Щоразу на поверхні розводили вогонь, вірогідно у процесі використання, завдяки чому кожен шар отримав окремий випал. Під північною стіною на першому поверсі також виявлено рештки двох спеціально обладнаних місць із глини із зернотерками³. Усі конструкції розташовані з урахуванням опорних вертикальних конструкцій споруди. Ці ряди стовпів (8x11) ділили внутрішній простір.

На рівні другого поверху в західній частині розташований зал, який займав майже 2/3 його площі. Із західної торцевої стіни із залу був вихід до галереї, відмічений порогом. У протилежній стіні був прохід до коридору, що розділяв два приміщення у східній частині. Уздовж усієї південної стіни протягнувся глиняний подіум на якому стояли піфоси. Ще один піфос стояв поруч із подіумом у північно-західному куті зала. У північно-західному куті розташоване глиняне підвищення – вогнище. Групи посудин були розставлені біля вогнища, поруч із подіумом та поблизу

східної стіни залу неподалік від проходу. У південній кімнаті виявлено дві групи посуду.

Західна, основна частина будівлі являла собою монументальну багатокамерну двоповерхову споруду з горищем та аркоподібним дахом. З трьох сторін будівлю оточувала галерея, яка продовжувалася на східну частину мега-структури, утворюючи подвір'я. Будівля мала на рівні другого поверху два входи по центру торцевих стін. Західний вхід виходив на галерею. Східний вхід аркоподібної конструкції вирізнявся великою шириною і виходив на подвір'я.

Крім згаданих вище розвалів посудин та піфосів, було виявлено понад 2500 розрізнених фрагментів кераміки та 1000 – кісток тварин. Вони були зосереджені переважно уздовж стін споруди як зовні, так і всередині. Фрагменти антропоморфної пластики, за винятком одного, замуrowаного в обмазці перекриття першого поверху, знайдені так само по периметру споруди. Виявлено лише 5 виробів із кременю, зокрема два трикутні вістря стріл у межах споруди та відщепи в культурному шарі поруч. Серед знахідок керамічного посуду неординарним є комплекс із мініатюрними кубками⁴. Із 21 посудини 10 мають мальований декор, решта – прикрашені графітною фарбою, що вперше виявлено на трипільських поселеннях етапу ВІІ у згаданому регіоні. Привертає увагу різноманітність форм кубків. Складається враження, що вони виготовлені різними людьми і були принесені для отримання чогось, що зберігалось у великій посудині.

Увагу привертають досить численні (понад 20) знахідки керамічних «жетонів», мініатюрних обпалених виробів із глини у вигляді напівсфер, конусів⁵ тощо, які були сконцентровані в західній частині споруди в районі вогнища. Кілька таких виробів походить зі східної частини із району приміщення з мініатюрними посудинами. Подібні вироби пов'язують із об'ємною знаковою системою⁶, яку могли використовувати для облікових операцій. У східній частині споруди, серед завалу обмазки виявлено підвіски до намиста – дві кістяні, із зубів тварин, та одна – золота.

Таким чином, інвентар згаданої споруди порівняно з іншими виглядає досить скромно – немає великої кількості посуду, ані статуеток. Водночас привертає увагу незвичайно велика насиченість культурного шару, особливо по периметру споруди (за винятком подвір'я з східного боку). Остання обставина дозволяє припустити, що ма-

¹ Видейко М., Чапмен Дж., Бурдо Н., Гейдарская Б., Игнатова С., Иванова С., Рудь В. Исследования по проекту «Ранняя урбанизация в Европе?: трипольские мегапоселения» / М.Ю. Видейко, Дж. Чапмен, Н.Б. Бурдо, Б.Гейдарская, С.Игнатова, С.В. Иванова, В.С. Рудь // *Tyragetia. – Serie Noua. – 2014. – VIII [XXIII].-№ 1. – Рис. 20.*

² Федоров С. Процесс реставрации хрестоподібної вимости з поселення Небелівка / С. Федоров // Видейко М.Ю. (ред.). – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015р. – Кіровоград, 2015. – С. 45-46, рис. 5.

³ Видейко М., Чапмен Дж., Гейдарская Б., Бурдо Н., Овчинников Э., Пашкевич Г., Шевченко Н. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелівка в 2012 году..., рис. 3-12.

⁴ Chapman J, Videiko M., Gaydarska B., Burdo N., Hale D. Architectural differentiation on a Trypillia mega- site..., Fig.15.

⁵ Ibid., fig. 18.

⁶ Видейко М.Ю. Об'ємні глиняні символи трипільської культури / Видейко М.Ю. // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С. 31-34.

теріал, пов'язаний з функціонуванням споруди, археологізувався поза її межами, зокрема на ділянках, які залишилися недослідженими. Також незвичайною є знахідка такої великої кількості керамічних «жетонів» і, нарешті, виробу із золота, які можна пов'язати з особливим призначенням будівлі.

Наведемо наступні міркування на користь того, що мега-структура була не якоюсь абстрактною «громадською спорудою», а мала характерні риси, притаманні сакральним спорудам – храмам.

1. Ця велика споруда має надзвичайне розташування на місцевості та у структурі поселення. Будівля розташована у південно-східному секторі поселення, на високому мису, утвореному глибокими долинами р. Небель та безіменного струмка, у найвищій точці плато. Величезна споруда мала бути помітна на віддалі у кілька кілометрів з південно-східного боку. Завдяки геомагнітному плану поселення встановлено¹, що на ділянці «мега-структури», розташованій у внутрішньому овалі забудови, утворилася площа, навпроти якої у зовнішньому овалі, розташованому на віддалі близько 100 м, було залишено прохід шириною 30-40 м. Між нею та найближчими спорудами у внутрішньому овалі залишено простір близько 20 м з обох сторін. З західної сторони віддалі до найближчих аномалій від будівель відстань до 30 м. На загальному плані також помітно, що внутрішній овал був збудований із урахуванням існування мега-структури, для чого довелося дещо змінити розташування жител, з чого можна зробити висновок про те, що ця споруда була зведена раніше, а також визначала планування на цій ділянці.

2. Привертає увагу доволі чітка орієнтація будівлі по лінії схід – захід, причому центральний вхід до неї звернений на схід Сонця.

3. Монументальність споруди визначається як її величезними розмірами (будівля займала площу 800 м², площа огороженого подвір'я перед нею дорівнювала 400 м²), так і конструктивними особливостями, не характерними для рядових жител. Двоповерхова споруда з трьох сторін оточена галереєю. Весь перший поверх займав «колонний зал». На другому поверсі вхідна частина була поділена на три приміщення, за нею розташований зал, що мав вхід із західного боку з галереї.

4. Будівля вирізняється незвичайним інтер'єром. На першому поверсі було розташовано сім вівтарів та два спеціально обладнаних місця із зернотерками. На другому поверсі в залі був поді-

ум уздовж стіни та вогнище. Більше ніяких слідів опалювальних споруд на всю величезну площу приміщень першого та другого поверху не виявлено.

Спорудження такої будівлі передбачало величезні витрати праці та матеріалів, еквівалентні зведенню 30-40 звичайних жител. Ураховуючи ту обставину, що на поселенні Небелівка виявлено лише одну споруду таких розмірів, є всі підстави інтерпретувати її як головний храм. Це відкриття змінює наші уявлення про трипільське суспільство поселень-протоміст та його можливості і рівень суспільної організації. Поширення (за свідченнями магнітної зйомки) подібних споруд на інших поселеннях вказує на те, що небелівський храм був не унікальним, а досить поширеним явищем для кінця V – першої половини IV тис. до н.е. в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипільля.

Усередині споруди могла розміститися обмежена (відносно загальної кількості населення Небелівки, між 7000-10000 осіб) кількість учасників церемоній. У певні приміщення, вірогідно, мало доступ обмежене коло посвячених. Про імовірну кількість учасників окремих обрядів може свідчити кількість кубків, виявлена у кімнаті на другому поверсі – 21 або 23 (із урахуванням знахідок на віддалі від скупчення посуду). Велика площа навколо храму могла вмістити практично все населення.

Споруди меншого розміру (200-400 м²), але аналогічного призначення, виявлено у проміжку між першим та наступним рядами жител, які по периметру оточують поселення. Магнітна зйомка фіксує контури стін та наявність аномалій від вівтарів, розташованих по вісі симетрії споруди. На поселенні Майданецьке також зафіксовано подібні будівлі². Частина розташована так само у проміжку між овалами забудови. Найбільша з них займає близько 900 м². Решта має площу від 200 до 400 м², що дає підстави розглядати їх, як і у випадку з Небелівкою, як кланові святилища.

Відсутність слідів від будь-яких споруд описаного вище типу на найбільшому з відомих поселень трипільської культури – Тальянках (341 га), наводить на думку можливість існування іншого типу святилищ. На опублікованому новому плані поселення дослідниками позначено аномалії у вигляді двох круглих структур, розташованих у

¹ Hale D., Chapman J., Swann N., Videiko M., Villis R. Early Urbanism in Europe? Geophysical Survey at Nebelivka, Ukraine / D. Hale, J. Chapman, N. Swann, M.Yu. Videiko, R. Villis // Recent Work in Archaeological Geophysics. 15th December 2010. Abstracts. – The Geological Society. – London, 2010. – P. 35-36.

² Rassmann K., Videjko M., Peters D., Gauss R. Großflächige geomagnetische Untersuchungen kupferzeitlicher Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine) im Vergleich mit früheren Forschungen / K. Rassmann M. Videjko, D. Peters, R. Gauss // Hrsg. W. Schier, F. Drasovean. – The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. New Approaches to Dating and Cultural Dynamics in the 6th to the 6th Millenium BC. – Rahden, 2014. – Abb. 8.

середній, незабудованій частині поселення. Ці аномалії було проінтерпретовано як сліди курганів¹.

Справді, на території цього поселення у минулі роки було досліджено курган із похованнями ямної культури, а на поверхні й нині можна спостерігати не менш як два насипи висотою 0,6-0,8 м. Вони, а також місце згаданих розкопок, були охоплені магнітною зйомкою, яка, однак, не виявила подібних аномалій. Нема слідів ровиків і на місці жодного з 5 курганів на території поселення у Майданецькому, які теж досліджено високоточною магнітною зйомкою². Привертає увагу також відсутність ровів навколо поховань ямної культури у досліджених на цій території курганах. Таким чином, існує значна вірогідність, що аномалії, виявлені магнітною зйомкою на території поселення Тальянки, не є залишками розораних курганів.

При уважному вивченні аномалій помітно, що вони не є замкненими. Кожна має відкритий прохід із певною орієнтацією: центральна – на північ, південно-східна – на південь (у обох випадках із деяким відхиленням). В останньому випадку вхід огорожено з обох боків «коридором» довжиною 10-15 м, діаметр споруди близько 30 м. Коридор розділено навпіл, а усередині зафіксовано сліди палісаду (?) діаметром близько 15 м³. Усередині центральної аномалії, діаметр якої становить близько 50 м, помітно внутрішнє коло, яке можна інтерпретувати як сліди палісаду діаметром до 20 м, прохід у якому розташований навпроти основного⁴. Цікавим є також те, що у північній частині поселення починається вулиця, яка скерована до більшої споруди, хоча й не доходить до неї⁵.

Кругла форма, наявність ровів, палісаду в центральній частині зближує ці дві споруди з ронделями – святилищами, поширеними у Центральній Європі в V тис. до н.е. Круглі святилища-ронделі відомі там, починаючи з часів культурного комплексу КЛСК, поширені ще у 6 культурних комплексах більш пізнього часу, але на схід від Карпат іще не були виявлені. Круглі споруди в

час існування поселення у Тальянках (3700-3600 рр. до н.е.) відомі для культурного комплексу КЛП, наприклад у Броночіще, однак там вони більші та вважаються оборонними (див. підрозділ 5.2.1). Відсутність у Тальянках звичайних прямокутних святилищ дає підставу припустити існування іншого типу культових споруд, представленого описаними вище круглими аномаліями, залишеними, вірогідно, ровами та палісадами.

Для культурного комплексу Кукутень-Трипілля відомий іще один тип святилищ – підземний. Найбільш яскраво він представлений печерою Вертеба⁶. Тут було використано підземний карстовий лабіринт із великими залами, пов'язаними вузькими коридорами. У залах виявлено розставлений посуд, у проходах – поховання, зокрема кострища, у кількох випадках знайдено викладки з людських черепів. Кістки людей, як правило, супроводжувалися кістками тварин, вугликами, попелом. Найдавніші сліди використання печери подібним чином датовані 4000-3900 р. до н. е., потужність культурного шару та пізні матеріали свідчать про активність упродовж майже тисячі років⁷.

Зафіксовано також використання отворів, промитих водою з поверхні, у ролі місць для жертвоприношень, де виявлено антропоморфну пластику, кістки тварин та фрагменти посуду⁸. Біля одного з входів виявлено прикопану велику посудину, в якій було знайдено кремій та кілька кісток вівці. Цей об'єкт також можна пов'язувати із жертвоприношенням⁹.

Антропологічні дослідження показали, що більшість індивідів загинули внаслідок ударів,

¹ Круз В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Мишка К., Олрлау Р., Виндлер А., Рассман К. Тальянки 2012. Геомагнитные исследования / В.А.Круз, А.Г.Корвин-Пиотровский, К.Мишка, Р. Олрлау, А.Виндлер, К. Рассман // Круз В.А., Корвин-Пиотровский А. Г., Чабанюк В.В., Шатило Л.А. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г. – К., 2013. – Рис. 3, 4.

² Rassmann K., Videjko M., Peters D., Gauss R. Großflächige geomagnetische Untersuchungen..., abb. 8-9.

³ Там само. – Рис. 4b.

⁴ Там само. – Рис. 4a.

⁵ Круз В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Мишка К., Олрлау Р., Виндлер А., Рассман К. Тальянки 2012. Геомагнитные исследования..., рис. 4a-4b.

⁶ Kadrow S., Sochackij M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypillskiej z Bilcza-Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie / S.Kadrow, M.P. Sochackij, T.M. Tkachuk, E.Trela // Materiały Archeologiczne. – Kraków, 2003. – T. 34. – S. 53-144.

⁷ Nikitin A. G., Sokhatsky M.P., Kovaliukh M. M., Videiko M.Y. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave – a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine / A. G. Nikitin, M.P. Sokhatsky, M. M. Kovaliukh, M.Y. Videiko // Interdisciplinaria archaeologica. Natural Sciences in Archaeology. – 2010. – Vol. I. – Issue 1-2. – P. 9-18.

⁸ Сохацький М.П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках / М.П. Сохацький // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3-10.

⁹ Сохацький М.П., Суровий О.В. Нові археологічні дослідження в печері «Вертеба» / М.П. Сохацький, О.В. Суровий // Akademia на пошану професора Л.А.Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 74-78.

завданих по голові ззаду, що, можливо, є свідченням людських жертвопринесень¹.

Наявність у печері Вертеба матеріалів, які пов'язані не лише із різними локальними варіантами культурного комплексу Кукутень-Трипілля, а й з іншими культурними комплексами, можуть свідчити про те, що це було місце відоме і шановане в межах досить значної території.

Печерні комплекси зі знахідками кераміки та людських поховань, а також розрізнених кісток відомі і на захід від Карпат, на території Словаччини, починаючи з першої половини V тис. до н.е., так що цілком можливе поширення традиції використання печер із Центральної Європи. В один час із Вертебою звичай використання печер був поширений у культурному комплексі Баден-Болераз. Хоча дослідники ці печери розглядають як специфічні місця проживання, є відомості про знаходження поруч із керамічними виробами людських решток², що нагадує ситуацію з печерним комплексом Вертеби. Наявність в останній серед керамічних матеріалів виробів, що нагадують кераміку культури Баден³, свідчить про досить тісні зв'язки між обома регіонами.

Найсхідніший печерний комплекс, щоправда штучного походження, виявлено на Дніпрі. Це так звана Смородинська печера (близько 4300-4200 рр. до н.е), вирита в лесі. Довжина її досягає 60 м. Біля входу, на штучно терасованому схилі зі слідами культурного шару часів Трипілля, виявлено велику грушоподібну посудину⁴. Можливо, ця печера була не поодиноким. У цьому ж яру ще 1875 року В. Б. Антонович виявив цілу групу печер, перед деякими – вогнища з «неолітичною керамікою»⁵.

У культурному комплексі Кукутень-Трипілля у період 4200-3400 рр. до н.е. зберігається обряд

спалення жител та поселень при їх залишенні. Є підстави вважати, що цей обряд застосовували як до малих, так і до великих поселень. Ритуальне спалення жител, як виявилось, застосовували також упродовж періоду існування великого поселення. Останніми розкопками яскраві його прояви зафіксовані у Майданецькому. Тут виявлено яму, заповнену залишками спаленої будівлі під цим заповненням, у придонній частині, на обпаленій поверхні було покладено два черепи великої рогатої худоби, а поруч розставлено посуд⁶. Поруч раніше було розкопане одне з найбільших жител на цьому поселенні, вірогідно збудоване після проведення цього обряду.

Святилища, пов'язані з поховальними пам'ятками, відомі для культурного комплексу КЛП. На могильниках, поруч із мегалітичними гробницями, існували спеціальні місця для жертвопринесень, від яких збереглися сліди у вигляді вогнищ із фрагментами кісток тварин та кераміки⁷. Крім того, відомі святилища, облаштовані з використанням кільцевих ровів⁸, які можна розглядати як традицію спорудження ронделів.

Відкрите святилище у вигляді ділянки, оточеної ровом, відоме для дереївського культурного комплексу – Молухів Бугор, хоча дослідниця пам'ятки – Т.М. Нераденко розглядає її як поселення⁹. Це місце розташоване близько до північно-західної околиці поширення дереївського культурного комплексу, практично на порубіжжі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. У результаті багаторічних розкопок установлено, що місцевість була заселення ще близько 4400 р. до н.е., однак життя тут тривало і після 4000 р. до н.е. Крім ровів і розташованих навколо ям із кістками тварин, тут виявлено могильник, найдавніші поховання якого датовано у проміжку 3900-3400 рр. до н.е.¹⁰. Перед тим це місце використовували носії киево-черкаського культурного комплексу –

¹ Карстен Дж., Сохацкий М.П., Хайнс С., Мэдден Г.Д. Биоархеологический анализ антропологического материала из пещеры Вертеба / Дж. Карстен, М.П. Сохацкий, С. Хайнс, Г.Д. Мэдден // *Stratum Plus*. – 2015. – № 2. – С. 121-144

² Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia..., s. 30-31.

³ Videiko M.Yu. Late Tripillya and Baden culture : facts and character of interaction / M.Yu. Videiko // eds. B. Haensel, E. Studenikova. – Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archaeologie.-Studia honoraria 21. – Rahden; Westfalen, 2004. – P.358, fig. 11, 12.

⁴ Бобровський Т.А. Смородинська печера в Києві / Т.А. Бобровський // М.Ю. Відейко (ред.) Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 484-485.

⁵ Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киеве в течение 1876 года / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1879. – Т. I. – С. 244-261.

⁶ Й.Мюллер, Р. Хофманн, К. Рассманн, К. Мишка, М.Видейко, Н.Бурдо Майданецкое: исследования по обновленному плану поселения / Й.Мюллер, Р. Хофманн, К. Рассманн, К. Мишка, М.Видейко, Н.Бурдо // *Stratum Plus*. – 2014. – №2. – С. 285-302.

⁷ Müller J. 4100–2700 B.C. Monuments and Ideologies in the Neolithic Landscape / J. Müller // ed. Osborne J.F. – Approaching monumentality in archaeology. – Albany : State University of New York Press, 2014. – P. 181 – 214; 191-194.

⁸ Ibid., p. 186-190.

⁹ Нераденко Т.М. Нові дослідження Молухова Бугра: розкопки нео-неолітичного поселення, відкриття енеолітичного могильника / Т.М. Нераденко // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С.58 – 62.

¹⁰ Нераденко Т.М. Могильник Молухів Бугор / Т.М. Нераденко. – Режим доступу: <https://arttemenos.files.wordpress.com/2013/08/neradenko.pdf> . – С. 92-94. – Назва з екрана.

починаючи приблизно з 4400 р. до н. е.¹ Склад фауни свідчить, що у період 3900-3400 рр. до н.е. для жертвоприношень використовували переважно диких тварин². Знахідки у цьому місці кераміки трипільської культури може бути свідченням використання цього місця не лише для ритуалів, а й для проведення обміну з сусідами.

Наведений вище матеріал із різних культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи між 4200 і 3400 рр. до н.е. свідчить про існування практики масштабних ритуальних дій, які вимагали, зокрема, спорудження особливих приміщень або комплексів під відкритим небом, використання природних об'єктів. При цьому доступ до основної частини святинь міг бути обмеженим через їхні відносно незначні розміри.

5.3.3. Зброя та війна

Набір предметів озброєння у період між 4200 і 3400 рр. до н.е. включав ті самі засоби ведення бойових дій, що й у попередній період: лук зі стрілами, списи та дротики, бойові сокири-молоти (як із каменю, так і металеві різних типів)³.

Попит на вістря для металевих та дерев'яних зброї призвів до створення спеціалізованих майстерень з їх виготовлення. Прикладом подібного центру для культурного комплексу Кукутень-Трипілья було поселення-майстерня Бодаки у басейні р. Горинь. Цікаво, що це місце мало власні укріплення у вигляді палісаду⁴.

Судячи з різноманітності кремінних трикутних вістрів до стріл, що частину озброєння виготовляли індивідуально. Вірогідно, такі навички входили до «курсу підготовки воїна» того часу.

Бойові сокири-молоти, якщо брати до уваги загальне число знахідок, особливо популярними були в культурних комплексах КЛП та Баден. Зброя виявлена як на поселеннях, так і у поховальних комплексах, зокрема у розбитому вигляді⁵.

Крім різноманітних зразків цих виробів, тут набули поширення мініатюрні керамічні моделі сокир-молотів, які розглядають як ритуальні виробів. Серед них чимало мають вироблені із каменю прототиби⁶. Керамічні моделі сокир також відомі зі знахідок на поселеннях троянівського локального варіанту культурної спільності Кукутень-Трипілья, де вони, як вважають, з'явилися унаслідок тісних контактів із населенням – носіями культурного комплексу КЛП⁷.

Зросла кількість знахідок пласких сокир, які могли бути використані як зброя. Їх виготовляли з металу, кременю та твердих і м'яких порід каменю. Особливо популярними були сокири з кременю, найбільш поширені в культурних комплексах Кукутень-Трипілья та КЛП.

Новим видом зброї стали металеві кинджали, які поширюються у Південно-Східній та Центральній Європі саме в цей період⁸. Вони відомі для багатьох культурних комплексів, зокрема Баден-Болераз, Бодрогкерестур, Чернавода I, Міхельсберг, КЛВМК, Кукутень-Трипілья.

Володіння цією зброєю потребувало певних навичок та тренувань. У поєднанні з сокиро-

¹ Нераденко Т. Підсумки дослідження Молюхова Бугра у 1992—2005 рр. / Т.М. Нераденко // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 травня 2006 року». – Черкаси: Вертикаль, видавець П.П. Кандич С.Г., 2006 – с. 29-35.

² Журавлев О.П., Маркова Е.В. Остеологические материалы из поселения Молюхов Бугор / О.П. Журавлев, Е.В. Маркова // Восточноевропейский археологический журнал. – Сентябрь-октябрь 2002. – № 5 (18). – Режим доступу: (http://archaeology.kiev.ua/journal/050902/zhuravlev_markova.htm). – Назва з екрана.

³ Бурдо Н.Б. Зброя племен культури Трипілья-Кукутень / Н.Б. Бурдо // Військово-історичний альманах. – К., 2001. – № 2 (3). – С. 64-69; Băjenaru R. Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în milenii IV-III a. Chr. / R. Băjenaru. – Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013. – 295 s.

⁴ Скаун Н. Н., Цвек Е. В., Круц В. А., Матева Б. И., Корвин-Пиотровский А. Г., Самзун А., Яковлева Л. М. Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005 г. / Н. Н. Скаун, Е. В. Цвек, В. А. Круц, Б. И. Матева, Корвин-А. Г. Пиотровский, А. Самзун, Л. М. Яковлева. – Киев: СПб, 2005. – С. 8-12.

⁵ Furholt M. Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650–2900 v. Chr.) / M. Furholt // Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. Studia nad Pradziejami Europy Środkowej. – N 3. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2009. – S. 418-420, taf. 104-106; Cofta-Broniewska A., Koško A. Historia pierwotna społeczeństw Kujaw / A. Cofta-Broniewska, A. Koško. – Warszawa; Poznań, 1982. – Ryc. 35.

⁶ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia..., obr. 41,-7; Gurba J. Materiały do badań nad neolitem Małopolski / J. Gurba // Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska. – 1957. – F. 9. – S. 129-178.

⁷ Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури / М.М. Шмаглій // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 15-37; Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC ..., p. 46-47.

⁸ Matuschik I. Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel- und Südosteuropas / I. Matuschik // Mainberger M. (ed.). – Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried. – Staufen: Teraqua CAP, 1998. – S. 207-261; Müller J. Missed Innovation: the Earliest Copper Daggers in Northern Central Europe and Southern Scandinavia / J. Müller // Bergerbrant S., Sabatini S. (eds.) Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen. – BAR International Series. – 2013. – N 2508. – P. 443-448; fig. 1,4.

молотом це був найефективніший із можливих комплексів для ведення ближнього бою. Він був поширений майже в усіх культурних комплексах за винятком периферійних типу Дерейвського та Нижньої Михайлівки. Для культурного комплексу Дерейвки, крім вістрів стріл та дротиків, типовими є бойові молоти, виготовлені з рогу оленя¹. За відсутності навичок виробництва зброї з каменю, подібні вироби були цілком прийнятними для використання у ближньому бою.

Велике значення надавали і надалі укріпленню населених пунктів. Для періоду між 4300 і 3400 рр. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі сліди укріплених поселень виявлено практично для всіх відомих культурних комплексів. Вони традиційно включали рови та палісади, розташовувались у важкодоступних місцях – на мисах та висотах. Поселення з укріпленнями на висотах типові для культурного комплексу Баден-Болераз і виділені дослідниками в особливу категорію².

На території культурного комплексу Кукутень-Трипілля, особливо в західній його частині, для цього періоду відомі традиційні мисові поселення, укріплені одним-чотирма рядами ровів. Схили ровів та вали могли викладати каменем, як на епонімній пам'ятці культурного комплексу Кукутень, де укріплення – два рови – довелося вирубати у скелі. Ширина ровів становила до 4 м при глибині до 2-2,5 м³. Захисники цього поселення використовували дистанційну зброю – лук зі стрілами та дротики, вістря яких, виготовлені з кременю, виявлено під час розкопок. Крім того, тут знайдено і зброю ближнього бою – уламки сокир-молотів, виготовлених із каменю та металеву сокиру-молот⁴. Потужний вал (також споруджений із використанням каменю) та рів захищали частину поселення у Жванці (ур. Жванець-Щовб), перед якою існувало відкрите селище без додаткових укріплень⁵. Загальне число укріпле-

них ровами та валами поселень для цього періоду, за інформацією В.А. Дергачова, досягло 130⁶.

Укріплення у вигляді палісадів, а іноді й ровів, мали найбільші поселення культурного комплексу Кукутень-Трипілля Небелівка та Майда-нецьке⁷. Периметр укріплень у Небелівці досягав 6 км і вимагав великих витрат на спорудження – як часу, так і ресурсів, а саме деревини. Та обставина, що під час розкопок на місці палісадів у Небелівці не було виявлено слідів від паль, а ґрунт у заповненні ровиків був мішаним, може бути свідченням повторного використання величезної кількості деревини, яка становила значну цінність для місцевого населення. Ураховуючи характер зброї, яка відома для поселень цього типу, а це переважно вістря до стріл, палісад виглядає достатньо потужним укріпленням. Населення Небелівки могло виставити від кількох сот до тисяч воїнів, що на той час являло собою значну силу.

Як додаткові укріплення могли бути використані розташовані на віддалі 30-40 м від палісаду збудовані на віддалі 1-2 м (а у деяких випадках і ближче) одна від одної двоповерхові споруди. Віддаль 30-40 м є достатньою для використання не лише лука і стріл, а й метання дротиків.

Оборонне значення могла мати також і незабудована територія між центральним та наступним овалами на великих поселеннях, яка становила 70-100 м. Ця дистанція не давала ворогу вести обстріл під прикриттям захоплених житлових споруд, а вихід на відкритий простір був досить небезпечним.

Про те, що у конфлікти були втягнуті представники практично всіх культурних комплексів, свідчать не лише знахідки предметів озброєння, укріплення, а й військові травми, виявлені на людських рештках із поховань. Причому у більшості випадків ці травми знайдено на кістках чоловіків, а смертельних травм завдано переваж-

¹ Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1974. – Рис. 26.

² Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia / E. Horváthová. – Nitra, Archeologický ústav SAV, 2010. – S. 28-30, obr. 6.

³ Petrescu-Dîmbovița M., Văleanu M.-C. Cucuteni-Cetățuie Monografie Arheologică / M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu. – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIV. – Piatra-Neamt, Editura „Constantin Matasă”, 2004. – S. 126-132, fig. 53,54.

⁴ Ibid., fig. 61, 66, – 1-4; керамічні моделі сокир-молотів – fig. 69, – 11-13; металева сокира-молот – fig. 75,-2.

⁵ Мовша Т.Г. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб / Т.Г. Мовша // АО 1973 г. – М.: Наука, 1974. – С. 310-311; Мовша Т.Г. Монументальная каменная архитектура в домостроительстве и фортификациях эпохи энеолита – ранней бронзы лесостепи Юго-Восточной Европы / Т.Г. Мовша, А.Г. Корвин-Пиотровский // Тези доповідей Міжнародної науково-

практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20-25 серпня 2001 року. – Збараж: Вид-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С. 29-31.

⁶ Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции... – С. 201-215, табл. 2, Приложение 1.

⁷ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans ..., abb. 22, 22a, 22b; Видейко М.Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н.Б., Гайдарска Б., Церна С.В., Рудь В.С., Киосак Д. В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка..., рис.1.

⁷ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans ..., abb. 22, 22a, 22b; Видейко М.Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н.Б., Гайдарска Б., Церна С.В., Рудь В.С., Киосак Д. В. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка..., рис.1.

но зброєю ближнього бою – сокирами-молотами. У каталозі подібних знахідок, складеному за станом на 2007 р. враховано матеріали з культурних комплексів Міхельсберг, Луданіце, Бодрогкерестур, КЛП¹. Якщо подивитися на карту, то побачимо, що ідеться про культурні комплекси, які межували між собою.

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. можна говорити про існування кількох стратегій безпеки. Населення культурних комплексів Кукутень-Трипілля, Міхельсберг, меншою мірою – КЛП від створення мережі невеликих укріплених пунктів перейшли до переміщення населення у великі укріплені населені пункти з багатьма сотнями і навіть тисячами мешканців. Створення великих населених пунктів вирішувало проблеми швидкої концентрації воїнів для захисту та нападу, яких уже не треба було збирати у межах племінних територій.

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, носії культурного комплексу Кукутень-Трипілля – особливо локальні групи у бугодніпровському межиріччі – стали домінантною військовою силою на схід від Карпат. Аналогічне положення на контрольованих ними територіях у цей період займали представники культурних комплексів КЛП та Міхельсберг. Судячи з того, що поширення культурного комплексу КЛП було спрямоване на захід та південь, позиції комплексу Кукутень-Трипілля у період до 3400 р. до н.е. виявилися достатньо міцними. Зафіксовано експансію культурного комплексу Міхельсберг у західному напрямку, датовану часом після 3700 р. до н.е.², протилежному від території, контрольованої на той час культурним комплексом КЛП. Остання обставина дає певні підстави вважати, що це могло статися зокрема через потужність військової організації останнього.

Іншим напрямком посилення заходів безпеки, який могли дозволити собі менш численні спільноти, залишалося укріплення всіх без винятку поселень за забезпечення, по можливості, якісною зброєю. Ця стратегія після 4200 р. до н.е. є типовою для Південно-Східної Європи. Однак ці заходи не могли врятувати при зіткненні з більш чисельним супротивником. Проблему можна було вирішити лише створенням більш потужних політичних об'єднань-вождівств, що ми і спостерігаємо після 3700-3600 рр. до н.е.

Поширення спеціалізованої зброї, розроблення нових її зразків, які потребували специфічних навичок та тренувань, могли викликати появу професійних воїнів, носіїв специфічних навичок та традицій.

5.3.4. Знакові системи

Після зникнення культурних комплексів, які мали відношення до розвитку ранніх знакових систем типу «дунайського письма», певні традиції збереглися, однак у різних регіонах розвинулись локальні знакові системи.

Чи не найбільш розвинену знакову систему спостерігаємо у культурному комплексі Кукутень-Трипілля. Уже на початку XX століття з'явилися сенсаційні повідомлення про відкриття трипільської писемності.

І.А. Лінниченко, який побував на розкопках трипільських поселень на Дніпрі у В.В. Хвойки, 1900 року виступив із повідомленням на засіданні Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей³. Ішлося про “загадкові написи” на посуді трипільської культури. До публікації тексту доповіді було додано таблицю з репродукціями цих раритетів. Усього було виділено 17 знаків. Відкриває таблицю горщик із написом білою фарбою, що спіраллю охоплює тулуб посудини. Криволінійні знаки – усього їхні близько 14-ти – нагадують літери алфавіту. Знахідка випадкова, отож питання її зв'язку з трипільською культурою є відкритим. Е.Р. фон Штерн, який головував на засіданні, висловив припущення, що у цьому разі ідеться про підробку. Крім горщика, у публікації є таблиця з окремих зображень, які походять із фрагментів та цілих мальованих посудин, що В. Хвойка виявив під час розкопок на Дніпрі. Вдалося встановити, що ряд з них походять із розкопок у районі м. Ржищів і малюнки їх були свого часу опубліковані. Це полегшило атрибуцію зображень, адже вони виявилися нічим іншим, як стилізованими символічними зображеннями тварин, які при складанні таблиці для публікації І.А. Лінниченко довільно поперевертав, хоча на посудинах вони були розташовані інакше.

1908 року була надрукована праця К. В. Болсуновського, присвячена знакам на посуді трипільської культури. Дослідник вирішив порівняти знаки з трипільського посуду із палеографічними та символічними пам'ятками давнього світу. Знаки, зображені на посуді трипільської культури, за його висновком, були прототипами «орнаментальної азбуки». Крім того, прототипами писемності з палеографічними знаками К.В. Болсуновський

¹ Peter-Röcher H. Gewalt, Fehde und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, anthropologischer und ethnologischer Quellen / H. Peter-Röcher // Universitätsforschungen Zur Prähistorischen Archäologie. – Bd. 143. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2007. – S. 194-207.

² Gronenborn D. Climate, Crises, and the “neolithisation” of Central Europe between 6 and 4 / D. Gronenborn // The Spread of the Neolithic to Central Europe. – Tagungen: RGZM, 2010. – Band 4. – P. 61-81.

³ Линниченко И.А. Сосуды со знаками – из находок на площадках трипольской культуры / Линниченко И.А., Хвойка В.В. // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 199-202.

вважав дуже стилізовані зображення тварин, а саме ті, які І.А. Лінниченко та В. В. Хвойка виділили 1901 року у своїй доповіді про знаки.

К. В. Болсуновський чи не першим звернув увагу на те, що є трипільські знаки складені шляхом поєднання більш простих зображень. Він вважав, що у випадку із трипільською культурою ми маємо «...ієрогліфи, прототи́пи якоїс античної [давньої] забутої писемності, запозичені жителями епохи енеоліту із спільного з китайським джерела, джерела, якого ми не знаємо»¹.

Фундаментальне дослідження Т.М. Ткачука присвячене знакам на мальованому посуді культурного комплексу Кукутень-Трипільля². Воно охоплює період від 4100 до 3200-2900 рр. до н.е. Найскладніша знакова система виявлена у бугодніпровському межиріччі та пов'язана з томашівською і канівською локальними групами. Найбільше відомостей походить із поселень-протоміст Майданецького та Тальянки.

Рис. 5.13. Блоки знаків, зображення на посуді з поселення Майданецьке. Трипільська культура, перша половина IV тис. до н.е. (за Т.М. Ткачуком).

Встановлено, що схеми розпису посудин утворюють у плані символічні композиції – великі знаки у вигляді свастики або хреста. Усередині схем у визначених зонах розміщувалися певні знаки. Знаки, на відміну від схем розпису, могли змінювати при перенесенні їх на посудину іншої форми. Отже, зв'язок між знаками менший, ніж між формами посуду та схемами розпису³. Для Майданецького виділено 239 знаків, зокрема 46 простих, із них 9 уживали найчастіше (від 19 до 128 разів кожен). Знаки вживали переважно в комбінації з іншими, зокрема у вигляді блоків знаків. На думку Т.М. Ткачука, існували певні прийоми монтажу блоків – вертикальний (найбільш популярний), горизонтальний та інші, у

цілому притаманні ієрогліфічному письму. Всього виділено 193 складних блоки⁴.

Дослідження функціонування системи на рівні поселення для Майданецького показало, що спільними для більшості будівель були прості знаки, а набір блоків – спільним для певних груп жител. Більшість блоків знаків була призначена, як вважає Т.М. Ткачук, для комунікації й функціонувала в межах певної групи людей, які могли належати до суспільної або культурної групи⁵.

Цілком можливо, що у згаданому випадку ми маємо справу з історичним феноменом – початковими фазами виникнення ієрогліфічної писемності. Може, саме так за доби енеоліту починалося виникнення єгипетської, китайської та інших відомих ієрогліфічних систем. На мальованому посуді Т.М. Ткачук простежив розвиток знакової системи із кінця V до початку III тис. до н.е., тобто упродовж понад 1000 років. Це показує, наскільки тривалим може бути процес становлення

писемності. У Месопотамії знаки на мальованому посуді теж зображували упродовж понад 1000 років, поки їх почали переносити на глиняні таблички. А від

цього моменту до появи клинопису теж пройшло не менше 600-800 років.

У культурній спільності Кукутень-Трипільля продовжувала функціонувати також об'ємна знакова система. Є численні приклади подібних знахідок. На поселенні Ворошилівка (близько 4000-3900 рр. до н.е) у заглибленні № 2 виявлено 14 конусів, кілька керамічних «хлібців». Крім того, тут знайдено уламки 93 антропоморфних статуеток, розвал кухонного горщика, кістки бика⁶. Цим самим часом датовано жетони, виявлені під час дослідження храму на поселенні Небелівка. Під час розкопок житла на поселенні Коновка у будівлі № 7 виявлено глиняні конуси, вершини яких модельовані у вигляді голів тварин — бика й оленя, а також людини. Крім того, тут були звичайні конуси, кульки, напівсфери, мініатюрна фігурка кабана⁷. Під час розкопок комплексу «Е» в Майданецькому (3800-3700 рр. до н.е) у ямі виявлено кілька десятків конусів, кульок, напівсферичних та

¹ Болсуновський К.В. Символика епохи неоліта / К.В. Болсуновський. – К., 1908. – С. 1-4.

² Ткачук Т. Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т.М. Ткачук, Я.Г. Мельник. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 238 с.

³ Ткачук Т.М. Орнаментація посудів із трипольських поселень Тальянки й Майданецького: Знаковий аспект проблеми / Т.М.Ткачук // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 152-154.

⁴ Ткачук Т.М. Каталог знаків томашевської локально-хронологічної групи Трипольсько-Кукутенської культурно-історичної общності / Т.М.Ткачук // Самватас. – 1994. – № 10. – С. 250-278.

⁵ Ткачук Т.М. До змісту поєднань знаків у розписі трипільського посуду етапу СІ / Т.М.Ткачук // Тез. доп. Подільської історико-краєзнавчої конф.: Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 20-21.

⁶ Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя / С.О. Гусев. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – С. 227; рис.70, – 10-13.

⁷ Рыжов С., Шумова В. Культурная постройка поселения Коновка-Пущита..., рис. 1-2.

інших глиняних виробів. Поруч знайдено велику кількість дрібної зооморфної пластики, а також

фрагменти антропоморфних статуєток — усього близько 140 виробів. Під час дослідження ями VI біля комплексу «Ж» подібні вироби знайдено поруч з чисельними фрагментами антропоморфних статуєток, мальованого посуду та кістками тварин. Окремі знахідки кульок та конусів відомі також із руїн різних житлових споруд на цьому ж поселенні¹.

Підсумовуючи наведені приклади знахідок глиняних дрібних виробів геометричної форми на поселеннях культурного комплексу Кукутень-Трипілля, можна зробити такі висновки. Знаходять одночасно від одного до кількох десятків виробів різних форм. Виявляють їх у культурному шарі, серед залишків жител. Більшість знайдено в ямах (які іноді називають культовими), де вони лежали часто поряд із антропоморфною або зооморфною пластикою. Три комплекси символів – жетонів походять із об'єктів, що їх ідентифіковано як храми (Коновка, Небелівка, Поливанів Яр).

Ми свого часу звернули увагу на те, що аналогічні речі, виготовлені з глини, відомі з розкопок неолітичних та енеолітичних пам'яток Близького Сходу, Ірану, Месопотамії, починаючи з IX тисячоліття до Христа. Там їх знаходять до шарів четвертого тисячоліття до н.е. включно. Місце знахідок — житла, поховання, але найбільше — в будівлях, що інтерпретують дослідники як давні храми. У наборах знаходять від 1 до 70 виробів різних форм. В англійській археологічній літературі за ними закріпилася назва «tokens», що тлумачиться у вітчизняній літературі як «жетони». Дослідники давніх культур Сходу доводять, що ці «жетони» використовували у давнину при облікових операціях, насамперед у храмових господарствах, коли виникала потреба обліку пожертв — сільськогосподарської та ремісничої продукції. Потім «жетони» почали відтискати на поверхні посудин, у яких їх запечатували для зберігання. Згодом від посудинок відмовилися і перейшли на таблички. Зникли з часом і глиняні «жетони», які залишилися тільки у вигляді зображень на табличках. Коли в IV тис. до н. е. в Месопотамії та Еламі виникає і широко запроваджується писемність, деякі глиняні «жетони» стали прототипами символів числівників та окремих речей².

Порівнюючи з описаною вище системою трипільські «жетони», ми можемо зробити висновок: серед них були числівники — кульки, конуси, півсфери. Трапляються також дрібні зображення речей, тварин. У Майданецькому знайдено мініатюрний глиняний диск з накресленим хрестом, подібний до знаку «вівця» з комплексів Північної Месопотамії. Обставини знахідок, переважно у культових місцях, дають підстави припустити, що тут, як і на Давньому Сході, трипільці могли вести облік пожертв тощо. Використання глиняних символів під час культових церемоній не суперечить такому висновку, адже й об'ємна знакова система трипільців, так само як і на мальованому посуді³, ще не вийшла за межі використання у сакральній сфері. Може йтися лише про піктографічну писемність, призначену для комунікації та фіксації інформації.

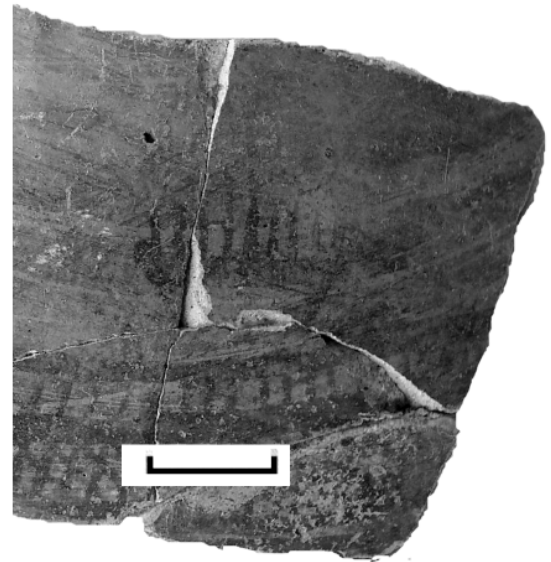

Рис. 5.14. Знак на посудині з Майданецького, фрагмент (Наукові фонди ІА НАНУ).

Спроби зібрати та класифікувати знаки та простежити їхнє поєднання було зроблено різними авторами для культурного комплексу Баден. Так, М. Фурхольтом було створено каталог на понад 200 знаків, які зображували на керамічному посуді та прясельцях, у якому враховано матеріали для періоду з 3600 по 2900 р. до н.е. з території Угорщини⁴. Однак із цього числа лише 40-50%

¹ Видейко М.Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры / М.Ю. Видейко // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конф. молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г. — К.: Наукова думка. — С.32-33.

² Nissen H.J. The archaic texts from Uruk / Nissen H.J. // World Archaeology. — 1986. — Vol.17. — № 3. — P. 330, fig. 6; Jasim S.A., Oates J. Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Teii Abada and Tell Brak / S.A. Jasim, J. Oates // World Archaeology. — 1986. — Vol.17. — № 3. — P. 348-362; Schmandt-Besserat D. An

archaic recording system in the Archaic Uruk-Jemdet Nasr period / D. Schmandt – Besserat // American Journal of Archaeology. — 1979. — Vol. 83. — P. 19-48; Vallat F. The most ancient scripts of Iran: the current situation. — World Archaeology. — 1986. — Vol. 17. — № 3. — Fig. 1.

³ Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем..., с.142; 214-215; 226-228.

⁴ Furholt M. Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650–2900 v. Chr.)..., S. 295-310.

можна розглядати як знаки, якщо користуватися критеріями, запропонованими Т.М. Ткачуком. Зауважимо, що питання про блоки знаків, їх взаємне поєднання автор дослідження не ставив. Інша спроба систематизувати знаки в ролі елемента декоративних композицій зроблена для баденських пам'яток на території Словаччини¹. Порівняння показує як наявність спільних знаків, переважно – найпростіших, так і існування відмінностей. Однак в обох випадках ми не бачимо різноманіття знаків, зафіксованого для культурного комплексу Кукутень-Трипілля, що підкреслює порівняно високий рівень розвитку знакової системи останнього.

Для культурного комплексу лійчастого посуду відома досить проста знакова система, яка налічувала декілька десятків позицій. Знаки досить прості, при цьому частину з них зображували не лише на кераміці, а й на мегалітах².

5.3.5. Суспільний лад: протоміста, племена, вождіства

Основними джерелами відомостей про організацію суспільства, як і раніше, залишаються відомості про житла, планування поселень, їхні розміри та систему розташування. Додаткову інформацію можемо отримати за результатами аналізу матеріалів із розкопок могильників та поховань, показових знахідок. Із сукупності цих відомостей можна спробувати скласти більш-менш вірогідну та цілісну картину для окремих регіонів та культурних комплексів, а також зіставляти отримані результати.

Наявна інформація стосовно жител хліборобського населення цього періоду не дає свідчень якихось кардинальних змін стосовно організації домогосподарств. Більшість житлових споруд, незалежно від числа поверхів (1-2), мають одне приміщення з опаленням і від одного до кількох підсобних приміщень. Розміри опалюваної площі передбачали розміщення від 3-4 до 7-10 осіб, що відповідає чисельності малої сім'ї.

Для культурного комплексу Кукутень-Трипілля встановлено існування «кластерів» із 3-12 будівель, які були типові для багатьох культурних комплексів у Центральній та Південно-Східній Європі у попередній час. Групування житлових споруд подібним чином простежено як на малих (1-7 га), так і на великих (понад 10 га) поселеннях – до поселень-гігантів включно. Таким чином, є підстави вважати, що цей рівень/тип ор-

ганізації був одним із базових для багатьох спільнот хліборобів того часу.

У межах окремого кластера одна-дві, як видно на планах за результатами магнітної зйомки, мали найбільші розміри³. Крім того, як показали розкопки 1986-1991 рр. у Майданецькому, наявні деякі особливості у наборі інвентарю: у більших за розмірами спорудах знаходять культовий посуд, ями з попелом та уламками антропоморфної пластики і кісток тварин. Ці будівлі запропоновано вважати місцем проживання сімей голів «кластерів» жител та місцем проведення зібрань і ритуалів членами таких великосімейних об'єднань, які могли налічувати до 30-50 осіб⁴.

Стосовно системи розселення проведено аналіз по динаміці кількості поселень для деяких культурних комплексів, зокрема Кукутень-Трипілля на території Прикарпатської Молдови. Тут, порівняно з попереднім періодом, спостерігається скорочення загального числа поселень. Населені пункти зосереджуються у районах найбільш плодючих ґрунтів, а також там, де були джерела солі – дослідники пов'язують подібний перерозподіл населення зрушеннями у господарстві, налагодженням обміну продуктами, на які був попит, головним чином сіллю⁵. Однак таку ситуацію можна трактувати й іншим чином, як наслідок перерозподілу населення на користь селищ більшого розміру та відтік іншої його частини на нові території.

Після 4100 р. до н.е. дослідники реконструюють кілька хвиль міграцій населення з мальованим посудом на схід від Дністра – головним чином у межиріччя Південного Бугу та Дніпра⁶. Од-

³ Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю., Чабанюк В. В., Рассман К., Гаусс Р., Петерс Д., Лютц Ф. Широкомасштабная геомагнитная съемка в Майданецком: современные технические решения в изучении трипольских мегапоселений / Н.Б. Бурдо, М.Ю. Видейко, В.В. Чабанюк, К. Рассман, Р. Гаусс, Д. Петерс, Ф. Лютц // *Stratum Plus*. – 2012. – № 2. – С. 265-286; Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Muller J. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization ..., p. 96-134.

⁴ Видейко М.Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации / М.Ю. Видейко // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара*. – Тальянки, 1990. – С. 115–120; илл.

⁵ R. Brigand, O. Weller Neolithic and Chalcolithic settlement patterns in central Moldavia (Romania) / R. Brigand, O. Weller // *Documenta Praehistorica*. – 2013. Vol. – XL. – P. 204-205.

⁶ Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України / С.М. Рижов // О.Ольжич. Археологія. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2007. – С. 451-462; Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я /

¹ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na

slovenskom území severného Potisia..., obr. 24-32.

² Müller J. Die Jungsteinzeit. 6000-2000 v. Chr. / J. Müller // S. V. Schnurbein (ed.). *Atlas der Vorgeschichte : Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt*. – Stuttgart: Theiss, 2014. – S. 93, abb. 98.

нак кількість поселень тут хоча і зростає, але не настільки, аби її можливо було порівняти з ситуацією у Прикарпатській Молдові між 4500 і 4100 рр. до н.е. Причиною стала кардинальна зміна системи розселення, а саме виникнення низки поселень площею 50-200 і більше, які були, як видно з результатів археологічних досліджень, заселені одночасно.

Для поселення Небелівка численні сть мешканців з умови одночасності заселення усіх виявлених житлових споруд населення могло досягати 9000-10000, а для Майданецького – 15000 і навіть більше осіб. Разом із тим дослідження останніх років показали, що ці пам'ятки можуть мати досить тривалу історію – від виникнення до занепаду. Ця історія може налічувати не 50-70 років, як вважалося раніше, а у два-три рази більше¹. Однак у будь-якому випадку тривалість існування поселення в Небелівці чи Майданецькому або Тальянках не перевищувала тривалості окремої фази існування локальної групи (100-150, максимум – 200 років), про що свідчать дані археологічних досліджень.

Вивчення системи розселення у бугодніпровському межиріччі у період 4100-3400 рр. до н. е. показало таке. Упродовж однієї хронологічної фази може існувати дві-три групи поселень, відстань між якими становить до 20 км. До однієї групи входять, як правило, одне поселення площею від 100 га, кілька менших – 20-50-70 га. У двох випадках зафіксована група з великого (200-340 га) і двох-трьох невеликих (1-7 га) поселень на віддалі 5-7 км від нього (як групи Майданецьке і поселення Тальне-2, Тальне-3, та Тальянки і три поселення в районі с. Мошурів). Для кожної фази може існувати одне поселення, яке є найбільшим – так, для заключної фази Небелівської локальної групи – це Небелівка (238 га), для третьої фази томашівської групи – Тальянки (340 га)².

Таким чином, ми бачимо у період між 4100 і 3600 рр. до н.е. зосередження в межах одного поселення одночасно від 5000 до 15000 (іноді, можливо і більше) осіб населення. Одночасно, на віддалі не більш як 7-10 км, існують населені пункти з числом мешканців від кількох сотень до 1000-2000 осіб, належні до того самого локального варіанта культурного комплексу Кукутень-Трипільля. Цілком логічно припустити, що перед нами цілісна система з поселень різного рівня та

значення, як в межах мікрогрупи поселень, так і локального варіанта культурного комплексу.

Як було показано у попередніх розділах, поселення-гіганти пов'язані не лише із сільськогосподарським виробництвом. Наявність численних гончарних горнів свідчить, що вони були осередками масового виготовлення мальованого посуду, виявлено також сліди місцевої оброблення міді, існування поселень було неможливе без масового підвезення кременю, солі. Тобто є усі підстави вважати такі поселення економічними центрами певної околиці, яка могла включати синхронні малі та середні за розмірами поселення. Ці селища давали змогу розширити освоєну економічну зону понад стандарті 5-7 км та допомагали їй контролювати, як у випадку з системами Майданецьке – Тальне 2 і 3 та Тальянки – Мошурів 1-3. Для місцевого населення та околиці велике поселення було, Таким чином, іще й адміністративним центром, який був відповідальним за розподіл земельних угідь, пасовищ, лісових ресурсів. Існування укріплень, значна кількість воїнів, яку міг мобілізувати колектив поселення-гіганта можна розглядати в якості свідчення військової функції подібних населених пунктів. Спорудження храмів не лише для окремих лінійджів та кланів, а й спільного для всього поселення, а відтак і для населення навколишніх поселень свідчить про виконання ролі релігійного центра.

За визначеннями, запропонованими свого часу Ю.В. Андреевим³, маємо повний набір функцій для протоміста – центру економічного, адміністративного, військового та релігійного, місця концентрації значної кількості населення. Численість населення описаних вище мікрогруп поселень могла перевищувати 10000-15000 осіб і явно виходила за межі кількісних параметрів давніх хліборобських племен. При цьому більшість цього колективу мешкала в одному центрі – протомісті. Такий параметр, як існування певної ієрархії поселень, різних за розміром та призначенням, є додатковим аргументом для висновку про існування в цей період у культурному комплексі Кукутень-Трипільля вождівств, які могли обмежуватися територією однієї подібної структури⁴. Така ситуація могла існувати для територіально та кількісно обмежених локальних варіантів.

Разом із тим подібна група поселень становила лише частину структури локальної групи – томашівської, косенівської, канівської, чечельницької, володимирівської, шипинецької, косенівської. Постає питання: виходячи з певної єдності

Е.В. Овчинников. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – С. 181-186.

¹ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M.Yu., Muller J. High precision Tripolye settlement plans..., p. 131-132

² Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень / М.Ю. Відейко. – К.: Акадеперіодика, 2001. – С.81 – 82.

³ Андреев Ю.В. 1987. Ранние формы урбанизации / М.В. Андреев // ВДИ – 1987. – №1. – С. 3-18.

⁴ Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи ВП – СІ) / М.Ю. Відейко. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992. – С. 9-11, 19.

символічної матеріальної культури (презентованої насамперед специфічним мальованим посудом), чи не могли ці локальні групи єдиним політичним утворенням? Відповідь на подібне питання може бути позитивною. У такому разі така структура мала б відповідати складному вождівству.

Археологічні матеріали по локальних групах культурного комплексу Кукутень-Трипілля надають також певні відомості про взаємодію подібних складних структур. Деякі великі поселення часом демонструють наявність у керамічному комплексі зразків «імпорту» від сусідів, належних до інших локальних варіантів. Так, на поселенні Майданецьке представлені імпорти з таких синхронних локальних груп, як петренська, чечельницька, канівська та бадразька. При цьому найбільше імпорту та наслідувань керамічним виробам чечельницької групи. Існування наслідувань свідчить про місцеве виробництво, тобто про проживання носіїв даної традиції на майданецькому поселенні. Ураховуючи ремісничий характер виробництва мальованого посуду це означає, що вони входили до кола місцевих ремісників. Інші локальні групи представлені виключно імпортами, що може свідчити про дещо інших характер зв'язків та відсутність інтеграції представників відповідних груп у місцевий соціум. Про особливий характер відносин між томашівською та чечельницькою локальною групою свідчить наявність імпорту на наслідувань томашівської групи на поселеннях чечельницької¹.

При цьому відомості про імпорти томашівського посуду на поселеннях бадразької та петренської груп поки що відсутні, що теж характеризує відносини між ними. Натомість посуд, вироблений на поселеннях томашівської групи знайдений під час розкопок селищ канівської та коломийщинської груп, розташованих на схід, до Дніпра. При цьому на поселеннях коломийщинської групи трапляється посуд, вироблений як на томашівських, так (переважно) на поселеннях канівської

локальної групи. На канівських поселеннях у невеликій кількості можна знайти посуд, вироблений на поселеннях коломийщинської групи, далі на захід він не потрапляв.

Таким чином, саме томашівська локальна група, з одного боку, акумулює імпорти з інших локальних груп культурного комплексу Кукутень-Трипілля, з другого – поширює посуд власного виробництва, але лише у певних напрямках, які не завжди збігаються з «імпортами».

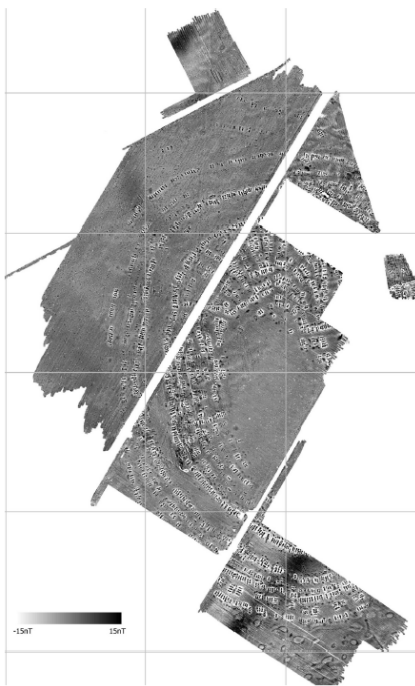

Рис. 5.15. План поселення біля с. Майданецького за результатами магнітної зйомки 2011-2012 рр. (за Видейко та ін., 2015).

Подібна ситуація може бути інтерпретована з точки зору встановлення не лише обмінних (у випадку з петренською та бадразькою групами), а й певних політичних зв'язків (чечельницька група, можливо канівська та коломийщинська). Якщо взяти до уваги кількісні показники (зокрема і кількість великих поселень), то саме населення томашівської групи могло бути домінуючою силою між Дністром та Дніпром у період між 3800-3600 рр. до н.е. Створене

ним складне вождівство (на чолі якого могли стояти мешканці найбільшого на той час поселення – Майданецького, де власне і виявлено відповідні сліди взаємодії) встановило такі відносини з чечельницькою локальною групою, за яких стало можливим переселення частини населення на схід та інтеграція його до складу місцевої громади. Мав місце рух якоїсь кількості представників томашівської групи на захід, де вони навіть організували власне виробництво керамічного посуду. Таку структуру є підстави розглядати, як суперскладне вождівство. Характер його взаємовідносин із сусідами на Сході можна визначати по-різному.

Та обставина, що в канівській групі невідомі поселення площею понад 100 га при тому, що тут існував для цього достатній демографічний потенціал, можна розглядати як свідчення певного тиску з боку томашівської групи, аби запобігти подібній консолідації східних сусідів. Та обставина, що на деяких поселеннях коломийщинської групи до 50% становить мальований посуд із канівської², може свідчити про переселення сюди

¹ Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое – трипольский протогород / Н.М. Шмаглий, М.Ю. Видейко // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – Рис. 40-43; Ткачук Т.М. Локально-хронологічні групи Трипілля-Кукутень з мальованим посудом / Т.М. Ткачук // TCJ. – 2011. – Режим доступу: / http://www.trypillia.com/index.php?option=com_content&view=article&id=116:taras-tkachuk-local-groups-with-painted-pottery-of-trypillia-cucuteni-culture-stages-bii-cii&catid=54:archaeology&Itemid=66. – Назва з екрана.

² Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I / С.М. Рижов // Ржищівський археодрум: Археологічні

мешканців з ареалу канівської локальної групи та підпорядкування місцевих – на рівні окремих поселень або локальної групи в цілому. Можливо, на певному проміжку часу, ще у період до 3800 р., тут також мало місце утворення складного вождівства при домінуванні канівської групи. Поширення згодом на цю територію, аж до басейну р. Стугни, «імпорту» посуду томашівської групи може свідчити про підпорядкування цього об'єднання більш потужним західним сусідами після 3800 р. до н.е.

Зрозуміло, що це лише одне з можливих трактувань зазначених вище знахідок. Їхні можна розглядати також і з точки зору налагодження певних обмінних шляхів, по яким перемішувалися престижні товари, зокрема мальований посуд. Існує також версія безперервних міграційних хвиль, що з періодичністю мало не раз на сто років котилися із заходу на схід¹. У такому разі виникнення складних та суперскладних вождівств на сході могло бути покликано врегулювати цю ситуацію, забезпечити пріоритет тих, хто першим прийшов на землі межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Включення до цієї структури чечельницької локальної групи в такому разі виглядає цілком логічним, адже тут інтереси обох сторін збігалися – мешканці межиріччя Дністра та Південного Бугу теж були зацікавлені у стабільності та збереженні контролю над територіями.

У будь-якому випадку зібрані відомості можуть відбивати також досить складні взаємовідносини в межах культурного комплексу Кукутень-Трипілля, причому не лише економічні, а й політичні. Вік складних та суперскладних вождівств, з огляду на історичну перспективу², може вимірюватися часом життя кількох поколінь, подібні структури є надзвичайно нестабільними як у просторі, так і в часі.

Однак не на всіх територіях поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля ми маємо підстави реконструювати подібні складні вождівства. Майже відсутні відомості про локальні групи на території на захід від р. Прут. Ураховуючи інформацію про зменшення заселеності території між 4100 і 3500 рр. до н.е.³, можна припускати і тут наявність вождівств, можливо – простих. За відсутності інформації про великі поселення на цій території, можна припустити, що тут їхню роль узяли на себе укріплені поселення, особливо

з числа тих, які перебували поблизу родовищ солі і традиційно відігравали роль економічних центрів. Одним з таких центрів могло бути багаточислове поселення Подурь-Дялун-Гіндару. Воно мало укріплення, у культурному шарі трапляються знахідки виробів із металу, причому не лише міді, а й золота. Також тут є знахідки предметів озброєння, отже у складі населення були і воїни⁴.

На східній околиці культурного комплексу Кукутень-Трипілля, на Середньому Дніпрі, на північ від канівської локальної групи між 4000 і 3400 рр. до н.е. існувала коломишинська локальна група. Це утворення в одній зі своїх культурних складових є нащадком перших переселенців культурного комплексу Кукутень-Трипілля у цей регіон в період до 4200 р. до н.е. Однак згодом до цієї спільноти увійшли носії культурного комплексу КЛВМК, а у південних районах – канівської локальної групи⁵.

Вивчення структури розселення коломишинської групи та його локальних особливостей показало, що на території між впадінням у р. Дніпро річок Прип'ять та Рось у період 4000-3400 рр. до н.е. існувало від чотирьох до п'яти груп поселень, кожна з яких контролювала межиріччя правих приток р. Дніпро. Усі поселення площею від 2-3 до 5-7 га, тобто їх можна віднести умовно до числа малих селищ. Великі центри тут відсутні. Ураховуючи кількість синхронних поселень у кожній групі, численність кожної з них не перевищувала 1000 осіб. Загальна численність усіх 4-5 груп може бути визначена в межах 4000-5000, що цілком відповідає чисельності племені. Не викликає подиву, що ця локальна група потрапила під вплив або ж контроль з боку більш чисельної канівської групи, населення якої становило відчутну частку в південному ареалі поширення коломишинської групи. На півночі до складу місцевого угруповання коломишинської групи, крім представників культурного комплексу КЛВМК, що правда у значно меншій кількості, входили представники культурного комплексу киево-черкаської культури.

На думку Д. Гроненборна, саме у період між 4100 і 3700 рр. до н.е. в Центральній та Південно-Східній Європі став часом появи складних вождівств, які приходять на зміну простим вождівствам попереднього періоду 5000-4400 рр. до н.е.)⁶.

дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К.: Академперіодика, 2002. – С. 19-40.

¹ Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля..., с. 181-186.

² Крадин Н. И. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н.И.Крадин // Ранние формы политической организации. – М., 1995. – С. 11-17.

³ Brigand R., Weller O. Neolithic and Chalcolithic settlement patterns in central Moldavia... p. 200-204.

⁴ Monah D. Poduri – Dealul Gindaru, o Troie in Subcarpatii Moldovei / D.Monah, F. Monah, G.Dumitroaia, C.Preotesa, R. Munteanu, D.Nicola. – Piatra-Niamt: Editura "Constantin Matasa", 2003. – 250 p.

⁵ Видейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре / М.Ю. Видейко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). – Тирасполь, 2002. – С. 60-62.

⁶ Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory / D. Gronen-

Як приклад подібного соціального організму дослідник розглядав культурний комплекс Міхельсберг, з його локальними варіантами та системою «центрів влади» у вигляді укріплених великих поселень, де мешкало до 5000-7000 населення. Занепад цього явища, на його думку, пов'язаний із економічною кризою, поштовхом до якої стали кліматичні зміни у період 3600-3500 рр. до н.е. Є підстави погодитися з такими висновками, порівнюючи цю картину з відомостями про особливості організації культурної спільності Кукутень-Трипілля.

На периферії розглянутих вище культурних спільностей продовжували існувати суспільства з архаїчним племенним рівнем організації. Подібну характеристику для спільнот культурних комплексів Деревівка та Нижня Михайлівка пропонує Н.С. Котова¹. Аналізуючи поховальний інвентар, вона звертає увагу на відсутність в похованнях зброї та символів влади. Наявність підкурғанних поховань дослідниця не схильна розглядати в якості свідчення виділення соціальної верхівки, хоча і вважає, що наявність кромлехів навколо окремих поховань можна розглядати як таке свідчення². У цілому поховальні пам'ятки Деревівського культурного комплексу виглядають досить архаїчно порівняно з попереднім періодом демонструють спрощення суспільної структури у регіоні колишнього поширення середньостогівського культурного комплексу. Можливо, це пов'язане з кризовими явищами та скороченням чисельності населення, яке пережили «степові» спільноти у Подніпров'ї після 4300-4200 рр. до н.е., що впливає з порівняння кількості пам'яток згаданих комплексів. У подібному стані населення нижньомихайлівського та деревівського культурних комплексів навряд чи могли становити загрозу для сусідніх складних вождівств, найпотужніших утворень в межах культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

Культурний комплекс Чернавода I у Північно-Західному Причорномор'ї обіймав територію, перед тим належну до північно-східної частини культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця. Порівняно з попереднім часом кількість населення скоротилася, і воно було розосе-

реджене на територіях на захід та на схід від дельти Дунаю³.

Східна частина представлена переважно поховальними комплексами, зокрема підкурғанними. Наявність укріпленого поселення в Орловці дає змогу ставити питання про наявність тут центру влади. Серед поховань виділяються комплекси з престижним мальованим посудом, імпортованим із ареалу культурного комплексу Кукутень-Трипілля⁴, поховання під курганами, оточені кромлехами з каменю, які можна розглядати як належні верхівці місцевого населення або успішним лідерам обмінних операцій. В якості статусних речей І.В. Манзура пропонує розглядати сокири, знайдені у похованнях – починаючи від пласких, зроблених з каменю, до мідних включно⁵. На поширення курғанного обряду могли вплинути традиційні зв'язки з культурними комплексами Деревівки та Нижньої Михайлівки, які фіксують чернаводські імпорти у Подніпров'ї.

Східна та західна частини ареалу культурного комплексу Чернавода I могли являти собою просте вождівство, яке включало дві племенні структури. Подібним чином були організовані представники таких культурних комплексів, як Селкуца – Бубань-Хум, Болераз та інші між 4200 і 3400 рр. до н.е. Як племенні центри та центри вождівств тут функціонували відносно невеликі, але надійно укріплені поселення. Значну роль у цих суспільствах відігравав прошарок воїнів, можливо – професійних, які були задіяні у обмінних операціях.

На початковому етапі племенні структури існували в ареалі поширення культурного комплексу КЛП між 4100 і 3900 рр. до н.е. Як їх центри можна розглядати укріплені поселення більших за звичайні розміри – пам'ятки типу Броночіце. З поширенням та розвитком звичаю споруджувати мегалітичні гробниці, які потребували організації суспільства та значних трудових ресурсів, вірогідно саме вони стали маніфестацією влади вождів у цьому регіоні. Основу їхньої могутності міг становити також і контроль над видобуванням сировини – солі та кременю, які були джерелом обміну на престижні товари – метал, кераміку (згадаємо «імпорти» у середовище КЛП мальованого посуду з трипільського виробництва). Посуд КЛП, виявлений на трипільському поселенні, Жванець можна розглядати в контексті організації обміну посудом, адже в цьому місці було досліджено один з найбільших гончарних центрів культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

Зі зростанням території поширення культурного комплексу КЛП починають утворюватися

born // Documenta Praehistorica. – 2009. – Vol. XXXVI. – P. 97-110.

¹ Котова Н.С. Деревивская культура и памятники нижнемихайловского типа..., с.133-135; Videiko M.Yu. The absolute chronology of Ukraine in Eneolithic / N.S. Kotova, M.Yu. Videiko // B. Haensel, E.Studenikova (eds.). – Internationale Archaeologie: Studia honoraria. Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova. – Rahden; Westfalen, 2004. – BD 21. – P.121-134.

² Котова Н.С. Деревивская культура и памятники нижнемихайловского типа...,с. 134, 140.

³ Манзура И.В. Очерк развития культур Северо-Западного Причерноморья..., с. 140, рис. 23.

⁴ Там само, рис. 122,-12-17.

⁵ Там само, с. 157.

локальні варіанти, збільшується я число поселень. Ураховуючи розміри території, які займали такі локальні групи КЛП, як східна, південна та сілезько-моравська¹, цітворення цілком можливо розглядати, як вождівства. Про значну роль воїнів у суспільстві КЛП і навіть формування особливого «кодексу воїна» в цей період у багатьох культурних комплексах на території Європи свого часу писав С. Кадров². У розгляданий період наразі нема підстав говорити про існування складних вождівств, принаймні на рівні південного та східного варіанту КЛП, якому не вдалося істотно просунутися на територію, контрольовану навіть периферійними вождівствами трипільців, представленими шипинецькою та кошилловецькою локальними групами.

5.4. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Після 4200 р. до н.е. спостерігаємо чергове переформатування етнокультурної карти Центральної та Південно-Східної Європи. Важливим аспектом є те, що зміни торкаються навіть «стабільних» культурних комплексів типу Кукутень-Трипілля, структура якого значно ускладнюється за рахунок зростання кількості локальних груп (історичні спільності) в цілому. Однак у цей період можемо спостерігати внутрішню різноманітність культурних комплексів, причому не лише на рівні символіки та морфології керамічних виробів, а й такого, здавалося б, чіткого етнічного ідентифікатора, як поховальні звичаї.

Вірогідно, для цього періоду є підстави розрізняти потестарні утворення типу складних вождівств, які передбачали інтеграцію людності, належної до різних культурних комплексів незалежно від походження. В окремих випадках така інтеграція могла відбуватись і на племінному рівні, подібно до періоду формування нових культурних комплексів близько 5000 р. до н.е. Нижче ми розглянемо різні варіанти подібних ситуацій, які можна пов'язати з етнічними трансформаціями або їхні відсутністю. Кількість культурних комплексів, які існували в цей проміжок часу приблизно відповідає попередньому періоду (порівняймо табл. 4.1 та 5.2).

Таблиця 5.2. Датування та тривалість існування культурних комплексів в Центральній та Південно-Східній Європі між 4200 і 3400 рр. до

н.е. (Включено всі комплекси, які існували в цей проміжок часу)

Культурний комплекс	Датування, р. до н.е.	Загальний час існування, років
Селкуца-Бубань-Хум	4100/4000-3500	500-600
Чернавода I	4100/4000-3500	500-600
КГК	4700-3950	750
Кукутень А-В3, В – Трипілля-ВІІ, СІ	4200-3400	800
Балатон-Ласинья	4000-3500	500
Бодрогкерестур	4000-3800/3600	200-400
Луданіце	4800-4000	800
Малицька	5000-3600	1400
КЛВМК	4400-3600	800
Баден-Болераз	3600/3500-3000/2800	500-800
КЛП	4100/4000-3000/2900	1200-1000
Міхельсберг	4100-3500	600
Тисаполгар	4500/4400-4000	500-400
Дереївський	4300-3700	600
Нижньоміхайлівський	4100-3700	400

Як бачимо, у цей період середня тривалість існування культурних комплексів залишається в межах 600 років, виняток становлять ті, початок яких уходить у попередній період. Важливим видається той факт, що більшість із включених до таблиці культурних комплексів не перетинають межі 3500-3400 рр. до н.е.³

Слід зауважити, що за інформацією Й.Мюллера, період до 3500 р. був часом стабільності відносно міграцій (за свідченнями ізотопного аналізу людських кістяків) – вони мали місце на рівні 25%, як і у попередні тисячоліття. Однак ситуація змінилася після 3500 р., коли відсоток переселенців зріс майже до 75%⁴.

5.4.1. Історико-культурні області та культурні комплекси

У період між 4200 і 3400 рр. до н.е. в Центральній та Південно-Східній Європі на підставі картографування культурних комплексів, даних про їхні походження та вірогідні зв'язки є можливість виділити ряд історико-культурних областей. Є

¹ Müller J. 4100–2700 B.C. Monuments and Ideologies in the Neolithic Landscape ..., fig. 9.3.

² Kadrow S. The Early Copper Age: socio-cultural process in modern sociological interpretation / S. Kadrow // *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. – 2009. – N 4. – P. 275-278.

³ Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутень / Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. // *Археологія*. – 1998. – № 2. – С. 3-14; Videiko M.Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture / M.Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 7. – P. 34-71.

⁴ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility..., p. 11-12, tab. 3.

певна вірогідність того, що ці області можуть бути зіставлені з певними етнічними спільнотами.

Слід зауважити, що конфігурація цих областей може мати різний вигляд – у залежності від поглядів археологів на генезу тих або інших культурних комплексів.

Північна історико-культурна область охоплюватиме культурні комплекси Міхельсберг та КЛП. Центральна – культурні комплекси Бодрогкерестур, Баден-Болераз, південна – Селкуца, Чернавода I. До східної можемо включити культурний комплекс Кукутень-Трипілля. На її межі виділяється степова область, складовою якої можна вважати культурні комплекси Дерейвки та Нижньої Михайлівки. Слід відзначити відповідність культурних областей окремим культурно-господарським типам.

Між історико-культурними областями можемо простежити певні зв'язки, зокрема на рівні походження, а також приналежності до певних культурно-господарських типів¹.

Культурні комплекси північної історико-культурної області об'єднані спільністю походження основних компонентів від КЛСК та Ленделя. У той же час культурний комплекс КЛП на стадії формування інтегрував місцеві компоненти, які пов'язані з населенням, що практикувало привласнювальні форми господарства². Таким чином, ми бачимо повторення ситуації культурогенезу, який був типовим для доби поширення комплексів із відтворювальним господарством у Центральній Європі (докладніше у розділі 3). Процес поширення культурного комплексу КЛП на захід можна розглядати по-різному. З точки зору подібності матеріальної культури слід зазначити, що відтворювалися лише такі риси матеріальної культури, як виготовлення окремих типів посуду, зброї (сокири-молоти з каменю) та спорудження мегалітичних гробниць. При цьому останній компонент у деяких локальних варіантах міг бути відсутнім або відтворюватися у формах, далеких від прототипів³. Таким чином, ми можемо констатувати поширення певних символів, пов'язаних з соціальною та культовою сферами при збереженні певної місцевої специфіки.

Ситуація певною мірою нагадує явища, які ми спостерігали упродовж V тис. до н.е. у Південно-Східній Європі: розповсюдження соціальних маркерів (браслети, символи влади) та елементів

престижної культури (вироби з металу, Spondylus, мальований посуд) за межі регіонів їхнього походження. Однак цим, власне, справа тоді й обмежилася. У згаданому випадку спостерігаємо значно більше проникнення культурних стандартів, яке в такому разі є сенс пов'язувати з просуванням певних представників із «корінних» регіонів, можливо воїнської еліти, яка поступово інтегрувалась у місцеві етнополітичні структури і надала їм специфічного вигляду.

Основним напрямком поширення культурного комплексу КЛП став західний і частково – південний, однак лише на початковому етапі. Вірогідно, більша успішність західного вектору пов'язана з усвідомленням спільності походження прибульців та місцевих. Інтеграція в КЛП культурного комплексу Міхельсберг можна пов'язувати з кількома факторами – близькістю до «корінної» території першої, послабленням внаслідок економічної кризи, спільністю походження (у недалекій історичній ретроспективі).

Проблеми з поширенням КЛП на південному напрямку можна пов'язати з низкою факторів, серед яких становлення в центральній культурно-історичній області нового культурного комплексу Баден-Болераз. Останній поступово охоплює значну територію, інтегруючи низку споріднених за походженням культурних комплексів і виступає конкурентом КЛП у створенні нового потестарного об'єднання.

Таким чином, ми бачимо, що у переформатуванні спільнот на теренах північної та центральної історико-культурних областей діяла низка факторів, зокрема існування на початку періоду, або виникнення нових союзів-вождівств, на чолі яких стояли найбільш потужні угруповання: КЛП та Баден-Болераз. Та обставина, що історико-культурним областям часом дають імена археологічних культур (у згаданому випадку – КЛП та Баден-Болераз) не робить їх автоматично еквівалентами певних етнічних спільнот. Історико-культурні області формувалися під впливом багатьох факторів, серед яких належність до певної мовної спільноти була лише однією з опцій, що могла полегшити або прискорити певні інтеграційні процеси.

5.4.3. Культурний комплекс Прекукутень-Кукутень-Трипілля та питання його етнокультурної інтерпретації

Найбільш детально досліджена ситуація стосовно процесів у культурному комплексі Кукутень-Трипілля. На ті вісім століть, про які йдеться у згаданому розділі, припадають повністю два і частина одного з етапів його періодизації, а також формування численних локальних груп. Для цього часу також були непоодинокі спроби поділу культурного комплексу на дві та більше археоло-

¹ Videiko M.Yu. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains / M.Yu. Videiko // Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. – Band 4. – / Furholt M., Szymt M., Zastavny A. (eds.). – The Baden complex and the outside world. – Bonn: Dr/ RudolphHabert GmbH, 2008. – P. 289-297.

² Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 117.

³ Ibid., 134-137.

гічних культур. Останнім часом активно поширюється теза про існування «західнотрипільської культури», до якої включають усі локальні варіанти з мальованим посудом¹. Т.Г. Мовша свого часу виділяла культури на рівні локальних варіантів – так з'явилися «томашівська», «жванецька» культури, тощо, а також йшлося про «жванецький» та інші «трипільські етноси»².

Ураховуючи ту обставину, що при детальному вивченні керамічних комплексів виявляється, що посуд із заглибленою орнаментациєю в розглядуваний нами період був складовою керамічних комплексів «західнотрипільської культури» упродовж майже половини періоду її існування, а мальований – важливим компонентом у матеріалах «східнотрипільської культури», складно погодитися із подібним таксономічним поділом. Разом із тим фактом, який не викликає сумнівів, є існування локальних варіантів культурного комплексу Кукутень-Трипілля, які займають понад 340000 км² від Карпат до Середнього Подніпров'я.

У розділі 5.2.5. представлено спробу відтворити можливу соціальну структуру розгляданого культурного угруповання. На нашу думку у період 4200-3400 рр. до н.е. на цій території могло існувати кілька вождівств та складних вождівств, які інтегрували населення на рівні однієї або кількох локальних груп. При цьому найвищий рівень інтеграції спостерігається для території, населення якої могло мати певні спільні інтереси щодо недопущення «чужинців» на власну територію. Судячи з картографування поселень, належних до різних локальних варіантів, цю мету на території між Дністром та Дніпром було реалізовано.

Якщо прийняти цю реконструкцію за вихідну точку для наступної етнокультурної інтерпретації, то можемо говорити про великі групи населення, яке має спільне походження, починаючи з періоду формування культурного комплексу Прекукутень-Трипілля, що, судячи із символічного коду матеріальної культури, демонструвало цю спільність. При цьому мобільність населення Усередині аре-

алу культурного комплексу Кукутень-Трипілля була значно більшою, ніж відносно сусідніх культурних комплексів. Сліди впливів сусідніх культурних комплексів (причому виключно спільного походження на рівні VI тис. до н.е.) спостерігають лише у прикордонних районах, вони істотно не змінювали місцевої традиції³.

Найбільшим винятком із цього правила є регіон Середнього Подніпров'я, а саме територія поширення коломийщинської локальної групи. До її складу, окрім представників канівської локальної групи, у значній кількості входило населення, що презентувало інший культурний комплекс – КЛВМК. Цей висновок випливає зі знахідок значної кількості посуду (30-60% по окремих житлах), типового саме для цього культурного комплексу⁴. Іноді можна знайти твердження, що це «посуд культури Лендель», що є наслідком термінологічної плутанини, хоча насправді йдеться саме про кераміку КЛВМК⁵.

Коломийщинська група має, таким чином, три виразні компоненти керамічної традиції: перші два пов'язані зрізними локальними угрупованнями Трипілля попереднього етапу два від Трипілля – місцевий та від канівської локальної групи, та іншого культурного комплексу «іншокультурний» – від КЛВМК, які спостерігаються в різному співвідношенні в керамічному комплексі поселень. У регіоні наразі невідомі поселення, на яких окремо був би представлений «у чистому вигляді» посуд якоїсь однієї з перелічених груп.

Розглядаючи ситуацію усередині коломийщинської групи, можемо виділити до чотирьох її менш масштабних складових (докладніше підрозділ 5.2.5), у яких різне співвідношення основних

¹ Рижов С. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Трипілля-Кукутень ..., с. 453; Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я..., с. 9; Дяченко А. В. Крупные поселения в системе относительной хронологии западнотрипольских памятников Буго-Днепровского междуречья / А.В. Дяченко // С. В. Санжаров (ред.): Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2008. – Т. 8. – С. 10-19.

² Мовша Т.Г. Культуры трипольско-кукутенской общности / Т.Г. Мовша // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 146-147; Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності / Т.Г. Мовша // Подільська історико-краєзнавча конф.: Секція археології: Тез. доп. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-13.

³ Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілля Кукутень з синхронними культурами Центральної Європи / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 22-31; Цвек О.В. Зв'язки східного Трипілля з Лендельською та Дунайсько-Тиською культурно-історичними областями / О.В. Цвек // Тез. доп. і повідомлень І-ої Тернопільської обл. наук. історико-краєзнавчої конф. – Тернопіль, 1990. – Ч. 1. – С. 36-38; Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC..., p. 16-21; Відейко М.Ю. Підгрунтя процесів «полгаризації» та «баденізації» Трипільських культурних комплексів / Відейко М.Ю. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м.Збараж, 20–25 серпня 2001 року. – Збараж: Вид-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С. 9-10.

⁴ Відейко М.Ю. Трипільська культура Подніпров'я та культура люблінсько-волинської мальованої кераміки / М.Ю. Відейко // Na pograniczu swiatów. – Poznan, 2008. – S. 545-554.

⁵ Охріменко Г., Локайчук С. Культури дунайського походження раннього енеоліту на Волині (питання класифікації і термінології) / Г.В. Охріменко С. Локайчук // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, Вид-во обласної друкарні, 2006. – С. 302-308.

типів посуду, залежно від розташування по лінії північ-південь. На півночі значно більше посуду, пов'язаного з культурним комплексом КЛВМК. Ця ситуація може бути пов'язана з двома обставинами: природа регіону (насамперед лесові ґрунти) нагадує ареал первісного поширення КЛВМК, а він розташований найближче на ймовірному шляху із заходу до Дніпра. Тут також помітна наявність керамічної традиції киево-черкаського культурного комплексу, позначена особливостями орнаментики на певній категорії посуду на т.зв. кухонному посуді трипільців. Далі, на південь, кількість кераміки КЛВМК дещо скорочується в межириччі Стугни та Сухой Бобриці, а в керамічному комплексі спостерігаємо домінування традиційного місцевого посуду із заглибленим декором. Далі на південь, у басейні р. Леглич та нижче – значно зростає чисельність мальованого посуду канівської групи, а власного, коломийщинського – зменшується, навіть у порівнянні з КЛВМК. В усіх зазначених субгрупах її посуд становить від більш як половини до третини керамічних комплексів¹.

Якщо вважати цей показник еквівалентом «присутності» не тільки традицій, а й носіїв КЛВМК у регіоні, можемо дійти висновку стосовно їхні важливого внеску у формування такого етнокультурного утворення, як коломийщинська група.

З огляду на кількість посуду трьох основних типів, у кожному разі ідеться про його місцеве виробництво. При цьому лише мальований посуд вимагав спеціальних технологій – починаючи від глини та фарби й ангобів до випалу у гончарних горнах складної конструкції. Посуд КЛВМК та коломийщинський, із заглибленим декором, таких умов не потребував. Незважаючи на вищу, на перший погляд, якість/престижність мальованого посуду, він так і не витіснив у цьому регіоні інші категорії кераміки, тоді як посуд із заглибленим декором у володимирівській та небелівській локальній групах становив незначну частку і практично зник у канівській та томашівській групах. З цього можна зробити висновок, що, не зважаючи на практично необмежений доступ до мальованого посуду, представники двох культурних груп упродовж кількох сотень років – між 4000 і 3400 рр. до н.е. вважали за потрібне зберігати та демонструвати прихильність до предківських традицій у виготовленні посуду. Особливо це стосу-

ється культурного комплексу КЛВМК. Можливо, подібне явище пов'язане з традиціями та тривалим досвідом, наявністю певних правил стосовно мешкання у зоні на порубіжжі різних культурних комплексів та локальних груп. Подібні ситуації з керамічними комплексами зафіксовано для Середнього Подніпров'я і для наступних періодів, зокрема у III тис. до н.е.

В ареалі поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля є ще один регіон, де спостерігаємо досить тісні взаємовідносини з сусідніми культурними комплексами. Ідеться про ситуацію на Верхньому Дністрі, територію поширення шипинецької, а потім кошиловецької локальних груп. Перша встановила досить тісні стосунки з культурними комплексами Малиця та КЛВМК, які розташовувались північніше, на Волині. Свідченням цього є численні імпорти на поселеннях шипинецької групи – у Більшівцях², печері Вертеба³, поселенні-майстерні Бодаки⁴ тощо. Подібні знахідки, виходячи з кількості та асортименту, можуть бути свідченням безпосереднього проживання носіїв культурних комплексів Малиця та КЛВМК, у незначній кількості, на місцевих поселеннях. На поселеннях КЛВМК відомі імпорти мальованого посуду з поселень шипинецької локальної групи. Усі ці знахідки можуть бути свідченням досить тісних обмінних зв'язків – найбільшим зацікавленням для носіїв КЛВМК та Малиці могли бути мідні вироби. У розгляданому випадку, вірогідно, не йшлося про переселення в середовище шипинецької локальної групи сусідів із півночі. Коли близько 3600 р. до н.е. на Волині з'являються пам'ятки КЛП, вони вирушили не на південь, а на схід – до Дніпра.

На зміну шипинецькій локальній групі у Подністров'ї приходить кошиловецька. Частина її керамічного комплексу цілком витікає з попере-

¹ Відейко М. Ю. Трипільське поселення Ігнатенкова гора біля с.Григорівка / М.Ю. Відейко // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей - К.: Шлях, 2005. – Випуск 7. – С. 186-200; Відейко М. Ю. Розкопки біля м. Ржищева 2005 року/Відейко М.Ю., Бурдо Н. Б. //Археологічні відкриття в Україні 2005 р.: зб. наук. пр.: щорічник/ НАН України, Ін-т археології. – К., ІА НАНУ, 2006. – С.17-19.

² Ткачук Т.М. Контакти населення Середнього Подністров'я в енеоліті / Т.М. Ткачук // Тез. доп. 8-ї Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1989. – С. 14-15; Ткачук Т.М. Кінець етапу СІ і начало СІІ трипольської культури Верхнього Подністров'я (на матеріалах поселення Більшівці) / Т.М. Ткачук // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С.196-217.

³ Ткачук Т. Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межириччя / Т.М. Ткачук // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С.307-314.

⁴ Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Рындюк Н.В. Северо-западные памятники Триполья и соседние культуры / Н.Н. Скакун, Е.Г.Старкова // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 45-46.

⁵ Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Рындюк Н.В. Северо-западные памятники Триполья и соседние культуры / Н.Н. Скакун, Е.Г.Старкова // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 45-46.

днього, шипинецького, однак наявний компонент явно іншокультурного походження. Використання в оздобленні посуду на додачу до червоної та чорної ще й білої фарби, побудова композицій із зафарбованими білим зонами, навели свого часу Т.М. Ткачука на думку про участь у формуванні кошиловецької групи носіїв традицій культурного комплексу Лендель¹. На час формування кошиловецької групи – 3500 р. до н.е., і це дослідник зазначив, культура Лендель уже давно припинила існування, однак деякі її традиції знайшли вияв у виробництві керамічного посуду. У будь-якому разі можна стверджувати про участь у формуванні кошиловецької локальної групи представників інших культурних комплексів – слід сказати про виразні впливи культури Баден-Болераз².

Подібну ситуацію маємо і у Буго-Дніпровському межиріччі, де на поселенні Небелівка виявлено антропоморфну пластику та графітовану кераміку, які продовжують традиції культурного комплексу Гумельниця.

Однак на відміну від Середнього Подніпров'я, де прибульці зберігали власні традиції виготовлення посуду у повному обсязі, на Дністрі та у Буго-Дніпровському межиріччі ми можемо спостерігати прояви сторонніх традицій переважно у оформленні посуду, який виготовлено за місцевими технологіями, хоча й зафіксовано запозичення деяких форм та прийомів і технологій його декорування.

Ще одним цікавим сюжетом, який може відображати певні відношення між культурними групами, які мали наслідком зміни у етнокультурній ситуації, є поширення так званої «кераміки типу Кукутень С», або «кухонної» – за номенклатурою дослідників Трипілля. Вона представлена практично на всіх пам'ятках на території поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля – від Прикарпаття до Дніпра, при цьому демонструючи більшу одноманітність, ніж усі інші категорії посуду. Традиційно появу та поширення цієї категорії посуду пов'язують із носіями середньостогівського культурного комплексу та його наступниками, оскільки на певному етапі досліджень вони були включені до середньостогівської археологічної культури³.

При більш уважному дослідженні цього питання стає зрозуміло, що у різний час посуд типу Кукутень С, або «кухонний», виглядав по-різному. І якщо зразки, датовані 4400-4200 рр. до н.е., ще знаходять деякі відповідники у середньостогівському посуді, то пізніші не можна розглядати як наслідок впливів керамічних традицій дерев'яного або нижньомихайлівського культурного комплексів. Не можна розглядати в цій ролі і наявність у керамічній масі посудів товченої мушлі, яка у багатьох випадках була звичайною природною домішкою до глини, з якої виготовляли посуд. Причому цю сировину трипільці широко не використовували через низьку якість виробів із неї, про що свідчать спостереження автора над кухонним посудом із трипільських поселень Подніпров'я та буго-дніпровського межиріччя.

Так званий кухонний посуд кераміка типу Кукутень С у період 4000-3400 рр. до н.е. виглядає звичайною складовою керамічного комплексу Кукутень-Трипілля. Наявність відтисків шнура у деяких регіонах на цій категорії керамічних виробів теж не можна розглядати як впливів чи запозичення – як з огляду на характер орнаментальних композицій, так і на разючу різницю в типах шнура, який використовували представники різних культурних комплексів⁴.

У період після 4200 р. до н.е. на півдні виникає культурний комплекс Чернавода І, у формуванні якого брали участь представники культурного комплексу Гумельниця та Селкуца. Він зберіг старий напрямок зв'язків зі спадкоємцями середньостогівського культурного комплексу, про що свідчать імпорти чернаводських статуеток, виявлених в Дерев'ці⁵. З другого боку, у чернаводських похованнях знаходять, про що вже згадувалося раніше, мальований посуд трипільського виробництва. Деякі зразки посуду культурного комплексу Чернавода І знаходять відповідники за характером декору як у Трипільлі⁶, так і в Дерев'ці, отже, саме цей культурний комплекс міг бути джерелом деяких інновацій в оздобленні посуду у обох випадках. Відтак можна припустити участь чернаводського компонента у формуванні культурного комплексу Дерев'ка та деяких локальних груп Кукутень-Трипілля, хоча в останньому випадку цей внесок не мав масового характеру.

¹ Ткачук Т.М. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи / Т.М. Ткачук // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Наук. матеріали Міжн. археологічної конф. – Заліщики, 1998. – С. 15-17; Tkachuk T.M. The Koshylivtsy group as a synthesis of the Tripolye and Polgar traditions // *Baltic-Pontic Studies* – 2000. – Vol. 9. – P. 69-86.

² Videiko M.Yu. Late Tripillya and Baden culture : facts and character of interaction..., fig. 7.

³ Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века / Т.Г. Мовша // СА. – 1961. – № 2. – С. 186-199; Цвек Е.В., Рассамкин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Ми-

рополье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2 / Е.В. Цвек, Ю.Я. Рассамкин // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 2. – С. 218-245.

⁴ Докладніше: Kotova N. S. Technological study of "cord" impressions on Middle and Late Eneolithic pottery in Ukraine / N.S. Kotova, M.Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznań, 2010. – Vol. 15. – P. 122-134.

⁵ Котова Н.С. Дерев'яная культура и памятники нижнемихайловского типа..., рис. 3, 4-8.

⁶ Videiko M.Yu. Tripolye – "pastoral" contacts. Facts and character of interactions // *Baltic-Pontic Studies*. – 1994. – Vol. 2. – Fig. 15.

Таким чином, у період 4200-3400 рр. до н.е. ми спостерігаємо різні варіанти формування культурних комплексів, які залежали як від місцевих обставин, так і конкретної історичної ситуації. У цей період бачимо низку масштабних культурних спільностей, які можна співвідносити з певними мовними ареалами та, вірогідно, етнічними спільностями різних масштабів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Період 4200-3400 рр. до н.е. був епохою значних змін у Центральній та Південно-Східній Європі, поштовхом до яких стали кліматичні зміни, що по-різному вплинули на ситуацію у різних регіонах. Численність населення в цей період могла становити близько 1,9 млн. осіб, тобто порівняно з попереднім періодом скоротилася на 200000-300000, або на 8-10%. Приблизно $\frac{3}{4}$ населення після 4200 р. до н.е. мешкало поза межами регіону, який у попередній період займав домінуюче положення в господарському та культурному житті. При цьому концентрація населення в окремих місцевостях колись периферійних регіонів сягала рівня, який зрівнявся або навіть перевищував досягнутий у Південно-Східній Європі близько 4500 р. до н.е.

*Рис.5.16. Реконструкція сокир культурного комплексу КЛП.
Археологічний музей НАНУ, Львів.*

Одним із наслідків кліматичних змін став, на думку багатьох дослідників, занепад хліборобських спільнот у Південно-Східній Європі, представлених такими розвинутими культурними комплексами, як Лендель, Тиса, Вілча, Коджадермен-Караново-Гумельниця, накольчастої кераміки, Рьоссен. Однак іншою виявилася ситуація у прикордонних районах Старої Європи, де наслідком тих самих кліматичних змін стало виникнення оптимальних умов для ведення хліборобства та навіть його дальшого поширення. Якщо порівнювати різні території, то головним чинником у виборі місця проживання стають такі критерії: наявність у регіоні родючих ґрунтів та природних ресурсів (сіль, метал, кремій), доступ до води. Поселення різних культурних комплексів в Центральній та Південно-Східній Європі в цей період тяжіють до найплodючіших гатунків ґрунтів типу коричневих або чорноземів. Володіння та контроль над ресурсами стали запорукою існування, заможності та подальшого розвитку спільнот. У системі життєзабезпечення, як і раніше, важливою була нехарчова сфера. Іноді вона могла стати певним компенсатором відсутності доступу до деяких ресурсів – за рахунок обміну продукції

власного виробництва на життєво необхідні речі. Провідними галузями виробництва стають металургія та металооброблення, кременярство, гончарство. Із занепадом південної частини Балкано-Карпатської металургійної провінції основними діючими її осередками стали Бодроккерестурське та трипільське вогнища металооброблення. У степовій частині до другої половини IV тис. до н.е. ми майже не бачимо слідів місцевого виробництва.

Натомість потужність майстерень в ареалі культурного комплексу Бодроккерестур зростає, з'являється традиція ставити тавра на готові вироби. Майстри з цього вогнища металооброблення стають «законодавцями мод» на типи виробів, які через посередництво Трипілля поширюються до Північного Кавказу. Прогрес у цій галузі стимулювала масова потреба у мідних виробах, які стали необхідною приналежністю в домогосподарствах. Відтак у деяких регіонах мідь із категорії виключно престижних виробів переходить у категорію речей широкого вжитку. Триває традиція виготовлення виробів із золота, яке поширюється також і в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Там можливе освоєння місцевих покладів жовтого металу.

До періоду 4300-3400 рр. до н.е. належать чи не найяскравіші приклади організації видобутку та перероблення кременю в Центральній та Південно-Східній Європі. Важливо, що усі вони пов'язані з периферійними територіями на півночі та на сході. Найвизначніші осередки видобутку та кременеоброблення перебували у басейні Вісли, Горині та Дністра і пов'язані з культурними комплексами, які досить успішно освоювали ці природні ресурси. З'являються споживачі, які потребували значної кількості виробів з кременю – поселення-гіганти в культурному комплексі Кукутень-Трипілля.

Після 4200 р. до н.е. відбулося вдосконалення горнів, а також налагодження масового виробництва кераміки, насамперед в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Виробництво посуду в трипільських поселеннях-протомістах могло мати ремісничий характер, про що свідчать як кількість та якість, стандартизація виробів, так і відкриття гончарних багатоканальних горнів промислової конструкції.

Обсяги ремісничого виробництва в цілому явно перевищували потреби домашнього споживання – чи то в галузі кременярства, чи то гончарства. Як і у попередній період обмін забезпечував не лише життєво необхідною сировиною та про-

дуктами (креміль, сіль, метал), а й престижними виробами (металеві прикраси, зброя, мальований посуд, вироби зі *Spondylus*). Для цього періоду новим та важливим явищем стала поява невідомих раніше засобів транспортування виробів та сировини, яка відкривала можливості переміщати значні обсяги продукції. Це в'ючний транспорт (кінь), а також упряжний – сани та, можливо, колісний транспорт. Збереглися практично всі обмінні шляхи, зокрема й ті, що сягали Дону та Північного Кавказу. Про те, що кінцевих точок цьому на маршрут могли досягати не лише окремі вироби, а й майстри, свідчить виготовлення сокир типу Аріушд із місцевого металу за технологіями, відомими у культурному комплексі Кукутень-Трипілля. Деякі дослідники пов'язують наступне поширення колісного транспорту в Європі із контактами з майкопською культурною спільністю.

Рис. 5.17. Мідний клевець, трипільська культура, перша половина IV тис. до н.е., скарб з с. Рингач (Чернівецький обласний краєзнавчий музей).

У цей період можливе встановлення зв'язків і з віддаленими регіонами Давнього Сходу, можливо – Месопотамією. Свідченням цього є знахідки кісток в'ючних тварин – верблюда та віслюка у культурних шарах другої половини V тис. до н.е. пам'ятки Молюхів Бугор (дерев'яський культурний комплекс). Крім того, у буго-дніпровському межиріччі поширюються керамічні моделі споруд, вірогідно – храмів із типовими для південної Месопотамії арковидними дахами. На одному з поселень виявлено мальовану посудину із зображенням пальми.

Ситуація, що склалася в Центральній та Південно-Східній Європі після 4200 р. до н.е., показала, що цикл ускладнення суспільних структур на окремих територіях може чергуватися з періодом їхні спрощення. При цьому там, де Унаслідок економічних та демографічних процесів створено передумови для виникнення таких явищ, як поселення-протоміста та вождівства, вони неодмінно будуть сформовані.

На територіях, де існували передумови у вигляді численного населення, створюється низка великих поселень. Подібні центри влади виникають у культурних комплексах Міхельсберг, Кукутень-Трипілля (найбільш густонаселених територіях), меншою мірою – КЛП. Якщо в культурному комплексі Міхельсберг ця традиція проіснувала кілька століть, то для комплексу Кукутень-Трипілля вона охоплює увесь період 4200-3400 рр. до н.е. З урахуванням того, що цей тип поселень з'явився тут на кілька століть раніше, епоха племінних центрів та протоміст тривала близько

тисячі років, тобто була не коротким епізодом, а цілком закономірним явищем.

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. в Центральній та Південно-Східній Європі триває традиція спорудження силами громад різного рівня культових споруд відповідно до місцевих традицій. Для Центральної Європи поширеніші різного роду загорожі, які виділяли певні місця, тоді як для Південно-Східної Європи характерним є зведення спеціальних споруд.

На великих трипільських поселеннях типу Майданецького, Тальянок виявлено систему святилищ різного рівня: домашні, святилища великих сімей/ліній, святилища групи ліній, а також загальнопоселенські храми. За всіма параметрами вони могли бути монументальними будівлями, про що свідчать дослідження храму на поселенні Небелівка (близько 4000 р. до н.е.) – двоповерхової споруди з сімома вівтарями, приміщеннями на двох рівнях. Зведення такої будівлі пе-

редбачало величезні витрати праці та матеріалів, еквівалентні зведенню 30-40 звичайних жител. Це відкриття змінює наші уявлення про трипільське суспільство поселень-протоміст та його можливості і рівень суспільної організації.

Наведений вище матеріал із різних культурних комплексів Центральної та Південно-Східної Європи 4200-3400 рр. до н.е. свідчить про існування практики масштабних ритуальних дій, які вимагали, зокрема, спорудження особливих приміщень або комплексів під відкритим небом, використання природних об'єктів. При цьому доступ до основної частини святинь міг бути обмеженим через їхні відносно незначні розміри.

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. можливо говорити про існування кількох стратегій безпеки. Населення культурних комплексів Кукутень-Трипілля, Міхельсберг, меншою мірою – КЛП від створення мережі невеликих укріплених пунктів перейшли до переміщення населення у великі укріплені населені пункти з багатьма сотнями і навіть тисячами мешканців. Створення великих населених пунктів вирішувало проблеми швидкої концентрації воїнів для захисту та нападу, яких уже не треба було збирати у межах племінних територій. Іншим напрямком посилення заходів безпеки, який могли дозволити собі менш численні спільноти, залишалось укріплення усіх без винятку поселень та забезпечення, по можливості, якісною зброєю. Ця стратегія після 4200 р. до н.е. є типо-

вою для Південно-Східної Європи. Поширення спеціалізованої зброї, розроблення нових її зразків, які потребували специфічних навиків та тренувань, могли викликати появу професійних воїнів, носіїв цих навичок та традицій.

Після зникнення культурних комплексів, які мали відношення до розвитку ранніх знакових систем типу «дунайського письма» певні традиції збереглися, однак у різних регіонах було розвинено власну знакову систему. Особливих успіхів у цій галузі досягли представники деяких локальних варіантів культурної спільності Кукутень-Трипілля, зокрема томашівської групи. Тут було створено знакову систему, яка налічувала майже 300 знаків та блоків знаків, що могли використовуватися як піктографічна писемність. Паралельно існувала об'ємна знакова система з керамічних «жетонів», аналогічна поширеній на Давньому Сході починаючи з VIII тис. до н.е. Обидві знакові системи використовували у культовій сфері.

Відомості стосовно розвитку економіки, поселенських структур, військової та сакральної сфери у зіставленні з іншими відомостями дають можливість зробити висновок про нерівномірність суспільного розвитку в Центральній та Південно-Східній Європі не лише на рівні культурних комплексів, а й у їхні межах. Набувають поширення не лише звичайні, а й складні та, можливо, суперскладні вождівства (в ареалі Кукутень-Трипілля). Тривалість існування потестарних утворень типу вождівств, а тим більше складних вождівств була відносно незначною – від 300-400 до 150-200 років, що відповідає відомостям стосовно інших історичних періодів. Між 4200 і 3400 рр. до н.е. в Центральній та Південно-Східній Європі на підставі картографування культурних комплексів та даних про їхні походження та вірогідні зв'язки є можливість виділити низку історико-культурних областей. Є певна вірогідність того, що ці області можуть бути зіставленні з певними етнічними спільнотами.

Північна історико-культурна область охоплюватиме культурні комплекси Міхельсберг та КЛП. Центральна – Бодроккерестур, Баден-Болераз. Південна – Селкуца, Чернавода I. До східної можемо включити культурний комплекс Кукутень-Трипілля. На її межі виділяється степова область, складовою якої можна вважати культурні комплекси Дерейвки та Нижньої Михайлівки. Слід відзначити відповідність культурних областей окремим культурно-господарським типам.

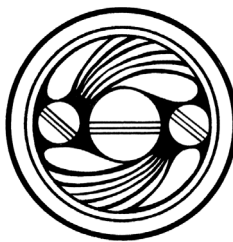
Між історико-культурними областями можемо простежити певні зв'язки, зокрема на рівні походження, а також приналежності до певних культурно-господарських типів.

У переформатуванні спільнот на теренах північної та центральної істо-

рико-культурних областей діяла низка факторів, зокрема існування на початку періоду, або виникнення у процесі нових союзів-вождівств, на чолі яких стояли найбільш потужні угруповання: КЛП та Баден-Болераз. Та обставина, що історико-культурним областям часом дають імена археологічних культур (у розгляданому випадку – КЛП та Баден-Болераз), не робить їхні автоматично еквівалентами певних етнічних спільнот. Історико-культурні області формувалися під впливом багатьох факторів, серед яких належність до певної мовної спільноти була лише однією з опцій, що могла полегшити або прискорити певні інтеграційні процеси.

Усередині великих культурних комплексів типу Кукутень-Трипілля також відбувалися певні етнокультурні процеси. їхні учасниками були переважно локальні групи, які взаємодіяли у процесі вирішення певних економічних та політичних проблем. Більшість з них були самодостатніми у відтворенні населення, відтак зовнішні контакти могли мати переважно іншу мотивацію. На околицях спостерігаємо відмінну ситуацію. Тут локальні групи, вірогідно нечисленні, могли бути відкриті до взаємодії з сусідніми культурними комплексами, як, приміром, коломийщинська група. До неї було включено значну кількість представників культурного комплексу КЛВМК, які упродовж тривалого часу зберігали свою ідентичність, що спостерігаємо на прикладі виробництва керамічного посуду. Периферійні культурні комплекси – дереївський, нижньо-михайлівський, а також інші, незважаючи на досить близьке сусідство з трипільцями та засвідчені знахідками контакти з ними, залишалися закритими для зовнішніх впливів найближчих сусідів. У цей період бачимо низку масштабних культурних комплексів – Кукутень-Трипілля, КЛП, для яких можливі спроби співвіднесення з певними мовними ареалами та, вірогідно, етнічними спільнотами різних масштабів.

Проаналізовані у розділі матеріали у черговий раз свідчать про те, що ідентифікація мовних спільнотей з археологічними культурами має враховувати також і ту обставину, що виділені дослідниками культурні комплекси не завжди є рівнозначними: в одних випадках може йтися про етнічні, у інших – про суто потестарні утворення різного рангу – племена, вождівства, складні вождівства. Це означає, що перед тим, як удатися до таких реконструкцій, слід попередньо встановити, що саме мали на увазі археологи і яким чином виділено ними ті чи інші археологічні культури або їх локальні та хронологічні варіанти.

РОЗДІЛ 6

ГЛОБАЛЬНІ ЗМІНИ ПІСЛЯ 3400-3200 РР. ДО Н.Е.

Минула майже тисяча років із часів потрясінь, які близько 4200 р. до н.е. призвели до помітних трансформацій етнокультурної карти Центральної та Південно-Східної Європи і наставала епоха нових, справді глобальних змін. Цього разу спільноти хліборобів по обидва боки Карпат потрапили у становище, яке потребувало докорінних змін не лише у системі господарювання, а й у характері розселення, трансформації соціальних структур. Наслідком цього стало утворення також і нових конфігурацій вождівств та інших суспільних структур.

Однак у той самий час для північних регіонів Центральної Європи настала доба процвітання. Після тривалого процесу адаптації відтворювального господарства до специфічних умов лісової смуги почалося зростання населення і водночас – успішний пошук нових систем господарювання та суспільної організації. Місцеве населення пройшло практично через ті самі випробування, що і їх сусіди на півдні поборювали за тисячу років перед тим.

Поступово пристосувалося до нових умов населення Південно-Східної Європи, особливо в регіонах з найвищим рівнем розвитку ремесла, насамперед металургії та металооброблення, які стали значною підтримкою економіці завдяки стабільному обміну. Вони впевнено подолали кризу і, використовуючи здобутий досвід та економічний потенціал остаточно стали на теринистий шлях розвитку цивілізації.

Найбільш помітні та драматичні зміни відбувалися у ті часи в лісостеповій та степовій смугах, де кліматичні зміни спричинилися до просування кордонів степу на північ. На схід від Карпат у степовій смузі опинилася територія, у попередній час достатньо щільно заселена представниками найбільш численних та потужних груп культурного комплексу Трипілля – чечельницької, томашівської, канівської та косенівської. Перестали існувати трипільські протоміста, населення у цих краях скоротилося у кілька разів.

І тим не менш подальша участь трипільського населення у формуванні зразків культурно-господарських типів, пристосованих до життя у відкритому степу, була досить помітною. Починаючи від створення у взаємодії з іншими спільнотами, насамперед культурного комплексу Чернавода III, усатовського осередку кочового скотарства та вірогідної участі у цьому процесі кількох культурних груп у Подніпров'ї (животилівська, серезлівська), нова та перспективна версія господарювання охопила досить значні території. Новітні генетичні дослідження надають змо-

гу говорити про «трипільський внесок» у місцеві версії ямного культурного комплексу,¹ який стає одним із найбільш поширених у колишньому лісостепу, не кажучи про степову смугу у III тис. до н.е.

6.1. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

За підрахунками Й. Мюллера, щільність населення в Центральній Європі початку розгляданого періоду становила 1,1 осіб/кв. км, однак починає зростати особливо у проміжку між 3500-3100 рр. до н.е., досягнувши 1,75 – 2,2 осіб/кв. км. Усього ж тут у другій половині IV тис. до н.е. могло мешкати до 1 млн. осіб, а в період 3500-2500 рр. до н.е. могло зрости і до 3 млн. (рахуючи територію Скандинавії)².

Після падіння удвічі внаслідок кризи 4200 р. чисельності населення у Південно-Східній Європі, після 4000 р. до н.е. починається його приріст, не такий стрімкий як на півночі, однак він стабільно тривав і у 3400-3000 рр. до н.е., при цьому помітна його концентрація в окремих районах³.

Для території поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля маємо розрахунки для території між Дністром та Дніпром. Власне у згаданий період ідеться скоріше про ареал поширення пост-трипільських культурних комплексів – усатовського, троянівського, городського, софіївського та інших. В.О. Круц включає їх, а також групи трипільців із мальованим посудом у Подніпров'ї до етапу СП трипільської культури, яка в цей час обіймала, на його думку, територію близько 100000 км², на якій, при щільності 1 – 1,2 осіб/км², що дає загальну чисельність 100000-120000 осіб⁴.

Таким чином, за наведеними підрахунками порівняно з попереднім періодом чисельність населення, належного до культурної спільноти

¹ Никитин А.Н., Иванова С.В. Популяционная динамика степных культур энеолита и ранней бронзы с точки зрения археогенетики / А.Н. Никитин, С.В. Иванова // Stratum Plus. – 2012. № 2. – С. 31-42.

² Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology..., p. 206, fig. 17.3.

³ Ibid, p. 6, fig. 17.8.

⁴ Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури / В.О. Круц // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 33.

Кукутень-Трипілля, скоротилося утричі. Скорочення виглядає значнішим, ніж 50% депопуляція Південно-Східної Європи після 4200 р. до н.е. Насправді воно могло бути ще значнішим, оскільки згідно з археологічними картами населення реально було зосереджене в окремих регіонах¹, а не рівномірно розподілено по всій площі, яка отримана шляхом обчислення всього ареалу поширення поселень та відповідних поховальних пам'яток.

Рис. 6.1. Антропоморфна статуетка, усадовський культурний комплекс, друга половина IV тис. до н.е. (Одеський археологічний музей ІА НАНУ).

Як бачимо, демографічні процеси між 3400-3000 рр. демонструють значну різноманітність: зростає, мало не подвоюючись, чисельність населення на Півночі, стабільно, але не такими темпами – у Південно-Східній Європі, яка виходить із кризи.

При цьому відбувається зменшення втричі (а можливо – ще більше) населення у ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Таким чином, на півночі, з її відносно обмеженими природними ресурсами, міг виникнути надлишок населення, яке за поточного рівня продуктивності господарства мусило розосереджуватись на більшій території.

Подібна ситуація не могла не призвести до спроб перерозподілу земель, зайнятих окремими культурними комплексами на користь більш численних угруповань, переформатування старих союзів із метою утримання ситуації.

¹ Дергачев В.А. Пізній період трипільської культури / В.А. Дергачев // ред. М.Ю. Відейко. – Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: Укrapоліграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 109, карта.

6.2. ПРИРОДНИЙ ФАКТОР ТА ЕКОНОМІКА

Період 4700-3500 рр. до н.е. за кліматичними умовами вважають чи не найкращим за останні 10000 років. Наслідком стало поширення відтворювальної економіки на значних територіях Центральної та Південно-Східної Європи і наступне зростання чисельності населення. Однак після 3500-3400 р. сталися зміни, які призвели до утворення нових умов господарювання та істотних змін у галузі виробництва продуктів харчування, що потягло за собою цілу низку змін у житті давніх суспільств.

6.2.1. Кліматичні зміни

Приблизно від 3500 р. до н.е. погода стала змінюватися². Спочатку почалися повені, викликані зростанням рівня води у морях. Унаслідок надлишкового нагромадження води та надмірного зволоження ґрунтів відбувається утворення та збільшення боліт, наслідком природних процесів у яких стає зростання концентрації метану в атмосфері, що сприяє дальшому зниженню температури повітря³. Далі досить якогось поштовху, аби наслідки таких змін стали необоротними. Наприкінці IV тис. до н.е. таких поштовхів сталося декілька.

Пік похолодання у IV тис. до н.е. припадає точніше на 3199 рік. Це встановлено при вивченні річних кілець дубів, які знайдено в болотах Ірландії⁴. Цьому передувало виверження ву-

² Иванова С.В., Петренко В.Г., Виноградова Е.И. Модели жизнедеятельности населения Сереро-Западного Причерноморья и климатические аномалии / С.В. Иванова, В.Г. Петренко, Е.И. Виноградова // *Stratum Plus*. – 2011. – № 2. – С. 101 – 142.

³ Thompson L.G. Tropical glacier and ice core evidence of climate change on annual to millennial time scales / L.G. Thompson, E. Mosley-Thompson, M.E. Davis, P.-N. Lin, K. Henderson T.A. Mashiotto // *Climatic Change*. – 2003. – N 59. – P. 137-155; Finsinger W. Holocene vegetation and land-use changes in response to climatic changes in the forelands of the southwestern Alps, Italy / W. Finsinger, W. Tinner // *Journal of Quaternary Science*. – 2006. – N 21(3). – P. 243-258; Thompson L.G. Understanding climate change / L.G. Thompson. – Режим доступу: <http://waterinstitute.ufl.edu/events/downloads/thompson-abstract.pdf>. – Назва з екрану.

⁴ Можна зустріти й іншу дату – 3300 р. до н.е. : Finsinger W., Tinner W. Holocene vegetation and land-use changes in response to climatic changes..., p. 243; Katrantsiotis C. Paleoenvironment and shore displacement since 3200 BC in the central part of the Langhundraleden Trail, SE Uppland / C. Katrantsiotis/-Stokholm, 2013. – P. 80-81.

лкану на Алеутських островах, яке сталося того ж року. Сліди цього виверження виявлено у льодовиках Гренландії. За 9 років прокинувся ще один вулкан, цього разу в Ісландії – Гекла. Одним із наслідків виверження стала низка холодних і тривалих зим. Вулканічний попіл, який потрапляє під час виверження в атмосферу, блокує проходження крізь неї сонячних променів і тепла. Менше сонячного тепла – менше прогрівается світовий океан, середня температура взимку поступово знижуватиметься щороку. А коли два сильних виверження йдуть одне за одним, їх ефект посилюється. Дослідження льоду Гренландії та річних кілець давніх дерев показало, що у ті ж роки концентрація кислоти у досліджуваних зразках перевищує всі допустимі норми¹.

Похолодання та специфічні опади вплинули на рослинність, зокрема на поля давніх хліборобів. Отримання врожаю за таких обставин стає проблематичним. Не виростає як слід трава, отже складно прогодувати худобу. Скорочується поголів'я тварин у лісах, а полювання не може прогодувати численні громади хліборобів. І ця криза тривала не рік, не два, а декілька десятиліть. Наслідки вивержень давалися взнаки 50 років, і до 3150 р. інтенсивне накопичення кислоти у ґрунтах наростало. Клімат став більш континентальним, а різкий перепад температур між зимою та літом (весна як пора року просто перестала існувати) викликав катастрофічні повені. Але влітку лютували посухи².

У Східній Європі клімат стає посушливішим та континентальнішим. На схід від Карпат скорочуються площі, зайняті широколистяними лісами, подекуди в них зникають термофільні дуб і липа, як, наприклад, у південній частині Волинсько-Подільської височини на заході України³. Деякі дослідники відзначають зменшення або навіть зникнення у складі спорово-пилкових спектрів не тільки липи та дуба, а й в'яза, а пізніше – граба, бука, ялини і пояснюють це тим, що ці дерева зникали не тільки під впливом зміни кліматичних умов, але ще й завдяки тому, що їх деревина широко використовувалась у господарстві — для будівництва та спалювання у печах та у вогнищах. До того ж ліси зменшувалися через звільнення землі під посіви⁴.

¹ Thompson L.G., Mosley-Thompson E., Davis M.E., Lin P.-N., Henderson K., Mashiotta T.A. Tropical glacier and ice core evidence of climate change ..., p. 137-155.

² Thompson L.G., Mosley-Thompson E., Davis M.E., Lin P.-N., Henderson K., Mashiotta T.A. Tropical glacier and ice core evidence of climate change ..., p. 137 – 139; Thompson L.G. Understanding climate change..., p. 2.

³ Безусько Л.Г., Климанов В.А. Климатические изменения на Украине в позднеледниковье и в голоцене.... – С. 125-135.

⁴ Wasylikowa K. Antropogeniczne zmiany roślinności w holocenie / K. Wasylikowa // eds. J.K. Kozłowski, S.K.

У цей час збільшуються площі степів, а на півдні лісостепової зони серед рослинності більшу роль почали відігравати степові формації, що погіршило умови господарювання землеробських племен. Ці зміни, безумовно, позначилися на характері діяльності людини.

6.2.2. Відтворювальне господарство: стратегії виживання

Нестабільний клімат, похолодання не могли не позначитися на хліборобстві. Унаслідок описаних вище кліматичних змін виникають сприятливі умови для розвитку тваринництва, зокрема кочового. Виникнення останнього після 3400 р. до н.е. надовго змінило ситуацію у степовій смузі. Для заселення виявилися доступними регіони, де перед тим життя було можливим лише у долинах великих річок та їх найбільших приток.

6.2.2.1. Пастуше та кочове тваринництво: пошуки кращих систем господарювання

Нестабільність хліборобства змусила до зміни способу життя й у лісовій смузі, де тою чи іншою мірою також відбувається переорієнтація на тваринництво, як альтернативну складову системи життєзабезпечення. Залежно від природних умов та традицій населення обирало різні стратегії господарювання в цій галузі, що могло мати вплив на різні сторони життя та історичні процеси. Тому далі спробуємо докладніше розглянути різновиди тваринництва, які існували у Центральній та Південно-Східній Європі між 3400 і 3000 рр. до н.е.

Традиційно до культурно-господарського типу пастуших скотарів М.А. Чебоксаров та І.А. Чебоксарова відносили населення, представлене культурами так званої «степової бронзи» III-II тисячоліття до н.е., кулястих амфор, «культури бойових сокир» та шнурової кераміки, а до культурно-господарського типу скотарів-кочовиків: скіфів-кочовиків, сарматів, гунів, а із сучасних народів, наприклад, киргизів, казахів. У цьому культурно-господарському типі основним джерелом продуктів харчування були коні, велика і дрібна рогата худоба, особливо вівці, найбільш пристосовані до випасу в зимовий період. Основою харчування була молочна і м'ясна їжа.

Наявна інформація свідчить про існування як пастушого, так і появу кочового тваринництва у період між 3400 і 3000 рр. до н.е. При цьому перший культурно-господарський тип був поширений як у лісовій, так і у степовій смугах, а кочовий – виник і почав поширюватися у степовій,

Kozłowski. – Człowiek i środowisko w pradziejach. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – S. 57.

насамперед на півдні, ближче до берегів Чорного моря.

Рис. 6.2. Посудина культури кулястих амфор. Національний музей історії України.

Як один із прикладів пастушого тваринництва в зоні лісів помірного поясу можна розглядати господарчу систему культурного комплексу кулястих амфор (ККА). У залежності від особливостей місцевості у стаді міг бути різноманітний набір тварин, зокрема й в межах порівняно невеликих регіонів. На прикладі Куяв можна побачити, що тут у середньому стадо включало 27,1% великої рогатої худоби, 39% свиней, 23,2 дрібної рогатої худоби, 65% – коня. При цьому на окремих пам'ятках могло бути набагато більше свиней, а в інших випадках – кіз та овець¹. Спостереження за динамікою змін у тваринництві показують, що на етапі формування культурного комплексу ККА найбільше розводили свиней, а наприкінці IV тис. до н.е. перейшли до розведення великої рогатої худоби. При цьому у похованнях знаходять переважно кістки свиней – вірогідно у даному випадку вживання цього м'яса носило ритуальний характер. Натомість поширені ритуальні поховання великої рогатої худоби².

¹ Sobocinski M. Makowiecki D. Stan badań nad źródłami archeozoologicznymi kultury amfor kulistych / M.Sobocinski, D.Makowiecki // red. Cofta-Broniewska A. – Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw. – Poznań, 1990. – S. 177-181.

² Szmyt M. Społecznijsi kultury amfor kulistych na Kujawach / M.Szmyt. – Poznań, 1996. – S.178-179; Szmyt M. Wędrowni bliskie i dalekie. Ze studiów nad organizacją społeczną i gospodarką ludności kultury amfor kulistych na terenie Europy Środkowej i Wschodniej / M.Szmyt // red. A. Koško, M. Szmyt. – Nomadysm a pastoralism w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka

Таким чином, лише врахування матеріалів із поселень ККА може дати реальну картину тваринництва для цієї культурної спільності.

Система розселення людності ККА на території Польщі за відомостями М. Шміт включала два види пам'яток, серед яких поселення та тимчасові «етапні пункти» – тимчасові стоянки. Поселення були місцем постійного проживання, а навколо нього у певному порядку розташовувалися стоянки. Варіант розміщення стоянок залежав від особливостей рельєфу та залісненості. Поселення у більшості випадків розташовувалося в центрі, а стоянки (від 6 до 9) – лінійно або по колу з певним радіусом, від 3 до 5 км. При цьому в районі стоянок наявні джерела води, які надавали змогу напувати тварин, випасаючи їх на довколишніх пасовищах³. Така система давала змогу почергово використовувати ділянки для випасу тварин без перенесення поселення. У міру виснаження пасовищ тварин могли переганяти на інше місце, рухаючись по колу або по іншій системі. Окремі стоянки могли належати сім'ям або групам споріднених сімей, які вели спільне господарство. Поселення також періодично переносили, при цьому, як установила М. Шміт, центром, навколо якого відбувалося переміщення, був могильник⁴. Населення культурного комплексу ККА деякі дослідники вважають «напівосілим», маючи на увазі пересування зі чередами⁵. Однак наявність стаціонарних поселень, навколо яких розташовувалися тимчасові стоянки, демонструє картину осілості при тому, що випасанням стад займалася певна частина населення. Подібну систему розселення можна побачити на попередньому етапі в регіоні Середнього Подніпров'я, де населення коломийщинської групи залишило тимчасові стоянки пастухів над заплавою Дніпра, а стаціонарні поселення розташовані в радіусі кількох кілометрів⁶.

Описана вище модель господарювання культурного комплексу ККА разом із тим не виключала далеких міграцій, але невеликих груп населення, які на новому місці проживання відновлювали звичний спосіб життя та господарювання. Сказане стосується насамперед східного варі-

бразу). Arheologia Bimaris. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – Vol. 3. – S. 117-134.

³ ibid., s. 150-158.

⁴ Ibid., s. 158-158, ryc. 69.

⁵ Kruk J., Milisauskas S. Rozkвіт i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J.Kruk, S. Milisauskas. – Kraków, 1999. – S. 190-191.

⁶ Відейко М.Ю. Трипільське поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка / Відейко М.Ю. // Кам'яна доба України. До 85-річчя Д.Я. Телегіна. – К.: Шлях, 2005. – Вип. 7. – С. 186-200.

анту ККА¹, який на початку III тис. до н.е. дістає Подніпров'я.

Частина населення культурного комплексу КЛП наприкінці IV тис. до н.е. також практикувала подібний тип годівлі худоби, влаштовуючи тимчасові табори. Дослідники вважають, що саме ця частина носіїв КЛП взяла участь у генезі культурного комплексу шнурової кераміки, де ця модель господарювання з III тис. до н.е. стала домінантною².

Для культурного комплексу Баден-Болераз відомі різні варіанти тваринництва. У Східнокарпатській котлині на першому місці за кількістю серед знахідок кісток тварин свиня, далі йдуть велика рогата дрібна худоба, кінь³.

На угорській рівнині відзначено розташування поселень та стоянок уздовж річок. У стаді переважала велика рогата худоба, наявна достатня велика кількість дрібної рогатої худоби.

З цих відомостей було зроблено висновок про те, що система життєзабезпечення базувалася на існуванні рухливого, але не напівкочового тваринництва, яке було доповнене хліборобством⁴. Дослідники також звернули увагу, що кількість слідів поселень у регіоні перевищує кількість могильників, які налічують багато поховань і виглядають довготривалими об'єктами. З цього зроблено висновок, що останні мали значення «центральної місця» для місцевого населення⁵. Ця структура організації життєвого простору нагадує реконструйовану для культурної спільності культури кулястих амфор.

Для культурної спільності Кукутень-Трипілля період після 3400 р. до н.е. виглядає продовженням давніх традицій у тваринництві, коли перевагу віддавали розведенню великої рогатої худоби, решта череди могла різнитися по окремих поселеннях, вірогідно залежно від місцевих умов. У лісовій смузі (поселення Сандраки) тримали багато свиней, аналогічна ситуація у Жванці (Лиса Гора). Далі йшли вівці та коні⁶.

У лісовій смузі між 3400 і 3200 рр. до н.е. представники троянівської локальної групи в цілому зберігали старі традиції, розводячи пере-

важно велику рогату худобу, а після неї перевагу віддавали або свиням, або дрібній рогатій худобі. Привертає увагу значний відсоток коней – від 10 до 16%⁷. Ці відомості отримано по матеріалах зі стаціонарних поселень, на яких є залишки глинобитних спалених жител. Стоянки в цьому регіоні поки що не було ідентифіковано. Пізніше, у часи поширення на цій території городського культурного комплексу так само переважало розведення великої рогатої худоби (32,6%), однак дещо скоротилося число дрібної рогатої худоби та зросла кількість свиней (до 32%)⁸. Такою самою була ситуація на пам'ятках кошиловецької локальної групи⁹.

Рис. 6.3. Бойові сокири-молоти, камінь. Культурний комплекс КЛП, друга половина IV тис. до н.е. (Національний музей ЗСУ, Київ).

У світлі наведених раніше відомостей досить цікаво виглядає ситуація з тваринництвом у лукашівської групи Кукутень-Трипільської культурної спільності. Тут для двох поселень зафіксоване співвідношення видів тварин у стаді, яке нагадує картину для раннього етапу ККА на Куявах – найбільше свиней, далі йде велика та дрі-

¹ Szymt M. Wędrówki bliskie i dalekie..., s. 133.

² Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 175.

³ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia / E. Horváthová. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2010. – S. 83.

⁴ Horváth T., Köhler K. Life and death: mortuary rituals of the Baden culture at lake Balaton (Transdanubia) / T. Horváth, K. Köhler // Archäologisches Korrespondenzblatt. – 2012. – № 42. – P. 468.

⁵ Ibid, p. 468.

⁶ Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство / О.П. Журавльов // ред. Відейко М. Ю. – Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 167-168.

⁷ Там само. – Табл. 48.

⁸ Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство..., табл. 28.

⁹ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В. И. Цалкин. – М.: Наука, 1970. – Табл. 48.

бні рогата худоба, коні¹. Значна кількість коней може відображати місцеву специфіку. Пізніше, у часи поширення культурного комплексу софіївського типу, починає переважати велика рогата худоба, далі йде дрібна рогата худоба та свині², тобто зміни аналогічні тим, які мали місце на наступній фазі існування ККА. Ураховуючи наявність у матеріалах софіївського та інших некрополів матеріалів, які свідчать про контакти з представниками згаданого культурного комплексу, подібні збіги не виглядають випадковими.

Рис. 6.4. Конструкції з каменю у поховальній споруді усадовської культури. Розкопки 30-х років XX ст. Науковий архів ІА НАНУ.

Привертає також увагу система розташування софіївських пам'яток, коли поселення знаходяться приблизно посередині між двома могильниками. Таких випадків відомо 2: між Чернинським та Завалівським могильниками знаходиться поселення Новосілки (ур. Горбата Нива), а між Софіївським та могильником Красний Хутір – поселення Бортничі³. Вона відмінна від картини з розселенням носіїв культурного комплексу ККА, однак цю ситуацію можна пов'язати також із недостатнім вивченням окремих територій.

Зупинимося докладніше на питанні виникнення кочового тваринництва у Причорноморських степах у другій половині IV тис. до н.е. Свого часу ми неодноразово зверталися до цієї теми⁴, відтак обмежимося коротким викладенням підстав, на основі яких було зроблено цей висновок.

Найкраще досліджено пам'ятки усадовського культурного комплексу, який традиційно вважали складовою культурного комплексу Трипілля. Однак, на нашу думку, слід погодитися з дослідниками, які що до цього давно ведуть мову про окрему археологічну культуру⁵.

Згаданий культурний комплекс виявлено на степовій території у Дунай-Дністровському межиріччі. Усі відомі пам'ятки, а це підкурганні поховання, витягнулися ланцюжком по берегах річок і дністровських лиманів⁶.

Найбільш представницькою є колекція фауни з Маяків⁷. За кількістю особин у місцевому стаді значно переважали вівці – 70%, велика рогата худоба становила 17% особин, кінь – 13%. Однак при перерахуванні на м'ясо виявляється, що більше всього його одержували від великої рогатої худоби – 49%, біля третини – від коня – 33,4 %, і найменше від дрібної рогатої худоби – 17,6%⁸.

За даними досліджень О.П. Секерської, статевонезрілі особини серед коней становили 24,2%, серед великої рогатої худоби – 44,7%, серед дрібної рогатої худоби – 66,5%, більш половини овець забивали у віці 4-10 місяців. Це дозволяє припускати, що коня та велику рогату худобу використовували в ролі тяглової сили. В усадовському скотарстві, можливо, був молочний напрям, а овець розводили переважно на м'ясо. Звертає на себе увагу велика кількість кісток собак – від 73 особин⁹, що можна розглядати як сліди жертвопринесення цієї тварини.

Перш ніж перейти до визначення господарського типу жителів маяцького поселення, згадаємо про сліди заняття хліборобством. В.Г. Петренко наводить відомості, які свідчать про вирощування усадовцями еммера, карликової м'якої пшениці, пшениці-однозернянки, голозерного ячменя, вівса, гороху, віки ервілії, проса. Останнє значно переважає серед відбитків на кераміці і на антропоморфних статуетках. Можливо, просо було основною землеробською культурою усадовських поселень. Хліборобство не могло бути провідною галуззю усадовського господарства, тому що ділянки, придатні для посівів могли бути тільки в заплаві і не становили достатніх площ¹⁰.

¹ Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья / В.А. Круц. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 144-145, таблиця.

² Там само. – С.144-145.

³ Там само, – Рис. 1.

⁴ Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Животноводство трипольской культуры в период 5400-2750 гг. до н.э. / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // ред. А. Koško, M. Szmyt. – Nomadism a pastoralism w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu. Archeologia Bimaris. – Vol. 3. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 67-93.

⁵ Лагодовська О.Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України / О.Ф. Лагодовська // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 6. – С. 47-57.

⁶ Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Животноводство трипольской культуры в период 5400-2750 гг. до н.э. ..., рис. 13.

⁷ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры..., с. 117, 120.

⁸ Там само. – С. 120-121.

⁹ Там само. – С. 131-133.

¹⁰ Там само. – С. 120-121.

Усатовський тип пам'яток може бути віднесений до скотарського господарсько-культурного типу скотарів-кочівників степів і напівпустель, що сформувався в процесі подальшого розвитку ГКТ пастуших скотарів у відкритих ландшафтах посушливої зони, де неможливо було землеробське господарство.

Випас худоби могли здійснювати між ріками, уздовж яких розташовані відомі усатовські курганні пам'ятки. Річкова мережа в цьому районі досить густа, а випаси могли розташовуватися на відстані до 20 км від русла ріки. Заняття усатовців хліборобством, особливо вирощування проса, культури, типової для номадів, цілком відповідають скотарському типу господарства.

Таким чином, низка ознак відрізняє усатовські пам'ятки від трипільських: культурний комплекс Усатове представлений переважно поховальними пам'ятками, локалізованими у степу. Поселення, зокрема стаціонарні, типові для всіх локальних варіантів трипільської культури, практично невідомі – за винятком Маяк та Усатова, які, на думку В.Г. Петренка, мали особливий статус та значення в системі розселення «усатовців»¹. Відомості про тип господарства, який практикували носії усатовського культурного комплексу, тотожні опису кочового господарства тих казахів, які свого часу були віднесені Н.Е. Масановим на підставі узагальнення етнографічних відомостей з XIX ст. до типу номадів природного водокористування². Ідеться про ту частину кочовиків, які використовують для забезпечення домашніх тварин річки та струмки, а не колодязі. Для них характерні такі особливості.

1) Цей господарсько-культурний тип був поширений у річкових долинах та навколо озер у степовій і лісостеповій зонах. Кочування здійснюється уздовж водяних артерій. Запаси води і відносно висока продуктивність пасовищ визначали велику тривалість стоянок, обумовлену значними природними запасами кормів в околицях.

2) Частка великої рогатої худоби і коней у стаді завдяки цим обставинам дещо вища, ніж при кочовому скотарстві на базі штучних джерел води (колодязі, ставки).

3) Практикується стаціонарна зимівля, для якої використовують споруди з каменю, саману,

дерева, землянки, зокрема криті чи захищені од вітру загони для тварин та господарські будівлі.

4) Додаткові джерела продуктів харчування – хліборобство та рибальство.

5) Зимівники влаштовували у районах із нерівним рельєфом місцевості, де сніг лежав нерівномірно, що дозволяло з більшою ефективністю використовувати рослинний покрив, збільшити кормову ємність пасовищ³.

Порівняємо наведені вище характеристики з відповідними відомостями по усатовському культурному комплексу, здобутими внаслідок археологічних досліджень⁴.

1) Локалізація усатовських пам'яток відповідає етнографічним даним. Пастухи, що залишили усатовські курганні могильники і центри, використовували степові мікрозони: долини рік багаті на пасовища та, частково, плато вододілів із сезонними пасовищами, озерами і дрібними річками, невеликими байрачними лісами.

2) Відсоткове співвідношення особин у череді за даними розкопок у Маяках близькі до середніх показників для казахів, в усатовській череді трохи більше особин великої рогатої худоби і коня⁵, що також цілком відповідає череді кочовиків із природним водопостачанням.

3) Сакральний характер та розташування відомих нам центрів (Усатове, Маяки) надають підставу пояснити, чому саме там не виявлено зимівники з житловими і господарськими будівлями – їх слід шукати у балках близько до джерел води, а не над солоними лиманами. Стаціонарні поселення, характерні для трипільської культури, в усатовській групі поки що невідомі.

4) Заняття землеробством і рибальством зафіксовано археологічно в Усатові і Маяках.

5) Топографія усатовських центрів – розташування в районі лиманів припускає існування неподалік від них, у придатних умовах місць для стаціонарної зимівлі при кочовому способі життя в степу.

На думку В.Г.Петренка⁶, сакральний комплекс Усатова, який складався з ритуального городища та некрополів, був частиною складної регіональної структури, що включала також справжні селища, можливо, кочовища, виробничі центри. Культурно-господарський тип скотарів-

¹Петренко В.Г. Епонімне Усатове та проблема генезису усатівської культури / В.Г. Петренко // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 135-143.

²Масанов Н.Э. Особенности функционирования традиционного кочового общества казахов. Сезонный экономический цикл населения Северо – Западного Прикаспия в бронзовом веке / Н.Э. Масанов // Труды государственного исторического музея. – М., 2000. – Вып. 120. – С. 116-118.

³Там само. – С. 117-118.

⁴Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья / В.Г. Збенович – К.: Наук. думка, 1974. – 175 с.; Лагодовська О.Ф. Проблеми усатівської культури / О.Ф. Лагодовська // Наукові записки АН УРСР. Інститут історії і археології. – 1943. – Кн. 1. – С. 53-66.

⁵Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Животноводство трипольской культуры в период 5400-2750 гг. до н.э. ..., рис. 19.

⁶Петренко В.Г. Епонімне Усатове та проблеми генезису усатівської культури ..., с. 141.

кочовиків степів зі складом череди, який відповідає усатовському, типовий для відгінного типу скотарства.

Вірогідно, на зміну пастушому господарству стійлово-вигонного типу, характерного для господарства більшої частини населення культурного комплексу Кукутень-Трипілля та Чернаводи I, за нових умов приходиться відгонно-стійловий тип скотарства, що відповідає кочівницькому способу життя і господарсько-культурному типу скотарів-кочовиків степів. Ця обставина, між іншим, додатково підтримує свідчить на користь висновків М.Ф. Болтенка та В.Г. Петренка¹ про необхідність надання Усатову рангу окремої культури, бо його культурно-господарський тип не співпадає з трипільським.

Картографування культурних комплексів, які виникли в період після 3400 р. до н.е. на південно-східній периферії Кукутень-Трипілля вказує на появу у відкритому степу ще кількох груп населення. Це культурні комплекси серезліївський та животилівсько-вовчанський, постмаріупольський². Усі вони хоча й тяжіли до долини Дніпра, однак деякі поховальні пам'ятки розташовані досить віддалено у степу, що дає певні підстави припускати, що і це населення могло практикувати якийсь різновид кочового господарства.

Наведені вище приклади показують, що у Центральній та Південно-Східній Європі у другій половині IV тис. до н.е. склалися два великі регіони з різним підходом до організації тваринництва. Вони в цілому відповідають двом культурно-господарським типам: кочовим скотарям степової смуги (культурний комплекс Усатове, можливо – Серезліївка, Животилівка-Вовчанськ) та пастушим скотарям лісів помірного поясу (культурні комплекси КЛП, КШК, ККА та інші).

Помітною є різниця в організації життєвого простору. В ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля між 3400 і 3200 рр. до н.е., а іноді пізніше тривала традиція існування стаціонарних поселень як осередків господарської діяльності.

Пастуші скотарі мали стаціонарні поселення, навколо яких, використовуючи тимчасові стоянки, пересувалися разом зі чередами. Подібні структури розташовувалися навколо могильника, який був спільним для кількох груп населення.

Кочовики пересувалися вздовж річок, улаштовуючи літники у північних районах, а на зимівлю повертаючись на морське узбережжя. Поховальні пам'ятки при цьому зосереджені у районах зимівників та літників. Однак частина поховань здійснювалася у курганах, розміщених по

трає сезонного кочування, позначаючи належність території певній групі – клану, племені.

6.2.2.2. Хліборобство в екстремальних умовах

Зростання значення тваринництва не означало, що населення Центральної та Південно-Східної Європи в цей період повністю відмовилося від хліборобства. Про це свідчать палінологічні, археоботанічні відомості, знахідки знарядь праці, пов'язаних із вирощуванням та переробленням зернових. На північ від Карпат на території культурного комплексу КЛП, у басейні Вісли, для вирощування злаків використовували переважно лесові ґрунти на височинах. Дані споро-пилкових аналізів свідчать про те, що тривала практика випалювання ділянок лісу, який ріс на цих височинах, під поля. Серед культур переважали півчасті пшениці³.

Поширення подібних злаків може бути свідченням осіlosti населення, яке їх вирощувало. На поселеннях саме в цей період зростає кількість знахідок таких знарядь, як пласкі сокири з кременю та зубчасті вклади до серпів на великих пластинах⁴. Цей факт можна тлумачити як спробу розширення посівів – очищення нових ділянок та використання жнивних знарядь із високою продуктивністю. Для оранки використовували дерев'яне рало. Сліди цього знаряддя виявлені майже в усьому у ареалі поширення КЛП – від Британії до басейну Вісли, причому більшості випадків була зафіксована перехресна оранка полів⁵. Упродовж практично всього періоду 3400-3000 рр. до н.е. землеробство КЛП залишалося без істотних змін.

Хоча представники культурного комплексу ККА віддавали перевагу тваринництву, однак займалися і хліборобством. Розташування їхніх поселень поблизу ділянок з плодючими ґрунтами не виглядає випадковим⁶. Відбитки зерен на керамічних виробах свідчать про вирощування півчастих пшениць, ячменю, гороху, що не передбачає «рухливого способу життя», а розподіл праці усередині колективу – між пастухами та тими, хто вирощував рослинну їжу.

Для культурного комплексу Баден-Болераз відомі знахідки таких злаків, як півчасті пше-

¹ Там само. – С.143.

² Дергачев В.А. Пізній період трипільської культури..., с. 109, карта.

³ Kruk J. Gospodarka w Polsce Południowo-Wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e. / J. Kruk. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 1980. – S. 236-237.

⁴ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 147.

⁵ Dabrowski M.J. Analiza pylkowa warstw kulturowych z Sarnowa, pow. Włocławek / M.J. Dabrowski // Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego Łodzi. – 1971. – N 18. – S.147-164; Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 158-161, ryc. 47.

⁶ Szmyt M. Społeczni kultury amfor kulistych na Ku-jawach..., tab. 25, 26, s.166-174.

ниці (зокрема пшениця – двозернянка), просо, ячмінь. При цьому просо походить із пам'яток, розташованих на угорській рівнині, тобто у степовому ареалі, а пшениця – з передгір'їв, де відомі укріплені поселення¹.

У Пруто-Дністровському межиріччі для найпізніших поселень культурної спільності Кукутень-Трипілля зафіксовано повний набір злаків, характерний для попереднього періоду: пшівчасті пшениці, ячмінь, овес, горох, просо. При цьому в найбільших вибірках переважає пшениця-двозернянка². Але ці знахідки походять з поселень Вихватинці, Бринзень III, Костешть IV та інших, які можливо датувати близько 3400-3300 рр. до н.е., тобто до початку радикальних кліматичних змін. Аналогічною була ситуація й у Буго-Дніпровському межиріччі для поселень косенівської групи. Таким чином, ми бачимо, що напередодні 3200 р. до н.е. традиція вирощування зернових культур тут практично не переривалася. Існування стаціонарних поселень, зокрема значних за розмірами та сотнями жител, свідчить про тривання осілого способу життя.

По більш пізньому періоду, після 3200 р. до н.е., для території комплексу Кукутень-Трипілля, включаючи виниклі тут пост-трипільські культурні групи, відомості про вирощувані культури поки що відсутні. Знахідка вкладнів до зубчастих серпів у некрополях софіївського типу³, датованих межею IV-III тис. до н.е., може свідчити як про вирощування злаків, так і про використання цих ефективних знарядь для жнивних робіт.

Археоботанічні матеріали з пам'яток усатовського культурного комплексу вражають різноманіттям: тут представлений весь спектр культур, відомий з поселень Кукутень-Трипілля: пшівчасті пшениці, ячмінь, горох⁴. На жаль, ці матеріали не диференційовано в часі і безпосередньо не датовано, отож встановити, до якого саме періоду існування усатовського культурного комплексу вони належать, неможливо. Тому може бути кілька пояснень зафіксованому набору злаків.

Перша можливість – участь населення з культурного комплексу Кукутень-Трипілля у формуванні усатовської культури. Однак урахувавши участь у цьому процесі культурного комплексу

Чернавода I можна говорити про кілька джерел походження хліборобства в усатовського населення. Знахідки з Маяків та Усатова демонструють, що якась частина місцевого населення була осілою та мешкала десь неподалік від полів. Інший варіант – зерно, принаймні на початковому етапі, між 3400 і 3200 рр. до н.е., могло бути отримане шляхом обміну від населення культурної спільності Кукутень-Трипілля.

6.2.3. Ремесла та обмін

Проблеми із забезпеченням продовольством не могли не вплинути на саме існування спеціалізованих ремесел: виживають лише ті види виробництва, які були орієнтовані на видобуток життєво необхідної сировини та виробництво зброї, зокрема металевої. Найбільший занепад переживає гончарство. Система обміну зберігається і навіть розширюється, до неї долучається все більше мешканців територій, віддалених від центрів виробництва металевих речей.

6.2.3.1. Металургія та металооброблення

Період після 3400 р. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі частина дослідників розглядає як початок раннього бронзового віку.

За класифікацією Є. М. Черниха завершується епоха Балкано-Карпатської металургійної провінції і виникає Циркупонтійська металургійна провінція (ЦМП), яка поєднала осередки металооброблення навколо Чорного моря.

Новим явищем стало створення сплавів міді з іншими металами, унаслідок чого отримано різні види бронз. Наприкінці IV тис. до н.е. особливо популярними були миш'яковисті бронзи. С. Ханзен вважає, що, попри поширені уявлення, металургія та металооброблення у другій половині IV тис. до н.е. не переживали кризи. Більше того, це був період інновацій, появи нових сплавів, початку широкого видобування та використання срібла, появи нових, високотехнологічних форм зброї та прикрас, нарешті масового виробництва речей, на які був доволі широкий попит⁵.

Слід також відзначити, що в цей період попри кризові явища в економіці та зміні способу життя населенням деяких культурних комплексів, навички та традиції металооброблення зберігаються навіть там, де для цього, здавалось, не було жодних умов, приміром у софіївському культурному комплексі на Середньому Дніпрі.

В останній чверті IV тис. до н.е. у Південно-Східній Європі з'являється новий тип виробів –

¹ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia..., s. 83.

² Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. – К., 2006. – С.79-80, табл. 6-7; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит-бронза): Каталог / Г.А. Пашкевич. – К., 1991. – 48 с.

³ Budziszewski J. Flint materials from the cemeteries of the Sofievka type / J. Budziszewski // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol. 3. – P. 148-189.

⁴ Пашкевич Г.О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури..., табл. 7.

⁵ Hansen S. Metal in south-eastern and Central Europe between 4500 and 2900 BCE / Hansen S. // ed. Ü. Yalçın. – Bochum-Duisburg: WAZ-Druck GmbH & Co. KG, 2011. – P. 145.

втульчасті сокири, які могли використовувати у ролі як знаряддя праці, так і зброї. Їх відливали у складних, іноді відкритих формах.

Певний час вважали, що втульчасті сокири є виробом, типовим для III тис. до н.е., однак нові знахідки у Південно-Східній Європі, добре датовані, а також уточнення датування раніше відкритих комплексів – скарбів, поховань – свідчать, що це могло відбутись і раніше, у другій половині IV тис. до н.е.¹. Іншим аргументом є зіставлення з найдавнішими знахідками у похованнях на Північному Кавказі². Цей тип виробів міг потрапити до Європи з Месопотамії кружним шляхом – через Кавказ, де подібні сокири зафіксовані в найдавніших похованнях Майкопського культурного комплексу, або через Анатолію³.

На користь такого висновку може свідчити виробництво втульчастих сокир майстрами з постмаріупольського культурного комплексу, локалізованого на Дніпрі. Місцеве виробництво не викликає сумнівів, адже тут виявлено і глиняні ливарні форми⁴. Інший шлях потрапляння сокир, не менш вірогідний – через Анатолію, на південному сході якої нині відомі анклавні пізньоурукського культурного комплексу, а північно-західні райони на думку багатьох дослідників були пов'язані з культурним комплексом Баден-Болераз⁵.

Поширення цих сокир, а також число їх знахідок, на думку С. Ханзена, свідчать про відсутність кризи в металургії та металообробленні у другій половині IV тис. до н.е. – лише в одному зі скарбів, виявленому на території Трансильванії, знайдено 43 вироби різних типів⁶.

¹ Hansen S. Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC / S. Hansen // eds. S. Burmeister,

S. Hansen, M. Kunst, N. Muller-Scheel. – Metal Matters Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity. – Menschen – Kulturen – Traditionen. – ForschungsCluster 2. – Bd. 12. – Rahden/Westf.: Leidorf, 2013. – P. 155-158.

² Ibid., p. 141-142, fig. 8.

³ Корневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья / Корневский С.Н. – М.: Наука, 2004. – Рис. 81.

⁴ Ковалева И.Ф. Металлические топоры постмаріупольской культуры (о мифотворчестве в археологии), И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С. 28-30.

⁵ Sherratt A. The Baden (Pécel) culture and Anatolia: perspectives on a cultural transformation / Sherratt A. // eds. E. Jerem, P. Raczky. – Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. – Budapest, 2003. – P. 415-429.

⁶ Hansen S. Metal in south-eastern and Central Europe between 4500 and 2900 BCE..., p. 146; fig. 14.

Ще однією новинкою стала поява скульптур із міді, відлитої за восковими моделями. Це зображення пари биків у ярмі, знахідка походить з Битині (Польща). Зооморфні фігурки відлиті з міді по восковій моделі представлені у Центральній Європі також у Лисковій печері (Словаччина), Дойбурзі (Німеччина). Ці вироби розглядають, як наслідування месопотамських традицій⁷.

У Центральній Європі власне металооброблення досить високого рівня мало населення культурного комплексу Баден, яке успадкувало як деякі джерела видобутку металу, так і технології в цій галузі від культурного комплексу Бодрогкерестур. Крім того, у міру поширення баденського культурного комплексу у Південно-Східну Європу почали використовувати мідні родовища, які були відомі ще в часи культури Сопот (місцевий варіант Вінчі). Так були засновані металообробні майстерні на поселенні Donja Vrba⁸.

Ще одним осередком, заснованим на балканських традиціях, виглядає культурний комплекс Єзеро на півночі Болгарії. На епонімному поселенні виявлено не лише зразки виробів – плоскі сокири-тесла, шила, долота, ножі, а й ливарні форми для втульчастих сокир, виготовлені з глини⁹.

Дещо відмінною виглядає історія металооброблення в ареалі поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля та тих, що йому наслідували. Осередки металооброблення в культурній спільності Кукутень-Трипілля після 3400 р. до н.е. продовжували існувати, про що свідчать знахідки виробів та знарядь праці, пов'язаних із цим ремеслом. Однак їх кількість виглядає скромнішою порівняно з попереднім періодом. Один із осередків пов'язаний із косенівською локальною групою в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На поселенні Косенівка виявлено скарб мідних намистин (близько 400)¹⁰,

⁷ Hansen S. Gold and silver in the Maikop Culture/ S. Hansen // Metals of power – Early gold and silver. 6th Archaeological Conference of Central Germany October 17–19, 2013 in Halle (Saale). – Halle (Saale), 2014. – Band II. – P. 402-404, fig. 25.

⁸ Miskiv I. J. Prehistorical era in Slavonski Brod and surroundings [Electronic resource] / I. J. Miskiv // Mode of access <http://www.slavonskibrod.info/history1.htm> – Title from screen.

⁹ Черных Е.Н. Горное дело и металлургия..., с. 163-164, табл. III.14.

¹⁰ Бузян Г.Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домогостроительства Косеновской локальной группы / Г.Н. Бузян, Е.А. Якубенко // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – Киев, 1990. – С. 58-64; розкопки Т. Г. Мовши.

а на поселенні Вільховець – виготовлений з каменю ковальський молот¹.

Новий осередок металооброблення пов'язаний з усатовським культурним комплексом. Джерела сировини, яку використовували у згаданому осередку пов'язують із Егеїдою та Балканами². Для виготовлення виробів тут використовували як лиття у двобічні форми, так і ковальську обробку заготовок. Асортимент виробів включав пласкі сокири різних розмірів (причому товщина порівняно з попередніми часами була зменшена – вірогідно, з метою економії металу), долота, вістря (могли використовувати у ролі шил або ретушерів для роботи з кременем), ножі та кинджали, прикраси – кільця, намистини, пронизки³. Особливий інтерес становлять так звані «великі кинджали», виявлені у багатих підкурганних похованнях. Вони мали сріблясту поверхню, яку було отримано із застосуванням спеціальної технології насичення виробів миш'яком, що встановлено металографічним дослідженням. Ця технологія пов'язана з Анатолією, отож вироби можна розглядати як імпорту⁴. В усатовських похованнях виявлено справжні вироби зі срібла – кільця, спіралі теж отримані, скоріше за все, шляхом обмінних операцій⁵. Привертає увагу та обставина, що усатовці, незважаючи на кочовий спосіб життя, зберегли металообробне виробництво. При цьому майже всі відомі нам вироби походять із поховальних пам'яток.

Ураховуючи походження усатовського культурного комплексу, до якого причетні культура Чернавода I та, можливо, Кукутень-Трипілля і його спорідненість із культурним комплексом Коцофень, є підстави вважати, що цей осередок

метало оброблення пов'язаний насамперед зі спадщиною балканських осередків металооброблення. Асортимент та типологія виробів культурного комплексу Коцофень не суперечить подібному висновку: пласкі сокири, долота, вістря різного типу, кинджали, ножі, а також прикраси – намиста, пронизки, браслети⁶. В обох культурних комплексах також відомі і втульчасті сокири.

У Середньому Подніпров'ї діяв ще один осередок металооброблення, пов'язаний із софіївським культурним комплексом. Особливістю виробів було використання чистої міді, певний час її походження встановити не вдавалося⁷. Пізніше виявилося, що джерела походження металу пов'язані з родовищами на Волині, а також на сході, імовірно в Донецькому басейні⁸.

*Рис. 6.5. Великий кинджал. Усатовська культура, друга половина IV тис. до н.е.
Одеський археологічний музей
НАН України.*

Враховуючи ту обставину, що походження софіївського культурного комплексу пов'язане з троянівською локальною групою культурного комплексу Кукутень-Трипілля, є певні підстави вважати, що доступ до сировини (волинські поклади самородної міді) та навички металооброблення були успадковані. Використовували лиття у двосторонні форми та ковальське оброблення заготовок.

Асортимент виробів включав пласкі сокири, вістря, ножі та кинджали, прикраси – браслети, кільця, намистини, пронизки. Частиною спорядження воїнів були металеві обойми⁹, які могли утримувати якісь ремінці. Судячи з розподілу виробів по території поширення софіївського культурного комплексу, могло існувати не менше двох осередків, де майстри працювали з металом лише на лівобережжі Дніпра. Ще один міг існувати на правому березі.

¹ Відейко М.Ю. Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 30-33; трасологічні визначення – Г.Ф. Коробкової.

² Cernykh E.N. Ancient Metallurgy in USSR. The Early Metal Age / E.N.Cernykh. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – Р. 186-187.

³ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури..., с. 258-260.

⁴ Рындина Н.В., Конькова Л.В. О происхождении больших усатовских кинжалов / Н.В.Рындина, Л.В. Конькова // СА. – 1982. – № 2. – С. 41.

⁵ Риндіна Н.В. Металообробне виробництво трипільської культури..., с. 258.

⁶ Ciugudean H. The copper metallurgy in the Coțofeni Culture (Transylvania and Banat) [Electronic resource] / H. Ciugudean. – Mode of access:: <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/articole/ciugudean/apulm39.htm>. – Pl. 1-3. – Title from screen.

⁷ Cernykh E.N. Ancient Metallurgy in USSR..., p. 135.

⁸ Kloczko V.I. Wychodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa metalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej / V.I.Kloczko, V.I. Manichev, G.S. Kompanec, Kovalchuk M.S. // Folia Praehistorica Posnaniensia. – Poznań, 2003. – T. XI. – S. 47-78.

⁹ Klochko V.I. Copper objects and questions of the "Sofievka metallurgy" / V.I. Klochko // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol. 3. – P. 235-242.

Наявні відомості стосовно металургії та металооброблення у період 3400-3000 рр. до н.е. свідчать, що вона стала невіддільною складовою нехарчової сфери виробництва. Незважаючи на проблеми в системах життєзабезпечення населення знаходило можливості для підтримки роботи осередків металооброблення, які забезпечували не лише знаряддями а й зброєю. Це підвищувало шанси на виживання громад у складних умовах. Крім того, можливість обміну металевих виробів при достатньо масовому їх виготовленні, відкривала змогу отримувати необхідну сировину, продукти, не кажучи про продукти харчування, збільшувати добробут громад та лідерів, які контролювали виробничі та обмінні процеси.

6.2.3.2. Кременярство

Оброблення кременю в цей період, як і раніше, забезпечувала потребу населення у широкому спектрі знарядь праці та озброєння.

Зберігають своє значення великі пластини, середні розміри яких дещо зменшуються порівняно з апогеем їх виробництва, який припадає на V тис. до н.е. У цей час великого значення також набуває виробництво плоских сокир із кременю. За відсутності достатнього припливу мідних або бронзових виробів у деяких регіонах, особливо на північ від Карпат, вони стали основною зброєю та універсальним знаряддям праці для багатьох спільнот, розташованих поза межами традиційних осередків виготовлення металевих сокир. Поширення підсічно-вогневого хліборобства в ареалі поширення культурного комплексу КЛП стимулювало виробництво сокир та довгих пластин, із яких виготовляли вкладні для зубчастих серпів. Останні також могли бути використані при виготовленні знарядь для заготівлі кормів. Поширення пастушого тваринництва в культурних комплексах КЛП та ККА створювало постійний попит на подібні знаряддя.

Зазначені вище обставини пояснюють розквіт видобутку сировини у Кшемьонках, які перетворюються на один із найважливіших центрів постачання кременю на північ від Карпат. Знахідки виробів з цієї сировини знайдено аж до узбережжя Балтійського моря включно¹. В останній чверті IV тис. до н.е. копальні переходять під контроль населення культурної спільності ККА², з якою й пов'язують найбільш інтенсивну експлуатацію родовищ та спорудження найглибших шахт.

Розробляли й інші різновиди кременю, наприклад юрайський та смугастий. Оскільки останній був малопридатний для виготовлення

довгих пластин, із нього виробляли плоскі сокири, популярні в середовищі ККА³.

Коли населення КЛП поширило свою територію на Волинь, тут також було налагоджене виробництво знарядь із високоякісної місцевої сировини⁴. Найбільшим попитом користувалися довгі пластини, які знаходять на поселеннях КЛП, розташованих досить далеко на захід. Як приклад можна навести «скарб» із 13 пластин із волинського кременю, виявлений під час розкопок на поселенні Вінцентів у Хелмському воєводстві (Польща). Ця серія пластин була відтиснута з одного нуклеуса – з них удалося зробити «складанку». На кількох виробках помітні підготовчі роботи до виготовлення вкладна у зубчастий серп⁵.

Можливо, саме з майстерень КЛП на Волині походять довгі пластини, на яких виготовлено зубчасті серпи, виявлені у некрополях софіївського типу на Середньому Дніпрі. За відсутності якісної місцевої сировини, населення софіївського культурного комплексу змушене було імпортувати необхідні вироби, а ті, що потрапляли сюди, використовували до повної утилізації⁶. Про те, що у цьому процесі могло брати участь населення КЛП, свідчить наявність зв'язків із ним, зафіксована знахідками керамічних виробів на поселеннях софіївського типу⁷.

Для софіївського культурного типу визначено кілька джерел постачання кременю – як сировини, так і виробів. В.Ф. Петрунь, проаналізувавши знахідки з поховальних пам'яток, дійшов висновку, що найліпші та найскладніші в технологічному відношенні (серпи, ножі) вироблено з волинського кременю. Для виготовлення невеликих за розмірами вістрів стріл використано всі доступні види сировини. Розподіл видів кременю різний: якщо в Завалівському могильнику більшість виробів із волинського кременю (44 з 48), то Чорнинському та Краснохуторському – від половини до третини.

На другому місці за кількістю знахідок – різновиди сировини моренного походження, яку можна знайти на берегах річки. Представлено

³ Balcer B. Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski. – Warszawa, 1983. – S.105.

⁴ Ibid., s. 97-100.

⁵ Kadrow S. Skład wiorow krzemiennych kukury pucharow lejkowatych z Wincetowa, stanowisko 5, cm. Krasnystaw, woj. Chelm / S. Kadrow // Sprawozdania Archeologiczne, 1988. – T. XL. – S. 27-33.

⁶ Budziszewski J. Flint materials from the cemeteries of the Sofievka type / Budziszewski J. // Baltic-Pontic Studies. – Poznań, 1995. – Vol. 3. – P. 148-189.

⁷ Videiko M.Yu. Trypillia Culture at the Middle Dniro Region / M.Yu. Videiko // Cucuteni. 120 de cercetari. Timpul bilantului.-Museul de Istorie si Arheologie Piatra-Neamt, 21-24 octombrie, 2004. – Piatra-Neamt: Constantin Matasa, 2004. – P. 38-39.

¹ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek spoleczenstw rolniczych neolitu..., rys. 46.

² Ibid., s. 152-153.

також дністровський кремій¹. Як бачимо, для Подніпров'я саме Волинь була основним джерелом постачання.

Кількість та якість виробів із кременю, виявлених на посттрипільських поселеннях типу Голишів та Лози на Волині та Верхньому Дністрі, свідчить про збереження контролю над видобутком, а також трипільських традицій оброблення кременю в цьому регіоні також і наприкінці IV тис. до н. е. В асортименті виробів на Волині переважають довгі пластини, а у Подністров'ї – сокири².

Аналіз знахідок із поселень різних культур-

них комплексів свідчить, що спеціалізоване виробництво охоплювало два основних види виробів: довгі пластини та плоскі сокири. Решту знарядь праці та зброї (вістря стріл) виробляли безпосередньо в господарствах із доступної місцевої або ж імпортованої сировини. Про це свідчать розкопки на поселеннях різних культурних комплексів. Наприклад, на поселенні 150 під Рацібожем у культурному шарі, пов'язаному з КЛП, відкрито сліди виробництва різноманітних знарядь, потрібних у господарстві: скребачок, різців, проколов, ножів тощо. При цьому сліди ви-

робництва сокир, які теж знайдено на поселенні, відсутні³.

6.2.3.3. Гончарство

На початку розгляданого періоду спеціалізоване гончарне ремесло існувало на поселеннях культурної спільності Кукутень-Трипілля. Головним індикатором його наявності є мальований посуд, який наявний на різних пам'ятках практично до 3000 р. до н. е. Сліди у виробничій сфері менш помітні. Відомо, що існував якийсь час виробничий центр у Жванці, діяльність якого почалася ще до 3400 р. до н. е.

Знайдено рештки гончарних горнів на поселеннях Пруто-Дністровського межиріччя – Костешть, Кирилень. Однак у межиріччі Південного Бугу та Дніпра зі зникненням косенівської локальної групи між 3400 і 3300 рр. до н. е. виробництво мальованого посуду повністю припиняється.

Рис. 6.6. Посудина з розписом, трипільська культура, друга половина IV тис. до н. е. Знайдена у похованні усатовської культури, розкопки В.Г. Збеновича (Наукові фонди ІА НАНУ)

Однак навіть у цей час мальований посуд був поширений не в усіх локальних групах Кукутень-Трипілля. Наприклад, у троянівській групі на Східній Волині – це поодинокі знахідки, що їх трактують дослідники, як імпорти⁴, можливо з Подністров'я.

Разом із тим це був період чи не найбільшого, за розмірами території та віддаленості знахідок від місця виробництва, поширення виробів кукутень-трипільських гончарів. Він представлений як на поселеннях (до 12% знахідок), а особливо – у похованнях усатовського культурного комплексу⁵. Велика кількість мальованого посуду походить із поселень пост-трипільського комплексу Городиштя-Ербічень, поширеному на захід від р. Прут⁶. Фрагменти мальованого посуду виявлено

¹ Petrougne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type / V.F. Petrougne // *Baltic-Pontic Studies*. — 1995. — Vol. 3. — P. 192-194; table 1; fig. 1.

² Конопля В.М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи / В.М.Конопля // *Археологія*. — 1982. — Вип. 37. — С. 17-31; Конопля В.М. Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин / В.М. Конопля // *Волино-Подільські археологічні студії*. — Львів, 1998. — С. 111-121.

³ Bobrowski P., Sobkowiak-Tabaka I. Wyrwórczość krzemieniarska kultury pucharów lejkowatych / P. Bobrowski, I. Sobkowiak-Tabaka // eds. P. Bobrowski, B. Gediga, D. Minta-Tworzowska, J. Piekalski. — *Badania archeologiczne na terenie Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, Województwo śląskie (polder)*. — Racibórz, stanowisko 150. — Poznań; Wrocław, 2014. — Tom II. — S. 229-350.

⁴ Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури / М.М. Шмаглій // *Археологія*. — 1966. — Т. 20. — С. 15-37; Шмаглій М.М. Кераміка поселень городського типу / М.М. Шмаглій // *Археологія*. — 1961. — Т. 13. — С. 20-37.

⁵ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры..., с.110.

⁶ Dumitroaia Gh. Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu

також на поселеннях КЛП як на Волині, так і на більш західних територіях. Відомі знахідки мальованого посуду й у степовій смузі, у поховальних комплексах животилівсько-вовчанського типу¹.

За відсутності слідів місцевого виробництва є підстави розглядати всі перелічені вище знахідки як імпорт, початково з вихватинської, жванецької, а потім – гординештської локальної групи. З наведеної вище географії поширення мальованого посуду зрозуміло, що він користувався попитом як престижний продукт і був широко використаний у поховальному обряді.

Вірогідно, такий посуд був досить бажаним надбанням, оскільки відомі випадки спроб виготовлення місцевим населенням мальованого посуду шляхом нанесення фарбованного декору на власні вироби. Подібні знахідки відомі, наприклад, у софіївському культурному комплексі².

6.2.3.4. Обмін сировиною та виробами

Перелік предметів обміну у період 3400-3000 рр. до н.е. залишився практично незмінним: вироби з металу, кремін (сировина та вироби), камінь (жадеїт – вироби та, можливо, сировина, а також інші породи), мальований посуд. Завдяки посередництву культурного комплексу ККА до сфери обміну потрапляє новий матеріал – бурштин. До виробів з міді та золота, які вже тривалий час були важливою статтею обміну, додається срібло. Усього у Південно-Східній та центральній Європі відомо 8 знахідок срібних виробів, які датовані часом до кінця IV тис. до н. е.³ Це переважно прикраси – приміром, вироби з поховань усаївського культурного комплексу. Однак відомі й більш масивні вироби. Срібна сокира походить із Малої Груді – ареалу поширення культурного комплексу Баден⁴.

До останньої чверті IV тис. до н.е. доживає обмін виробами зі Spondylus, хоча не виключене і використання «старих запасів». До цього часу відноситься скарб з трипільського поселення Цвіклівці, що на Середньому Дністрі. До його складу крім виробів з міді (пластинчасті браслети, пронизки, намистини) та традиційних підві-

сок із молочних зубів оленя було 275 виробів зі Spondylus⁵.

Важливим предметом обміну залишалась мальована кераміка вироблена ремісниками з культурного комплексу Кукутень-Трипільля. Географія його поширення охоплює культурні комплекси Усатове, Чернавода III, Городишта-Ербічень, Фолтешть, Серезліївка, Животилівка-Вовчанськ, КЛП.

Посередниками у поширенні мальованого посуду у Подніпров'я стали представники усаївського культурного комплексу, які, схоже, успадкували обмінні шляхи, раніше контрольовані носіями культурного комплексу Чернавода I. Власне, це не має викликати особливого здивування, зважаючи на роль останніх у генезі усаївського культурного комплексу.

Ще одна новинка цього періоду – поява виробів зі скла, а також екзотичних мінеральних фарб як із обміном традиційним червоним барвником – вохрою.

Про ще один вірогідний напрямок обміну свідчать знахідки у похованнях усаївського та софіївського культурних комплексів прикрас – намистин, виготовлених зі скла. Потрапляли скляні вироби і до культурного комплексу Кукутень-Трипільля, де вони виявлені у складі скарбу з поселення Кетрошика (Молдова)⁶. На підставі досліджень складу та технології цих виробів О.С. Островерхов дійшов висновку, що виробництво могло бути місцевим, однак технології – близькі до поширених у Єгипті або Месопотамії.

Дослідник дійшов висновку про можливість існування у виробництві скла IV-III тис. до н.е. «протошколи», в межах якої відбувалась розроблення рецептів та технологій, яка може бути локалізована в межах Циркумпонтійської металургійної провінції⁷. Тим не менш на можливість походження скляних прикрас з Єгипту або Месопотамії може вказувати інша знахідка – фарби на основі лазуриту, виявленої у похованні другого курганного могильника Усатова. При дослідженні того ж поховання знайдено і скляну намистину грушоподібної форми⁸. Таким чином, ми бачимо дальший розвиток регулярних шляхів обміну навколо північного узбережжя Чорного

/ Gh. Dumitroaia. – Piatra- Neamț: Editura "C. Matasă", 2000. – Fig. 4-7; 11-14; 25-26.

¹ Рассмакин Ю.Я. Степи Причерномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств / Ю.Я. Рассмакин // Археологія. – 2004. – № 2. – Рис. 3.

² Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol. 3. – Fig. 49, – 2; 53; 56, – 2.

³ Hansen S. Gold and silver in the Maikop Culture..., fig. 11.

⁴ Hansen S. Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region..., p. 156.

⁵ Мовша Т.Г. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення Цвіклівці / Мовша Т.Г. // Археологія. – 1965. – Вип. 18. – С. 161-170.

⁶ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры..., с. 102-103; Klochko V., Stolpiak B. Glass beads from Sofievka cemetery / Klochko V., Stolpiak B. // Baltic-Pontic Studies. – 1993. – N 3. – P. 243-246.

⁷ Островерхов А.С. Древнейшее археологические стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н.э. – первая половина VII в. до н.э.) / А.С. Островерхов // Stratum plus. – 2001-2002. – № 2. – С.386-411.

⁸ Там само. – С.389-390.

моря та через Анатолію. Є підстави вважати, що в цей час, або навіть на кілька століть раніше¹, було встановлено прямі чи опосередковані контакти з Месопотамією. Прямі – через Анатолію, зв'язки північно-західних регіонів якої з культурним комплексом Баден-Болераз не викликають сумнівів, а поселення пізньоурукського культурного комплексу нині відомі на південному сході цього регіону².

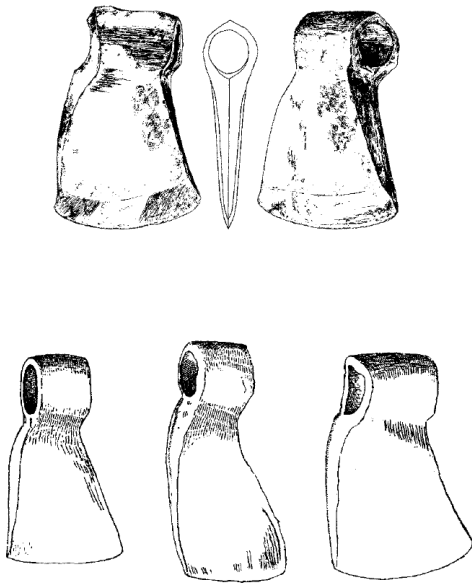

Рис. 6.7. Прованські сокири, знайдені у Центральній Європі. Кінець IV тис. до н.е. (за С. Ханзеном).

Опосередковані зв'язки могли бути встановлені через Майкопський культурний комплекс, посередництво степових та посттрипільських культурних комплексів, розташованих на східних околицях Південно-Східної та Центральної Європи. Про це свідчать знахідки у похованнях животилівсько-вовчанського культурного комплексу у Дніпровському регіоні³.

Цими шляхами до Європи потрапили не лише високотехнологічні вироби, зокрема металеві втульчасті сокири, які стали взірцем наслідуван-

ня для місцевих майстрів у різних культурних комплексах, а й певні інновації. Насамперед має йтися про поширення колісного транспорту, осередком винайдення якого традиційно вважають Месопотамію у проміжку між 3500-3400 рр. до н. е.

Власне, поява цього транспорту і може до певної міри бути визначником існування Анатолійського торговельного шляху, адже в Центральній та Південно-Східній Європі нині знахідки коліс, моделей колісного транспорту датовані більш раннім часом (3300-3200 рр. до н. е.)⁴, ніж у степовій смузі – дві дендрологічні дати для коліс із поховань ямної культури (20 і 5) з кургану у Кіровограді дали відповідно 2845±5 та відповідно 2548 рр. до н. е.⁵. Що важливо – ці колеса виготовлено з використанням металевих знарядь праці – тесел та доліт, за визначеннями Г.Ф. Коробкової. При цьому час появи колісного транспорту в Майкопському культурному комплексі близький до часу його появи в Месопотамії (3500-3400 рр. до н. е.) і міг бути поштовхом до його поширення у степах. Однак цього не сталося – можливо, з тієї причини, що тамтешнє населення не мало відповідних знарядь та навичок, навіть матеріалів (відповідної якості деревини) для створення подібних виробів.

Є підстави вважати, що обмін був справою небезпечною і вимагав від учасників певних якостей, які характерні скоріше для воїнів, аніж для торговців. Свого часу С. Ханзен провів певні паралелі між описами у месопотамському епосі підготовки виправи Гільгамеша за будівельними матеріалами для спорудження храму та спорядження воїнів, які відомі за поховальними комплексами V-IV та III тис. до н.е. за території Центральної та Південно-Східної Європи. Герой Урука разом із приятелем Енкіду перед початком походу навідалися до ремісників, які виготовили на замовлення велику мідну сокиру та кинджал (меч). Аналогічний набір зброї можна знайти в елітних похованнях воїнів від Майкопу до Центральної та Південно-Східної Європи⁶. Епос також дає певне уявлення, як могли виглядати у деяких випадках обмінні експедиції, які повсякчас могли перетворитися на грабіжницькі або ж військові рейди за здобиччю.

¹ Про те, що це могло статися у першій половині IV тис. до н.е., можуть свідчити вже згадувані нами знахідки керамічних моделей з арковими дахами та посудини із зображенням пальми у Кукутень-Трипільському культурному комплексі. Можливо, найдавніші контакти в цілому стосувалися не обміну товарами, а культової сфери.

² Sherratt A. The Baden (Pécel) culture and Anatolia..., p. 424-425.

³ Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра: (к выделению животилівского культурного типа) / И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1991. – С. 69-88.

⁴ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 162-170.

⁵ Ніколова А.В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я в світлі дендродат / А.В. Ніколова // Археологія. – 2012. – №4. – С. 14-31.

⁶ Hansen S. Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the Fourth Millennium BC..., p. 298-308.

6.3. СУСПІЛЬСТВО: ТРАДИЦІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ІННОВАЦІЇ

Історичні зміни в організації систем життєзабезпечення, пов'язані насамперед із поширенням культурно-господарських типів, орієнтованих на тваринництво, які спостерігаємо в період після 3400 р. до н. е., не могли так чи інакше не вплинути на організацію давніх спільнот. Ті форми організації, які були актуальними в попередні періоди, не могли бути достатньо дієвими за інших систем розселення. Упродовж двох сотень років зникла традиція трипільських протоміст, яка проіснувала перед тим близько тисячі років у межах річч Південного Бугу та Дніпра. Водночас відбувається ренесанс «балканського теля» – тривалих поселень у Південно-Східній Європі, на деяких із яких життя припинилося майже за тисячоліття до того. На крайньому півдні, узбережжі Егеїди та в Арголіді, на островах Середземного моря розпочинається процес, який за кілька сотень років приведе до створення перших міст та державних утворень на території Європи.

6.3.1. Система розселення

У населення, належного до різних культурно-господарських типів, в період 3400-3000 р. існували досить різноманітні традиції в організації системи розселення.

Завдяки докладному археологічному обстеженню значних територій, польським дослідникам удалося реконструювати систему розселення носіїв культурного комплексу ККА. Вона була продиктована специфікою господарства – пасушого тваринництва – і досить докладно відображала особливості суспільної організації. Системоутворювальним об'єктом тут були не поселення різних типів, а могильники. Саме вони розміщувались у центрі території, по якій переміщувалося кілька груп населення, випасаючи стада та займаючись іншими видами діяльності, зокрема й хліборобством. Навколо великих могильників могло існувати до чотирьох таких груп, кожна з них мала основне поселення та систему стоянок навколо нього¹.

Близьку систему розселення після 3400 р. до н. е. демонструє населення культурного комплексу КЛП, де зникають великі поселенські центри типу Броночиць. Їм на зміну приходять невеликі селища та стоянки, які їх оточували².

Для культури Баден типовою є система розселення, яка включала селища на рівнині, невеликі

ликі поселення, розташовані у захищених природою місцях. Практично половина поселень мала додаткові укріплення. У верхів'ях р. Тиса, у районі її правих приток укріпленими були 41% селищ, розташованих на висотах. Знайдено також сліди укріплень у вигляді ровів і навколо селищ, розташованих на рівнинах³. На рівнинах, однак, чисельно переважають стоянки з незначним культурним шаром, які оточують стаціонарні селища – зокрема, так виглядає ситуація на Угорській рівнині. Водночас відомі поселення більших розмірів – від 10 до 64 га, на площі яких наявні матеріали культурного комплексу Баден цього періоду. Їх відносно небагато, близько 7% від загальної кількості пам'яток⁴. Слід зауважити, що значних розкопок на цих поселеннях не проводили, магнітна зйомка відсутня, таким чином їх існування як цілісних поселенських структур не встановлено. Однак не виключено, що деякі з них могли виконувати роль центральних поселень.

На південному сході, в Арголіді та Егеїді, після 3200-3100 р. до н. е. розпочинається процес виникнення ієрархії поселень, яка включала (за розмірами) три групи селищ – від таких, що склалися з кількох садиб до великих (за місцевими мірками – від 6 до 10 га), які, при порівняно щільній забудові, могли нараховувати сотні і навіть тисячі мешканців⁵. Великі та середні поселення мали укріплення, зведені з каменю. Використання мальованого посуду високої якості свідчить про виділення гончарного ремесла у окрему галузь. Для більш пізнього часу відомі великі двоярусні гончарні горна. Зафіксовано також участь у обміні обсидіаном та виробами з нього. Разом із тим дослідники зазначають, що в деяких регіонах, особливо віддалених від моря, було досить мало населення. Упродовж першої половини III тис. до н. е. тут зростає чисельність населення, формується система з центрів міського типу та палацами, які стали осередками влади та організації економічного життя – у сфері як виробництва, так і прерозподілу та обміну⁶.

³ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia / E. Horváthová. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2010. – S. 28-29.

⁴ Horváth L. A., Virág Z. M. History of the Copper Age (4500/4400–2600/2500 B.C.) / L. A. Horváth, Z. M. Virág // hrsg. Zs. Visy. – Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium. – Budapest, 2003. – S. 80-98.

⁵ Windler A. Der Beginn der Urbanisierung und die Neue Ökonomische Geographie / A. Windler // Starigard. – 2010-2011. – № 10. – S. 62-66, abb. 10.

⁶ Bennet J. The Aegean Bronze Age / J. Bennet // W. Scheidel, I. Morris, R. Saller (eds.). – The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 175-210; Pullen D. J. Introduction: Political Economies of the Aegean Bronze Age / D. J. Pullen // ed. D. J. Pullen. – Politi-

¹ Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach..., s. 158-160, ryc. 69.

² Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 179-188.

Для культурного комплексу Кукутень-Трипілля цей період стає переламним. У залежності від традицій та місцевих особливостей формуються різні системи розселення. На західних територіях – між Прутом та Дністром – поширюється традиція спорудження укріплених поселень у важкодоступних місцях. Як приклад можна навести поселення Бринзень-III та Костешть IV. За двома-трьома лініями ровів тут розташовувалося до двох-трьох десятків невеликих глинобитних будівель¹. Продовжує існувати близько 3400 р. до н. е. і укріплене поселення у Жванці (Жванець-Щовб), поруч з гончарними горнами. Можливо, подібні поселення у цей період були основними постачальниками мальованого посуду.

На початку, між 3400 і 3300 рр. до н. е., у Буго-Дніпровському межиріччі, а саме в косенівській локальній групі ще існують поселення-протоміста.

Найбільше з них, Вільховець, займало, за даними магнітної зйомки, територію площею близько 180 га². На плані помітні традиційні структури у вигляді двох еліпсів забудови, однак вони не так чітко виражені, як у попередні часи. Помітно також групування будівель у кластери та групи кластерів, з якими пов'язані аномалії від найбільших споруд.

Проте середні розміри поселень у цей період зменшуються – від 10 до 34 (Шарин) та 70 (Косенівка) га. Забудова поселень включала від кількох сотень до тисячі й більше глинобитних будівель. Вони були спалені під час залишення поселень за тією ж традицією, яка описана для попереднього періоду. Значну частину знахідок становить мальований посуд місцевого типу, що може бути свідченням існування ремісничого виробництва в цій галузі.

Крім великих поселень відомі відносно невеликі – до 10 га площею, прикладом може бути Аполянка. Завдяки магнітній зйомці виявлено сліди 30 будівель в оточенні 33 ям³. Поруч із поселенням відомі виходи кременю, оброблення

якого, можливо, і була основним заняттям його мешканців.

У Середньому Подніпров'ї населення представлено софіївським культурним комплексом. Тут виявлено лише кілька пунктів, які є підстави вважати більш-менш тривалими селищами, серед них одне укріплене – Казаровичі⁴. Система розселення в цілому нагадує варіант, представлений для культурних комплексів КЛП та ККА.

Нижче за течією Дніпра відомі такі культурні комплекси, як серезліївський, животилівсько-вовчанський та постмаріупольський, представлені виключно поховальними пам'ятками – підкурганними похованнями⁵. У цьому регіоні, як і у Північно-Західному Причорномор'ї, у цей період відбувається перехід до кочового способу ведення господарства.

6.3.2. Культіві споруди та ритуали

Після 3400 р. до н. е. найбільш грандіозними спорудами, пов'язаними з культово-ритуальною діяльністю в Центральній та Південно-Східній Європі, стають поховальні пам'ятки. В Центральній Європі – це так звані мегаліти, у Південно-Східній – кургани, у яких також використовували різноманітні конструкції з каменю.

Розрізняють декілька типів мегалітів, серед них найбільш поширеними були поховальні споруди різних розмірів. На території поширення культурного комплексу КЛП у басейні Вісли досліджено споруди, які включали трапецієподібні у плані земляні насипи, довжиною до 40 м і шириною 5-10 м. Насипи по периметру обкладали масивним камінням, а в найширшій частині, у торці, знов-таки з каменю споруджували гробницю, перекриваючи деревом з наступним досипанням землі. До гробниці робили вхід, теж викладений камінням і перекритий деревом. Відомі також приклади подібних споруд із дерева із символічним використанням каміння в насипі, а особливо – для гробниці⁶.

Форму та конструкцію подібних поховальних пам'яток дослідники однозначно пов'язують із ідеєю спорудження житла для потойбічного життя. У цьому випадку порівняння з трапецієподібними будівлями, типовими для культурного комплексів КЛСК та Лендель, виглядають, на

cal Economies of the Aegean Bronze Age Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22-24 February 2007. – Oxford and Oakville: Oxbow Books, 2010. – P. 1-10.

¹ Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / В.И. Маркевич. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 111-114.

² Дудкін В. П. Вільховець. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень / В.П. Дудкін // ред. М.Ю. Відейко. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. II. – С. 99-100.

³ Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Muller J. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization..., p. 126-139; fig. 35-37.

⁴ Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья..., рис. 1, 48-49; с. 109-119.

⁵ Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья : Опыт систематизации / В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.

⁶ Wierzbicki J. Megalithy kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce? / Wierzbicki J. // eds. J. Libera, K. Tunia. – Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych. – Lublin; Kraków, 2006. – S. 87-102.

наш погляд, достатньо переконливими, особливо якщо мати на увазі місце вказаних спільнот як далеких предків давнього населення значної частини Центральної Європи, а також релігійних традицій¹.

У місцях розташування таких поховальних споруд могли відбуватися колективні ритуальні дії, сліди яких неодноразово виявлено під час археологічних досліджень².

Інший тип мегалітів – святилища, у яких за допомогою каміння виділяли певний сакральний простір, споруджували жертovníки. Найпоширенішими були різноманітні алеї та кола, виконані з каменів різних розмірів. Мегалітичні жертovníки являли собою великий камінь, підпертий знизу трьома-чотирма менших розмірів³.

Спорудження будь-яких мегалітів потребувало кооперації та організації праці значного числа учасників, уміння застосовувати найпростіші механізми для пересування та встановлення у певне положення багатотонних брил. Для доправлення каміння використовували колісний транспорт, а у разі необхідності обладнували під'їзні шляхи, зокрема гатили болота⁴. Діяльність по спорудженню мегалітів упродовж IV тис. до н. е. набула таких масштабів, що в деяких рівнинних регіонах було вичерпано запаси каміння, яке видобували з морени – відкладень доби льодовика. У таких випадках у поховальних спорудах з камінь використовували лише для створення гробниці, а кріпиду насипів виконували

ли з більш доступного дерева, що теж вимагало значних трудових витрат.

Створення мегалітів – як поховальних, так і святилищ дослідники розглядають і в соціальному аспекті, як свідчення існування певних інститутів влади, соціального розшарування в суспільстві, про що свідчать трудові витрати на спорудження відповідних статусу небіжчиків комплексів. Участь у подібних роботах згуртовувала колективи, а самі споруди ставали видимими символами не лише належності даної території певній групі, а й маніфестацією її потужності, а також влади лідерів⁵.

Й. Мюллер вбачає розвиток традицій у спорудженні мегалітів від «ритуальної взаємодії» на початковому етапі (3400 р. до н. е.) до «ритуального колективізму» (близько 3000 р. до н. е.)⁶.

Для груп, які практикували кочове тваринництво у степовій смузі, некрополі також набувають монументальних рис. Яскравим прикладом є комплекс Усатова, який складався з ритуального центру, курганних та ґрунтових некрополів, частина поховань яких має символічний характер. При спорудженні курганів було використано конструкції з місцевого каменю у вигляді насипів, які засипали землею⁷. При спорудженні деяких було використано масивні плити, зокрема з рельєфами та різьбленням. При цьому камінь не було задіяно у конструкції власне поховальної ями. Можливо, на місці некрополя існувало більш давнє святилище, залишки якого були використані усатовцями. Свідченням цього може бути велика плита з Усатова, на якій збереглися рельєфні та різьблені антропоморфні та зооморфні зображення⁸.

Кургани інших кочових культурних груп виглядають порівняно з усатовськими менш монументальні.

¹ Midgley M.S. From Ancestral Village to Monumental Cemetery: The Creation of Monumental Neolithic Cemeteries [Electronic resource] / M. S. Midgley. – Mode of access: <http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/artikel.htm>. – Kiel, 2006. – P.1-12. – Title from screen.

² Adamczak K. Communities of the Funnel Beaker Culture During the Era of Erecting Monumental Tombs in the Territory of Poland: Rituals, Vessels and Social Divisions / K. Adamczak // eds. J. A. Bakker, S. B.C Bloo, M. Dütting. – From Funeral Monuments to Household Pottery. Current advances in Funnel Beaker Culture (TRB/TBK) research // B.A.R. Int. Ser. 2474. – Oxford, 2013. – P. 177-193; Tunia K. «Temenos» kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1979–2002. Trzecie sprawozdanie / K. Tunia // eds. J. Libera, K. Tunia. – Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych. – Lublin; Kraków, 2006. – S. 335-340.

³ Müller J. Rituelle Kooperation und Rituelle Kollektivität: Zur Sozialstruktur der mittleren und jüngeren Trichterbecher-Nordgruppe (3500-2800 v. Chr. / J. Müller // Hrsg. S. Hansen, J. Müller. – Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus (Tagung Kiel 2007). – Archäologie in Eurasien. – Mainz, 2011. – № 24. – Abb. 2.

⁴ Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu..., s. 164-165; rys. 51.

⁵ Sherratt A. The Genesis of megaliths monumentality, ethnicity and social complexity / A. Sherratt // World Archaeology. – 1990. – N 22. – P. 147-167; Hodder I. Megaliths – production and reproduction/ I. Hodder // hrsg. K.W. Beinhauer et al. – Studien zur Megalithik. Forschungsstand und etnoarchäologische Perspektiven, Weissbach, 1999. – P. 29-36.

⁶ Müller J. Rituelle Kooperation und Rituelle Kollektivität ..., s.139-150.

⁷ Докладніше: Петренко В.Г. Архитектурные особенности некоторых курганов Усатова / В.Г. Петренко // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сб. науч. тр. / АН УССР. Одес. археол. музей. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 22-32.

⁸ Петренко В.Г. Каменная плита с изображениями из Усатова / В.Г. Петренко// Северное Причерноморье: (Материалы по археологии): Сб. науч. тр. / АН УССР. Одес. археол. музей. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 14-23; Петренко В.Г. Культурно-мифологические представления степных позднетрипольских племен: По материалам усатовских могильников / В.Г. Петренко // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. – М., 1987. – С. 149-152.

ментально – тут наявні лише кромлехи з каменів різних розмірів та заклади з каменю над похованнями¹. Відомі також приклади спорудження святилищ-кромлехів, жертovníків із використанням каменю на території некрополів. І. В. Манзура розглядає подібні знахідки як приклад поширення практики культового будівництва з ареалу, де ці традиції були більш розвинені і виглядали престижними для сусідів².

Монументальні споруди стають частиною ландшафтів та маніфестацією належності тієї чи іншої території певним спільнотам. Тому поширеною практикою в наступні періоди стане руйнування святилищ, споруджених попередниками при зміні населення, приміром, у степовій смузі. Тоді як перекриття могил ямної культури було використано стели, створені раніше³. Разом із тим нові групи населення використовували насипи давніших курганів для поховань і досипали їх, інтегруючи таким чином поховальні пам'ятки до власного «культурного ландшафту».

Після 3400 р до н. е. не переривається традиція використання печерного святилища у печері Вертеба, яка на цей момент тривала вже близько 600 років. Завершується використання печери представниками кошиловецької локальної групи, а після неї естафета переходить до касперівського культурного комплексу, походження якого пов'язане з Кукутень-Трипіллям. У цей період триває практика поховання розрізнених кісток та черепів у супроводі керамічних виробів, кісток тварин у печерному лабіринті. Крім того, вперше за всю історію печери виникає поселення на поверхні, біля одного з входів⁴.

Можливо, що саме в цей період околиць печери Вертеба досягла практика спорудження мегалітів. На супутникових знімках видно, що дві карстові воронки, через одну з яких нині зроблено вхід до печери, з'єднані радами каміння. А у вхідній залі було розчищено мегалітичний жертovníк. Великий камінь, який відколовся від сте-

лі, було оперто на три камені менших розмірів. Під час досліджень під цим каменем виявлено кістки людей та тварин, фрагменти посуду та вуглинка⁵.

В період, наступний за 3000 р. до н. е., використання печери припиняється – принаймні на тій ділянці, яка нині досліджена. Однак існує вірогідність подальшого її відвідування в інших місцях – традиція тривала принаймні до VII-VI ст. до н. е., саме цим часом датуються зразки людських кісток, виявлені поруч з матеріалами доби культурного комплексу Кукутень-Трипілля⁶.

У багатьох культурних комплексах знаходимо сліди колективного споживання м'яса жертovníх тварин – відповідно до місцевих традицій.

Склад жертovníх тварин в усадовському культурному комплексі відповідав структурі череди: велика рогата худоба, кінь, вівці. В.Г. Петренко відзначає, що знайдені у Маяках кістки дуже подрібнені, що, на його думку, може бути пов'язане з особливостями ритуалу споживання м'яса⁷.

Для культури кулястих амфор основними видами жертovníх тварин були свині та велика рогата худоба. Якщо останню ховали за спеціальним обрядом – м'ясо при цьому не займали, то м'ясо свиней споживали, а у яму складали лише кістки. Яскравий приклад такого обряду простежено на поселенні Відзішево, де у ямі 284 виявлено скупчення кісток шести або семи свиней. За свідченнями палеозоологічного дослідження, кістки належали декільком особинам, забитим у різному віці, від 7-10 місяців до трьох з половиною років, м'ясо, судячи зі стану кісток, готували на відкритому вогні. Усі тварини були забиті та спожиті одночасно, що дає підстави говорити про ритуальне споживання м'яса⁸. Віковий склад свідчить про те, що забито було якусь частину череди, що, можливо, відображає певний порядок, правила жертвоприношення. Ураховуючи кількість спожитого м'яса (шість-сім тварин),

¹ Дергачев В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья / В.А.Дергачев, И.В. Манзура. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С.130-140;

Рассамакин Ю. Я. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений / Ю.Я. Рассамакин, Г.Л. Евдокимов // Археологический альманах. – 2001. – Вып. 10. – С. 71-86.

² Манзура И.В. Культуры степного энеолита..., с. 158-159.

³ Алексеева И.Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье / И.Л. Алексеева. – К.: Наукова думка, 1992 – С. 24-57.

⁴ Сохацкий М.П., Суrowий О.В. Нові археологічні дослідження в печері «Вертеба» / М.П.Сохацкий, О.В. Суrowий // Akademia на пошану професора Л.А. Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 74-78.

⁵ Висловлюю вдячність О.Г. Нікітіну за наданий супутниковий знімок та обговорення даної теми.

⁶ Nikitin A. G. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA. Analysis from Verbeba Cave – a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine / A. G. Nikitin, M.P. Sokhatsky, M. M. Kovalyukh, M.Y. Videiko // Interdisciplinaria archaeologica. Natural Sciences in Archaeology. - 2010. – Vol. I. – Issue 1–2. – P. 9-18.

⁷ Петренко В.Г. Епонімне Усадове та проблема генезису усадовської культури..., с. 135-143.

⁸ M. Lisowski A pit filled with pigs: an investigation of butchery and consumption of pork from a Middle / Late Neolithic pit from the site of Widzisewo 17, Poland / M. Lisowski // eds. Trentacoste A., Wright E. – Proceedings of PZAF 2012 Assemblage. – Sheffield: University of Sheffield, 2013. – P. 42-58.

святкова учта мала бути масовою – у ній могло взяти участь до кількох сотень людей.

Інша обрядова дія, поширена у середовищі культурного комплексу ККА – поховання корів. Для цього тварин забивали особливим чином, використовуючи кістяні вістря, а туші у розчленованому вигляді ховали у порівняно невеликих ямах. Відомі як окремі поховання корів, так і цілі ритуальні «цвинтарі»¹.

У період після 3400 р. спостерігаємо приведення структури та типів сакральних комплексів у відповідність із новими обставинами. Відчутним стає акцент на монументалізацію поховальних пам'яток, що пов'язують із ушануванням предків. Некрополі в багатьох регіонах стають досить помітними центрами сакрального життя. Разом із тим зберігається традиція зведення храмів, насамперед під відкритим небом, які успадковують традицію давніх «рондлів». Як і раніше, сакральне будівництво спрямоване на створення видимих символів потужності та процвітання спільнот через будівництво монументальних споруд, зокрема для поховання лідерів, суспільної верхівки.

6.3.3. Зброя та війна

За умов нестабільності, зміни систем господарювання та перерозподілу населення в різних ареалах, проблема війни та безпеки залишається актуальною. Описуючи спеціалізовані виробництва, ми вже звернули увагу на ту обставину, що виробництво зброї залишилося одним із напрямків діяльності, яке не зазнало скорочення. Навпаки, можна твердити про розширення виробництва та асортименту. У металообробленні важливим напрямком стало виготовлення зброї, зокрема нових та найбільш дієвих її зразків – втульчастих сокир та кинджалів.

Для цього періоду можна говорити про існування кількох комплексів військового озброєння, склад яких, з одного боку, відображав певні локальні традиції, а з другого відповідав виробничим можливостям різних груп населення.

Культурні комплекси КЛП, Баден, Кукутень-Трипілля, Усатове, Софіївка успадкували набір зброї від попереднього періоду. До нього входили

ли сокира-молот, сокира, кинджал, ніж, лук та стріли, дротики, можливо спис.

Рис. 6.8. Бойові сокири-молоти з могильників Софіївського культурного комплексу, кінець IV тис. до н.е. На двох нижніх виробках позначено ливариний шов – вірогідно, вони мали металеві прототипи. (Наукові фонди ІА НАНУ та Археологічний музей ІА НАНУ).

Наприкінці IV тис. до н. е. до цього набору додалися втульчасті сокири та великі кинджали. Частина зброї виготовляли з металу, частину – з каменю (сокири-молоти) та кременю (пласкі сокири, вістря стріл та списів, дротиків). Набір зброї залежав від заможності та положення воїнів і міг значно різнитися.

Реальний набір зброї, з яким міг діяти воїн того часу, відомий завдяки унікальній знахідці в Альпах тіла мисливця, датованого близько 3350-3100 р. до н. е. Він загинув у горах, причому внаслідок сутички з невідомим ворогом, і був на кілька тисячоліть похований льодовиком. Цей

¹Żygadło L., Kopeć-Żygadło K. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Biskupicach Podgórnym, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie, w latach 2005-2006. / L. Żygadło, K. Kopeć-Żygadło // red. S. Kadrow. – Raport 2005-2006. – Warszawa, 2011. – S. 278, 282; Marciniak M., Stanisławski A. Badania archeologiczne na trasie budowy autostrady A-4 na stanowisku Sadków 3, gm. Kąty Wrocławskie, woj. dolnośląskie, w latach 2005-2009 / M. Marciniak, A. Stanisławski // red. S. Kadrow. – Raport 2007-2008. – 1. – Warszawa 2012. – S. 258-262; ryc. 5.

чоловік став відомий під іменем «Еці» (нім. *Ötzi*)¹.

Як установили дослідження, зріст «Еці» становив 1,60 м. Під час походу в гори він дістав поранення, яке, разом із переохолодженням, на думку експертів, могли стати причиною смерті у віці 40-53 роки².

Разом із ним було виявлено такі предмети озброєння: пласка мідна сокира, прикріплена до колінчастого держака, кремeneві вістря до стріл, древка до стріл (12, із яких – два готових, решта заготовки), лук, виготовлений з тису, та кремeneвий ніж трикутної форми з руків'ям із дерева у піхвах із рослинних волокон³. Набір включав зброю дистанційної дії (лук) та ближнього бою (ніж, сокира). Цей комплект виглядає досить скромним, але цілком ефективним у використанні. Еці мав на озброєнні так званий великий лук довжиною 1,82 м (зі знятою тягивою). Довжина стріл була відповідною – 82-87 см. Ефективна прицільна дистанція пострілу з такого лука становить 30-50 м⁴. Однак відомо, що дальність стрільби з простого лука може перевищувати цю дистанцію, а підрозділ стрільців здатен завдати значних втрат супротивнику ще до початку рукопашної сутички. Про те, що подібні вироби були поширені в IV тис. до н. е., свідчить знахідка, зроблена в Карпатах, біля Каменніка. Тут виявлено фрагмент лука, який зберігся завдяки специфічним природним умовам. Його датування – 3790-3380 рр. до н. е., у цей час регіон належав до території розселення культурного комплексу КЛП. Вік дерева (визначеного як *Zokrema Vaccata*, тобто тис ягідний), з якого виготовлено лук – близько 23 років⁵.

Це була потужна зброя. Великий тисовий лук перебував на озброєнні європейських середньовічних армій ще у XIV-XV ст., та був використа-

ний не лише під час облог або захисту фортець, а й досить ефективно у польових битвах за участі лицарської кінноти, захищеної металевими (!) обладунками. У часи Еці єдиним захистом від стріл могли бути укріплення, а у сутичці на відкритому місці – дерев'яні щити.

Про масове використання луків під час сутичок свідчать знахідки з поховань. У некрополях софіївського типу на Дніпрі (поховальний обряд – кремація) виявлено обпалені вістря стріл. У деяких похованнях їх знайдено разом із необпаленими. Ця обставина дає певні підстави стверджувати, що обпалені вістря, а в деяких випадках їх виявлено від 3 до 7⁶, могли бути причиною смерті. Влучання стріли у плече іззаду було причиною важкого поранення та смерті самого Еці.

Рис. 6.9. Вістря стріл з кременю, кінець IV тис. до н.е., можливо місце тілопального некрополя софіївського типу. Збори біля с. Вишеньки на Дніпрі (Наукові фонди ІА НАНУ).

Привертає увагу ще одна подробиця: на тілі Еці збереглися численні сліди татуювання. Подібні відзнаки типові для давніх суспільств, де є важливою складовою субкультури воїнів⁷.

Іншою складовою цієї субкультури є фарбування різних частин тіла, що також відоме і для території Південно-Східної Європи. 1987 р. В.Г. Петренко та К.В. Зіньковський опублікували результати вивчення черепів похованих із могильників Усатове та Маяки (етап СІІ), на яких були знайдені сліди червоної мінеральної фарби – вохри. Вивчення кістяків показало, що у деяких випадках смуги фарби (червона вохра) вкривали певним рисунком голову небіжчика. Вдалося чітко простежити вузькі смуги вохри,

¹Spindler K. The man in the ice. The preserved body of the Neolithic man reveals the secrets of the Stone age / K. Spindler. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1994. – 305p.

²Spindler K. Otzi the Iceman / K. Spindler // Innovation, 2002. – 11. – P. 8-11.

³Dickson J. H., Oeggel K., Handley L. L. The Iceman Reconsidered / J. H. Dickson, K. Oeggel, L. L. Handley // Scientific American. – May 2003. – P. 33-34.

⁴Egg M., Spindler K. Die Gletschermumie vom Ende der Steinzeit aus den Otztaler Alpen / M. Egg, K. Spindler // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum. – 1993. – 39. – S. 3-100; Oeggel K. The significance of the Tyrolean Iceman for the archaeobotany of Central Europe / K. Oeggel // Vegetation, History and Archaeobotany. – 2009. – Band 18. – S. 1-11.

⁵Margielewski W., Krapiec M., Valde-Nowak P., Zernitskaya V. A Neolithic yew bow in the Polish Carpathians. Evidence of the impact of human activity on mountainous palaeoenvironment from the Kamiennik landslide peat bog / W. Margielewski, M. Krapiec, P. Valde-Nowak, V. Zernitskaya // Catena. – 2010. – N 80. – P. 141-153.

⁶Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries ..., p.15-134.

⁷Dorfer L. A medical report from the stone age? / L. Dorfer, M. Moser, F Bahr, K. Spindler, E. Egarter-Vigl, S. Giullen, G. Dohr, T. Kenner // The Lancet. – September 18, 1999. – Vol. 354. – P. 1023.

які йдуть від потилиці до підборіддя. Досліджені поховання належали дорослим чоловікам, більшість із яких загинула, отримавши травми голови від ударів бойовими сокирами-молотами різних типів¹. Зауважимо, що нанести подібне фарбування можливо у випадку, якщо голова людини була поголена. Таким чином ці чоловіки мали дві характерні зовнішні ознаки – голену голову (або зі смугою волосся) та червоні смуги, які наносилися у відповідних випадках.

Фахівці відзначають й інший аспект татування у згаданому випадку – його могли використовувати як знеболювальний та лікувальний засіб при травмах, які Еці зазнав упродовж свого достатньо тривалого (за мірками того часу) життя. За їхніми визначеннями, точки нанесення татувань у багатьох випадках збігалися з точками акупунктури, що їх використовують у традиційній китайській медицині та інших сучасних практиках².

Хоча багато фахівців дійшли висновку, що Еці загинув унаслідок сутички, можна зустріти твердження про випадкову загибель на полюванні тощо³. У такому разі описаний набір зброї слід вважати мисливським, хоча сокира в ньому в такому випадку виглядатиме зайвою.

Більш солідно виглядає озброєння похованих у некрополях софіївської культурного комплексу на Дніпрі. Максимальний набір включав лук зі стрілами, сокиру-молот (камінь), пласку сокиру (кремінь або мідь), ніж або кинджал (кремінь або мідь)⁴. Привертає увагу імітація ливарного шову на сокирах-молотах із Софіївки. Сокири-молоти аналогічної конструкції для цього часу відомі й у металі, але на території Центральної Європи, де мають прототипи в камені, серед знахідок із ареалу культурного комплексу КЛП⁵. На те, що софіївські сокири-молоти значно тонші за звичайні та виглядають наслідуванням металевим, звернув свого часу увагу В.І. Ключко⁶. Ураховуючи цент-

ральноєвропейські зв'язки населення софіївського культурного комплексу, зокрема і отримання сировини для виготовлення сокир-молотів з каменю⁷, імовірно є імітація престижних металевих виробів при місцевому виробництві. Останнє підтверджене знахідкою на поселенні Троянів сокири-молота з незавершеною свердлиною⁸.

Удосконаленню та поширенню зброї цілком відповідала практика будівництва укріплень, особливо там, де такі традиції існували і раніше. У період 3400-3000 р. відомі укріплення у вигляді ровів та, вірогідно, палісадів, поширені у попередній період, однак більш дослідженими є оборонні споруди, зведені з використанням каменю.

Округлим у плані ровом було укріплене поселення Казаровичі на Дніпрі (софіївський культурний комплекс). Діаметр укріплення становив близько 60 м, причому на північній та західній ділянці він був подвійним⁹. Оборонною спорудою вважалася система ровів на поселенні усадовського культурного комплексу Маяки, які прикривали високу ділянку плато над берегом лиману¹⁰. За параметрами – шириною близько 4 м та глибиною до 3,6 м – це досить солідні укріплення. На думку В.Г. Петренка, рови не мали оборонного значення, оскільки упродовж тривалого часу ледь не до верху заповнювалися культурним шаром і не поновлювалися. Він вважає, що рови оточували певну територію, на якій місцеве населення періодично влаштовувало певні ритуали¹¹. Не виключаючи версії В. Г. Петренка, слід зазначити, що одразу по спорудженню рови у Маяках являли собою повноцінні оборонні споруди, які могли бути використані іншим чином у зв'язку зі зміною ситуації та призначення цього місця.

У Південно-Східній Європі після відродження практики тривалого життя на одному місці, що мало наслідком утворення багатошарових поселень-телів, відновилися практика їх укріплення. Якщо у попередні періоди укріплення будували переважно з дерева та глини, то цього разу для низки культурних комплексів характерними стають укріплення, споруджені з каменю. У випадку з культурним комплексом Езеро стіни

¹ Зиньковский К.В. Петренко В.Г. Погребения с охрой в усадовских могильниках // СА. – 1987. – № 4. – С. 24-39.

² Dorfer L. A medical report from the stone age?..., p. 1023-1025, fig. 3

³ Bahn P. G. Last Days of the Iceman / P. G. Bahn // Archaeology. – 1995. – N 48. – №3. – P. 66-70.

⁴ Klochko V.I., Koško A. Weapons from Sofievka type cemeteries / V.I. Klochko, A. Koško // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol. 3. – P. 228-234; Відейко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу / М.Ю. Відейко // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 90-100.

⁵ Hansen S. Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC..., p. 304, fig. 16, 17.

⁶ Ключко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Ключко. – К.: АртЕк, 2006. – С. 40.

⁷ Petrougne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type ..., p. 190-199.

⁸ Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури / Шмаглій М.М. // Археологія. – 1966. – Т. 20. – Рис. 54.

⁹ Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья..., с.111-112, рис. 48

¹⁰ Збеневич В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури / Збеневич В.Г. // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 32-40.

¹¹ Петренко В.Г. Епонімне Усадове та проблема генезису усадовської культури..., с. 135-143.

товщиною від 1,5 м зводили на глиняному розчині (Михалич) або насуху (Езеро). В останньому випадку укріплення було розширено – через зростання чисельності мешканців¹. Традиція спорудження стін із каменю зберігається також на півдні – у Фессалії та Арголіді².

Камінь використовували при спорудженні укріплених поселень культурного комплексу Баден-Болераз, зокрема у Східнокарпатській котлині, а також палісади і вали з глини, посилені конструкціями з дерева³.

Сліди насильства виявлено на рештках людей, похованих у могильнику, який належить до культурного комплексу Баден у районі озера Балатон. Тут було виявлено сліди ударів рублячою зброєю, сокирою-молотом (на черепках), а також трикутне кременеве вістря стріли, застрягле у хребці. В останньому випадку постріл було зроблено у спину⁴. Таким чином на цьому прикладі ми бачимо використання усіх основних складових комплексу озброєння того часу – сокири, сокири-молота – зброї ближнього бою та лука, дистанційної зброї.

Результати медичної експертизи черепів із розкопок могильників Усатове та Маяки (усатовський культурний комплекс, друга половина IV тис. до н. е.) показали, що смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була швидше правилом, ніж винятком⁵.

Вивчення судмедекспертами черепа з поховання 3 кургану 3 поселення Усатове дало такі результати: *«..небіжчику завдано смертельних травм трьома ударами по голові.. Один – по правому тім'яному бугру округлим предметом – можливо, кльцем (тип ударної зброї з вузьким бойком), другий – по лівій частині, сокирою – молотом з лезом, прямокутним в перерізі з округлими кутами – розмірами 4,7х4,1 см. Третій удар – наскрізний пролом лобної кістки діаметром 2,4 см, завданий кльцем..»*. Поселення Маяки, поховання 5, кістяк 2: *«..завдано сильного*

удару в лоб із відтяжкою обухом сокири – молота.. Крім того, завдано ще шість ударів, кожен із яких міг бути причиною смерті..»

Аналогічні визначення отримали й для низки інших поховань. Були воїни, які вижили, отримавши подібні травми, а потім загинули в іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою – як небіжчик з Усатового, похований у могилі 5 кургану II/5. Він видужав після того, як отримав удар по лівій частині голови сокирою – молотом, але не пережив пізніше рани, завдані кльцем.

Відповідь на запитання, хто воював із «усатовцями», можна отримати, відшукавши в найближчому оточенні населення, улюбленою зброєю якого були сокири – молоти, виготовлені з каменю. У розкопках усатовських могил та поселень зразки цієї зброї невідомі. Отже, одноплемінники відпадають. У другій половині IV тис. до н. е. такі сокири невідомі у степах на схід від усатовської території, там вони з'являться у ямній та катакомбній культурних спільнотах лише у III тис. до н. е.⁶. Натомість чимало цих виробів знайдено під час розкопок на захід від Дунаю – на поселенні Езеро на території Болгарії, де відомі також і керамічні моделі бойових сокир⁷. Отже не виключена можливість, що супротивники «усатовців» прибули із заходу, з іншого берега Дунаю, з ареалу культурного комплексу Езеро. У розгляданому випадку бачимо, що в сутичках явно переважала зброя ближнього бою – різноманітні бойові сокири-молоти.

На думку В.О. Дергачова, трипільські племена на фінальному етапі в суспільному відношенні перебували десь на рівні виникнення військової демократії, якого у південних регіонах було досягнуто в кінці бронзового, а можливо – на початку залізного віку⁸ (тобто наприкінці II або на початку I тис. до н. е.). До такого висновку, вірогідно, неабияк спричинилися знахідки зброї, передусім у похованнях. Інститут військової демократії є досить розробленим поняттям. Під військовою демократією дослідники, як правило, насамперед мають на увазі форму організації влади, притаманну епосі переходу від первісного суспільства до державності. В умовах війн, які збагачували військових ватажків, навколо остан-

¹ Катиничаров Р., Тасич Н. Юго-Восточная Европа..., с. 356.

² Caskey J. L. The Early Helladic period in the Argolid [Electronic resource] / J. L. Caskey. – Mode of access: <http://www.ascsa.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/147199.pdf>. - P. 286-302 – Title from screen; M.H. Jameson, C. Runnels, T. Van Andel, A Greek Country-side: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day / M. H. Jameson, C. Runnels, T. Van Andel. – Stanford Univ Press, 1994. – P. 289-294.

³ Horváthová E. Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia / E. Horváthová. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2010. – S. 22.

⁴ Horváth T., Köhler K. Life and death: mortuary rituals of the Baden culture at Lake Balaton ..., p. 456-458, fig. 3.

⁵ Зиньковский К.В. Петренко В.Г. Погребения с охрой в усатовских могильниках..., с. 24-39.

⁶ Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / Л. В. Субботин. – Одесса: Полис, 2003. – 236 с.

⁷ Георгиев Г.И., Мерперт Н.Я., Катиничаров Р.В., Димитров Д.Г.. Езеро. Раннебронзового селище./ ред. Г.И. Георгиев, Н.Я. Мерперт, Р.В. Катиничаров, Д.Г. Димитров. – София: Издательство на Българската Академия на науките, 1979. – С. 532-533.

⁸ Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья..., с. 154.

ніх гуртувалася військова дружина¹. Військова дружина – об'єднання воїнів навколо вождя (ватажка), пізніше – найближче військово оточення князя або короля, за іншими визначеннями – постійне об'єднання професійних воїнів. Тимчасові дружини формуються на базі чоловічих союзів. Великою є роль дружин у формуванні союзів племен, а потім – держав².

В.І. Ключко пропонує розрізняти як різнопланові військові структури усатовську, з «елітними похованнями воїнів» – військово-аристократичну, кастову «арійського типу» та військову демократію у суспільствах софіївського типу³. Зауважимо, що з точки зору складу комплексів озброєння обидва згадані культурні комплекси практично рівнозначні, а появу аристократії та військової еліти слід шукати у такому разі у часи Варненського некрополя. На думку С. Ханзена, у другій половині IV тис. до н. е., з появою більш ефективної металевої зброї остаточно відбувається виділення професійних воїнів. Це була як особлива частина суспільства, тому мала власні традиції, зокрема поховальні⁴. Подібний висновок виглядає цілком слушним на тлі наведеного вище фактичного матеріалу.

6.3.4. Знакові системи

Упродовж розгляданого періоду зберігається знакова система на мальованому посуді в культурному комплексі Кукутень-Трипілля. У ній відбуваються зміни, які Т.М. Ткачук визначив як «повернення до знаків предків». Ця явище, на його думку, відображає певні кризові явища, які переживає суспільство. У пошуках духовної опори і відбувається відтворення знаків та загальних засад орнаментальних композицій, які виникли ще у V тис. до н. е.⁵

Що стосується знаків на посуді культурного комплексу Баден, то порівняно з попереднім пе-

ріодом їх набір значно зменшується⁶. Роль згаданої знакової системи порівняно з трипільською виглядає дещо обмеженою.

З'являється нова категорія виробів, на які наносять знаки – керамічні прясельця. Вони відомі в кількох культурних комплексах, зокрема й у Кукутень-Трипіллі та деяких пост-трипільських утвореннях⁷. Частина знаків – це схематичні зооморфні зображення, є зображення рослин. Порівняно з керамікою вони значно спрощені. Крім того, є геометричні знаки, які утворюють композиції. Вірогідно, є підстави говорити про магічне значення таких виробів та присутність спільної традиції їх ритуального використання (а також зрозумілих для всіх користувачів знаків) населенням різних культурних комплексів в Центральній та Південно-Східній Європі між 3400 і 3000 рр. до н. е.

Порівняно з V – першою половиною IV тис. до н. е. розвиток знакових систем у Південно-Східній та Центральній Європі помітно уповільнився, а в багатьох регіонах припинився, якщо розглядати як індикатор керамічний посуд. Ця обставина на перший погляд знаходиться у протиріччі зі суспільними змінами, які вимагали розвинених систем комунікації.

*Рис. 6.10. Керамічне прясельце із знаками. Поселення Тро-
янів, трипільська культура,
друга половина IV тис. до н.е.
(Наукові фонди ІА НАНУ).*

Однак приклад з появою багатих на знаки прясельця і їх стрімке поширення упродовж кількох сотень років свідчить, що знакова творчість могла відбуватися поза межами традиційних носіїв інформації, у згаданому випадку – керамічних посудин.

Поява писемності у Південно-Східній Європі відбувається майже через тисячу років після періоду, який розглянуто в цьому розділі. Саме тоді було використано значну кількість знаків, які упродовж кількох тисячоліть були складовою європейських знакових систем, починаючи з часів «дунайського письма»⁸.

¹ Першиц А.И. Демократия военная // Социально – экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука, 1986. – С. 49-51.

² Дрэггер Л. Дружина / Л.Дрэггер // Социально – экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука, 1986. – С. 52-53.

³ Ключко В.І. Озброєння та військова справа..., с. 304.

⁴ S. Hansen The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory / S. Hansen // – P. 243.

⁵ Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності / Т.М. Ткачук. – Він-
ниця, 2005. – Ч. I. – С.189-196.

⁶ Furholt M. Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650–2900 v. Chr.)..., S. 295-310.

⁷ Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури..., с. 15-37.

⁸ Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it / H. Haarman // European Journal for Semiotic Studies. – 2002. – Vol. 14 (3, 4). – P. 580-584.

6.4. СУСПІЛЬНИЙ ЛАД: У ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У період між 3400 і 3000 рр. до н. е. відбуваються ті зміни в організації суспільства, які були покликані вирішити проблему виживання в нових умовах. Якщо у попередній період більшість суспільств мали досить подібні системи розселення, які спиралися на комплексні системи життєзабезпечення, то у розглядааний період з'являються та існують поруч із ними нові версії цих систем, які базувалися на тваринницві – від пастушого до кочового. Причому в межах такого культурного комплексу, як Баден, співіснують одразу два уклади – пастуший та комплексний хліборобський. Ситуація становилася таким чином, що всі ці відмінні за економічними укладами суспільства мусили співіснувати на території Центральної та Південно-Східної Європи, яка зазнала досить сильних перемін у кліматичних та природних умовах існування давніх суспільств.

Однією з умов виживання, окрім віднайдення оптимальних систем господарювання, стала можливість вирішити назрілі проблеми шляхом переселення в інші місцевості, а також компенсувати нестачу продуктів харчування за рахунок грабунку сусідів.

При зростанні чисельності населення в Центральній Європі актуальним залишилося створення потестарних структур, які мали діяти на значних територіях. Сказане стосується насамперед культурних комплексів ККА та КЛП.

Одним із найбільш досліджених ареалів у для культурного комплексу ККА є Куяви. Завдяки систематизації поселенських та поховальних пам'яток тут є можливість простежити різні рівні суспільної організації, починаючи від домогосподарств та громад. Існування пунктів, у яких виявлено рештки лише однієї будівлі, може бути інтерпретоване як ведення господарства окремою родиною, або місце проживання пастухів, які переміщуються зі стадами навколо стаціонарного поселення. Стаціонарні поселення з кількома домами могли належати великосімейній громаді. В регіоні зафіксовано кілька десятків могильників. Навколо більшості з них було по кілька скупчень поселень, кожна така група могла відповідати клану. Найінтенсивніших таких скупчень поселень можна нарахувати чотири, їхні території відділені одна від одної річковими долинами. На периферії ми бачимо незначну концентрацію поселень та некрополів – кожна група налічує 1-2 некрополі, а також до десятка-двох поселень, сконцентрованих в околицях. У згаданому випадку ми, вірогідно, маємо справу з великосімейними громадами, які займалися освоєнням нових угідь поза межами найбільш заселених територій. Епіцентр куявської групи ККА

займав площу близько 2500 кв. км¹, на якій могло проживати до 2500-3000 осіб, що за чисельністю цілком відповідає племінному утворенню. Менша концентрація населення на околицях локальної групи розглядається як свідчення наявності «нейтральної території» між племінними утвореннями або вождівствами. Території, господарювання на яких могло бути ризикованим через небезпеку нападів.

Водночас М. Шмит відзначає взаємодію куявської групи ККА з різними культурними спільностями – Баден, КЛП, епімезолітичними групами. Ці зв'язки могли бути мотивовані насамперед обміном кременем, бурштином, металом². Як згадувалося, кожна з них, або група громад мала спільний центр – некрополь. У ареалі культурного комплексу ККА археологами виділено три великих локальних групи: західну, східну та центральну, кожна з яких могла відповідати вождівству.

Для КЛП після 3400 р. до н. е. завершується епоха великих поселень як племінних центрів влади. Еліта суспільства, яка сформувалася в попередній період, може бути виділена завдяки відомостям про монументальні поховальні пам'ятки, які потребували значних колективних зусиль.

За даними картографування поселень на північ від Карпат, у верхній течії Вісли, у межах окремих локальних груп КЛП можна виділити підрозділи меншого рівня, групи поселень, зосереджених вздовж річок, які за чисельністю вірогідних мешканців можуть бути зіставлені з племенами. Чи зберігалися понадплеменні зв'язки у згаданому випадку, встановити складно. Вірогідно, кожна група діяла окремо, у іншому є випадку неможливою б виявилася «баденізація» регіону Брончиць, яка мала місце на IV-V фазах існування поселення³. У керамічному комплексі КЛП регіону набули поширення технології виготовлення, форми та декор посуду, типові для культурного комплексу Баден на південь від Карпат, що неможливо уявити без переселення частини носіїв цих традицій. Це не була втеча на північ, адже в цей період носії культури Баден на основній території почуваються досить упевнено. Також перед тим зникають поселення КЛП на південь від Карпат.

¹ Szmyt M. Społecznijsi kultury amfor kulistych na Kuja-wach..., ryc. 1.

² Ibid., s. 257-268.

³ Przybył A. Badenization of the Late Neolithic Funnel Beaker Culture Societies between Oder and Vistula Basins in the Light of 14C-Datings / A. Przybył // The Baden Complex and the Outside World. – SAO. – 2008. – Bd.4.

– P. 189 – 204; Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu ..., s. 117-119.

Мало того, на північ від Карпат ще один культурний комплекс – ККА – має сліди контактів із Баденом¹, але не такої інтенсивності, як у випадку з КЛП. Сліди «баденізації» виявлено також і на схід від Карпат, в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля та пост-трипільських комплексів – до софіївського включно у Подніпров'ї². Поховання, здійснене за баденськими традиціями, відоме й у серезліївському культурному комплексі у межириччі Південного Бугу та Дніпра³.

Наведені вище відомості, вірогідно, вказують на особливу роль, що її відігравав баденський культурний комплекс після 3400 р. до н. е. Він мав значну територію поширення, декілька локальних варіантів⁴, а також до шести різних обрядів поховань⁵. Водночас добре помітна спільність у формах та декоруванні посуду. Відтак у цьому випадку можемо говорити про вірогідність існування масштабного об'єднання типу складного вождівства. Його ядром виступали вождівства, представлені культурним комплексом Баден. Воно могло поступово, на пізньому етапі свого існування, також включити ряд культурних комплексів – таких, як Костолац та Коцофень.

Мотивом створення подібного об'єднання на початку міг бути захист території на південь від Карпат від експансії КЛП та ККА з півночі, де

після 3500 р. до н. е. зростала чисельність населення. В результаті вдалося уникнути масового проникнення на південь носіїв ККА, хоча в окремих регіонах і відомі її поховання⁶.

Як наслідок – після 3400 р. до н. е. бачимо поширення КЛП на захід, а ККА – на схід. Іншою метою створення складного (або суперскладного) вождівства на базі культурних спільностей Баден-Коцофень-Костолац могло бути налагодження обміну як всередині, так і зовні, на значних територіях Південно-Східної та частково Центральної Європи. Одним із його завдань могло бути опанування торгового шляху по Дунаю, що, судячи з поширення відповідних культурних комплексів, на певний період було успішно досягнуто.

Схоже на те, що не менш важливим для даної культурного комплексу був також контроль над виробництвом металевих виробів, зокрема зброї. Адже виробництво зброї та прикрас було зосереджене саме на поселеннях цього комплексу та близького культурного комплексу Езеро. Фактично культурний комплекс Баден-Костолац-Коцофень залишив поза межами прямого впливу лише кілька другорядних осередків металооброблення – усатовський, софіївський, Кукутень-Трипільський (на заключному етапі існування).

Нові вождівства виникають в Арголіді, про що свідчить появи трирівневої ієрархії поселень із центрами, які мали тисячі мешканців. В умовах природної ізоляції в гірській місцевості зростало значення морських зв'язків, які відкривали можливість об'єднання племен, що мали вихід до узбережжя.

У період 3400-3000 р. завершується історія протоміст культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Найпізнішими з відомих є поселення Шарин (35 га) та Вільховець (180 га), належні до косенівської локальної групи. Решта селищ згаданої групи не перевищує, як правило, 10-15 га, є і менші – усього з 20-30 споруд. Прикладом подібних поселень є Аполянська, точне число будівель та планування встановлено високоточною магнітною зйомкою. Тобто у межах Косенівської локальної групи зберігається певна ієрархія поселень, притаманна попередньому періоду. Однак це був заключний епізод в історії трипільських протоміст.

По тому ми бачимо розгортання системи укріплених поселень та невеликих тимчасових стоянок по всьому ареалу пост-трипільських культурних комплексів – від Подніпров'я (Казаровичі) та Полісся (Городськ) до Причорномор'я (Усатове).

Структура софіївського культурного комплексу включає 5 некрополів, з них чотири – на лі-

¹ Szmyt M. Spolecznjsci kultury amfor kulistych na Ku-jawach..., s. 257-263.

² Videiko M.Yu. Late Tripillya and Baden culture : facts and character of interaction / M.Yu.Videiko // eds. B. Haensel, E.Studenikova. – Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova. Internationale Archaeologie.-Studia honoraria 21. – Rahden / Westfalen, 2004. – S. 355-366; Відейко М.Ю. Підґрунтя процесів «полігаризації» та «баденізації» Трипільських культурних комплексів/Відейко М.Ю. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20-25 серпня 2001 року. – Збараж: Вид-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С.9-10.

³ Спицин А.А. Раскопки курганов близ с. Колодистого / А.А. Спицин // ИАК. – СПб., 1904. – Вып. 12. – С. 119-126.

⁴ Furholt M. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined / M. Furholt // Antiquity. – 2008. – 82. – P. 617-628; Furholt M. Culture History Beyond Cultures: The Case of the Baden Complex / M. Furholt // The Baden Complex and the Outside World. – SAO. – 2008. – 4. – P. 13-24.

⁵ C. Sachße Baden Cultural Identities? Late Copper Age Funerals Reviewed / C. Sachße // The Baden Complex and the Outside World. – SAO. – 2008. – 4. – P. 49-70; Horváth T., Köhler K. Life and death: mortuary rituals of the Baden Culture at lake Balaton (Transdanubia) / Archäologisches Korrespondenzblatt. – 2012. – № 42. – P. 453-472.

⁶ Szmyt M. Spolecznjsci kultury amfor kulistych na Ku-jawach ..., s. 267.

вому березі Дніпра¹. Про те, що таких поховальних пам'яток могло бути більше, свідчить колекція вістрів стріл, зокрема обпалених яка походить з району с. Вишеньки, тобто неподалік від епонімної пам'ятки². Формою та розмірами вони не відрізняються від набору стріл із інших некрополів софіївського типу, а присутність кількох десятків обпалених вістрів свідчить що вони походять із кремацій. Таким чином, у Подніпров'ї, у межах софіївського культурного комплексу могло існувати не менше шести груп населення, кожна з яких мала власний цвинтар. Попарне розташування принаймні чотирьох із них в околицях стаціонарних селищ може свідчити про спільне проживання принаймні деяких із цих груп. Відносно незначні розміри поселень свідчать про те, що їх населення не перевищувало 150-200 осіб. Ураховуючи загальну кількість поселень софіївського типу, яка не перевищує 40, та враховуючи їх різночасовість, присутність серед них тимчасових стоянок, можемо дійти висновку, що загальна чисельність населення софіївського культурного типу в регіоні не перевищувала 1500-2000 осіб. Як центр цього об'єднання, що відповідає племені, можна розглядати укріплене ровами поселення у Казаровичах, на правому березі Дніпра.

Про те, що населення софіївського культурного комплексу могло бути частиною більшого об'єднання, яке включало кілька таких племен, можуть свідчити знахідки посуду цього типу у похованні в кургані у Колодистому (Буго-Дніпровське межиріччя), поселень із софіївською керамікою у верхів'ях Стугни та на р. Унаві³.

Така тенденція була провідною для майже всіх територій Південно-Східної Європи, де системоутворювальними центрами стали укріплені поселення, розташовані у важкодоступних міс-

цях – у культурних комплексах Баден, Езеро. Вони були не лише захистом для населення, яке займалося хліборобством та тваринництвом, а й осередками останнього з ремесел, яке збереглося на цей час – металооброблення.

На заключному етапі свого існування софіївська група могла потрапити під вплив культурного комплексу ККА, адже кераміка з впливами ККА виявлена у могильниках на лівобережжі⁴. Можливо, зникнення софіївського культурного комплексу взагалі пов'язане із просуванням на схід ККА, могильник якої було відкрито на лівому березі навпроти Букринського півострова⁵. У процесі протистояння міг мати місце напад західних сусідів, що може пояснити знахідки обпалених стріл у похованнях воїнів софіївського культурного комплексу. Доля останнього може свідчити також про зіткнення з більш чисельним ворогом, який входив до потужнішого об'єднання.

Структура усатовського культурного комплексу може бути реконструйована таким чином. Територіально він поширений в регіоні від лівобережжя Дністра до правобережжя Дунаю. Поширений там культурний комплекс Фолтешть (так само представлено переважно курганными похованнями)⁶ можна розглядати, як частину культурного комплексу Усатове.

Таким чином маємо сліди кочування на лівому березі Дунаю, у межиріччі Дунаю та Дністра та на правому березі Дністра у вигляді поховальних пам'яток та поселень у проморській зоні. Стоянку та некрополь у районі Гарду на Південному Бузі⁷ за відсутності інших пам'яток у цьому районі можливо розглядати як форпост у на традиційному (з часів культурного комплексу Гумельниця) обмінному шляху, який вів на схід, або спроби невеликої групи усатовців закріпитись у новому регіоні за умови перенаселення основних територій. При реконструкції суспільної організації більш високого рівня для культурного комплексу Усатове є підстави враховувати традицію кочовиків установлювати межі володінь по річ-

¹ Videiko M.Yu. The cemeteries of Sofievka-type / M.Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1996. – Vol. 3. – P. 15-68.

² Бурдо Н.Б. Колекції первісної доби / Н.Б. Бурдо // ред. Н.Б. Бурдо, С.А.Горбаненко, Н.О. Сон – Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. – К.: Академперіодика, 2007. – Рис. 62.

³ Лисенко С.Д. Пам'ятки археології Фастова // *Науково – інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею*. – Фастів, 1996. – № 6. – С. 26-30; Лисенко С.Д., Голоवेशко П.А. Розвідки на Фастівщині в 1994 – 95 роках / С.Д. Лисенко, П.А. Голоवेशко // *Археологічні дослідження в Україні 1994 – 1996 років*. – К., 2000. – С. 78-82; Лисенко С.Д., Шкляревський Е.И., Квитницький М.В., Черновол Д.К. Матеріали Фастовської археологічної експедиції. Вип. 1: Многослойное поселение Кошеевка-8 / С.Д. Лисенко, Е.И. Шкляревський, М.В. Квитницький, Д.К. Черновол. – Киев-Фастов, 2012. – Рис. 164-166; 168, 170, 171. Спицин А.А. Раскопки курганов близ с. Колодистого..., с. 122-124.

⁴ Kadrow S., Kosko A., Videiko M.Yu. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification of cemeteries / S. Kadrow, A. Kosko, M.Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 200-213.

⁵ Роздобудько М.В., Юрченко О.В. Знахідки кулястих амфор на лівобережжі Середнього Дніпра / М.В. Роздобудько, О.В. Юрченко // *АДУ.-2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле*, 2005. – С. 276-279).

⁶ Dinu M. Foltești-Cernavoda II. O cultură de origine găsăriteană / M. Dinu // *Carpica*. – 1998. – T. XXVII. – S. 32-43.

⁷ М. Товкайло дослідив могильник із похованнями усатовської культури в ур. Гард на Південному Бузі. У культурному шарі одного з поселень зафіксовано відповідний кермічний посуд.

ках, які у цьому випадку спрямовані з півночі на південь.

Отже, є чотири території, розділені річками, які відповідають чотирьом групам кочового населення. Ураховуючи розміри територій, кожна з них могла прогодувати при такому способі господарювання від кількох сотень до тисячі осіб. Власне, кількість відкритих пам'яток свідчить, що загальна чисельність місцевих мешканців не могла бути значною і перевищувати кількох тисяч, що відповідає племені. У межах кожної групи існував поділ праці між тими, хто займався кочовим тваринництвом та хліборобством і ремеслом.

Відомо кілька пунктів – Усатове, Маяки, Фолтешть, які могли бути центрами окремих частин або всього угруповання в цілому. Найбільше на цю роль підходить комплекс Усатова, де виявлено найбагатші поховання – з металом та імпортованими екзотичними товарами (скла, фарби, металевої зброї), отриманих у результаті обміну на великі дистанції (до Месопотамії та, можливо, Єгипту включно). В Усатові, розташованому на Дністровському лимані, сходилися також обмінні шляхи з півночі, з ареалу Кукутень-Трипільського культурного комплексу, звідки теж надходили престижні та потрібні в господарстві речі – метал, креміль, мальований посуд. У кочовиків традиційно основним вважається центральне угруповання, що в цілому відповідає положенню Усатова.

Укріплене поселення Фолтешть, розташоване на півночі, могло бути літньою резиденцією усатовських вождів. Можливий також варіант існування вождівства, до складу якого входили два племена: східне та західне, розділені Дунаєм, а також клан, який кочував на сході, у Дністро-Бузькому межириччі, про що свідчать поселення та могильник у районі Гарду на Південному Бузі.

На думку В.Г. Петренка, усатовський культурний комплекс відповідає вождівству, у якому домінувало угруповання з центром в Усатовому. Статус вождів був спадковим. На його погляд, в усатовському суспільстві панівне становище посідали кочовики, яким було підпорядковане осіле населення, яке займалося хліборобством. Більш високий статус кочовиків дістав відображення у поховальному обряді – протиставлення курганних некрополів із багатими похованнями та значними витратами на спорудження більш скромним, ґрунтовим¹.

¹ Петренко В.Г. Усатовская культура / В.Г. Петренко // Бруяко И.В., Самойлова Т.Л. Древние культуры Северо-Западного Причерноморья..., с. 208-210; Авилова Л.И. О социологической интерпретации погребальных памятников позднего Триполья / Л.И. Авилова // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых

Знахідки усатовських поховань та речей на півночі Пруто-Дністровського межириччя та між Карпатами і Прутом² свідчать про глибоке проникнення представників цього комплексу. Метою проникнення могли бути грабіжницькі рейди в ареал Кукутень-Трипільського культурного комплексу. Укріплені поселення та велика кількість зброї в цьому регіоні після 3400 р. до н. е. і справді свідчать про напружену ситуацію.

Культурні комплекси Серезліївка та животилівсько-вовчанський представлені незначним числом поховань, зосереджених на відносно невеликих територіях. Це дає змогу припустити відносно незначну чисельність населення, а також тривалість періоду існування цих культурних комплексів. Вони могли бути частиною племінних об'єднань, які в цілому займали більші території.

6.5. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Зростання чисельності населення у одних регіонах та скорочення – в інших, формування нових багатокомпонентних культурних комплексів та зникнення інших можна розглядати як певне відображення процесів формування нових етнічних спільнот в період після 3400 р. до н. е.³

Нагадаємо, що за даними ізотопних аналізів, у деяких регіонах Центральної Європи після 3500 р. відсоток прийшлого населення в деяких регіонах зріс майже до 75%⁴. Цим свідченням добре відповідає картина поширення культурних комплексів.

Частина культурних комплексів цього часу традиційно виглядають багатокомпонентними, деякі набувають таких рис у процесі існування. Така ситуація може бути відображенням політичної інтеграції племінних утворень, яка допускала включення до вождівств груп населення,

обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1986. – С. 5-7.

² Furnică R.-G. O statueta antropomorfă de tip „Majaki” din aşezarea Cucuteni – Cetăţuie / R.-G. Furnică // eds. Bodi G., Danu M., Pîrnău R. – De hominum primordiis studia in honorem professoris Vasile Chirica. – Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2013. – S. 195 – 203, fig. 1-3.

³ Відейко М.Ю. Етнічні аспекти феномена спільноти Трипілья-Кукутень / М.Ю. Відейко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців. – 2007. – Випуск 7. – С. 27-32; Відейко М. Ю. Основи хронології Трипілья-Кукутень / Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 3-14; Videiko M.Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture / M.Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 1999. – Vol. 7. – P. 34-71.

⁴ Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility..., p. 11-12, tab. 3.

різного за походженням. Таким чином, складно розглядати усі культурні комплекси як «чисті» етнічні утворення. Виняток становлять однорідні анклавні – культурні групи, які виникають на периферії або на порубіжжі між культурними комплексами, або внаслідок переміщення груп населення на далекі відстані за межі первісної території проживання

Таблиця 6.1. Датування та тривалість існування культурних комплексів в Центральній та Південно-Східній Європі після 3400 р. до н. е. (Включено усі комплекси, які існували в розгляданий проміжок часу)

Культурний комплекс	Датування, р. до н. е.	Загальний час існування, років
Чернавода III	3200-2900	300
Езеро	3300/3200 - 2600/2500	700-800
Ранньоелладський I	3100-2800	300
Баден	3600-2900/2800	800
Коцофень	3500-2800	700
Костолац	3200-2800/2600	400-600
КЛП	4100-3000/2900	1100-1200
ККА	4000-3100-2700/2400	900-1600
Трипілля СІІ	3400/3200-2900-2750	300-650
Усатове	3500/3400-2800/2700	600-800
Серезліївка	3200-2800	400
Животилівка-Вовчанськ	3200-2800	400

У період між 3400 і 3000 рр. до н. е. для Центральної та Південно-Східної є можливість виділити кілька історико-культурних областей, які, із певним ступенем вірогідності можуть бути зіставлені з певними етнічними спільнотами. У колишній Північній історико-культурній області, яку було виділено для попереднього періоду між 4200 і 3400 рр. до н. е., відбувається поділ на дві, які умовно можна назвати Західною та Східною. У першій зберігається домінування культурного комплексу КЛП, який, у процесі поширення в західному напрямку, розпадається на кілька регіональних груп, кожна з яких є, як правило, багатоконечною. Тут, за участі носіїв КЛП та місцевого хліборобського, а подекуди ще мисливського населення, формуються нові культурні комплекси, які традиційно розглядаються у межах КЛП. В усіх випадках представники КЛП поширюють основні риси, типові для розгляда-

ного культурного комплексу. До цього набору входять поховальні споруди з використанням каменю, набір зброї (насамперед – сокири-молоти з каменю), набір певних форм посуду, вірогідно пов'язаного, між іншим із культовими діями.¹

При цьому місцева специфіка в кожному регіоні є достатньо помітною – у способах спорудження жител, знаряддях праці, особливостях побуту та ведення господарства. Комплекс матеріальної культури КЛП, який був поширений, може бути схарактеризований як елітарний і пов'язаний з військовою субкультурою. Можливо, перед нами модель домінування еліти КЛП у іноетнічному середовищі.

Східна історико-культурна область була регіоном, у якому помітна провідна роль культурного комплексу ККА. Він так само був відкритим до взаємодії з сусідами на півночі та на сході, однак при цьому зберігав свою однорідність, інтегруючи деякі групи населення, належного до інших культурних комплексів. Крім носіїв неолітичних культур лісової смуги, це могло статись з окремими групами носіїв культурного комплексу Трипілля після 3300-3000 рр. до н. е., свідченням чого можуть бути відомі наслідування формам та декору трипільського посуду в середовищі ККА². При першій можливості носії ККА намагалися розширити свою територію. У цьому відношенні вони були досить успішними на сході, де після 3000 р. до н. е. утворюється нова – східна група ККА³.

У центральному історико-культурному регіоні домінував культурний комплекс Баден, який поширював свій вплив у різних напрямках – північному, східному, південному та, у меншій мірі – західному.

Погляд на культурний комплекс Баден як цілісне етнокультурне утворення викликає певні застереження. У згаданому випадку є можливість виділити регіон формування, де власне і виник у попередній період культурний комплекс Баден-Болераз, де він виступає у «чистому вигляді». На інші території, як і в описаному раніше випадку з КЛП, поширюється лише частина набору матеріальної культури – і набір певних форм кераміки (також переважно ритуального значення або пов'язаного з специфічними видами господарювання), зброя. При тому спостерігаємо дивовижну різноманітність поховального обряду, який

¹ Videiko M. Yu. Studying Western context of the Tripolye culture: history and some perspectives / M. Yu. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 7-12.

² Marzena Szmyt Between West and East people of the Globular Amphora culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC / Szmyt M. // Baltic-Pontic Studies. – 2010. – Vol. 8. – P. 142-148.

³ Ibid., p. 192 – 193.

дослідники традиційно розглядають як основного маркера ідентичності. Поступове включення до культурного комплексу Баден більш південних – Костолац та Коцофень¹, при цьому об'єднувальні риси знов-таки зводяться до кераміки та зброї, навряд чи свідчить про формування етнічної, а не потестарної спільності, де еліта пов'язана скоріше спільними економічними інтересами та прагненням стабілізації ситуації.

Сліди «баденізації» у північному та східному напрямках – у середовищі одразу трьох культурних комплексів – КЛП, ККА та Трипілля СІ – пов'язані з корінною територією поширення культурного комплексу Баден, зокрема в басейні р. Тиси. Ураховуючи обмеженість цієї території можна допустити поширення окремих груп населення з метою опанування нових територій. При цьому експансія на північ виявилася найбільш удалою в ареал КЛП, де формується «баденізований» комплекс типу Броночіце IV-V². У випадку з ККА нічого подібного не відбулося, на цей раз сліди взаємодії виявилися не такими виразними і можуть свідчити скоріше про торгівельно-обмінну діяльність або обмін партнерами для одруження у прикордонній смузі.

У випадку з трипільською локальною групою Гординешть, культурним комплексом Городіштя-Ербічень можна говорити про проникнення якихось груп населення, інтегрованих до складу місцевих громад. Можливо також, що це явище відображає включення перелічених культурних комплексів у політичну орбіту суперскладного вождівства з центром по той бік Карпат.

Південна історико-культурна область частково втягується у орбіту центральної, де системоутворювальним був культурний комплекс Баден. Під його впливом, культурним та, вірогідно, політичним перебував культурний комплекс Езеро³. Слід відзначити, що у південному напрямку

впливи культурного комплексу Баден, а можливо – і власне поширення, досягали узбережжя Анатолії, що дістало відображення у комплексі Кум-Тепе⁴. Однак у східному напрямку, у степовій смузі просування аані носіїв традицій, ані впливів культурного комплексу Баден не спостерігається. Можливо, такі спроби і мали місце, про що свідчать відомості про сутички усатовських воїнів із супротивником, який застосовував бойові сокири-молоти, виготовлені з каменю – типову зброю для Центральної та частини Південно-Східної Європи цього часу. Вірогідно, сутички у цьому регіоні чергувалися із взаємовигідними обмінними операціями.

Культурний комплекс Усатове виглядає окремішнім утворенням, частково пов'язаним із колишнім Південним історико-культурним районом. Нині найбільш вірогідним виглядає його виникнення за участі культурних комплексів Чернавода I та III, також можлива участь груп Кукутень-Трипілля, особливо у задунайській частині (пам'ятки типу Фолтешть). Участь ямної культурної спільності, яку В.Г. Петренко вбачає у поховальному обряді, не виглядає переконливою з огляду на більш пізні датування «ямників»⁵.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 6

Після 3200 р. до н.е. у кліматичній ситуації сталися зміни, які досить швидко призвели до утворення нових умов господарювання й істотних змін у галузі виробництва продуктів харчування, що викликало у кінцевому результаті низку змін у житті давніх суспільств.

Демографічні процеси між 3400 і 3000 р. мали різноспрямований характер: зростає чисельність населення на Півночі, стабільно, але не такими темпами – у Південно-Східній Європі, яка виходить із кризи. При цьому принаймні утрічі скорочується населення в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля.

¹ Horvath T. The Boleráz, Baden and Kostolac Cultures in the Late Copper Age and Early Bronze Age: their chronological and spatial distribution, and intercultural connections // *Specimina Electronica Antiquitatis* – 2011. – № 12. – P. 1-105.

² Kruk J., Milisauskas S. Wyżynne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. Kieleckie / Kruk J., Milisauskas S. // *Archeologia Polski*. – 1981. – № 26 (1). – S. 65-113.

³ Horváth L., Horváth A. Die relativchronologische Position des Proto-Boleráz-Horizontes aufgrund seiner südlichen Komponenten / L. Horváth, A. Horváth // eds. Roman P., Diamandi S. – Černavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. *Studia Danubiana – Series Symposia II*. – București, 2001. – P. 459-515; Георгиев Г.И. Езеро. Раннебронзового селище / Г.И. Георгиев, Н.Я. Мерперт, Р.В. Катиничаров, Д.Г. Димитров. – София: Издателство на Българската Академия на науките, 1979. – 286 с.

⁴ Kalicz N. Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien / N. Kalicz // *Studia Archaeologica*. – Budapest, 1963. – 2. – 101 p.; Maran J. Die Badener Kultur und der Ägäisch-Anatolische – Bereich / J. Maran // *Germania*. – 1998. – Bd. 76. – P. 497-525; Mantu C.-M. Absolute Chronology of Neolithic Cultures in Romania and Relations with the Aegeo – Anatolian World // *Prehistoire d'Anatolie. Genèse de deux mondes, ERAUL*. – 1998. – № 85. – P. 159-174. Sherratt A. The Baden (Pécel) culture and Anatolia: perspectives on a cultural transformation / Sherratt A. // eds. E. Jerem, P. Raczky. – *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. – Budapest, 2003. – P. 415-429.

⁵ Петренко В.Г. Усатовская культура ..., с. 166-170.

Після тривалого процесу адаптації відтворювального господарства до специфічних умов лісової смуги для північних регіонів Центральної Європи настала доба процвітання, адже почалося зростання населення і водночас – успішний пошук ефективніших систем господарювання. Пристосувалося до нових умов населення Південно-Східної Європи. Особливо динамічно виглядають процеси відновлення в регіонах із найвищим рівнем розвитку ремесла, насамперед металургії та металооброблення.

Найбільш драматичні події відбулися у лісо-степовій та степовій смугах, де кліматичні зміни спричинилися до просування кордонів степу на північ. На схід від Карпат у степовій смузі опинилася територія, у попередній час щільно заселена представниками найбільш численних та потужних груп Трипілля – чечельницької, томашівської, канівської та косенівської¹.

Участь трипільського населення у формуванні зразків культурно-господарських типів, пристосованих до життя у відкритому степу, була вагомою. Починаючи від створення в узаємодії з іншими спільнотами, насамперед із культурного комплексу Чернавода III, усатовського осередку кочового скотарства та вірогідної участі у цьому процесі кількох культурних груп у Подніпров'ї (животилівська, серезлівська), ця версія господарювання охопила значні території.

На півночі, з її відносно обмеженими природними ресурсами, поступово виникає надлишок населення, яке за поточного рівня продуктивності господарства мусило розосереджуватись на більшій території. Подібна ситуація не могла не привести до чергових спроб перерозподілу земель на користь більш численних угруповань, переформатування старих союзів з метою утримання ситуації.

Нестабільний клімат, похолодання позначилися на хліборобстві. Водночас виникають сприятливі умови для розвит-

ку тваринництва, зокрема кочового у степовій смузі, що після 3400 р. до н. е. надовго змінило ситуацію в цьому ареалі. Для заселення виявилися доступними регіони, де перед тим життя було можливим лише в долинах великих річок та їх найбільших приток.

Відомості про господарство різних культурних комплексів свідчать як про існування пастушого, так і про появу кочового тваринництва в період між 3400 і 3000 рр. до н. е. При цьому перший культурно-господарський тип був поширений як у лісовій, так і у степовій смугах, а кочовий – виник і почав поширюватись у степовій, насамперед на півдні, ближче до берегів Чорного моря.

Помітною є різниця в організації життєвого простору. В ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля між 3400 і 3200 рр., а іноді пізніше тривала традиція існування стаціонарних поселень, як осередків господарської діяльності. Пастухи-скотарі мали стаціонарні поселення, навколо яких, використовуючи тимчасові стоянки, пересувалися разом зі чередами. Подібні структури розташовувалися навколо могильника, який був спільним для кількох груп населення. Кочовики пересувалися вздовж річок, улаштувавши літники в північних районах, а на зимівлю повертаючись на морське узбережжя. Поховальні пам'ятки при цьому зосереджувалися у районах зимівників та літовок.

Однак частина поховань здійснювали в курганах, розміщених по трасі кочування, так само, як і в лісовій смузі, позначаючи належність території певній групі – клану, племені.

Рис.6.11. Кам'яна плита із зображеннями. Усатове. кінець IV тис. до н.е. (Одеський археологічний музей ІА НАНУ)

Зростало значення тваринництва і це не означало, що населення Центральної та Південно-Східної Європи відмовилося від хліборобства. Про це свідчать палінологічні, археоботанічні дані, знахідки знарядь праці, пов'язаних із вирощуванням та переробкою зернових.

Проблеми із забезпеченням продовольством у деяких випадках негативно вплинули на саме

¹ Відейко М.Ю. Трипільська археологічна культура в Україні / М.Ю. Відейко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 22-25; Videiko M.Yu. The “disappearance” of Trypillia Culture / M.Yu. Videiko // Documenta Praehistorica. – 2011. – Vol. XXXVIII. – P. 373-381.

існування спеціалізованих ремесел: виживають лише ті види виробництва, які були орієнтовані на видобуток життєво необхідної сировини та виробництво зброї, зокрема металевої. Найбільший занепад переживає гончарство.

Період після 3400 р. до н. е. в Центральній та Південно-Східній Європі частина дослідників розглядає як початок раннього бронзового віку. Це був період упровадження важливих інновацій, а саме появи нових сплавів, початку широкого видобування та використання срібла, створення ефективніших форм зброї та поступового урізноманітнення асортименту прикрас, а також масового виробництва речей, які користувалися стабільним попитом.

Рис. 6.12. Керамічні вироби культури лійчастого посуду, друга половина IV тис. до н.е. Експозиція Археологічного музею Інституту суспільних наук НАН України, Львів.

Наявні відомості стосовно металургії та металооброблення в період 3400-3000 рр. до н. е. свідчать, що вона стала невіддільною складовою нехарчової сфери виробництва. Незважаючи на проблеми в системах життєзабезпечення навіть населення культурних комплексів підтримувало роботу осередків металооброблення, які забезпечували не лише знаряддями, а й зброєю, яка підвищувала шанси на виживання громад у складних умовах. Крім того, можливість обміну металевих виробів при достатньо масовому їх виготовленні, відкривала змогу отримувати необхідну сировину, продукти, не кажучи про продукти харчування, збільшувати добробут громад та лідерів, які контролювали виробничі та обмінні процеси.

Оброблення кременю в цей період, як і раніше, забезпечувала потребу населення у широко-

му спектрі знарядь праці та озброєння. Зберігають своє значення великі пластини, середні розміри яких дещо зменшуються порівняно з апогеєм їх виробництва, який припадає на V тис. до н. е. У цей час великого значення також набуває виробництво плоских сокир із кременю, які використовували і як знаряддя праці, і як зброю.

Гончарне ремесло, орієнтоване на виготовлення високоякісного мальованого посуду, поступово занепадає – за винятком двох регіонів: частини Кукутень-Трипільського (Пруто-Подністров'я) та Арголіди, де виникає новий ремісничий осередок на поселеннях I Ранньоеладського періоду. Водночас це був період чи не найбільшого, за розмірами території та віддаленості знахідок від місця виробництва, поширення виробів кукутень-трипільських гончарів. Перелік предметів обміну в період 3400-3000 рр. до н. е. залишився практично незмінним: вироби з металу, кремень (сировина та вироби), камінь (жадеїт – вироби та, можливо, сировина, а також інші породи), мальований посуд. Завдяки посередництву культурного комплексу ККА до сфери обміну потрапляє новий матеріал – бурштин. До виробів із міді та золота, які вже тривалий час були важливою статтею обміну, додається срібло.

Ми бачимо розвиток регулярних шляхів обміну навколо Чорного моря та через Анатолію. Є підстави вважати, що в цей час, або навіть на кілька століть раніше, було встановлено прямі чи опосередковані контакти з Месопотамією. Прямі – через Анатолію, зв'язки північно-західних регіонів якої із культурним комплексом Баден-Болераз не викликають сумнівів. Опосередковані зв'язки могли бути встановлені через Майкопський культурний комплекс, посередництво степових та посттрипільських культурних комплексів, розташованих на східних околицях Південно-Східної та Центральної Європи. Про це свідчать знахідки посуду в похованнях животилівсько-вовчанського культурного комплексу у Дніпровському регіоні.

Кардинальні зміни в організації систем життєзабезпечення, пов'язані насамперед із поширенням культурно-господарських типів, орієнтованих на тваринництво, які спостерігаємо в період після 3400 р. до н. е., не могли так чи інакше не вплинути на організацію давніх спільнот. Форми організації, поширені у попередні періоди,

не виявилися недостатньо ефективними. Упродовж двох сотень років була демонтована традиція трипільських протоміст, яка проіснувала перед тим близько тисячі років у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Водночас відбувається «ренесанс балканського теля» – тривалих поселень у Південно-Східній Європі, на деяких із яких життя припинилося майже за тисячоліття до того. На крайньому півдні, узбережжі Егеїди та в Арголіді, на островах Середземного моря розпочинається процес, який за кілька сотень років приведе до створення перших міст та державних утворень на території Європи.

Найбільш монументальними спорудами, пов'язаними з культово-ритуальною діяльністю Після 3400 р. до н. е. в Центральній та Південно-Східній Європі стають поховальні пам'ятки. В Центральній Європі – це так звані мегаліти, у Південно-Східній – кургани, у яких також використовували різноманітні конструкції з каменю. У період після 3400 р. спостерігаємо приведення структури та типів сакральних комплексів у відповідність із новими обставинами. Відчутним стає акцент на монументалізацію поховальних пам'яток, що пов'язують із ушануванням предків. Некрополі стають більш вираженими центрами сакрального життя. Разом із тим зберігається традиція зведення храмів, насамперед під відкритим небом, які успадковують традицію давніх «рондлів». Сакральне будівництво – як на некрополях, так і храмові – було спрямоване на створення видимих символів потужності та процвітання спільнот через будівництво монументальних споруд, зокрема для поховання лідерів, суспільної верхівки.

Остаточно оформлюється інститут воїнів як складової частини суспільства, з власними традиціями, зокрема вираженими в поховальному ритуалі. Зростає професіоналізація, якої потребує використання більш досконалих видів металевої зброї. Військові ватажки стають лідерами колективів різного рівня.

У знаковій системі культурного комплексу Кукутень-Трипілля відбуваються зміни, що Т.М. Ткачук визначив як «повернення до знаків предків», яке відобразило ті кризові явища, які переживає суспільство. Порівняно з V – першою половиною IV тис. до н. е. розвиток знакових сис-

тем у Південно-Східній та Центральній Європі помітно уповільнився, а в багатьох регіонах припинився, якщо розглядати як індикатор керамічний посуд. Поява писемності в Південно-Східній Європі відбувається майже через тисячу років після періоду, який розглянуто в цьому розділі, коли було використано значну кількість знаків, які упродовж кількох тисячоліть були складовою європейських знакових систем, починаючи з часів «дунайського письма».

Однією з умов виживання, окрім віднайдення оптимальних систем господарювання, стала можливість вирішити назрілі проблеми шляхом переселення до інших місцевостей, а також компенсувати нестачу продуктів харчування за рахунок грабунку сусідів. При зростанні чисельності населення в Центральній Європі актуальним залишилося створення потестарних структур, але вони мали діяти на значних територіях.

Рис. 6.13. Антропоморфна статуетка, поселення Троянів, трипільська культура, друга половина IV тис. до н.е.

Виникають складні вождівства (культурні комплекси Єзеро, Коцوفень, Костолац) які досить швидко інтегруються в суперскладне вождівство, у якому, вірогідно, домінували представники культурного комплексу Баден. На Півночі йому протистояли складні вождівства, утворені ККА та КЛП. Відбувається розпад вождівств у ареалі, раніше заселеному представниками культурного комплексу Кукутень-Трипілля, частина нащадків яких потрапляють в орбіту впливу вождівств ККА та Баден.

Зростання чисельності населення в одних регіонах та скорочення – в інших, формування нових багатокомпонентних культурних комплексів та зникнення інших можна розглядати як певне відображення процесів формування нових етнічних спільнот у період після 3400 р. до н. е. Частина культурних комплексів цього часу традиційно виглядають багатокомпонентними (Баден, КЛП, Усатове), деякі набувають таких рис у процесі існування. Така ситуація може бути відображенням політичної інтеграції племінних утворень, яка допускала включення до вождівств груп населення, різного за походженням. Таким чином складно розглядати всі культурні компле-

кси як «чисті» етнічні утворення. Виняток становлять однорідні анклавні – культурні групи, які виникають на периферії або на порубіжжі між культурними комплексами, або внаслідок переміщення груп населення на далекі відстані поза межі первісної території проживання.

У період між 3400 і 3000 рр. до н. е. для Центральної та Південно-Східної Європи є можливість виділити кілька історико-культурних областей, які, із певним ступенем вірогідності, можуть бути зіставлені з певними етнічними спільнотами. Це область розселення КЛП на Північному Заході, однак у процесі поширення в західному напрямку цей культурний комплекс розпадається на кілька регіональних груп, кожна з яких є, як правило, багатокомпонентною. Більш монолітним утворенням виглядає культурний комплекс ККА – на Північному Сході.

У центральній області культурний комплекс Баден як цілісне етнокультурне утворення викликає певні застереження. Адже є можливість виділити регіон формування, де власне і виник у попередній період культурний комплекс Баден-Болераз. На інші території, як і в описаному раніше випадку з КЛП, поширюється лише частина набору матеріальної культури – певні форми кераміки (також переважно ритуального значення або пов'язаного з специфічними видами господарювання), зброя.

У південно-західній області, вірогідно, триває процес формування етнічних спільнот на основі культурних комплексів Єзеро та I Ранньоеладського періоду. А от у південно-східній області формується нова спільність, еквівалентом якої є

культурний комплекс Усатове. Нова спільнота виглядає окремішнім утворенням, частково пов'язаним з колишнім Південним історико-культурним районом. Найбільш вірогідним виглядає його виникнення за участі культурних комплексів Чернавода I та III, також можлива участь груп Кукутень-Трипілля, особливо у задунайській частині (пам'ятки типу Фолтешть). Участь ямної культурної спільності, яку деякі дослідники вбачають у поховальному обряді, не виглядає переконливою з огляду на більш пізнє датування «ямників», які змінюють усатовців у цьому регіоні. З периферією цієї області пов'язане формування невеликих спільнот рівня окремих племен (серед них серезліївський, животилівсько-вовчанський комплекси), які були поглинуті ямною культурною спільністю на межі IV- III тис. до н. е. У східній області на місці поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля відбулося утворення нових груп, пов'язаних із участю та/або впливами найближчих сусідів. Цей процес нагадує формативну стадію Прекукутень-Трипілля А наприкінці VI – на початку V тис. до н. е.

Підводячи підсумки етнокультурним процесам, слід зазначити, що в цей період, як і раніше, актуальними були дві тенденції – інтеграційна та дезінтеграційна, кожна з яких була домінантною в певних регіонах. Дезінтеграційна виявилася актуальною саме там, де давні суспільства зазнали найбільшого впливу економічної кризи.

ВИСНОВКИ

Тривалий час у центрі дослідження історичного періоду між 5000 та 3000 р. на території Європи перебували питання характеристики так званого «первісного» суспільства та міри його «розкладу» на шляху до суспільства «класового». Оскільки цю тему розглядали в аспекті розвитку економіки (співвідношення продуктивних сил та виробничих відносин), то існувала спокуса використати відомості в цій галузі, отримані за допомогою археологічних розкопок, які давали певні відомості про давні знаряддя праці (зокрема про матеріал, із якого вони виготовлені), виробництво, технології тощо.

Однак тривалі спроби прив'язати «первісність» та «праісторію» до археологічної періодизації в межах «віків» (кам'яний, мідний, бронзовий, залізний) виявилися малопродуктивними, коли було остаточно встановлено, що досить складні у соціальному та культурному розвитку суспільства можуть виникати (і починають виникати) на технологічному рівні неоліту або мідного віку.

Нині неможливо провести чітку межу між певними інституціями, суспільство може перебувати у процесі трансформації, повсякчас пристосовуючись до нових реалій буття. Спроба вивчення цього процесу з використанням «усталеної» або відповідним чином модернізованої термінології може призводити до гарячих дискусій, прикладом чого у вітчизняній історіографії може бути тема трипільських протоміст, трипільської цивілізації тощо. Археологічні відкриття порушують чіткість усталених «критеріїв» та «ознак» міст, «первісного суспільства», державності тощо, виділені на археологічному матеріалі ще в першій половині-середині ХХ ст.

У пропонованому дослідженні було розглянуто наявні концепції суспільного та етнічного розвитку регіону Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н. е. Особливу увагу приділено розробленням останніх 30 років, які враховують у тій чи іншій мірі результати археологічних досліджень, розроблення в галузі хронології, палеоекономіки тощо. Це дало змогу краще окреслити напрямки реконструкції етніч-

них та суспільних трансформацій указанного періоду.

При вивченні відомостей про давні культурні комплекси та інтерпретації ми виходили з того положення, що давні етнічні групи в указаний період на організаційному рівні мали племінну структуру. Етносоціальні групи різного масштабу виступали основними дійовими особами історичних процесів. Ураховуючи специфіку археологічних джерел, використаних нами для реконструкції етнокультурних процесів, найбільш реальним було застосування такого підходу, коли в ролі індикатора етнічних груп є такі показники, як матеріальна культура, звичаї та традиції (у свою чергу реконструйовані на підставі археологічних джерел). Зрозуміло, що подібні реконструкції є до певної міри умовними і потребують верифікації. Конструктивістський у розгляданому випадку підхід не надає жодних можливостей для реконструкцій.

Найбільш доступними для реконструкції та вивчення є так звані етносоціальні спільноти. Вони, на думку дослідників, є нетривкими, що, до речі, достатньо наочно ілюстроване наявними археологічними матеріалами. У розгляданому випадку важливим є розрізнення характеру зв'язків між окремими спільнотами. У деяких випадках установлюють комунікаційний простір, який може бути пояснений не соціальними або етнічними зв'язками, а, скажімо, релігійними аспектами.

У монографії розглянуто концепції суспільного та етнокультурного розвитку регіону Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н.е, що дало змогу краще окреслити напрямки реконструкції етнічних та суспільних трансформацій указанного періоду; систематизовано джерела для здійснення етнікоісторичних реконструкцій для розгляданого періоду та регіону, включно з характеристикою економіки давніх суспільств із урахуванням навколишнього середовища, питання розвитку економіки – як відтворювальної, так і нехарчової сфери виробництва, зокрема ремесел. Реконструйовано низку суспільних та етнокультурних трансформацій у

регіоні Південно-Східної та Центральної Європи V-IV тис. до н.е. включно з територіями між Карпатами та Дніпром, зокрема виявлено нерівномірність рівня суспільно розвитку, зокрема в межах культурних комплексів, які у історіографії традиційно позиціонують і розглядають як монолітні етнокультурні утворення – це стосується насамперед спільноти Кукутень-Трипілля; показано, що кліматичні зміни, які спровокували економічний та суспільний колапс у найбільш розвинених у економічному та суспільному відношенні регіонах Південно-Східної та Центральної Європи в останній чверті V тис. до н.е., по-іншому вплинули на околиці Старої Європи, головним чином на ті, які у попередні кілька століть зуміли нагромадити певний економічний та технологічний, демографічний потенціал, опанувати контроль над сировинними ресурсами та шляхами обміну;

Була досліджена низка концепцій суспільного та етнокультурного розвитку регіону Південно-Східної та Центральної Європи у V-IV тис. до н.е., що дало змогу окреслити етапи та напрямки реконструкції етнічних та суспільних трансформацій указаного періоду, пов'язані з процесами нагромадження джерел, змінами у підходах до них, а також запровадженням археометричних і міждисциплінарних досліджень; провести систематизацію джерел етноісторичних реконструкцій для розгляданого періоду та регіону, включно з характеристикою економіки давніх суспільств із урахуванням навколишнього середовища, питань розвитку економіки – як відтворювальної, так і нехарчової сфери виробництва, зокрема ремесел. При вивченні відомостей про давні культурні комплекси та інтерпретації ми виходили з того положення, що давні етнічні групи в указаний період на організаційному рівні мали племінну структуру. Етносоціальні групи різного масштабу виступали основними дійовими особами історичних процесів. Ураховуючи специфіку археологічних джерел, використаних нами для реконструкцій етнокультурних процесів, найбільш реальним було застосування підходу, коли в ролі індикатора етногруп є такі показники, як матеріальна культура, звичаї та традиції (у свою чергу реконструйовані на підставі археологічних джерел). Подібні реконструкції потребують дальшої верифікації. Уперше у комплексному дослідженні представлено динаміку історичного розвитку значного регіону – Південно-Східної та Центральної Європи з урахуванням території на схід від Карпат.

Схарактеризовано період, який передував досліджуваному, що дало змогу показати витоки історії Європи між 5000 і 3000 рр. Ще у VI тис. до н.е., за доби так званої «неолітизації», відбулося істотне розширення хліборобської ойкуме-

ни у Південно-Східній та Центральній Європі. Тут, за винятком периферійних регіонів на півночі та на сході, відбувається повний перехід до відтворювального господарства. Одним із наслідків стало зростання чисельності населення, яке, освоюючи традиційні регіони проживання, створює нові моделі господарсько-культурної адаптації з більш глибоким, ніж раніше, використанням природних ресурсів. Постає ефективна система обміну сировиною та виробами, зокрема престижними, для задоволення потреб у регіонах, де ці речі відсутні. Було покладено початок видобутку металу – міді. Економічні та демографічні процеси перебували під сильним впливом змін природних умов, які змушували до пошуку оптимальних систем господарювання, розширення території мешкання давніх хліборобів.

Реконструйовано три етапи суспільних та етнокультурних трансформацій у регіоні Південно-Східної та Центральної Європи V-IV тис. до н.е. включно з територіями між Карпатами та Дніпром (5000-4200, 4200-3400, 3400-3000 рр. до н.е.). Усі три періоди пов'язано із зафіксованими методами природничих наук змінами довкілля, які справили вплив на умови господарювання давнього населення.

На першому етапі найбільш динамічно розвивалися суспільства в ареалі початкового поширення відтворювального господарства у Південно-Східній та частково Центральній Європі. Вони були джерелами інновацій, а також поширення відтворювального господарства на периферію, зокрема на схід від Карпат, де за їхнього впливу та участі утворюються нові культурні комплекси, зокрема Перекутень-Кукутень-Трипілля. У Південно-Східній Європі виникають масштабні потестарні структури – вождівства, розпочинаються процеси урбанізації, що знайшли вияв у створенні великих поселень, центрів влади та ремісничого виробництва. Окремі вождівства контролювали важливі ресурси – метал, сіль, креміль, а їх еліта, за умови розвитку систем обміну, зокрема на великі дистанції, нагромадила значні багатства. Розвиток військової справи супроводжувався появою спеціалізованої зброї, зокрема металеві. Почалося розшарування суспільства, яке дістало найяскравіший вияв у появі елітних поховань. Зазначені процеси супроводжувалися формуванням нових культурних комплексів, які охоплювали значні території і могли репрезентувати різні етнокультурні групи.

На другому етапі ті кліматичні зміни, які спричинили економічний та суспільний колапс у найбільш розвинених у економічному та суспільному відношенні регіонах Південно-Східної та Центральної Європи в останній чверті V тис. до н.е., інакше вплинули на околиці Старої Європи, головним чином на ті, які у попередні кілька

століть зуміли нагромадити певний економічний та технологічний, а разом і демографічний потенціал, опанувати контроль над сировинними ресурсами та шляхами обміну. Зокрема, значно сприятливішими виявилися умови господарювання на схід від Карпат, де швидкими темпами зростала чисельність населення, тривало поширення хліборобства та становлення ремесел – металооброблювання, кременярства, гончарства. У ареалі поширення культурної спільності Кукутень-Трипілля на тлі зростання демографічного потенціалу відбувається ускладнення суспільних структур, яке виявилось у створенні та поширенні ієрархії поселень, на вершині якої стояли поселення-протоміста, складних, і можливо, у деяких випадках суперскладних потестарних структур – вождівств. Так само на північній периферії зростає чисельність носіїв культурних комплексів із відтворювальною економікою, що приводить до консолідації та поширенні впливу етнокультурних утворень. Тут у культурних комплексах Міхельсберг та КЛП також мало місце створення центрів влади – великих укріплених поселень. У період між 4200 і 3400 рр. до н.е. мало місце зростання локальної етнокультурної специфіки, яка прийшла на зміну колишній монолітності, що мала місце на формативних стадіях.

На третьому етапі умови господарювання за рахунок кліматичних змін зробили проблематичним існування хліборобства як основної системи життєзабезпечення у лісостеповій та лісовій смузі між Карпатами та Дніпром, але водночас створили умови для формування пастушого та кочового тваринництва у лісовій та степовій зонах при розширенні останньої на північ. У ремісничому виробництві зберігають значення галузі, пов'язані з видобуванням та переробленням мінеральної сировини, металооброблення. Натомість занепадає гончарство, яке досягло раніше високого технологічного та виробничого рівня. Зростає чисельність населення у лісовій смузі, а скорочується в ареалі Кукутень-Трипілля, звідки відбувається відтік населення на північ та південь. Формуються та отримують подальший розвиток нові системи життєзабезпечення у формі кочового та пастушого тваринництва. Указані зміни мали вплив на переформатування суспільних структур. У ареалі Кукутень-Трипілля зникають поселення-протоміста та складні вождівства, замість них утворюються простіші племенні структури. У Центральній Європі, де зростає демографічний потенціал, починається утворення вождівств та, можливо, складних вождівств. У Південно-Східній Європі відроджуються, але у менших масштабах ніж на першому етапі, поселення з рисами урбанізації, які стають центрами ремесел, військового та політичного життя. У Арголіді та Егеїді, на островах Середземного

моря на базі подібних центрів у наступному тисячолітті виникнуть «палацові суспільства» – перші державні утворення. Паралельно з розпадом етнокультурних спільностей попереднього етапу відбувається формування нових, особливо у районах із поширенням нових форм господарювання. Для всіх трьох етапів суспільних та етнокультурних трансформацій виявлено нерівномірність рівня суспільно розвитку, зокрема в межах значних за територією культурних комплексів. Останні не були монолітними, це стосується і спільноти Кукутень-Трипілля. Йдеться про культурні спільності, пов'язані походженням, які упродовж тривалого часу свого існування зазнавали істотних змін. Зівставлення абсолютної хронології, періодизації культурних комплексів показало, що середній вік їх існування становить від 500 до 700 років, а окремих етапів – 100-150-200 років, що можна пов'язувати з низкою обставин, включно з демографічними змінами та тривалістю життя, зміною поколінь.

Виявлено, що процеси поширення та утворення відтворювального господарства у Південно-Східній та Центральній Європі впродовж VI-IV тис. до н.е. пройшли стадії, що супроводжувалися явищами, аналогічними тим, які мали місце у первинних регіонах винайдення хліборобства, зокрема у Малій Азії. Йдеться про освоєння значних територій, зростання демографічного потенціалу, формування особливих культурних комплексів зі специфічними рисами в матеріальній культурі, ускладнення суспільних структур, включно з появою центрів влади у вигляді поселень із кількома тисячами мешканців, наступну їх дезінтеграцію, формування культурних комплексів на базі представників кількох попередніх, повернення до складних суспільних структур на межі IV-III тис. до н.е. з наступним утворенням ранньодержавних структур та міст. Зазначені регіони Європи вийшли на відповідні рівні розвитку із запізненням, однак пройшли той самий шлях і на початок III тис. до н.е. в деяких місцевостях Південно-Східної Європи вже не відставали від своїх сучасників на Давньому Сході. Вірогідно, подібні явища є відображенням певних закономірностей у розвитку давніх хліборобських суспільств починаючи з етапу поширення відтворювального господарства. Тривалість повного циклу може бути встановлена у межах 2000-3000 років.

Встановлено, що починаючи з кінця VI тис. до н.е. населення Південно-Східної, а пізніше і Центральної Європи, у міру зростання демографічного потенціалу, починає створювати центри влади у вигляді великих поселень із тисячами мешканців, які стають економічними, адміністративними, військовими та релігійними центрами племен, а згодом вождівств або склад-

них вождівств. Найдавніші поселення такого типу зафіксовані в культурному комплексі Вінча. Після кризи 4300-4200 рр. до н.е. цей тип поселень зникає у Південно-Східній Європі, однак набуває поширення в деяких регіонах Центральної Європи та на схід від Карпат у ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Є підстави розглядати згадані явища як початкові етапи процесу урбанізації, утворення поселень-протоміст, які виникають у найбільш населених регіонах. Під час кризи 3400-3200 рр. до н.е. протоміста в Центральній та Південно-Східній Європі припиняють своє існування.

Показано, що давні хлібороби Південно-Східної та Центральної Європи не були виключно мирним населенням. Біоархеологічні відомості безпосередньо свідчать про військові конфлікти у різних регіонах Південно-Східної та Центральної Європи того часу. Населення різних культурних комплексів удосконалювало озброєння, створивши спеціалізовані вироби виключно військового призначення (сокири-молоти, булави), зокрема з металу, використання яких вимагало особливих навичок та постійних тренувань. Створено систему укріплень поселень, зокрема і найменших, що свідчить про напруженість ситуації в усіх без винятку регіонах. Створено низку стратегій безпеки, включно з концентрацією населення, будівництвом укріплених опорних пунктів. З'являється прошарок професійних воїнів та лідерів із власними традиціями, які знаходять вияв у поховальному ритуалі, а зброя (сокира-молот, булава) стає символом влади у суспільстві.

Установлено, що висновок про вторгнення степового населення як рушійну силу історичних та етнокультурних змін у період між 5000 і 3000 рр. до н.е. не відповідає наявним археологічним відомостям. Подібні агресивні дії не мають демографічного, економічного та військового обґрунтування. Водночас не викликає заперечення факт узаємодії населення степів зі своїми сусідами впродовж указанного періоду. Застарілою є теза про напади „індоєвропейських скотарських племен”, які буцімто спричинили руйнацію землеробських суспільств та стали одним з чинників їх занепаду та зміни етнокультурної ситуації у Центральній та Південно-Східній Європі. Наявні відомості дозволяють розглядати взаємодію хліборобського населення та їх сусідів у степах насамперед як процес установаження обмінних операцій, під час якого мало місце поширення на схід не лише виробів та сировини, а й технологій, зокрема металооброблення (аж до виникнення нових осередків цього ремесла), як із Балкан, так і з територій Кукутень-Трипілля. Упродовж двох тисяч років обмінні шляхи на сході досягли басейна Дону та Північного Кавказу. Незважаючи на те, що за

цей час у степах та на Балканах змінилося кілька культурних комплексів, зв'язки, за археологічними свідченнями, зберігалися.

Встановлено, що не існує фактичних підстав для визначення приналежності масштабних культурних комплексів типу Кукутень-Трипілля, Баден до однієї «етнічної спільноти», оскільки вони є багатокомпонентними, існували тривалий час і їх складові зазнавали трансформацій. За цей час згадані культурні комплекси ставали компонентами формування інших та включали в різному обсязі представників багатьох культурних комплексів до свого складу. Не знайшли у наявному матеріалі підтвердження стосовно належності носіїв культурних комплексів до певних мовних груп, так само як і гіпотези стосовно різної мовної належності еліт та решти населення. Натомість аналіз джерел показує на значну строкатість населення у культурному відношенні впродовж усіх трьох виділених періодів, формування спільнот з скоріше із суто політичних, а не етномовних міркувань. Цьому сприяла належність до одного культурно-господарського типу, наявність спільних предків за доби поширення хліборобства. Певна релігійна єдність населення на значних територіях Південно-Східної та Центральної Європи.

Виявлено, що проблемою лишається розрізнення суспільних та етнічних трансформацій за наявними джерелами. Упродовж двох тисячоліть, від 5000 до 3000 рр. до н.е., населення Центральної та Південно-Східної Європи випробувало низку моделей суспільного розвитку, включно зі створенням інституту вождівств та протоміських центрів. Помітна циклічність у суспільних та етнокультурних процесах, яку можна пояснювати впливами різних чинників, від зростання населення до впливу змін у довкіллі.

Упродовж двох тисячоліть, від 5000 до 3000 рр. до н.е., населення Центральної та Південно-Східної Європи випробувало ряд моделей суспільного розвитку, включно зі створенням інституту вождівств та протоміських центрів. У наступні тисячоліття ці інституції так само періодично створювалися і зникали в силу приблизно тих самих чинників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Л.И. Влияние степных культур на погребальный обряд племен расписной керамики Юго-Восточной Европы / Л.И. Авилова // Проблемы эпохи энеолита степной и лесостепной полосы Восточной Европы: Тез. докл. конф. Оренбург, 19–22 февр. 1980 г. – Оренбург, 1980. – С. 31–32.
2. Авилова Л.И. К изучению поздне трипольского погребального обряда / Л.И. Авилова // Советская археология. – 1979. – № 3. – С. 58–68.
3. Авилова Л.И. О некоторых аспектах культа предков в культурах раннего металла (Кукутени-Триполье, Гумельница) / Л.И. Авилова // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. / АН СССР. Ин-т науч. информ. по обществ. наукам, ИА – М., 1987. – С. 112–114.
4. Авилова Л.И. О социологической интерпретации погребальных памятников позднего Триполья / Л.И. Авилова // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1986. – С. 5–7.
5. Авилова Л.И. Погребальный обряд энеолитических земледельцев Юго-Восточной Европы // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – М., 1986. – Вып. 185. – С. 9–14.
6. Алексеева И.Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. / И.Л. Алексеева. – К.: Наукова думка, 1992. – 132 с.
7. Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации / М.В. Андреев // Вестник древней истории. 1987. – №1. – С. 3–18.
8. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам / Е.В. Антонова. – М.: Восточная литература, 1998. – 222 с.
9. Антонова Е.В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) // Погребальный обряд. – М.: Наука, 1999.
10. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – Київ: Наук. думка, 1966. – 463 с.
11. Балабина В.И. Глиняные модели саней культуры Кукутень-Триполье и тема пути / В.И. Балабина // Ред. Н.А. Гей. – Памятники археологии и древнего искусства Евразии. Памяти Виталия Васильевича Волкова. Сборник статей. – М., 2004. – С.180–213.
12. Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья / В.И. Балабина – М.: Старый сад, 1998. – 270 с.
13. Балабина В.И. Фигурки животных и их символика на сосудах как отражение одной из знаковых систем древних земледельцев Европы / В.И. Балабина // Российская археология. – 1997. – № 2. – С. 29–34.
14. Банффи Э. Начало оседлого образа жизни в западной части Карпатского бассейна / Э. Банффи // Stratum plus. – 2014. – № 2. – С. 124–145.
15. Безусько Л.Г. Климатические изменения на Украине в позднеледниковье и в голоцене / Л.Г. Безусько, В.А. Климанов // Палеоклиматы голоцена на территории Европейской части СССР. – М.: Наука, 1988. – С. 125–135.
16. Бибииков С.Н. К вопросу о погребальном ритуале в Триполье / С.Н. Бибииков // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М.; Л., 1952. – Вып. 48. – С. 36–41.
17. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / С.Н. Бибииков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 38 – 460 с.
18. Бибииков С.Н. О ранних формах ремесленного производства / С.Н. Бибииков // Домашние промыслы и ремесло: Тез. докл. расшир. заседания сектора Сред. Азии и Кавказа Института археологии АН СССР. – Л., 1970. – С. 3–6.
19. Бибииков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья: (Опыт изуч. первобыт. экономики) / С.Н. Бибииков // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 48–62.
20. Бибиикова В.И. О domestикации лошади на юго-востоке Европы / В.И. Бибиикова // Материалы XIII конф. Ин-ту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР, Київ, 1968 р. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 106–111.
21. Бибиикова В.И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская / В.И. Бибиикова // Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. – Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – № 38 – М.; Л., 1953. – С. 411–458.
22. Бикбаев В.М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей / В.М. Бикбаев // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки;

- Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 146-152.
23. Бикбаев В.М. Исследования трипольского поселения Главан I / В.М. Бикбаев // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. – Кишинёв: Штиинца, 1992. – С. 101-117.
24. Бикбаев В.М. Предгордишеские памятники типа Кирилень в Северной Молдове / В.М. Бикбаев // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.: Материалы Междунар. археологической конф., Тирасполь, 1994. – Тирасполь, 1994. – С. 64-69.
25. Бикбаев В. М. 2007 «Башни» Петрен (от археологической интерпретации аэрофотоснимков реконструкции жизни трипольских поселений) / В.М. Бикбаев // *Tyragetia. Arheologie Istorie Antica. Serie noua.* – 2007. – Vol. I (XVI). – № 1. – С. 9-26.
26. Биляшевский Н.Ф. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии / Н.Ф. Биляшевский // Археологическая летопись Юга России. – К., 1900. – Т. 2. – С. 148-155.
27. Бібіков С.М. Теріоморфні зображення в Трипільлі / С.М. Бібіков // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 6-11.
28. Бібіков С.М. Трипільське поселення біля с. Гребені / С.М. Бібіков, М.М. Шаглій // Археологія. – 1964. – Т. 16. – С. 131-136.
29. Бобровський Т. Нова пам'ятка трипільської культури на території міста Києва / Т.А. Бобровський // ред. І.Т. Черняков. – Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид. центр «Прогрес», 2003. – С. 267-272.
30. Болсуновский К.В. Символика эпохи неолита / К.В. Болсуновский – К.: Университет Св. Владимира, 1908. – 16 с.
31. Болтенко М.Ф. Раскопки Усатово-Большекуляницкого поля культурных остатков // Вестник Одесской Краеведческой комиссии. – 1925. – № 2-3. – С. 48-66.
32. Болтенко М.Ф. Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1957. – Вып. 1. – С. 24-33.
33. Бояджиев Я. Открыты селища и селищни могили – причины за различията в селищното и жилищното устройство / Я. Бояджиев // *Bulgarian e-Journal of Archaeology.* – 2013. – 3.1. – Р. 67-98.
34. Браніцький А. Зимне, Володимир-Волинський район-височинне неолітичне поселення / А. Браніцький // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали. – Заліщики: Колос, 1998. – С. 24-28.
35. История первобытного общества. Эпоха классовообразования. / Ред. Ю.В. Бромлей, Л.Е. Куббель, А.И. Першиц. – М.: Наука, 1988. – 568 с.
36. Брюсов А.Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А.Я. Брюсов. – М.: Наука, 1952. – 263 с.
37. Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра / Г.М. Бузян // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Збараж, 2000 – Збараж: Держ. арх. заповідник, 2000. – С. 7-8.
38. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького / Г.М.Бузян, О.О. Якубенко // Ред. Д.Н. Козак. – Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: Інститут археології НАНУ, 1998. – С. 59-60.
39. Бузян Г.Н. Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра / Г.М. Бузян // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. Материалы международной конференции. Тирасполь, 1994. – Тирасполь: Ун.-т им. Т.Шевченко, 1994. – С. 70-73.
40. Бузян Г.Н. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы / Г.Н. Бузян, Е.А.Якубенко // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 58-64.
41. Бурдо Н.Б. Зброя племен культури Трипільля-Кукутень / Н.Б. Бурдо // Військово-історичний альманах. – К., 2001. – № 2(3). – С. 64-69.
42. Бурдо Н.Б. Керамічні моделі саней трипільської культури / Н.Б. Бурдо // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 25-31.
43. Бурдо Н.Б. Сакральний аспект архітектури трипольських протогородів / Н.Б. Бурдо // ред. А.Г. Корвин-Пиотровский. – Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвин-пресс, 2003. – С. 8-13.
44. Бурдо Н.Б. Тваринництво трипільської культури / Н.Б. Бурдо // ред. М.Ю. Відейко, С.М. Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 183-198.
45. Бурдо Н.Б. Сакральний світ трипільської цивілізації // Ред. М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 344-419.
46. Бурдо Н.Б. Балкано-карпатські та дунайські елементи в керамічних комплексах раннього Трипільля / Н.Б. Бурдо // ред. В.В. Отрошенко та ін. – На пошану С.С. Березанської: Збірка наукових праць. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 38-51.
47. Бурдо Н.Б. Трипільське населення і оточуючі племена. Моделі взаємодії / Н.Б. Бурдо // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2005. – Вип. 7. – С. 177-185.
48. Бурдо Н.Б. Керамические модели построек трипольской культуры / Н.Б. Бурдо // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Вип. 4. – Луганськ, 2005. – С. 92-113.

49. Бурдо Н.Б. Сакральний світ та магічний простір трипільської цивілізації / Н.Б. Бурдо // ред. В.М. Зубар. – Археологія у Києво-Могилянській академії. – К.: Стилос, 2006. – С.75-87.
50. Бурдо Н.Б. Архітектура трипільських племен Середньої Наддніпрянщини / Н.Б. Бурдо // ред. Т.М. Моргун та ін. – Охорона культурної спадщини Київської області. – К.: Академперіодика, 2006. – С.43-62.
51. Бурдо Н.Б. К проблеме выделения культур в общности Триполье-Кукутень / Н.Б. Бурдо // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної Адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту», Збараж, 2006.- Збараж: Держ. іст. арх. заповідник, 2006. – С.43-45.
52. Бурдо Н.Б. Колекції первісної доби / Н.Б. Бурдо // ред Н.Б.Бурдо, С.А. Горбаненко, Н.О.Сон. – Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. – К.: Академперіодика, 2007. – С. 31-106.
53. Бурдо Н.Б. Трипілля у контексті цивілізаційного процесу /Н.Б. Бурдо // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 2007. – Т. CCLIII.– С. 66-89.
54. Бурдо Н.Б. Спільні керамічні традиції культур Карпатсько–Дунайського регіону доби раннього енеоліту / Н.Б. Бурдо // Ed. L. Bakalarska. – Wspolnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. – Warszawa: KOBIDZ, 2007. – С. 270-288.
55. Бурдо Н. Б. Сакральний мир ведийської епохи / Н.Б. Бурдо // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 5. – С. 38-58; № 6. – С. 22–50.
56. Бурдо Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964–1970 рр.) / Бурдо Н.Б. // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 3-8.
57. Бурдо Н.Б. К проблеме выделения культур в общности Триполье-Кукутень / Н.Б. Бурдо // ред. В.В. Отрошенко и др. – Земледельцы и скотоводы Древней Европы (Проблемы, новые открытия, гипотезы. Дополненное издание). – К.; СПб: Корвин-Пиотровский, 2012. – С. 9–13.
58. Бурдо Н. Б. Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье–Кукутень. / Н.Б. Бурдо. – Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2013. – 356 с.
59. Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю. Основи хронології Трипілля-Кукутені / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 3-14.
60. Бурдо Н.Б. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // ред. М.Ю. Видейко. – Археологічні дослідження в Україні 1993 році. – К.: Інститут археології НАНУ, 1997. – С. 23-26.
61. Бурдо Н.Б. Животноводство трипільської культури в період 5400-2750 гг. до н.э / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // ed. A. Koško, M. Szmyt. – Nomadysm a pastoralism w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu. – Arheologia Bimaris. –Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – Vol. 3. –S.67-93.
62. Бурдо Н.Б. Етнокультурная модель Триполья-Кукутень / Н.Б.Бурдо, М.Ю. Видейко // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної Адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту» Збараж, 2006. – Збараж: Держ.іст.арх.заповідник, 2006. – С.46-48.
63. Широкомасштабная геомагнитная съемка в Майданецком: современные технические решения в изучении трипольских мега- поселений [Н.Б. Бурдо, М.Ю. Видейко, В.В.Чабанюк и др.] // Stratum Plus. – 2012. – № 2. – С. 265-286.
64. Ванкилде Х. Воины и воинские институты в энеолитической Европе / Х. Ванкилде // Stratum plus. – 2005-2009. – № 2. – С. 282-286.
65. Василенко Б.А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті /Б.А. Василенко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38-39.
66. Василенко Б.А. Верхньодністровська група пам'яток трипільської культури / Б.А.Василенко, В.М. Конопля // Тез. доп. VI Подільської історико-краєзнавчої конф. Секція археології. – Кам'янець-Подільський: Педагогічний університет, 1985. – С. 10-12.
67. Видейко М.Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры / М.Ю. Видейко // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI Респ. конф. мол. археологов, Киев, окт. 1987 г. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 32-33.
68. Видейко М.Ю. Вопросы производства и обмена позднетрипольской расписной керамики /М.Ю. Видейко // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. VI конф. мол. ученых ИА АН СССР Москва, 1988. – М.: Институт археологии АН СССР, 1988. – С. 6-8.
69. Видейко М.Ю. Вопросы взаимодействия «земледельческого» и «скотоводческого» населения Северного Причерноморья в эпоху энеолита / М.Ю. Видейко // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса: МП Гермес, 1999. – с.37 - 39.
70. Видейко М.Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации / М.Ю. Видейко // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: ИА АН УССР, 1990. – С. 115-120.
71. Видейко М.Ю. Исследования поселений среднего этапа трипольской культуры на р. Кодыме /

- М.Ю. Вайдєйко // Древнее Причерноморье. – Одесса: МП Гермес, 1994. – С.18-25.
72. Вайдєйко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре / М.Ю. Вайдєйко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V век н. э.). Материалы международной конференции, Тирасполь, 2002. – Тирасполь: Ун.-т им. Т.Шевченко, 2002. – С. 60-62.
73. Вайдєйко М.Ю. О составе населения крупного трипольского поселения Майданецкое / М.Ю. Вайдєйко // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.): Материалы междунар. конф., Кишинев, 10–14 декабря 1990 г. – К.: РАМУС, 1991. – С. 48-49.
74. Вайдєйко М.Ю. Раннеземледельческие агломерации Юго-Восточной Европы и окружающая среда / М.Ю. Вайдєйко // История взаимодействия общества и природы: Факты и концепции. Тезисы научной конференции, Москва, 1990. – М.: Институт археологии АН СССР, 1990. – Ч. 3. – С. 101.
75. Вайдєйко М.Ю. Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия / М.Ю. Вайдєйко // ed. A. Kořko. – Nomadism a pastoralism w międyzrzeciu Wisly i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu. – Arheologia Bimaris. – Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – Vol. – S. 215-229.
76. Вайдєйко М. Ю. Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры. V-IV тысячелетия до н.э./ М.Ю. Вайдєйко. – Саарбрюккен: Lambert publishing, 2013: – 208с.
77. Вайдєйко М.Ю. Исследования мегаструктуры на поселении трипольской культуры у с. Небелевка в 2012 году / [М.Ю.Вайдєйко, Дж. Чапмен, Б. Гейдарская и др.] // Tyragetia. –2013. – VII [XXII]. – № 1. – S. 97-123.
78. Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка / [М. Ю. Вайдєйко, Дж. Чепмэн, Н. Б. Бурдо и др.] // Stratum Plus. – № 2. – С.147-170.
79. Виноградова Н.М. Памятники переходного этапа Триполья VI – VII в Поднестровье / Виноградова Н.М. // Советская археология. – 1972. – № 1. – С. 36-56.
80. Виноградова Н.М. Памятники переходного этапа Триполья VI – VII в Побужье и Поднестровье / Виноградова Н.М. // КСИА АН СССР. – М., 1973. – Вып. 134. – С. 20–27: ил.
81. Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локал. варианты) / Виноградова Н.М. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.
82. Вайдєйко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипольського населення Південного Побужжя (етапи В – II – CI): Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.06./ Інст. археології. – К., 1992. – 20 с.
83. Вайдєйко М.Ю. Відтворююче господарство в Лісостепу (VI–I тис. до н. е) / М.Ю. Вайдєйко // Беляєва С.О., Вайдєйко М.Ю. Відтворююче господарство в Лісостепу: Історія і екологія. – К.: Інститут археології НАНУ, 1993. – С. 5–27.
84. Вайдєйко М.Ю. Причини виникнення трипольських протоміст / Вайдєйко М.Ю. // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 145-151.
85. Вайдєйко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу / М.Ю.Вайдєйко // Археологія. – 2000. – № 4. – С.90-100.
86. Вайдєйко М.Ю. Ключові проблеми трипольської протоцивілізації / Вайдєйко М.Ю. // Магістеріум Археологічні студії. – К.: НаУКМА, 2001. – Вип. 6. – С. 106-111.
87. Вайдєйко М.Ю. Підгрунття процесів «полгаризації» та «баденізації» Трипольських культурних комплексів / Вайдєйко М.Ю. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипольський світ і його сусіди», м. Збараж, 20–25 серпня 2001 року. – Збараж: Держ. іст.-арх. зап.-відник, 2001. – С. 9-10.
88. Вайдєйко М.Ю. Археологічні розвідки в районі с.Уляники у 2000 році / М.Ю. Вайдєйко // ред. Д.Н. Козак. – Археологічні відкриття в Україні 1999 – 2000 рр. – К., 2001. – С.91-92.
89. Вайдєйко М.Ю. Три епізоди з трипольських воєн / Вайдєйко М.Ю. // Військово – історичний альманах. – 2002. – № 3. – С.48-54.
90. Вайдєйко М.Ю. Нова хронологія Кукутені – Трипілья / Вайдєйко М.Ю. // ред. І.Т. Черняков. – Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – С.106-118.
91. Вайдєйко М.Ю. Археологічні дослідження біля м. Ржищів в 2000-2001 роках / М.Ю. Вайдєйко // упорядн. М. Ю. Вайдєйко. – Ржищівський археод-ром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000-2001 років. – К.: Академперіодика, 2002. – С. 4-5.
92. Вайдєйко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. / Вайдєйко М.Ю. – К.: Академперіодика, 2002. – 140 с.
93. Вайдєйко М. Ю. Взаємини трипольських громад Подніпров'я з лісостеповими культурами Дніпро-Дністровського басейну / М.Ю. Вайдєйко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – 2003. – Вип. 14. – С.65-72.
94. Вайдєйко М.Ю. Об'ємні глиняні символи трипольської культури / Вайдєйко М.Ю. // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С. 31-34.
95. Вайдєйко М.Ю. Про характер та обсяги виробництва глиняного посуду в трипольських протомістах / Вайдєйко М.Ю. // Український керамологічний журнал, 2004. – №1. – С. 30-36.
96. Вайдєйко М.Ю. Трипільська культура. Історія досліджень / Вайдєйко М.Ю. // ред. М.Ю. Вайдєйко,

- Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 20-78.
97. Відейко М.Ю. Трипільське поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка / Відейко М.Ю. // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2005. – Вип. 7. – С. 186-200.
98. Відейко М.Ю. Абсолютна хронологія поселень трипільської культури етапів В II та С I на Середньому Дніпрі / Відейко М.Ю. // ред. В.В. Отрошенко та ін. – На пошану Софії Станіславівни Березанської: Збірка наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 52-65.
99. Відейко М.Ю. Архітектура поселень трипільської культури / Відейко М.Ю. // М.Ю.Відейко, Р.В. Терпиловський, В.О. Петрашенко Давні поселення України. – К.: Коло Ра, 2005. – С. 4-80.
100. Відейко М.Ю.. Тема трипільської культури у сучасному «праісторичному» міфотворенні / Відейко М.Ю. // Археологія 2005. – №2. – С. 89-104.
101. Відейко М.Ю. Трипільська археологічна культура в Україні / М.Ю. Відейко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 22-25.
102. Відейко М.Ю. Типи господарської адаптації носіїв трипільської культури / Відейко М.Ю. // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Технології і проблеми культурної Адаптації населення південно-східної Європи в епоху енеоліту» Збараж, 2006. – Збараж: Держ. іст. арх. заповідник, 2006. – С.61-63.
103. Відейко М. Ю. Розкопки біля м. Ржищева 2005 року / Відейко М.Ю., Бурдо Н. Б. // ред. Д.Н. Козак. – Археологічні відкриття в Україні 2005 р.: зб. наук. пр.: щорічник / НАН України, Ін-т археології. – К., Інститут археології НАНУ, 2006. – С.17-19.
104. Відейко М.Ю. Протоміста трипільської культури: 4200-2750 рр. до н.е / Відейко М.Ю. // ред. В.М. Зубар. – Археологія у Києво-Могилянській академії. – К.: Стилос, 2006. – С.52-74.
105. Відейко М.Ю. До питання про порівняння процесів становлення перших цивілізацій: Месопотамія та Стара Європа (VI-IV тис. до н.е) / Відейко М.Ю. // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. 253. – С. 90-114.
106. Відейко М.Ю. Етнічні аспекти феномена спільноти Трипільля-Кукутень / М.Ю. Відейко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во Східноукр. Ун-ту ім. В. Даля, 2007. – Вип. 7. – С. 27-32.
107. Відейко М.Ю. Трипільська культура Подніпров'я та культура люблінсько-волинської мальованої кераміки / М.Ю. Відейко // Red. J. Bednarczyk et al. – Na pograniczu światów : studia z pradziejów między morza bałtyckiego-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 545-554.
108. Відейко М. Ю. Трипільська культура у межиріччі Південного Бугу та Дніпра: часовий та просторовий розподіл // Відейко М.Ю. / ред. М. Т. Мартинюк та ін. Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження: матеріали учасників Міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 лип. 2009 р. – Умань: ПП. Жовтий О.О. – С. 28-36.
109. Відейко М. Ю. Хто такі трипільці (проблема етнічної приналежності носіїв трипільської культури) / Відейко М.Ю. // Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / вид. Ю. Лоза. – К.: Мапа, 2010. – С. 53-55.
110. Відейко М. Ю. Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури / Відейко М.Ю. // Археологія і давня історія України. – 2011. – Випуск 5. – С. 53-65.
111. Відейко М. Ю. «Мегаструктура»-храм з трипільського поселення біля с. Небелівка / М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо // ред. О.Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров. – Культурний комплекс Кукутень-Трипільля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 209-336.
112. Дослідження у центральній частині Майданецького / [М. Ю. Відейко, Й. Мюллер, Н.Б. Бурдо] // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 71-78.
113. Гавінський А.М. Культура лійчастого посуду у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу / А.М. Гавінський: – Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.04. – К., 2014. – 18 с.
114. Гарашанин М. Балканский полуостров и Юго-Восточная Европа в эпоху неолита / М. Гарашанин // Ред. З.Я. Де Лаат. – История человечества: В 8 т. Доисторические времена и начала цивилизации. – М.: Издательский Дом «Магистр-Пресс», 2003. – Том I. – С. 558-570.
115. Гаскевич Д.Л. Северо-понтийское импресо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы / Д.Л. Гаскевич // Stratum Plus. – 2010. – №2. – С. 213-248.
116. Езеро. Раннебронзового селище / Г.И. Георгиев, Н.Я. Мерперт, Р.В. Катиничаров, Д.Г. Димитров. – София: Издательство на Българската Академия на науките, 1979. – 286 с.
117. Герасимов М.М. Внешний облик человека из Незвиско (Станиславская обл.) / М.М. Герасимов // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев: Институт археологии АН СССР. 1960. – С. 83-90.
118. Гірник І.П., Відейко М.Ю. Антропоморфна пластика з трипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області / І.П.Гірник, М.Ю. Відейко // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 83-90.
119. Громова В.И. Материалы к познанию фауны трипольской культуры / В.И. Громова // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. – Л., 1927. – Т. 28. – Вып. 1. – С. 83-121: ил.

120. Гусев С.О. Нові дані про глинобитні споруди трипільського поселення Ворошилівка / С.О. Гусев // Х Вінницька обл. історико-краєзнавча конф.: Тези доп. Вінниця, 1991. – Вінниця: Обл. краєзнавч. Музей, 1991. – С. 13-14.
121. Гусев С.О. До питання про гончарні печі трипільської культури / С.О. Гусев // Трипільська культура України: (До 100-річчя відкриття). – Львів: Ін-т історії НАНУ, 1993. – С. 13-15.
122. Гусев С.О. Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя / С.О. Гусев // Археологія. – 1993. – №3. – С. 114-127.
123. Гусев С.О. Відносна хронологія поселень середньобузької локальної групи трипільської культури / С.О. Гусев // Проблеми хронології культур енеоліту – бронзового віку півдня Східної Європи: Тези доп. – Дніпропетровськ: Дніпр. держ. ун-т., 1994. – С. 17-20.
124. Гусев С.О. Культурні процеси на території Поділля в IV–III тис. до н. е. / С.О. Гусев // Культура і освіта: проблеми, пошуки, творчі знахідки: Тези доп. Конф. Вінниця, 1995. – Вінниця: Обл. краєзн. муз., 1995. – Ч. 1. – С. 50-51.
125. Гусев С.О. До питання про колесо в трипільській культурі / С.О. Гусев // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 69-74.
126. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. / С.О. Гусев. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.
127. Гусев С.О. Моделі жител трипільської культури / С.О. Гусев // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 15-29.
128. Гусев С.О. Добування сировини трипільськими племенами Середнього Побужжя / С.О. Гусев, І.І. Заєць, Б.С. Жураківський // XI Вінницька обл. історико-краєзнавча конф.: Тези доп. – Вінниця: Обл. краєзн. муз., 1992. – С. 15.
129. Гусев С.О. Модель трипільського житла з Південного Бугу / С.О. Гусев, І.І. Заєць // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 130–132.
130. Гусев С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова / С.О. Гусев, І.І. Заєць // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 73-81.
131. Гусев С. А. Бодаки 2010. Отчет о проведенных работах / С.А. Гусев, Н.Н. Скакун, Е.В.Цвек // Земледельцы и скотоводы древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – К. – СПб, 2012. – С. 259-284
132. Даниленко В.Н. К вопросу о месте киевотрипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА АН УССР. – К., 1953. – Вып. 2. – С. 81-83.
133. Даниленко В.Н. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики / В.Н.Даниленко // КСИА АН УССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 126–128.
134. Даниленко В.Н. Энеолит Украины: Этноист. исслед. / В.Н.Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974. – 176 с.
135. Даниленко В.М. Червонохуторський могильник мідного віку з трупоспаленням / В.М.Даниленко, М.Л. Макаревич // Археологічні пам'ятки Української РСР. – 1956. – Т. 6. – С. 92-98.
136. Даниленко В.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи / В.М. Даниленко, М.М. Шмаглій // Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 3-20.
137. Де Лаат З. Я. Европа в эпоху неолита / З.Я.Де Лаат // ред. З.Я. Де Лаат. – История человечества. Доисторические времена и начала цивилизации. – М.: Издательский Дом «Магистр -Пресс», 2003. – Том I. – С. 520-530.
138. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья : Опыт систематизации / В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 206 с.
139. Дергачев В.А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы: (Анализ и характеристика культ. групп) / В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 222 с.
140. Дергачев В.А. Кэрбунский клад / В.А. Дергачев. – Кишинев: Штиинца, 1998. – 120 с.
141. Дергачев В.А. Планиграфия и структура поселения культуры Криш Сакаровка I (Республика Молдова) / В. Дергачев О. Ларина // Revista Arheologică. – Serie nouă. – 2014. – Vol. X. – № 1/2. – S. 6-30.
142. Дергачев В.А. Погребальные комплексы позднего Триполья / В.А.Дергачев, И.В.Манзура. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 334 с.
143. Дергачев В.А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В.А. Дергачев // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188–236.
144. Дергачев В.А. Неолитизация Северо-Понтийской зоны и Балкан в контексте разливов морей / В.А. Дергачев // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2005. – Вип. 4. – С. 6-41.
145. Дудкин В.П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений / В.П. Дудкин // ред. И.И. Артеменко. – Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 35-45.
146. Дудкін В.П. Археометричні дослідження трипільської цивілізації / В.П. Дудкін, М.Ю. Відейко // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 7-28.
147. Дудкін В.П. Могильна. Археолого-магнітометричні дослідження / В.П. Дудкін // ред. М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. 2. – С. 340.
148. Дяченко А. В. Крупные поселения в системе относительной хронологии западнотрипольских памятников Буго-Днепровского междуречья. / А.В. Дяченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Шлях, 2008. – Т. 8. – С.10-19.

149. Дяченко О.В. Динаміка змін чисельності населення володимирівсько-томашівської лінії розвитку західнотрипільської культури. / О.В. Дяченко // Археологія. – 2008. – №4. – С. 9-17.
150. Дяченко А. В. Проблемы относительной хронологии западнотрипольских поселений Буго-Днепровского междуречья / О.В. Дяченко // Stratum plus. – 2009. – №2. – С. 438-450.
151. Дяченко О.В. Просторова організація західнотрипільського суспільства у межиріччі Південного Бугу та Дніпра / О.В. Дяченко // Магістеріум. – Археологічні студії. – К.: НаУКМА, 2009. – Випуск 36. – С. 19-26.
152. Дяченко О.В. До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра / О.В. Дяченко // Археологія Правобережної України. – Київ, 2010. – Вип. 2. – С. 17-22.
153. Дяченко О. В. Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури / О.В. Дяченко Д.К. Чорновол // Археологія. – 2009. – №3. – С. 3-12.
154. Журавлев О.П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья / О.П.Журавлев // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 134-138.
155. Журавльов О. Мисливство трипільських племен України / О.П.Журавлев // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С. 201-211.
156. Журавльов О.П. Тваринництво і мисливство у трипільській племен на території України / О.П.Журавлев // Ред. М.Ю. Відейко, С.М. Ляшко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 151-182.
157. Журавльов О. П. Тваринництва та мисливство у трипільських племен на території України / О.П.Журавлев // Кам'яна доба України. – Вип.7. – К.: Шлях, 2007. – С. 148-154.
158. Журавльов О. П. Тваринництво і мисливство у трипільських племен на території України. / О.П.Журавлев. – К.: «Шлях», 2008. – 252 с.
159. Журавлев О. П. Новые остеологические материалы из энеолитического северного рва поселения Молюхов Бугор / О. П. Журавлев // ред. М.Ю. Відейко. – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015р. – Кіровоград, 2015. – С. 55-57.
160. Жураковский Б.С. Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля. / Жураковский Б.С. – Раменское: ООО ПОЛИ-ГРАФ, 2002. – 115с.
161. Заец И.И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге В (I) – В (II) / Заец И.И. // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 180-200.
162. Заец И.И. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге / И.И.Заец, С.Н. Рыжов. – К.: РАМУС, 1992. – 177 с.
163. Заец И.И. Керамический комплекс Клищева / Заец И.И., Э.В.Сайко // Краткие сообщения АН СССР. – М., 1986. – Вып. 185. – С. 14-21.
164. Заец И.И. Результаты исследования производственного инвентаря поселения Ворошиловка / И.И.Заец, Н.Н. Скакун // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 105-108.
165. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі / І.І. Заєць. – Вінниця: Нова книга, 2001. – 184 с.
166. Залізняк Л.Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом / Залізняк Л.Л. // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 3 – 12.
167. Залізняк Л. Передісторія України X - V тис. до н. е. / Л.Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 307 с.
168. Залізняк Л.Л. Біля витоків етнічного поділу людства / Л.Л. Залізняк // В.Д. Баран, Л.Л. Залізняк, В.М. Зубар, В.В. Німчук, В.В. Отрошенко, С.П. Сегеда. Етнічна історія України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 22-25.
169. Залізняк Л.Л. Стародавня історія України / Залізняк Л.Л. – К.: Темпора, 2012 – 542 с.-
170. Захарук Ю.М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою / Ю.М.Захарук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1959. – Вип. 2. – С. 54-72.
171. Захарук Ю.М. Пам'ятки касперівського типу / Ю.М.Захарук // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1. – С. 183-186.
172. Захарук Ю.М. Пам'ятки типу Гощі-Вербоковиці / Ю.М.Захарук // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1. – С. 214-216.
173. Захарук Ю.Н. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни / Ю.Н.Захарук // Краткие сообщения института археологии АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 46-52.
174. Захарук Ю.Н. Поселение энеолитического времени в с. Зимно Волынской области / Ю.Н.Захарук // Краткие сообщения института археологии. – 1955. – Вып. 6. – С. 129-132.
175. Збенович В.Г. Про кинджали усаївського типу /Збенович В.Г. // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 38-46.
176. Збенович В.Г. До питання про історичні зв'язки Північного Причорномор'я в III тис. до н. е. / Збенович В.Г. // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 100-103.
177. Збенович В.Г. Пам'ятки усаївського типу / В.Г. Збенович // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 192-200.

- 178.Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья /Збеневич В.Г. – К.: Наук. думка, 1974. – 175 с.
- 179.Збеневич В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури /Збеневич В.Г. // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 32–40.
- 180.Збеневич В.Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья /Збеневич В.Г. // ред. И.И. Артеменко. – Энеолит и бронзовый век Украины: Исследования и материалы – К.: Наукова думка, 1976. – С. 57-69.
- 181.Збеневич В.Г. До проблеми становлення енеоліту / В.Г. Збеневич // Археологія. – 1985. – 51. – С. 1-11.
- 182.Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В.Г.Збеневич. – К.: Наукова думка, 1989. – 244 с.
- 183.Збеневич В.Г. Трипольская культура Среднего Поднепровья в свете новых исследований / В.Г.Збеневич, В.А.Шумова // ред. И.И. Артеменко. – Первобытная археология: Материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 97-106.
- 184.Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ / К.В.Зиньковский // Советская археология. – 1973. – № 1. – С. 137-149.
- 185.Илюков Л.С. Бронзовый топор из Прикубанья / Л.С. Илюков // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 264-265.
- 186.Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції /Г.М. Казакевич. – К.: Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 358 с.
- 187.Карстен Дж. Биоархеологический анализ антропологического материала из пещеры Вертеба / Дж. Карстен, М.П. Сохацкий, С. Хайнс, Г.Д. Мэдден // Stratum Plus. – 2015. – № 2. – С. 121-144.
- 188.Кандиба О. Галицька мальована неолітична кераміка / О.Кандиба // упорядн. С.М. Рижов, Ю.Я. Расамакін. – Ольжич О. Археологія. – К.: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2007. – С. 20-110.
- 189.Кандиба О. Українська мальована кераміка в європейському неоліті / О.Кандиба // Ольжич О. In memoriam. – К.: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 303-308.
- 190.Канівець В.І. Могили епохи міді біля с. Чернин на Київщині /Канівець В.І. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 99-110.
- 191.Клейн Л.С. Археология в седле (Косинна с расстояния в 70 лет) / Л.С. Клейн // Stratum plus. – 2000. – № 4. – С. 88-140.
- 192.Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите – бронзовом веке /Клочко В. И. // Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 96-132.
- 193.Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Клочко. – К.: АртЕк, 2006. – 336с.-
- 194.Ковалева И.Ф. Север степного Поднепровья в энеолита- бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. – Днепр-пропетровск: Днепр. гос. ун.-т, 1984. – 116 с.
- 195.Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра: (К выделению животиловского культурного типа) / И.Ф. Ковалева // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепр-пропетровск: Днепр. гос. ун.-т, 1991. – С. 69-88.
- 196.Козак Д. Н. Енеолітичний комплекс з с. Хрінники Демидівського району на Рівненщині // Археологія. – 2002. – №2. – С. 91-97.
- 197.Козловська В.Є. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи р. 1916) / В.Є.Козловська // Трипільська культура в Україні. – 1926. – Вип. 1. – С. 43-66.
- 198.Кол Ф. Л. Модели трансформации культуры: от оседлых земледельцев к скотоводам / Ф. Л.Кол // Российская археология. – 2004. – № 4. – С. 95-103.
- 199.Колесников А.Г. К вопросу об иерархии культовых объектов у населения трипольско-кукутенской общности / А.Г. Колесников // Духовная культура древнего населения Украины: Тез. докл. науч.-практ. конф., Киев, май 1989 г. – К., 1989. – С. 45-46.
- 200.Колесников А.Г. О количественном составе простой семьи: По материалам поселения трипол. Культуры / А.Г. Колесников // Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюз. конф. Суздаль, 1987 г. – М.: Наука, 1987. – С. 119-120.
- 201.Колесников А.Г. О социальной стратификации в среде позднетрипольского населения Среднего Поднепровья /А.Г. Колесников // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых учёных НА АН СССР, Москва, 1986. – М., 1986. – С. 71–77.
- 202.Колесников А.Г. Социально-демографическая характеристика трипольского населения Среднего Поднепровья / А.Г. Колесников // Социально-экономическое развитие древних обществ и археология: Сб. статей молодых ученых. – М.: Институт археологии АН СССР., 1987. – С. 75–85.
- 203.Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии / А.Г. Колесников – К.: Наукова думка, 1993. – 152 с.
- 204.Колчин Б.А.Шер Я.А. Абсолютное датирование в археологии / Б.А. Колчин, Я.А. Шер // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М.: Наука, 1972. – С.3 10.
- 205.Конопля В.М. Обработка кремнем населением Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи // В.М.Конопля // Археологія. – К., 1982. – Вип. 37. – С. 17-31.
- 206.Конопля В.М. Первісні кременевидобувні шахти Прикарпаття / В.М.Конопля // Тез. доп. 7-ї Подільської історико-краєзнавчої конф.: Секція археології. Кам'янець-Подільський, 1987. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 4-5.

207. Конопля В.М. Верхнеднепровская группа памятников трипольской культуры Украинского Прикарпатья / В.М.Конопля // Задачи советской археологии в свете решения XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюз. конф., Суздаль, 1987 г. – М.: Наука, 1987. – С. 123-125.
208. Конопля В.М. Періодизація пам'яток лендельської культури заходу УРСР / В.М.Конопля // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 102–103.
209. Конопля В.М. Трипольская культура Прикарпатья / В.М.Конопля // Е.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.; отв.ред. А.П. Черныш. – Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова. думка, 1990. – С. 18–26.
210. Конопля В.М. Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин / В.М. Конопля // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 111-121.
211. Конопля В.М. Взаємозв'язки стародавнього населення Прикарпаття і Південного Побужжя в епоху каменю / В.М.Конопля, Б.А.Василенко, І.Т.Кочкін // Тез. доп. 4-ї Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф., 4 верес. 1986 р. – Вінниця: Обл. краєзн. муз., 1986. – С. 44-45.
212. Конча С.В. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу / С.В. Конча // Археологія. – 2001 – №3. – С. 35-43
213. Конькова Л.В. Металлографическое исследование металлических изделий из памятников усадовского типа / Л.В.Конькова // Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. – К., 1979. – С. 161-176.
214. Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья / С.Н. Кореневский. – М.: Наука, 2004. – 243 с.
215. Кореневский С.Н. Общие черты предмайкопского периода в Предкавказье / С.Н. Кореневский // XVIII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Тез. конф. – Кисловодск, 1994. – С. 16-28.
216. Кореневский С.М., Наглер А.О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей / С.М. Кореневский, А.О. Наглер // отв. ред. Т.Б. Тургиев. – Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С. 74-86.
217. Корвін-Піотровський Г. О. Україна в епоху енеоліту. Трипільська культура в Україні / Г.О. Корвін-Піотровський, Н. Б. Бурдо // Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності. – К.: Квіц, 2007. – С.110-159.
218. Коробкова Г.Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования / Г. Ф. Коробкова // ред. И.И. Артеменко. – Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 212-225.
219. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР / Г. Ф. Коробкова. – Л.: Наука, 1987. – 320 с.
220. Коробкова Г.Ф., Семенов С.А. Технология древнейших производств: Мезолит – энеолит / Г.Ф.Коробкова, С.А. Семенов. – Л.: Наука, 1983. – 256 с.
221. Косаківський В.О. Відбитки тканини на кераміці з пізньотрипільського поселення Бернашівка на Поділлі // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз (до 120-річчя відкриття): Наук. матеріали Міжнар. археологічної конф., Заліщики: Колос, 1998. – Заліщики: 1998. – С. 41-43.
222. Косаківський В.О. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник / В.О. Косаківський // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: ИА АН УССР, 1990. – С. 200-204.
223. Косаківський В.О. Трипільські тканини / В.О. Косаківський // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. науково-практичної конф. Збараж, 2001. – Збараж: Держ. іст.арх. заповідник, 2001. – С. 17-19.
224. Котова Н.С. Неолитизация Украины / Н.С. Котова. – Луганськ: Шлях, 2002. – 267 с.
225. Котова Н.С. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины / Н.С. Котова, Н.Н. Ковалюх // Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганськ: Шлях, 2004. – С. 85-105.
226. Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья – Луганск, Шлях, 2006. – 328 с.
227. Котова Н. С. Деревинская культура и памятники нижнемихайловского типа. – Киев; Харьков: Майдан, 2013. – 486 с.
228. Кочкін І.Т. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття / І.Т. Кочкін // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 5-13.
229. Кочкін І.Т., Конопля В.М. Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я / І.Т. Кочкін, В.М.Конопля // Вісник Прикарпатського ун-ту. Серія Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 2. – С. 3-10.
230. Крадин Н. И. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н.И.Крадин // Ред. В.А. Попов. – Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 11-17.
231. Краснов Ю.А. Об истоках пашенного земледелия в Восточной Европе / Ю.А. Краснов // Советская археология. –1980. – № 3. – С. 15-23.
232. Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины / К.В. Кременецкий. – М.: Наука, 1991. – 193 с.

233. Кременецкий К.В. Палеоботаничні дослідження трипільської культури / К.В.Кременецкий, З.В.Янушевич, Г.О.Пашкевич // *Археологія*. – 1993. – № 3. – С. 143-152.
234. Кричевский Е.Ю. Индогерманский вопрос археологически разрешенный / Е.Ю. Кричевский // *Из истории докапиталистических формаций*. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н.Я. Марра. – М.; Л.: ОГИЗ, 1933. – С. 158-200.
235. Кричевский Е.Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы / Е. Ю. Кричевский // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. – М.; Л., 1940. – Вып. 3. – С. 3-13.
236. Кричевский Е.Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры / Е. Ю. Кричевский // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.; Л.: АН СССР, 1941. – № 2. – С. 245-253.
237. Кричевський Є.Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури / Є. Ю. Кричевський // ред. П.П. Єфименко. – Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – С. 323-407.
238. Круц В.А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья / В.А. Круц – К.: Наукова думка, 1977. – С. 60 с.
239. Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра / В.А. Круц // Отв. ред. С.С. Березанская *Первобытная археология: Материалы и исследования*. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 117-132.
240. Круц В.А. Животноводство в экономике трипольской культуры / В.А. Круц // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 2. – С.179-186.
241. Круц В. А. Трипольские площадки – результат ритуального сожжения домов / В.А. Круц // Ред. В. А. Круц, А. Г. Корвин-Пиотровский, С. Н. Рыжов. – *Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції*.-К.: Корвин-прес, 2003. – С.74-76.
242. Круц В. А. Поселение-гигант Тальянки / В.А Круц // ред. А. Г. Корвин-Пиотровский, Ф. Ментотти. – *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки*. – Киев: Корвин-Пресс, 2010. – С.49-70.
243. Круц В.А. Тальянки – поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье / В. А. Круц, С. Н. Рыжов // *Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины: Путеводитель совместного сов.-фр. полевого семинара по теме «Динамика взаимодействия между естеств. средой и доист. обществами»*. – М.: Наука, 1984. – С. 26-29.
244. Круц В.А. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследование 2001 г. / В.А.Круц, А.Г.Корвин-Пиотровский, С.Н.Рыжов / *Украины*. – К.: Институт археологии НАН Украины, 2001. – 110 с.
245. Круц В.А. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г. / Круц В.А., Корвин-Пиотровский А. Г., Чабанюк В.В., Шатило Л.А. – К.: Корвин-Пресс, 2013. – 104с.
246. Круц В.О. Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура / Круц В. О. // відп. ред. П.П. Толочко. – *Давня історія України: В 3-х т.* – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 234-308.
247. Круц В. Поселення-гіганти трипільської культури в межіріччя Південного Бугу й Дніпра / В.О. Круц // ред. І.Т. Черняков. – *Трипільська цивілізація у спадщині України*. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С.182-194
248. Круц В.О. Фази розвитку пам'яток то-машівсько-сушківської груп / В.О. Круц, С.М. Рижов // *Археологія*. – 1985. – Вип. 51. – С. 45-56.
249. Круц В.О. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур / В.О.Круц, С.М. Рижов // *Археологія*. – 1997. – № 2. – С. 24.
250. Круц С.И. Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевка /С.И. Круц // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990*. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 162-163.
251. Круц С.І. Антропологічний склад населення /С.І. Круц // Відп.ред. П.П. Толочко. – *Давня історія України*. – К: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 374-383.
252. Лагодовська О.Ф. Проблеми усаївської культури / О.Ф. Лагодовська // *Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т історії і археології*. – 1943. – Кн. 1. – С. 53-66.
253. Лагодовська О.Ф. Усаївська культура та її місце в археологічному минулому України / О.Ф. Лагодовська // *Вісник АН УРСР*. – 1947. – № 6. – С. 47-57.
254. Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення / О.Ф. Лагодовська, О.Г. Шапошникова, М.Л. Макаревич. – К.: Вид. Акад. наук УРСР, 1962. – 248 с.
255. Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона / Ларина О.В. // *Stratum plus*. – 1999. – № 2. – С. 10-140.
256. Ларіна О. Крайня східна периферія західної лінійної кераміки (просторово-географічний аспект) / О.В. Ларіна, Г.В. Охріменко // *Кам'яна доба на території північно-західної України (ХІІ–ІІІ тис. до н.е.)* – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 471-503.
257. Ленартович О. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки у басейні верхнього та середнього Дністра і західного Бугу : автореф. дис ... канд. іст. наук 07.00.04. / О. В. Ленартович . – Київ: Інститут археології НАН України, 2013 . – 20 с.
258. Линниченко И.А., Хвойка В.В. Сосуды со знаками – из находок на площадках трипольской культуры / И.А.Линниченко, В.В. Хвойка // *Записки Одесского общества истории и древностей*. – 1901. – Т. 23. – С. 199-202.

259. Материалы Фастовской археологической экспедиции.: Многослойное поселение Кошеевка-8 / [С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий и др.]. – Киев-Фастов: Институт археології НАН України, 2012. – Вып. 1. – 332 с.
260. Лисенко С.Д. Пам'ятки археології Фастова / С.Д. Лисенко // Науково – інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. – Фастів: Фаст. держ. кр. муз., 1996. – № 6. – С.26-30.
261. Лисенко С.Д. Розвідки на Фастівщині в 1994 – 95 роках / С.Д. Лисенко, П.А. Головешко // Відп. ред. М.Ю. Відейко. – Археологічні дослідження в Україні 1994 – 1996 років. – К.: Інститут археології НАНУ, 2000. – С.78-82;
262. Люнинг Й. Центральная Европа в эпоху неолита / Й. Люнинг // ред. З.Я. Де Лаат. – История человечества в 8 т. – Доисторические времена и начала цивилизации. – М.: Издательский Дом Магистр-Пресс, 2003. – Том I. – С. 571-587.
263. Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен /М.Л.Макаревич // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1. – С. 290-301.
264. Манзура И.В. Гордишештская локальная группа и ее роль в распространении позднетрипольских культурных элементов в Северном Причерноморье / И.В. Манзура // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI Респ. конф. мол. археологов, Киев, окт. 1987 г. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 108–109.
265. Манзура И.В. О генезисе памятников Усатовского типа / И.В. Манзура // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 183-187.
266. Манзура И.В. О распространении гордишештских культурных элементов в Северном Причерноморье / И.В. Манзура // Археологические исследования молодых ученых Молдавии: Сб. науч. тр. – Кишинев: Штиинца, 1990. – С. 25–39.
267. Манзура И.В. Владеющие скипетрами / И.В. Манзура // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237-295.
268. Манзура И.В. Очерк развития энеолитических культур Северного Причерноморья / И.В. Манзура // ред. Бруяко И.В., Самойлова Т.Л.. – Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: ООО РИА СМІЛ, 2013. – С. 154-160.
269. Манзура И.В. Культуры степного энеолита / И.В. Манзура // ред. Бруяко И.В., Самойлова Т.Л.. – Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: ООО РИА СМІЛ, 2013. – С. 115-153.
270. Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутень / В.И. Маркевич // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 47–51.
271. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / В.И. Маркевич. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 194 с.
272. Маркевич В.И. Население в период энеолита / В.И. Маркевич // История Молдавской ССР. – Кишинев: Штиинца, 1987. – Т. 1. – С. 45-66.
273. Марковин В.И. Глиняная статуэтка из станицы Урупской / В.И. Марковин // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 76. – С. 107-109.
274. Мартиросян А.А., Мнацакян А.О. Приереванский клад древней бронзы / А.А. Мартиросян, А.О. Мнацакян // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1973. – Вып. 134. – С. 123-126.
275. Масанов Н.Э. Особенности функционирования традиционного кочевого общества казахов. Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке / Н.Э. Масанов. // Труды государственного Исторического музея. – 2000. – Вып.120. – С. 116-130.
276. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ / В. М. Массон. – Л.: Наука, 1976. – 197 с.
277. Массон В.М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок / В.М. Массон // Ред. И.И. Артеменко. – Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 204-212.
278. Массон В.М. Трипольское общество и его социально-экономические характеристики / В.М. Массон // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 7-10.
279. Меллори Дж. Индоевропейские прародины / Дж. Мэллори // Вестник древней истории. – 1997. – № 1. – С. 61-82.
280. Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы: автореф. дис. ... д.и.н.: 07.00.06 / Мерперт Николай Яковлевич. – М.: Институт археологии АН СССР. 1968. – 84 с.
281. Мерперт Н.Я. Европейская часть бывшего СССР в эпоху неолита и халколита / Н.Я. Мерперт // ред. З.Я. Де Лаат. – История человечества в 8 т. – Доисторические времена и начала цивилизации. – М.: Издательский дом «Магистр-Пресс», 2003. – Том I. – С. 588-599;
282. Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века / Т.Г. Мовша // Советская археология. – 1961. – № 2. – С. 186-199.

283. Мовша Т.Г. Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 161-170.
284. Мовша Т.Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі / Т.Г. Мовша // Советская археология. – 1971. – № 3. – С. 228-234.
285. Мовша Т.Г. Святинища трипольської культури / Т.Г. Мовша // Советская археология. – 1971. – № 1. – С. 201-205.
286. Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 173-174.
287. Мовша Т.Г. К вопросу о колесном транспорте в трипольской культуре / Т.Г. Мовша // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа (20–24 окт. 1982 г.): Тез. докл. Всесоюз. симпозиум, посвящ. 60 летию образования СССР. Ереван, 1982. – Ереван: Ин.-т. Археологии и этнографии Арм. ССР, 1982. – С. 104-106.
288. Мовша Т.Г. Доброводы – крупное поселение трипольско-кукутенской общности на Бугско-Днепровском междуречье / Т.Г. Мовша // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины: Путеводитель совместного сов.-фр. полевого семинара по теме «Динамика взаимодействия между естеств. средой и доист. обществами». – М.: Наука, 1984. – С. 13-25.
289. Мовша Т.Г. Взаємовідносини Трипілья Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 22-31.
290. Мовша Т.Г. Культури трипольско-кукутенської общности / Т.Г. Мовша // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 146-147.
291. Мовша Т.Г. Петренська регіональна група трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 10-23.
292. Мовша Т.Г. Середній етап трипільської культури / Т.Г. Мовша // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 175-222.
293. Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры / Т.Г. Мовша // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223-255.
294. Мовша Т.Г. Проблема контактних зон у трипільсько-кукутенській спільності / Мовша Т.Г. // Тез. доп. VII Вінницької обл. істор.-краєзн. конф., Вінниця, 1989. – Вінниця, 1989. – С. 14-15.
295. Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кукутенської спільності / Т.Г. Мовша // Подільська історико-краєзнавча конф.: Секція археології: Тез. доп. Кам'янець-Подільський, 1990. – Кам'янець-Подільський: К-Под. держ. ун-т., 1990. – С. 12-13.
296. Монгайт А. Предисловие / А. Монгайт // Чайлд В.Г. У истоков Европейской цивилизации. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – С. 3-18.
297. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век / А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1973. – 355 с.
298. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века / А.Л. Монгайт. – М.: Наука, 1974. – 408 с.
299. Майданецьке: дослідження по оновленому плану поселення / [Й. Мюллер, Р. Хофманн, К. Рассманн і др.] // Stratum Plus. – 2014. – №2. – С. 285-302.
300. Нераденко Т.М. Нові дослідження Молюхова Бугра: розкопки неолітичного поселення, відкриття неолітичного могильника / Т.М. Нераденко // ред. Д.Н. Козак. – Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С. 58-62.
301. Нераденко Т. Підсумки дослідження Молюхова Бугра у 1992—2005 рр. / Т.М. Нераденко // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції, Чигирин 17-18 травня 2006 року». – Черкаси: Вертикаль: видавець ПП Кандич С.Г., 2006 – С. 29-35
302. Нераденко Т.Н. Могильник Молюхів Бугор / Т.Н. Нераденко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2009. – Вип. 9. – С.29-36.
303. Нечитайло А.Л. Об определенном культурно-историческом единстве степных энеолитических племен – южных соседей Триполья / А.Л. Нечитайло // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки, Веселый Кут; Майданецьке, 1990. – К.: Інститут археології АН УРСР, 1990. – С. 174-177.
304. Ніколова А.В. Пашкевич Г.А. К вопросу об уровне земледелия трипольской культуры / Ніколова А.В. Пашкевич Г.А. // Ред. А.Г. Корвин-Пиотровский. – Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвин-прес, 2003. – С. 89-95.
305. Ніколова А.В., Рассмакин Ю.Я. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра / А.В.Ніколова, Ю.Я. Рассмакин // Советская археология. – 1985. – № 3. – С. 31-56.
306. Ніколова А.В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я в світлі дендродат / А.В. Ніколова // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 14-31.
307. Новицкая М.А. Узорные ткани трипольской культуры: (По материалам раскопок у с. Стена) / М.А. Новицкая // КСИА АН УССР. – К., 1960. – Вип. 10. – С. 33-35.
308. Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д.Ю. Нужний. – К.: «КНТ», 2008. – 308с.
309. Овчинников Э.В. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник / Э.В. Овчинников // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С.260-274.

310. Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я / Е.В. Овчинников. – К.: Видавець Олег Філюк, 2014. – 406с.
311. Овчинников Е.В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II / Е.В. Овчинников, Є.В. Пічкур // ред. Д.Н. Козак Археологічні відкриття в Україні 2001 – 2002 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 2003. – С. 207-212.
312. Островерхов А.С. Древнейшее археологические стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н.э. – первая половина VII в. до н.э.) / А.С. Островерхов // *Stratum plus*. – 2001–2002. – № 2. – С. 386-411.
313. Отрошенко В. В. Етнічні процеси в Україні у кам'яному віці та в палеометалічну епоху / В.В. Отрошенко // *Етнічна історія України*. – К., 2000. – С. 7-44.
314. Охріменко Г.В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині / Г.В. Охріменко – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2001. – 138 с.
315. Охріменко Г.В. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи / Г.В. Охріменко. – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2003. – 221 с.
316. Охріменко Г. Волинь та Волинське Полісся в неоліті, енеоліті, епоху бронзи / Г.В. Охріменко // *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2005. – С. 122-163.
317. Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи / Г.В. Охріменко // відп. ред. В.Г. Охріменко. – Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2007. – С. 277-305.
318. Охріменко Г. Енеоліт Волині в контексті центральноєвропейських етнокультурних процесів / Г.В. Охріменко // відп. ред. В.Г. Охріменко. – Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2007. – С. 306-318.
319. Охріменко Г. Культури дунайського походження раннього енеоліту на Волині (питання класифікації і термінології) / Г.В. Охріменко С. Локайчук // відп. ред. В.Г. Охріменко. – Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, Вид-во обласної друкарні, 2006. – С. 302-308.
320. Охріменко Г. Розвиток озброєння первісного населення Волині / Г. Охріменко, І.Маркус, В.Ткач // відп. ред. В.Г. Охріменко. – Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, Вид-во обласної друкарні, 2005. – С. 346-363.
321. Палагута И.В. Керамика типа «Кукутени С»: проблема происхождения и дальнейшие метаморфозы / И.В. Палагута // *Трипільський світ та його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Збараж, 20–25 серп. 2001.* – Збараж: Вид.-во держ. іст.-арх. заповідника, 2001. – С. 37-38.
322. Палагута И.В. Об изменениях этнокультурной ситуации в Северо-западном Причерноморье в энеолите: По данным керамических импортов / И.В. Палагута // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова: Тез. докл. юбил. конф., Москва, 20–24 дек. 1999. – М.: изд-во МГУ, 1999. – С. 101-104.
323. Палагута И.В. Системы расселения ранних земледельцев Карпато-Поднепровья: опыт изучения микрогрупп памятников культуры Триполье-Кукутени / И.В. Палагута // *Археологические вести*. – 2000. – № 7. – С. 53-62.
324. Пассек Т.С. Трипольские модели жилища: В связи с новыми археологическими открытиями // *Вестник древней истории*. – 1938. – № 4. – С. 235-247.
325. Пассек Т.С. Трипільська культура: Наук.-попул. нарис / Т.С. Пассек. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 84 с.
326. Пассек Т.С. Трипольское поселение у Владимировки в свете новых исследований / Т.С. Пассек // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. – М.; Л., 1947. – Вып. 21. – С. 65-72.
327. Пассек Т.С. Трипольское поселение Владимировка / Т.С. Пассек // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. – М.; Л., 1949. – Вып. 26. – С. 47-56.
328. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н. э.) / Т.С. Пассек // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – № 10. – 248 с.
329. Пассек Т.С. Новые открытия на территории СССР и вопросы поздненеолитических культур Дунай-Днестровского междуречья / Т.С. Пассек // *Советская археология*. – № 1. – 1958. – С. 28-46.
330. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. / Т.С. Пассек // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 84 – 228 с.
331. Патокова Э.Ф. Антропоморфная пластика Маяцкого могильника / Э.Ф. Патокова // *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья*. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 5-20.
332. Патокова Э.Ф. Обряд погребений усатовских курганных могильников: (По материалам раскопок 1926–1962 гг.) / Э.Ф. Патокова // *Записки Одесского археологического общества*. – 1967. – Т. 2. – С. 11-23.
333. Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники / Э.Ф. Патокова. – К.: Наукова думка, 1979. – 186 с.
334. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье / Э.Ф. Патокова, В.Г. Петренко, Н.Б. Бурдо, Л.Ю. Полищук. – К.: Наукова думка, 1989. – 139 с.
335. Пашкевич Г.А. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите-бронзовом веке (палеозитоботанические свидетельства) / Г.А. Пашкевич // *Stratum plus* – 2000. – № 2. – С. 404-418.
336. Пашкевич Г.А. Палеозитоботанические находки на территории Украины (неолит-бронза):

- Каталог / Г.А. Пашкевич. – К.: Інститут археології АН УРСР, 1991. – 48 с.
337. Пашкевич Г.О. Культурні рослини / Г.А. Пашкевич // ред. М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 123-135.
338. Пашкевич Г. О. Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури / Г.А. Пашкевич, М.Ю. Відейко – К.: Коло Ра, 2006. – 145 с.
339. Пелешишин М.А. Деякі питання вивчення енеоліту в західних районах УРСР / М.А.Пелешинин // XXXIX наук. конф. ІСН АН УРСР в Львові, 1965 р. – Львів: Інститут сусп. наук АН УРСР, 1965. – С. 64-65.
340. Пелешишин М.А. Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду і трипільської на Західній Волині / М.А.Пелешинин // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 173-174.
341. Пелешишин М.А. Племена трипільської культури / М.А.Пелешинин // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 130-158.
342. Пелешишин М.А. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межириччя Західного Бугу і Дністра / М.А.Пелешинин // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1998. – Т. ССXXXV. – С.174-192.
343. Пелешишин Н.А. Лендельская культура / Н.А.Пелешинин // Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – С. 268-273.
344. Пелешишин Н.А. Трипольская культура Западной Волины / Н.А.Пелешинин // Е.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.; отв.ред. А.П. Черныш. – Археология Прикарпаття, Волины и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 26-35.
345. Петренко В.Г. Епонімне Усатове та проблема генезису усатівської культури / В.Г. Петренко // ред. І.Т. Черняков. – Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид.-во «Просвіта», 2003. – С. 135-143.
346. Петренко В.Г. Культурно-мифологические представления степных позднетрипольских племен: По материалам усатов. могильников / В.Г. Петренко // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. Москва, 1987. – М.: Институт археологии АН СССР, 1987. – С. 149-152.
347. Петренко В. Г. Опыт корреляции климатических и культурных ритмов / В.Г. Петренко // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. – Тезисы докладов семинара. – Одесса: Одесск. арх. музей, 1992. – С. 23-25.
348. Петров В.П. Походження українського народу / В.П. Петров. – К.: МП Фенікс, 1992. – 192 с.
349. Петрунь В.Ф. До історії використання мінералів та гірських порід у первісній техніці від палеоліту до енеоліту: (Археол. мінерал. огляд) / В.Ф. Петрунь // Нариси з історії техніки. – 1961. – Вип. 7. – С. 88-98.
350. Петрунь В.Ф. О белых инкрустационных пастах керамики трипольских и некоторых других памятников территории Украины и сопредельных стран / В.Ф. Петрунь // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 474-482.
351. Петрунь В.Ф. О материале каменных сверленных топоров-молотов юго-западной части СССР / В.Ф. Петрунь // Тез. докл. на пленуме ИА СССР. Секция «Неолит и бронзовый век». – М.: Институт археологии АН СССР, 1966. – С. 29-30.
352. Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури / В.Ф. Петрунь // ред. М.Ю. Відейко, С.М. Ляшко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С.199-217.
353. Пічкур Є.В. Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі – II / Є.В. Пічкур, П.С. Шидловський // ред. А.Г. Корвин-Пиотровский. – Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвин-прес, 2003. – С. 121-128.
354. Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья / Погожева А.П. – Новосибирск: Наука, 1983. – 145 с.
355. Позіховський О. Поселення Лендель-Полгарської культурно-історичної спільноти біля села Вільбівне на Волині (за матеріалами розкопок 2002 року) / О. Позіховський // ред. Г. Охріменко. – Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Вид.-во обласної друкарні, 2005. – С. 206-215.
356. Позіховський О. Виробничий комплекс волинно-люблінської культури в с. Зимне / О. Позіховський // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк, Вид.-во обласної друкарні, 2006. – С. 285-295.
357. Позіховський О. Пізньотрипільське поселення біля с. Голищів на Західній Волині / О. Позіховський, Г.В. Охріменко // ред. Г. Охріменко. – Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк, Вид.-во обласної друкарні, 2005. – С. 216-278.
358. Попова Т.А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV–III тысячелетиях до н. э.: (По материалам поселения Поливанов Яр) / Т.А. Попова // отв. ред. Н.А. Бутинов, А.М. Решетов. – Ранние земледельцы: Этногр. очерки. – Л.: Наука, 1980. – С. 43-58.
359. Попова Т.А. Кременеобработывающие производство трипольских племен: По материалам поселения Поливанов Яр / Т.А. Попова // ред. И.И. Артеменко. – Первобытная археология – поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 145-163.
360. Попова Т.А. Культура Гумельница и Триполье в Поднестровье по данным Поливанова Яра / Т.А. Попова // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX

- Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 183.
361. Попова Т.А. Поливанов Яр / Т.А. Попова. – СПб.: МАЭ РАН, 2003. – 240 с.
362. Рассмакін Ю.Я. Енеоліт України та індоєвропейська проблема / Ю.Я. Рассмакін // Давня історія України: у 3 т. – К.: Інститут археології НАН України, 1997. – Т. 1. – С. 301–308.
363. Рассмакин Ю. Я. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений / Ю.Я. Рассмакин, Г.Л. Евдокимов // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – Вып. 10. – С. 71-86.
364. Рассмакін Ю.Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств / Ю.Я. Рассмакин // Археологія. – 2004. – №2. – С. 3-26.
365. Рижов С.М. Про історичну долю пізньотрипільських племен томашівської групи / С.М.Рижов // Тез. доп. 7-ї Подільської історико-краєзнавчої конф.: (Секція археології), Кам'янець-Подільський, 1987. – Кам'янець-Подільський: Держ. іст. заповідн., 1987. – С. 12-13.
366. Рижов С.М. Небілівська група пам'яток трипільської культури / С.М.Рижов // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101-114.
367. Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межріччя як історичне джерело / С.М.Рижов. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – 21 с.
368. Рижов С.М. Локально-хронологічний поділ трипільських пам'яток Пруто-Дністровського регіону (етапи В II-C I) / С.М.Рижов // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію. – К.: Нац. муз. іст. України, 2000. – С. 152-158.
369. Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржищів / С.М.Рижов // Сучасні проблеми археології. Тези конф., Київ, 2002. – К.: Інститут археології НАН України, 2002. – С. 193-195.
370. Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I / С.М. Рижов // Упорядн. М.Ю. Відейко. – Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К.: Академперіодика, 2002. – С. 19 - 40.
371. Рижов С.М. Місце пам'яток раковецького варіанта у розвитку середнього етапу трипільської культури / С.М.Рижов // Галич в доісторії і середньовіччі. Тези конф. Галич, 2003. – Галич: запов. Галич, 2003. – С. 29-33.
372. Рижов С. М. Вплив шипинецької групи на формування пам'яток небелівського типу у Буго-Дніпровському межиріччі / С.М.Рижов //ЗНТШ. – Львів, 2007. – Т. ССЛІІІ. – С. 127-139.
373. Рижов С. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Трипілля-Кукутень / С.М.Рижов //Упорядн. С.М. Рижов, Ю.Я. Рассмакін. – Ольжич О. Археологія. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2007. – С. 437-477.
374. Рижов С.М., В.О. Круц Динаміка розселення трипільських общин в Середньому Побужжі / С.М. Рижов, В.О.Круц // Тез. доп. 8-ї Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. – Вінниця: Обл. краєзн. муз., 1989. – С. 13–14.
375. Рижов С.М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської та лендельської культур / С.М. Рижов, В.А. Круц // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 74-77.
376. Рижов С.М., Шумова В.О. Трипільська культура та її місце серед неолітичних культур Південно-Східної Європи / С.М., Рижов В.О. Шумова // Магістеріум.Археологічні студії –2005. – Вип. 20. –С. 31-35.
377. Рыжов С.Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки / С.Н. Рыжов // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 83-90.
378. Рыжов С.Н. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры / С.Н. Рыжов // Stratum-plus. – 2000. – № 2. – С. 459-473.
379. Рыжов С.Н. Позднетрипольские памятники Буго-Днепровского междуречья / С.Н. Рыжов // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 187-197.
380. Рындина Н.В. Древнейшее металлообращающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындина. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1971. – 142 с.
381. Рындина Н.В. Древнейшее металлообращающее производство Восточной Европы / Н.В. Рындина. – М.: Едиториал УРСС, 1998. – 288 с.
382. Рындина Н. В. Конькова Л. О происхождении больших усатовских кинжалов / Н.В. Рындина, Л.О. Конькова // Советская археология. – 1982. – N 2. – С. 30-42.
383. Роздобудько М.В. Знахідки кулястих амфор на лівобережжі Середнього Дніпра. / М.В.Роздобудько, О.В. Юрченко // ред. Д.Н. Козак. – Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя.: Дике Поле, 2005. – С. 276-279.
384. Сайко Э.В. Стадиальная дифференциация исторически разных типов расселения: поселение и город-деревня / Э.В. Сайко // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 17-21.
385. Сайко Э.В. Трипольская культура Побужья в свете технологического изучения ее керамики / Э.В. Сайко // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX

- Респ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 72-73.
386. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект / С.П. Сегеда. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 255 с.
387. Сегеда С. П. Антропологічний склад населення трипільської культури / С.П. Сегеда // Ред. М.Ю. Відейко, С.М. Ляшко, Н.Б. Бурдо. – Енциклопедія трипільської цивілізації. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – Т. I. – С. 473-477.
388. Скакун Н.Н. К вопросу о кремнеобработывающем производстве эпохи энеолита в юго-восточной Европе / Н.Н. Скакун // Археология. – 1996. – № 3. – С. 124-128.
389. Скакун Н.Н. Новые данные о земледельческих орудиях эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе / Н.Н. Скакун // Stratum plus. – 2001-2002. – № 2. – С. 295-307.
390. Скакун Н.Н. Эпоха энеолита – время возникновения ранних форм ремесла / Н.Н. Скакун // Северо-западное Причерноморье – ритмы культурогинеза. Тез. конф., Одесса, 1992. – Одесса, 1992. – С. 18-19.
391. Скакун Н.Н. К вопросу о кремнеобработывающем производстве эпохи энеолита в юго-восточной Европе / Н.Н. Скакун // Археология. – 1996. – № 3. – С. 124-128.
392. Скакун Н.Н. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-Восточной Европы / Н.Н. Скакун. – СПб.: Нестор-История, 2006. – 234 с.
393. Скакун Н.Н. Северо-западные памятники Триполья и соседние культуры / Н.Н. Скакун, Е.Г. Старкова, Н.В. Рындюк // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб.: Нестор-История, 1995. – С. 45-46.
394. Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья / В.Я. Сорокин. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 161 с.
395. Сохацький М.П. Нові археологічні дослідження в печері «Вертеба» / Сохацький М.П., Суrowsий О.В. // Akademia на пошану професора Л.А. Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський: Фортеця, 1997. – С. 74-78.
396. Сохацький М.П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3-10.
397. Субботин Л.В. Памятники культуры Гумельница Юго-Запада Украины / Л.В. Субботин. – К.: Наукова думка, 1983. – 138 с.
398. Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / Леонид Васильевич Субботин. – Одесса: Полис, 2003. – 236 с.
399. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1968. – 259 с.
400. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
401. Телегін Д.Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури / Д.Я. Телегін // Археологія. – 1985. – Київ. – Вип. 52. – С. 10-22.
402. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона / Д.Я. Телегин, А.Л. Нечитайло, И.Д. Потехина, Ю.В. Панченко. – Луганск: Шлях, 2001. – 152 с.
403. Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения Днепродонецкой этнокультурной общности эпохи неолита / Д.Я. Телегин, Е.Н. Титова. – К., 1998. – 142 с.
404. Долуханов П.М. Абсолютная хронология неолита Евразии / П.М. Долуханов, В.И. Тимофеев // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М.: Наука, 1972. – С. 28-75.
405. Титов В. С. Роль радиоуглеродных дат в хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы / В.С. Титов // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965.
406. Титов В. С. К изучению миграций бронзового века / В.С. Титов // Археология Старого и Нового Света. – М.: Наука, 1982. – С. 89-145.
407. Титов В. С. Неолит и энеолит / В.С. Титов // История Европы. Древняя Европа. – М.: Наука, 1988. – Т. I. – С. 70-85.
408. Титов В.С. Новые данные о западных связях позднего Триполья / В.С. Титов, В.И. Маркевич // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 150-164.
409. Ткачук Т.М. Знакова система Трипільської культури / Т.М. Ткачук // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91-100.
410. Ткачук Т.М. Каталог знаков томашевской локально-хронологической группы Трипольско-Кукутенской культурно-исторической общности / Т.М. Ткачук // Самватас. – 1994. – № 10. – С. 250-278.
411. Ткачук Т.М. Контакти населення Середнього Подністрів'я в енеоліті / Т.М. Ткачук // Тез. доп. 8-ї Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. – Вінниця: Обл. краєзн. муз., 1989. – С. 14-15.
412. Ткачук Т.М. Орнаментація посудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое: Знаковый аспект проблемы / Т.М. Ткачук // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – К.: Институт археологии АН УССР, 1990. – С. 152-154.
413. Ткачук Т.М. Походження та відносна хронологія кошиловецької групи / Т.М. Ткачук // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Наук. матеріали Міжнар. археологічної конф. – Заліщики: Колос, 1998. – С. 15-17.
414. Ткачук Т.М. Конец этапа СІ и начало СІІ трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на

- матеріалах поселення Бильшивиці) / Т.М. Ткачук // *Stratum plus*. – 2001–2002. – № 2. – С. 196–217.
415. Ткачук Т.М. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток / Т.М. Ткачук // *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – 2002. – Т. 244. – С. 89–114.
416. Ткачук Т. Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межиріччя / Т.М. Ткачук // ред. І.Т. Черняков. – *Трипільська цивілізація у спадщині України*. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С. 307–314.
417. Ткачук Т. До питання про контакти трипільських поселень Середнього Попруття і північної частини Середнього Подністров'я з локальними групами Румунської Моздови / Т.М. Ткачук // *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – 2007 – Т. ССLIII. – С. 140–152.
418. Ткачук Т. Трипільська кераміка Подністров'я / Т.М. Ткачук // *Ямагора*. – Ямгорів: ЗАТ Прут-Принт, 2005. – Числа 13/14. – С. 32–41.
419. Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності / Т.М. Ткачук. – Вінниця: Нова книга, 2005. – Ч. I – 418 с.
420. Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-Кукутенської культурно-історичної спільності / Т.М. Ткачук. – Вінниця: Нова Книга, 2005. – Ч. II. – 208 с.
421. Ткачук Т.М. Локально-хронологічні групи Трипілья-Кукутен з мальованим посудом [Електронний ресурс] / Т.М. Ткачук // *TCJ*, 2011. – Режим доступу: / http://www.trypillia.com/index.php?option=com_content&view=article&id=116:taras-tkachuk-local-groups-with-painted-pottery-of-trypillia-cucuteni-culture-stages-bii-cii&catid=54:archaeology&Itemid=66. – Назва з екрану.
422. Ткачук Т.М. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд) / Т.М. Ткачук, Я.Г. Мельник. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 238 с.
423. Товкайло М.Т. До питання про взаємини населення бугодністровської та ранньотрипільської культур у Степовому Побужжі / М.Т. Товкайло // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара*. Тальянки, 1990. – К.: Інститут археології АН УРСР. – С. 191–194.
424. Товкайло М.Т. Неолітизація Юго-Западної України в світ нових досліджень поселення Гард / М.Т. Товкайло // *Stratum Plus*. – 2014. – № 2. – С. 215–216.
425. Тодорова Х. Каменно-мідната епоха в Бельгії / Х. Тодорова. – Софія: Наука і мистецтво, 1986. – 280с.
426. Тодорова. Х. Ново-Каменната епоха в Бельгії / Х.Тодорова, И. Вайсов. – Софія: Наука і мистецтво, 1993. – 321 с.
427. Етнічна історія України / [П.П. Толочко, Д.Н. Козак, О.П. Моця та ін.]. – К.: Інститут археології НАН України, 2000. – С. 19–44.
428. Торневич П.О. До питання про етнокультурні зв'язки лендельського населення Волині / П.О. Торневич, Г.В. Охріменко // *Тез. доп. і повідомлень 1-ої Тернопільської обл. наук. історико-краєзнавчої конф.* – Тернопіль: Обл. іст.-краєзн. муз., 1990. – Ч. 1. – С. 35–36.
429. Федоров С. Процес реставрації хрестоподібної вимостки з поселення Небелівка / С. Федоров // ред. М.Ю. Відейко. – *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції*. Кіровоград, 12 - 13 травня 2015р. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2015. – С. 45 - 46.
430. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае. / [С. Хансен, М. Тодераш, А. Райнгрубер и др.] // *Stratum Plus*. – 2011. – № 2. – С. 17–86.
431. Хансен С. Металл: инновация, изменившая мир / С. Хансен // *Фундаментальные проблемы археологии, антропологии и этнографии Евразии. К 70-летию академика А. П. Деревянко*. – Новосибирск, 2013. – С.3 66–378.
432. Харпер Т. К. К проблеме размеров поселения у с. Тальянки [Електронний ресурс] / Т.К. Харпер // Режим доступу: <http://www.acsu.buffalo.edu/~tkharper/Harper2012rus.pdf>. – Назва з екрану. – Дата доступу: 12.04.2012.
433. Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / В.В. Хвойка. – К.: тип. Кульженко, 1913. – 103 с.
434. Хвойка В. Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества*. – 1904. – Т. 5. – Вып. 2. – С. 12–20.
435. Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В. И. Цалкин // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – М.: Наука, 1970. – Т. 161. – 280 с.
436. Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры / Е.В. Цвек // отв. ред. И.И. Черняков. – *Ремесло эпохи неолита-бронзы на Украине*. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 55–95.
437. Цвек Е.В. Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К проблеме выделения культур и локал. вариантов Триполья / Е.В. Цвек // ред. С.С. Березанская. – *Первобытная археология: Материалы и исследования*. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 106–117.
438. Цвек Е.В. Восточно-трипольская культура и контакты ее населения с неолитическими племенами Поднепровья / Е.В. Цвек // *Stratum plus*. – 2001–2002. – № 2. – С. 170–178.
439. Цвек Е.В. Некоторые аспекты взаимодействия неолитических обществ Триполья и Степи / Е.В.

- Цвек // ред. А.Г. Корвин-Пиотровский. – Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Корвін-Прес, 2003. – С.175-182.
440. Цвек Е.В. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня / Е.В. Цвек, И.И. Мовчан // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997. – С. 142-143.
441. Цвек Е.В. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2 / Е.В. Цвек, Ю.Я. Рассамкин // *Stratum plus*. – 2001-2002. – № 2. – С. 218-245.
442. Цвек О.В. Зв'язки східного Трипілья з Лендельською та Дунайсько-Тиською культурно-історичними областями / О.В. Цвек // Тез. доп. і повідомлень 1-ої Тернопільської обл. наук. історико-краєзнавчої конф. – Тернопіль: Обл. іст.-краєзн. муз., 1990. – Ч. 1. – С. 36-38.
443. Цвек О.В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності / О.В. Цвек // *Археологія*. – 1985. – Вип. 51. – С. 31-45.
444. Цвек О.В. Структура східнотрипільської культури / О.В. Цвек // *Археологія*. – 1999. – № 3. – С. 28-37.
445. Цвек О. В. Поселення Східнотрипільської культури (Короткий нарис) / О.В. Цвек – К.: КП «ОТІ», 2006. – 86 с.
446. Цибесков В. П. Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // *Археологія*. – 1984. – № 47. – С. 13-24.
447. Чайлд В.Г. У истоков Европейской цивилизации / В.Г. Чайлд. [пер. с английского М.В. Свириловой-Граковой и Н.В. Ширяевой] – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – 468 с.
448. Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации / В.Г. Чайлд. [пер. с англ. И.А. Емца]. – М.: Центрполиграф, 2005. – 260 с.
449. Чебоксаров Н.Н. Народы, расы, культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова – М.: Наука. – 1985. – 415 с.
450. Чернаков Д. Русенската селищната могила. Пътеводител-каталог / Д. Чернаков. – Русе, 2009. – 98 с.
451. Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии / Е.Н. Черных. – София: Наука и искусство, 1978. – 387 с.
452. Черных Е.Н. О древнейших очагах металлообработки юго-запада СССР / Е.Н. Черных // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1970. – Вип. 123. – С. 23-31.
453. Черных Е.Н. Культурные контакты в Циркумпонтийской области / Е.Н. Черных // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. – Тбилиси: Мецниереба, 1987. – С. 98-108.
454. Черных Е.Н. Радиоуглеродная хронология энеолитических культур Юго-Восточной Европы: результаты и проблемы исследований / Е.Н. Черных, Л.Б. Орловская // *Российская археология*. – 2004. – №4. – С.24-37.
455. Черныш Е.К. Многослойное поселение у села Незвиско на Днестре / Е.К. Черныш // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1956. – Вип. 63. – С. 48-56.
456. Черныш Е.К. Первоначальные пути расселения племен Кукутени-Триполье // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбил. конф. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 39-40.
457. Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1967. – Вип. 111. – С. 60-66; ил.
458. Черныш Е.К. Трипольское поселение Раковец / Е.К. Черныш // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1973. – Вип. 134. – С. 48-57.
459. Черныш Е.К. Формирование локальных вариантов трипольской культуры / Е.К. Черныш // Новейшие достижения советских археологов: Тез. пленар. докл. всесоюз. конф. Москва, 1977. – М.: Институт археологии АН СССР, 1977. – С. 18-21.
460. Черныш Е.К. Значение детальной периодизации для выделения локальных вариантов трипольской культуры / Е.К. Черныш // *Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.*: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР, Ужгород, апр. 1978 г. – Ужгород: Институт археологии АН УССР, 1978. – С. 37-38.
461. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии / Е.К. Черныш, В.М. Массон // *Энеолит СССР*. – М.: Наука, 1982. – С. 166-347.
462. Черняков І. Концепції автохтонного, міграційного походження трипільської культури та їх зв'язок з теорією постійного землеробського населення України / І.Т. Черняков // Ред. І.Т. Черняков. – Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. – С. 41-55.
463. Черняков І.Т. Місце трипільської культури в стародавній історії Європи / І.Т. Черняков // *Археологія*. – 1993. – № 3. – С. 5-18.
464. Чорновол Д. Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве – Острів / Д. Чорновол, І. Радомський // Ред. О. Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров. – Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди. – Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца. – Львів: Астролябія, 2015. – С. 367-383.
465. Шапошникова О.Г. Новорозановское многослойное поселение / О.Г. Шапошникова, И.Н. Шарафутдинова // *Древности Поингуля*. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 52-66.
466. Шеферд Р. Горное дело в Европе в эпоху неолита и халколита / Р. Шеферд // ред. З.Я. Де Лаат. – История человечества в 8 т. – Доисторические времена и начала цивилизации. – М.: Издательс-

- кий дом «Магістр-Пресс», 2003. – Том I. – С. 650-661.
467. Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях / К.В. Шишкін // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32-41.
468. Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки / К.В. Шишкін // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72-77.
469. Шібьор Й. Культури пізнього трипілья та лійчастого посуду на Волині / Й. Шібьор // Археологія. – 1994. – №4. – С. 30-48.
470. Шмаглій М.М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури / М.М. Шмаглій // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 15-37.
471. Шмаглій М.М. До історії пізньотрипільських племен Волинського Полісся на початку II тисячоліття до н. е. / М.М. Шмаглій // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 99-106.
472. Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації / М.М. Шмаглій. – К.: МП Тираж, 2001. – 129 с.
473. Шмаглій Н.М. К вопросу о типологии медных кинжалов позднетрипольской культуры / Н.М. Шмаглый // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т. 2. – С. 241-248.
474. Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 124-130.
475. Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 52-63.
476. Шмаглій М.М. Про комплексне вивчення трипільських поселень / М.М. Шмаглій, В.П. Дудкін, К.В. Зінковський // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 23-31.
477. Шмаглій М.М. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї / М.М. Шмаглій, С.М. Рижов, В.П. Дудкін // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 42-52.
478. Шмаглій Н.М. Святилища и культовые места на крупных трипольских поселениях / Н.М. Шмаглый, М.Ю. Видейко // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. – М.: Наука, 1987. – С. 169-171.
479. Шмаглій Н.М. Исследования кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкого / Н.М. Шмаглый, М.Ю. Видейко // ред. И.И. Артеменко. – Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 130-135.
480. Шмаглій Н.М., Видейко М.Ю. Майданецкое – трипольский протогород / Н.М. Шмаглый, М.Ю. Видейко // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 44-140.
481. Шмаглій Н.М. Некоторые вопросы социально-демографической реконструкции крупного трипольского поселка: По материалам трипольских поселений Уманщины / Н.М. Шмаглый, В.П. Дудкин, К.В. Зинковский // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф., Киев, апр. 1975 г. АН СССР. Отд-ние истории. ИА и др. – К.: Наукова думка, 1975. – Ч. 1. – С. 68-69.
482. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства / В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1980. – 334 с.
483. Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей / В.А. Шнирельман // отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М.: Наука, 1986. – С. 236-426.
484. Шнирельман В.А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества / В.А. Шнирельман // отв. Ред. Ю.В. Бромлей. – История первобытного общества. Эпоха классового образования. – М.: Наука, 1988. – С. 5-139.
485. Шмит М. Из исследований контактов между культурами шаровидных амфор и позднего Триполья / М. Шмит // Stratum plus. – 2001–2002. – № 2. – С. 246-259.
486. Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Э.Р. Штерн // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М.: Моск. арх. об-во, 1906. – Т. 1. – С. 9-95.
487. Шумова В.А. К проблеме взаимосвязей петренской и томашевской локальных групп позднего Триполья / В.А. Шумова // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. мол. учёных НА АН СССР. – М.: Наука, 1986. – С. 179-180.
488. Шумова В.О., Рижов С.М. Трипільська культура Поділля у світлі нових даних / В.О. Шумова, С.М. Рижов // ред. В.М. Зубар. – Археологія у Києво-Могилянській академії. – К.: Вид. дім Стило, 2005. – С. 88-103.
489. Энговатова А.В. Кремневая индустрия трипольской культуры (методика исследования) / А.В. Энговатова // История мировой культуры: традиции, инновации, контакты. – М.: Наука, 1990. – С. 4–13.
490. Энговатова А.В. Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятником Днестро – Днепровского междуречья) / А.В. Энговатова // Автореферат дисс. канд. канд. ист. наук 07.00.06 – М.: Институт археологии АН СССР, 1993. – 20 с.
491. Якубенко О.О. Про форми-шаблони для виготовлення трипільського посуду / О.О. Якубенко // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: Тез. Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький: ВФ Пальміра, 1992. – С. 48-51.
492. Якубенко О.О. Трипільські статуетки птахів у збірці Національного музею історії України // До 100-річчя Нац. музею історії України: Матеріали науково-практичної конф., присвяч. Міжнар. дню музеїв (1997 р.). – К.: Нац. Муз. іст. України, 1998. – С. 42-59.
493. Якубенко О.О. Моделі жител з трипільських колекцій музею / О.О. Якубенко // Нац. музей історії України: його фундатори та колекції: Темат.

- зб. наук. пр. – К.: Нац.муз. іст. України, 1999. – С. 86-111.
494. Якубенко О.О. Трипільська розписна кераміка з розкопок В.В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї / О.О. Якубенко // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: Матеріали ювілейної міжнар. конф. – К. Нац.муз. іст. України, 1999. – С. 78-80.
495. Якубенко О.О. Нове пізнотрипільське поселення Шебутинці в Середньому Подністров'ї / О.О. Якубенко // ред. Д.Н. Козак. – Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 рр. – К., 2000. – С. 185-188.
496. Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. / З.В. Янушевич. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 214 с.
497. Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: Палеоэтноботанические исследования. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 92 с.
498. Янушевич З.В. Палеоботанічні дослідження трипільської культури / З.В. Янушевич, К.В. Кременецький, Г.О. Пашкевич // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 143-152.
499. Яценко Г.М. О золотоносности западного фланга Кировоградского геоблока / Г.М.Яценко, А.И. Росихина, Е.М. Сливко // Геолого-мінералогічний вісник. – 1999. – №1. – С.82-84.
500. Andersen N.H. Causewayed enclosures in Northern and Western Europe / N.H. Andersen // eds.: C.Fowler, J.Harding, D. Hofmann. – The Oxford Handbook of Neolithic Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – P. 795-812.
501. Antoniewicz W. Archeologia Polski: Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski / W. Antoniewicz. – Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski, 1928. – 344 s.
502. Anthony D. Horse, the Wheel and Language. How Bronze - Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World / David Anthony. – Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2007. – 553 p.
503. Anthony D. The origin of horseback riding / D. Anthony, D. Brown // Antiquity. – 1991. – Vol. 65. – P. 22-38.
504. The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500 BC. / ed. Anthony D.W., Chi J. Y. – Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2009. – 256 p.
505. Antonović D. Prehistoric copper tools from the territory of Serbia / D. Antonović // Journal of Mining and Metallurgy. – 2009. – Vol.45/2. – P. 165-174.
506. Archeologia autostrady. Badania archeologiczne w pasie budowy Autostrady A1 w granicach województwa kujawsko-pomorskiego Katalog zabytków / td. M. Wiśniewski. – Bydgoszcz: Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad w Bydgoszczy, 2013. – 191 s.
507. Bąbel J., Braziewicz J., Jaskóła M., Kretschmer W., Pajek M., Semaniak J., Scharf A., Uhl T. The radiocarbon dating of the neolithic flint mines at Krzemionki in central Poland / [J. Bąbel, J. Braziewicz, M. Jaskóła et alii] // Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms. – 2005. – 240. – Issues 1–2. – P. 539-543.
508. Bahn P. G. Last Days of the Iceman / P. G. Bahn // Archaeology. – 1995. – 48. – №3. – P. 66-70.
509. Bailey D. W. Chronotypic tension in Bulgarian Prehistory: 6500-3500 / D.W. Bailey // World Archaeology. – 1993. – Vol. 25. – № 2. – P. 204-222.
510. Bailey, D.W. Balkan prehistory: exclusion, incorporation and identity / D.W. Bailey. – London; New York: Routledge, 2000. – 366 p.
511. Bailey D. W. Prehistoric figurines. Representation and corporality in the Neolithic, Routledge; London; New York: Taylor & Francis, 2007. – 264 p.
512. Bailey D.W. Prehistoric Bulgaria / D.W. Bailey, I. Panayotov. – Madison: Prehistory Press, 1995. – 353 p.
513. Expanding the dimensions of early agricultural tells: the Podgoritsa Archaeological Project, Bulgaria / [D. W. Bailey, R. E. Tringham, B. Gaydarska et alii] // Journal of Field Archaeology. – 1998. – Vol. 25. – № 4. – P. 75-396.
514. Bailly M. Stone Tools and Copper Tools in Late Neolithic Western Europe: what Relationships, what Substitution? From Common Sense to Research Agenda / M. Bailey // Interdisciplinary Studies on Mediterranean Ancient Marble and Stones. Proceedings of the VIIIth International Conference of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity (ASMOSIA). – Paris: Maisonneuve & Larose, 2009. – P.865-877.
515. Băjenaru R. Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV-III a. Chr. / R. Băjenaru. – București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013. – 295 s.
516. Balcer B. Związki pomiędzy pucharow lejkowatych (KPL) i kultura trypolska (KT) na podstawie materiałów krzemienych / B. Balcer // Kultura pucharow lejkowatych w Polsce. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1981. – S.81-88.
517. Balcer B. Wytwórczość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski / B. Balcer. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. – 338 s.
518. Ballard R.D. Further evidence of abrupt Holocene drowning of the Black Sea shelf / R.D. Ballard, D.F. Coleman, G.D. Rosenberg // Marine Geology. – 2000. – 170. – P. 253-261.
519. Banffy E. Continuity or discontinuity: some questions on the transition from the neolithic to the copper age in the Carpathian Basin / E. Banffy // Antaeus. – 1991 – Vol. 19–20. – P. 23–32.
520. Bánffy E. Bognár-Kutzián I. The Late Neolithic Tell Settlement at Polgár-Csőszhalom, Hungary. The 1957 excavation /

- E.Bánffy, I.Bognár-Kutzián // BAR International Series, – Oxford, 2007. – № 1730. – 243 p.
521. Bankoff A. H. Decision-making and culture change in Yugoslav Bronze Age / A. H. Bankoff, H. J. Greenfield // *Balkanica*. – 1984. – P. 7-31.
522. The Rise and Decline of the Early Bronze Age Settlement Fidvar near Vrable, Slovakia / [J. Batora, A. Behrens, J. Gresky et alii.] // *Collaps or Continuity? Environment and development of Bronze Age Human Landscapes*. – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. – 2012. – Bd. 205. – S. 111-129.
523. Behrens H. Die Jungsteinzeit im Mittelebe-Saale-Gebiet / H. Behrens. // *Veröffentlichungen des Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle* – 1973. – Bd. 27. – 366 p.
524. Bennet J. The Aegean Bronze Age / J. Bennet // Eds. W. Scheidel, I. Morris, R. Saller. – *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 175-210.
525. Berciu D. Cultura Hamahgia. Noi contribuții / D. Berciu. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1966. – Vol. I. – 312 p.
526. Berciu D., Morintz S., Roman P. Cultura Cernavoda II. Asezarea din sectorul b de la Cernavoda / D. Berciu, S. Morintz, P. Roman // *Studii si Cercetari de Istorie Veche*. – 1973. – T. 24 (3). – S. 373-405.
527. Biagi P. Pre-Balkan Platform Flint in the Early Neolithic Sites of the Carpathian Basin: Its Occurrence and Significance / Biagi P., Starnini E. // eds. A. Anders G. Kulcsár (ed.) *Moments in Time Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. – Budapest, 2013. – P. 47-60.
528. Early Neolithic Lifeways In Moravia And Western Slovakia: Comparing Archaeological, Osteological And Isotopic Data From Cemetery And Settlement Burials Of The Linearbandkeramik (LBK) / [P. Bickle, R. A. Bentley, M. Dočkalová et alii.] // *Antropologie*. – 2013. – Vol. LVI. – Nr. 1. – P. 1-38.
529. The First Farmers of Central Europe: Diversity in the LBK Lifeways. / Eds. P. Bickle, A. Whittle. – Oxford: Oxbow Books, 2013. – 608 p.
530. Biermann E. Steinerne Keulenköpfe – Die Mesolithische Revolution und die Bandkeramik / E. Biermann // *Varia Neolithica*. – 2011. – B. VII. – S. 9-27.
531. Binsteiner A. Die Lagerstätten und der Abbau bayerischer Jurahornsteine sowie deren Distribution im Neolithikum Mittel- und Osteuropas / A. Binsteiner // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. – 2005. – Bd. 52. – S. 43-155.
532. Bobrowski P. Wyrwórczość krzemieniarska kultury pucharów lejkowatych / P. Bobrowski, I. Sobkowiak-Tabaka // Red. P. Bobrowski, B. Gediga, D. Minta-Tworzowska, J. Piekalski. – *Badania archeologiczne na terenie Zbiornika przeciwpowodziowego Racibórz Dolny na rzece Odrze, Województwo śląskie (polder)*. – Racibórz, stanowisko 150. – Poznań; Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2014. Tom II. – – S. 229-350.
533. Bogaard A. Neolithic farming in Central Europe: an archaeobotanical study of crop husbandry practices / A. Bogaard. – London; New-York: Routledge, 2004. – 209 p.
534. Bogaard A. From Mega-Sites to Farmsteads: Community Size, Ideology and Nature of Early Farming Landscapes in Western Asia and Europe / A. Bogaard, V. Isaadikoy // B. Finlayson, G. Warren (eds.) *Landscapes in transition*. – Oxford: Oxbow Books, 2010. – P. 192-207.
- Bognar-Kutzián I. The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin / I. Bognar-Kutzián. // *Archaeologia Hungarica*. – 1972. – Vol. 42. – 253 p.
535. Boyadzhiev Y. Chronology of prehistoric cultures in Bulgaria / Y. Boyadzhiev // Eds. D. Bailey, I. Panayotov. – *Prehistoric Bulgaria*. – Madison: Prehistory Press, 1995. – P. 149-192.
536. Bojadžiev Z.B. Radiocarbon dating from southeastern Europe // Eds.: M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann. – *In the Steps of James Harvey Gaul*. – Sofia. 1998. – P. 349–370.
537. Borić D. Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans / D. Borić // eds. T. L. Kienlin, B. Roberts. – *Metals and Societies Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. – Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bonn: Habelt, 2009. – Bd. 169. – S. 191-245.
538. Bradley R. Orientations and origins: a symbolic dimension to the long house in Neolithic Europe / R. Bradley // *Antiquity*. – 2001. – Vol. 75. – P. 50-56.
539. Brami M.N. House-related practices as markers of the Neolithic expansion from Anatolia to the Balkans / M.N. Brami // *Bulgarian e-Journal of Archaeology*. – 2014. – Vol. 4. – P. 161-177.
540. Brigand R. Neolithic and Chalcolithic settlement patterns in central Moldavia (Romania) / R. Brigand, O. Weller // *Documenta Praehistorica*. – 2013. – T. XL. – P. 195-207.
541. Broz E. "Krzemionki Opatowskie" (the "Flints of Opatow")-the archaeological reserve of inanimate nature in the province of Kielce / E. Broz // *Chronmy: Przycz. Ojcz.*, 1991. – Vol. 47 (6). – S. 27-39.
542. Brukner B. Rani neolit / B. Brukner // *Praistoria Vojvodini*. – Beograd-Novi Sad, 1974. – P. 29-68.
543. Brukner B. Funde der Sălcuța Gruppe in der Wojwodina / B. Brukner // *Istraživanja*. – 1976. – № 5. – P. 27-31.
544. Brukner B. A Contribution to the Investigation of Connections among the Populations of Southeast Pannonia, the Central Part of the North Balkans, 4000 and 3000 BC. / B. Brukner // *Rad Vojvodjanskih muzeja*. – 1986-1987. – T. 30. – P. 33-42.
545. Bruyako I. Prehistoric settlement «Kartal» (Orlovka): preliminary information on the excavations in 2001-2002 / I. Bruyako, I. Manzura, L. Subbotin // eds.: L. Nikolova, J. Higgins. – *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. – 2005. – Vol. 6-7. – P. 13-33.

546. Budd P. Eneolithic Arsenical Copper Chance or Choice? / P. Budd, B.S. Ottoway // ed. B. Jovanovic. – Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe. – Beograd: Archaeological institute Beograd, 1995. – P. 95-102.
547. Budja M. Clay tokens-accounting before writing in Eurasia / M. Budja // *Documenta Praehistorica*. – 1998. – T. XXV. – P. 219-235.
548. Budziszewski J. Flint materials from the cemeteries of the Sofievka type / J. Budziszewski // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 148-189.
549. Burdo N. B. 2001. The influence of Western and Central Carpathian region cultures in the materials of the final monuments of Tripolje A in the Middle Dniester territory / N.B. Burdo // *Acta Archeologica Carpathica*. – T. XXXVI. – S. 5-38.
550. Burdo N. The Sacral World and Sacred Images of Trypillia civilization / N.B. Burdo // *Memoria Antiquitatis*. – 2007. – Vol. XXIV. – S. 239-250.
551. Burdo N. Magic and symbolism the Ancient Trypillians / N.B. Burdo // ed. I. Ciuk. – *Misteries of ancient Ukraine. The remarkable Trypillian culture. 5400–2700 BC*. – Ontario: Royal Ontario museum, 2008. – P. 88-93.
552. Burdo N. Antropomorphic Figurines from the Trypillian Settlement of Maydanetske / N.B. Burdo // *Ukrainian Archaeology*. – 2011. – P. 26-37.
553. Burdo N. Late Neolithics cultural elements from the Danube and Carpathian regions of Precucuteni – Trypillia A culture / N.B. Burdo // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – T. XXXVIII. – P. 357-382.
554. Cahen D. Organization du village rubané de Darion / D. Cahen // *Bulletin de la Societe Royale Belge D'antropologie et du Prehistoire*. – 1984. – T. 96. – P. 75-76.
555. Caskey J. L. The Early Helladic period in the Argolid [Electronic resource] / J. L. Caskey. – Mode of access: <http://www.ascsa.edu.gr/pdf/uploads/hesperia/147199.pdf>. – Title from screen.
556. Cernyakov I. Radiocarbon Chronology of the “Akkiembetskiy kurgan”. A preliminary report / I. Cernyakov, M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 7. – P. 196-202.
557. Chapman J. The impact of modern invasions and migrations on archaeological explanation. A biographical sketch of Marija Gimbutas. / J. Chapman // hrsg. M. Diaz-Andreu, M. L. Sørensen. – *Excavating Women: A History of Women in European Archaeology*. London: Routledge, 1998. – P. 295-314.
558. Chapman J. Social inequality on Bulgarian tells and the Varna problem / J. Chapman // ed. R. Samson. – *The Social Archaeology of Houses*. – Edinburgh: University Press, 1990. – P. 49-98.
559. Chapman J. Deliberate house-burning in the prehistory of Central and Eastern Europe / J. Chapman // hrsg.: Gustafsson A., Karlsson H. – *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. – Göteborg: Göteborgs universitet, Arkeologiska institutionen, 1999. – P. 113-126.
560. Chapman J. The Neolithic in the Morava-Danube Confluence Area: A Regional Assessment of Settlement Pattern / J. Chapman // eds. Tringham R., Kristi D. – *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*. – Los Angeles: University of California, 1990. – P. 13-43.
561. Chapman J. The Nebelivka Mega-Site Plan / Chapman J. // ред. Відейко М.Ю. – На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015 р. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2015. – С. 14-15.
562. The Second Phase of the Trypillia Mega - Site Methodological Revolution: A New Research Agenda / [J. Chapman, M. Videiko, D. Hale et alii] // *European Journal of Archaeology*. – 2014. – Vol. 17 (3). – P. 369-406.
563. Social context of the emergence, development and abandonment of the Varna cemetery, Bulgaria / [J. Chapman, T. Higham, V. Slavchev. Et alii] // *European Journal of Archaeology*. – 2007. – 9 (2). – P. 157-181.
564. Cheben I. Sidlisko Badenskej kultury v Bini / I. Cheben // *Slovenska Archeologia*. – 1984. – T. XXXII. – № 1. – S. 146-177.
565. Chernakov D. Newly discovered Chalcolithic necropolis near Kosharna Tell. / D. Chernakov // *The Lower Danube in prehistory: landscape changes and human environment interactions. Publicațiile Muzeului Județean Teleorman*. – 2011. – T. III. – P. 117-131.
566. Chernykh E.N. Ancient Mining and Metallurgy in the USSR. The Early Metal Age / E.N. Chernykh. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 335 p.
567. Childe V. G. The Dawn of European Civilization / Childe V. G. – London: Kegan Paul, French, Trubner, 1925. – 328 p.
568. Childe V.G. The Aryans / V.G. Childe. – New York: Alfred and Knopf, Inc. – 1926. – 221 p.
569. Childe V. G. The Danube in Prehistory / V. G. Childe. – Oxford: Clarendon Press, 1929. – 479 p.
570. Childe V.G. The Urban Revolution / V.G. Childe // *The Town Planning Review*. – 1950. – Vol. 21. – № 1. – P. 3-17.
571. Ciugudean H. The Copper Metallurgy in the Coțofeni Culture (Transylvania and Banat) / H. Ciugudean // *Apulum*. – 2002. – Vol. XXXIX. – P. 95-106.
572. Claßen E. Settlement history, land use and social networks of early Neolithic communities in western Germany / E. Claßen // Ed.: D. Hofmann P. Bickle. – *Creating Communities New Advances in Central European Neolithic Research*. – Oxford; Oakville: Oxbow Books, 2009. – P. 95-110.
573. Claßen E. Tesselations and Triangulations – Understanding Early Neolithic social networks / E. Claßen, A. Zimmermann // *Enter the Past. E-way into the Four Dimension of Cultural Heritage*. – BAR International Series. – 2004. – Nr. 1227. – P. 467-471.
574. Clare L. Social and biophysical vulnerability of prehistoric societies to Rapid Climate Change / L.

- Clare, B. Weninger // *Documenta Praehistorica*. – 2010. – T. XXXVII. – P. 283-292.
575. Cofta-Broniewska A., Koško A. Historia pierwotna społeczeństw Kujaw / A. Cofta-Broniewska, A. Koško. – Warszawa-Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1982. – 176 s.
576. Crnobrajina A. N. Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organisation / A. N. Crnobrajina // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – T. XXXVIII. – P. 131-147.
577. Crnobrajina A. N. Group identities in the Central Balkan Late Neolithic / A. N. Crnobrajina // *Documenta Praehistorica*. – 2012. – T. XXXIX. – P. 155-165.
578. Crnobrajina A. N. The Eneolithic Settlement Crkvine at Stubline, Serbia / A. N. Crnobrajina // Eds.: W. Schier, F. Draşovean. – The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe new approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th Millennium BC. – *Prähistorische Archäologie In Südosteuropa*, – 2014. – Bd. 28. – P. 173-186.
579. Crnobrajina A. N., Simić Z., Janković M. Late Vinča Culture Settlement in Crkvine at Stubline / A. N. Crnobrajina, Z. Simić, M. Janković // *Starinar*. – 2009. – T. 59. – P. 9-25.
580. Czerniak L. Z badań nad genezą rozwoju i systematyką kultury pucharów lejkowatych na Kujawach / L. Czerniak, A. Kosko / – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1993. – 182 s.
581. Daniel G., Renfrew C. The Idea of Prehistory / G. Daniel, C. Renfrew. – Edinburgh: University Press, 1988. – 264 p.
582. Daszkiewicz M. Technology of the Sofievka type pottery / M. Daszkiewicz, J. Raabe // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 214-228.
583. Agriculture and Settlement Patterns of the Cucuteni-Tripolye Culture [Electronic resource] / [K. Davison, P. M. Dolukhanov, G. A. Pashkevich et alii]. / Mode of access: <https://www.academia.edu/8532288>
- /Agriculture_and_settlement_patterns_of_the_Cucuteni-Tripolye_Culture. – Title from screen.
584. Dergachov V. The Migration Theory of Maria Gimbutas / V. Dergachov // *The Journal of Indo-European Studies*. – 2000. – Vol. 28. – № 3/4. – P. 257-340;
585. Dickson J. H. The Iceman Reconsidered / J. H. Dickson, K. Oeggl, L. L. Handley // *Scientific American*. – May, 2003. – P. 31-36.
586. Dinu M. Folteşti-Cernavodă II. O cultură de origine răsăriteană / M. Dinu // *Carpica*. – 1998. – T. XXVII. – S. 32-43.
587. Dodd-Opritescu A. Consideratii asupra cramei Cucuteni C / A. Dodd-Opritescu // *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie*. – 1980. – № 31. – 4. – P. 547-556.
588. Dragomir I. Eneoliticul din Sud-Estul României. Aspectul Stoicani-Aldeni. / I. Dragomir. – Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România 1983. – 184 s.
589. Dragos Gh. Built to be burnt: The building and combustion of Chalcolithic dwellings in the Lower Danube and Eastern Carpathian areas / Gh. Dragos // eds.: L. Nikolova; M. Merlini; A. Comşa. – *Circumpontica in Prehistory. Western Pontic Studies. Global gratitude to Eugen Comşa for his 85th birth anniversary*. – BAR International Series. – 2008. – № 1014. – P. 55-68.
590. Draşovean Fl., Connections between Vinča C and Tisa, Herpály, Petreşti and Bucovăţ cultures in northern Banat / Fl. Draşovean. // *Banatica*. – 1991. – T. 11. – P. 209-212.
591. Draşovean Fl. Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The Origins of the Petreşti Culture/ Fl. Draşovean // *Antaeus*. – 2004. – 27. – P. 37-45.
592. Draşovean, F. The Neolithic tell sites of Parţa and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space / Draşovean, F., Schier W. // Ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14, 89 Lehmanns*. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 165-187.
593. Dzbyński A. Macrolithic technology – Eneolithic vocabulary and metaphors / A. Dzbyński, Mr. Blademan // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – T. XXXVIII. – P. 173-183.
594. Dumitrescu Vl. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie / Vl. Dumitrescu // *Studii Şi cercetări de istorie veche*. – 1963. – T. XIV. – № 1-2. – S. 51-74.
595. Dumitrescu, V. 1965 Căscioarele: A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube / Vl. Dumitrescu // *Archaeology*. – 1965. – 18.1. – P. 34-40.
596. Dumitrescu Vl. 1985 Cucuteni, cent ans après / Vl. Dumitrescu // *Dacia NS*. – 1985. – T. 29. – P. 35-44.
597. Dumitroaia Gh. Comunităţi preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu / Gh. Dumitroaia. – Piatra Neamţ: Editura “C. Matasă”, 2000. – 335 p.
598. Dumitroaia G., Stefan D., Munteanu R., Garvăn D., Nicola D. Rezultatelor cercetărilor non-intruzive de la Poduri-Dealul Ghindaru / G. Dumitroaia, D. Stefan, R. Munteanu, D. Garvăn, D. Nicola // *Memo-ria Antiquitatis*. – 2012. – T. XXVIII. – P. 167-172.
599. Ebert M. Südrubland im Altertum / M. Ebert. – Bonn; Leipzig: Schroeder, 1921. – 436 s.
600. Reallexikon der Vorgeschichte / Herg. M. Ebert. – Berlin: Walter De Gruyter & Co, 1929. – Bd. 1-6.
601. Field Trials In Neolithic Woodworking (Re) Learning to use Early Neolithic stone adzes / [R. Elburg, W. Hein, A. Probst et alii] // Ed. R. Kelm. – *Archaeology and Crafts – Experiences and Experiments on traditional Skills and Handicrafts in Archaeological Open-Air Museums in Europe Albersdorfer Forschungen zur Archäologie*. – Husum, 2015. – P. 62-77.

602. Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture. A Study of Technology and origins of Complex Society / L. Ellis // BAR International Series. – 1984. – № 217. – 221 p.
603. Ellis L. Cultural boundaries and human behavior: method, theory and late neolithic ceramic production in the Carpathian–Pontic region / L. Ellis // Cucuteni. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. – Piatra Neamț, 1996. – P. 75-87.
604. Ferrill A. Military Rank and the Origins of Agriculture [Electronic data] / A. Ferrill. – Mode of access: <http://www.rubinfoffsculpturepark.org/coi/2013Ferrill.pdf>. – P. 1-17. – Title from screen.
605. Erhardt J. Rössener Kultur / J. Erhardt // Hrsg. H.-J. Beier, R. Einicke. – Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet. – Wilkau: Haßlau, 1996. – S. 76-77.
606. Forenbaher S. Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age / S. Forenbaher // Antiquity. – 1993. – Vol. 67. – P. 218-256.
607. Fowler C. The Oxford Handbook of Neolithic Europe. Introduction / C. Fowler, J. Harding, D. Hofmann // eds. C. Fowler, J. Harding, D. Hofmann. – The Oxford Handbook of Neolithic Europe. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 3-26.
608. Furholt M. Pottery, cultures, people? The European Baden material re-examined / M. Furholt // Antiquity. – 2008. – Vol. 82. – P. 617-628.
609. Furholt M. Culture History Beyond Cultures: The Case of the Baden Complex / M. Furholt // eds. M. Furholt, M. Szymt. – The Baden Complex and the Outside World. – Series Studien zur Archäologie Ostmitteleuropas. – 2008. – Vol. 4. – P. 13-24.
610. Furholt M. Polithetic classification and measures of similarity in material culture. A quantitative approach to baden culture material // *Analecta Archaeologica Ressorviensia*. – 2009. – № 4. – P. 225-263.
611. Furnică R.-G. O statueta antropomorfă de tip „Majaki” din aşezarea Cucuteni – Cetăţuie / R.-G. Furnică // Eds. Bodi G., Danu M., Pîrnău R. – De hominum primordiis studia in honorem professoris Vasile Chirica. – Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2013. – S. 195-203.
612. Garašanin M. Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien / M. Garasanin // Bericht über die Fortschritte der römisch-germanischen Forschung. – 1959. – Bd. 39. – S. 1-130.
613. Gaydarska B. Application of GIS in settlement archaeology: an integrated approach to prehistoric subsistence strategies / B. Gaydarska // eds.: Korvin-Piotrovsky, A., Kruts, V., Rizhov, S. M. – Tripolian settlement-giants. The international symposium materials. – Kyiv: Institute of Archaeology, 2003. – C. 212-215.
614. A place to live, a place to bury and a place to hoard: Understanding deposition on and off the Bulgarian tell of Kosharna / [B. Gaydarska, M. Gurova, D. E. Chernakov et alii] // *Archaeologia Bulgarica*. – 2012 – T. XVI. – № 2. – P. 27-58.
615. Gimbutas M. The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe / M. Gimbutas. – New-York: Harper&Collins, 1991. – 529 p.
616. Gimbutas M. The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe / M. Gimbutas. – New-York: Thames & Hudson, 1989. – 388 p.
617. Gheorghe R. Fresh Rivers And Salt Springs: Modern Management And EthnoManagement Of Water Resources In Eastern Romania [Electronic resource] / R. Gheorghe, A. Marius O. Weller // 2012 International Congress on Informatics, Environment, Energy and Applications-IEEEA 2012 IPCSIT. – Vol. 38. – Bonn, 2012. – Mode of access: <http://www.ipcsit.com/vol38/026-IEEEA2012-A20024.pdf>. – Title from screen.
618. Gheorghiu D. A fire cult in South European Chalcolithic traditions? On the relationship between ritual contexts and the instrumentality of fire / D. Gheorghiu // Hrsg.: Barrowclough D. A., Malone C. – Cult in context. Reconsidering ritual in archaeology. – Oxford: Oxbow Books, 2007. – P. 269-284.
619. Golitko M. Beating ploughshares back into swords: warfare in the Linearbandkeramik / M. Golitko, L. H. Keeley // Antiquity. – 2006. – Vol. 81. – P. 332-342.
620. Golitko M. Linearbandkeramik enclosures: evidence of Fortification in the early Neolithic of central Europe [Electronic resource] / M. Golitko L. H. Keeley. – // Mode of access: https://www.academia.edu/1673814/Linearbandkeramik_enclosures_evidence_of_Fortification_in_the_early_Neolithic_of_central_Europe. – Title from screen.
621. Govedarica B. Grundzuge einer Kulturgeschichte des nordwestlichen schwarzmeergebietes im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. / B. Govedarica, I. Manzura // hrsg.: E. Sava, B. Govedarica, B. Hansel. – Der Schwarzmeerraum vom Aneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). – Rahden; Westf.: Leidorf, 2011. – Bd. 2. – S. 41-61.
622. Grandel O. Petrographic evidence on Intercultura ; Trade During the Chalcolithic. Examples from Neamţ County, Romania / O. Grandel, V. Diaconu // 39th International Symposium on Archaeometry. 28 May-1 June, 2012. Leuven, Belgium. – Leuven, 2012. – P. 140.
623. Gronenborn D. Ancestors or Chiefs? Comparing Social Archaeologies in Eastern North America and Temperate Europe / D. Gronenborn // Leadership and Polity in Mississippian Society. – Center for archaeological investigations. – Occasional Paper No. 33. – Carbondale: Illinois University, 2003. – P. 365-397.
624. Gronenborn D. Climate fluctuations and trajectories to complexity in the Neolithic: towards a theory / D. Gronenborn // *Documenta Praehistorica*. – 2009. – T. XXXVI. – P. 97-110.
625. Gronenborn D. Climate, Crises, and the “neolithisation” of Central Europe between ird-events 6

- and 4 / D. Gronenborn // *The Spread of the Neolithic to Central Europe*. – RGZM-Tagungen. – 2010. – Bd. 4. – P. 61-81.
626. Gronenborn D. At the heart of it all: Michelsberg in the northern Upper Rhine and Middle Rhine regions / D. Gronenborn // *What's New in the Neolithic? Neolithic conference May 13-14, 2013*. – Lund: Lund University, 2013. – P. 4.
627. Gronenborn D. Monuments of what? Mega-sites of the Michelsberg culture in the Northern Upper Rhine and Middle Rhine valley / D. Gronenborn // *Megalith societies landscapes, early monumentality and social differentiation in Neolithic Europe*. Conference 16-20.06. 2015, Kiel. – Kiel, 2015. – P. 44.
628. Grygiel R. Early Farmers in North-Central Europe: 1989-1994 Excavations at Osłonki, Poland / R. Grygiel, P. Bogucki // *Journal of Field Archaeology*. – 1997. – № 24. – № 2 – P. 161-178.
629. Gurba J. Materiały do badań nad neolitem Małopolski / J. Gurba // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – 1957. – F 9. – S. 129-178.
630. Gusev S.A. Hausmodelle der Tripolje-Kultur / S. Gusev // *Praehistorische Zeitschrift*. – 1995. – Bd. 70. – № 2. – S. 175-189.
631. Gurova M. Prehistoric flints as grave goods /hoards: functional connotations / M. Gurova // *Archaeologia Bulgarica*. – 2006. – T. 10. – № 1. – P. 1-14.
632. Gurova M. Towards an understanding of Early Neolithic populations: a flint perspective from Bulgaria / M. Gurova // *Documenta Praehistorica*. – 2008. – T. XXXV. – P. 111-129.
633. Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it / H. Haarman // *European Journal for Semiotic Studies*. – 2002. – Vol. 14. – № 3/4. P. 580-584.
634. Haarman H. The Challenge of the Abstract Mind: Symbols, Signs and Notational Systems in European Prehistory / H. Haarman // *Signs of Civilization*. – International Symposium on the Neolithic Symbol System of Southern Europe. – Exhibition catalogue. – Novi Sad, 2004. – P. 10-22.
635. Hadaczek K. La colonie industrielle de Koszyłowce de L'époque e neolithique: Album des fouilles / K. Hadaczek– Leopold, 1914. – 19 p.
636. Early Urbanism in Europe? Geophysical Survey at Nebelivka, Ukraine. / [D. Hale, J. Chapman, N. Swann] // *Recent Work in Archaeological Geophysics*. The Geological Society. 15th December 2010. Abstracts. – London: The Geological Society, 2010. – P. 35-36.
637. Hansen S. Vorwort des Herausgebers / S. Hansen / Ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis // Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – S. VII-IX
638. Hansen S. The birth of the hero. The emergence of a social type in the 4th millennium BC / S. Hansen // ed. E. Starnini. – *Unconformist Archaeology*. Papers in honour of Paolo Biagi. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – P. 101-112.
639. Hansen S. Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC / S. Hansen // eds.: S. Burmeister, S. Hansen, M. Kunst, N. Muller-Scheel. – *Metal Matters Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity. Menschen – Kulturen – Traditionen*. – Forschungs Cluster 2. – Rahden/Westf.: Leidorf, 2013. – Bd. 12. – P. 155-158.
640. Hansen S. The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory / S. Hansen // Eds. Horejs B., Mehofer M. – *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? – Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*. – *Oriental and European Archaeology*. – 2014. – Bd. 1. – P. 243-259.
641. Der kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2004 / [S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber et alii] // *Eurasia Antiqua* – 2005. – Bd. 11. – P. 341-393.
642. Pietrele – eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005 / [S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber et alii] // *Eurasia Antiqua*. – 2006. – Bd. 12. – P. 1-62.
643. Hansen S. Pietrele und de noien Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen in der Unteren Donau / S. Hansen, M. Toderas // ed. S. Hansen. – *Leben auf dem Tell als soziale Praxis*. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 85-106.
644. Hartmann A. Prähistorische Goldfunde aus Europa / A. Hartmann // *Studien zu den Anfängen der Metallurgie*. – Berlin: Gebr. Mann, 1970. – Vol. 3. – 129 S.
645. Hassan F.A. Demographic Archaeology / F.A. Hassan. – New York: Academic Press, 1981. – 298 p.
646. The Strumna / Strymon River Valley in Prehistory / Ed. G. Henkel-Stiftung. – Sofia, 2007. – 544 p.
647. Himner M. Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles / M. Himner // *Swiatowit*. – 1933. – T. 14. – S. 26-163.
648. Hodder I. Çatalhöyük, Turkey: a summary of some recent results / I. Hodder // *Documenta Praehistorica*. – 1998. – T. XXV. – P. 71-80
649. New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications / [T. Higham, J. Chapman, V. Slavchev et alii] // *Antiquity*. – 2007. – Vol. 81. – P. 640-654.
650. Hinz M. The absolute speed of change : multidimensional scaling and innovation rates / M. Hinz J. Müller. // *Archaeometry*. – University of Oxford, 2014. – P. 1-22.
651. Hofmann R. Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des späthneolithischen

- Visokobeckens in Zentralbosnien (5500–4500 v.Chr) / R. Hofmann, J. Müller, K. Rassmann // Ed. S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 189-213.
652. Sozio-politische Organisationsstrukturen und zentrale Institutionen des spätneolithischen Visokobeckens in Zentralbosnien (5500-4500 v. Chr.), / R. Hofmann, N. Müller-Scheeßel, J. Müller; K. Rassmann // Ed. Hansen S. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 189-213.
653. Horvath F. Hodmezovasarhely-Gorzsa / F. Horvath // The Late Neolithic of the Tisza Region. – Budapest: Szolnec, 1987. – S. 31-46.
654. Horváth L. Die relativchronologische Position des Proto-Boleráz-Horizontes aufgrund seiner südlichen Komponenten / L. Horváth, A. Horváth // Eds. P. Roman, S. Diamandi. – Černavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. – Studia Danubiana. – Series Symposia – 2001. – T. II. – P. 459-515.
655. Horvath T. The Boleráz, Baden and Kostolac Cultures in the Late Copper Age and Early Bronze Age: their chronological and spatial distribution, and intercultural connections // Specimina Electronica Antiquitatis – 2011. – № 12. – P. 1-105.
656. Horváth T. Life and death: mortuary rituals of the Baden culture at lake Balaton (Transdanubia) / T. Horváth, K. Köhler // Archäologisches Korrespondenzblatt. – 2012. – Bd. 42. – P. 453-472.
657. Horváth L. A. History of the Copper Age (4500 /4400-2600 /2500 B.C.) / L. A. Horváth, Z. M. Virág // Hrsg. Zs. Visy. – Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium. – Budapest, 2003. – S. 125-127.
658. Jameson M. H., Runnels C., Van Andel T. A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day / M. H. Jameson, C. Runnels, T. Van Andel. – Stanford: Stanford Univ Press, 1994. – 654 p.
659. Janushevich Z. V. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age / Z. V. Janushevich // Eds. D. R. Harris, G. C. Hillman. – Foraging and farming. The evolution of plant exploitation. – London: Unwin Hyman, 1989. – P. 607-619.
660. Janushevich Z. V. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union / Z. V. Janushevich // Bericht Deutsche Botanische Geshichte. – 1978. – № 91. – S. 59-66.
661. Jastrzębski S. Uwagi o chronologii i periodyzacji kultury Cucuteni-Trypolie / Jastrzębski S. // Archeologia Polski. – 1983. – T. 28. – S. 100-136.
662. Jastrzębski S. Imports of the Trypole culture pottery in the Southern-Eastern group of the Funnel Beaker culture // ed. A. Kokowski. – Memories Archaeologiques. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1985. – S. 71-92.
663. Jastrzębski S. The settlement of the Funnel Beaker Culture at Grodek Nadbuzny the Zamosc district. Site 1C- brief characteristics / Jastrzębski S. // Die Trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. Material des Internationalen Symposium. Dymaczewo, 20-24 September, 1988. – Poznań: Wydwo Poznańskie, 1991. – Bd. 2. – S. 189-196.
664. John J. Status of Spondylus Artifacts within the LBK Grave Goods / J. John // Eds. F. Ifantidis, M. Nikolaidou. – Spondylus in Prehistory: New Data & Approaches – Contributions to the Archaeology of Shell Technologies. – BAR International Series. – 2011. – № 2216. – P. 39-45.
665. Jovanović B. The First Use of Metals in the Balkans / Jovanović B. // Actes du Congrès des Sciences prehistoriques et protohistoriques. – 1996. – T. XIII. – P. 57-64.
666. Jovanović B. Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-Kultur / B. Jovanović // Banatica. – 1991. – T. 11. – P. 119-124.
667. Ivanova M. Tells, invasion theories, and warfare in Fifth Millenium B.C. North-Eastern Bulgaria / M. Ivanova // Eds. T. Pollard, I. Banks. – War and Sacrifice. – Leiden; Boston: BRILL, 2007. – P. 33-48.
668. Ivanov I. Die Ausgrabungen des Gräberfeldes von Varna / I. Ivanov // Hrsg. A. Fol., J. Lichardus. – Macht, Herrschaft und Gold. Moderne-Galerie des Saarlands-Museum. – Saarbrücken: Krüger, 1988. – S. 49-78.
669. Ivanov I., Avramova M. Varna Necropolis. The Dawn of European Civilization / I. Ivanov, M. Avramova. – Sofia: Agató, 2000. – 55 p.
670. Kaczanowska M. Kozłowski J. K. Neolithic vs Eneolithic lithic raw material procurement, technology and exchange in Eastern Europe / M. Kaczanowska J., K. Kozłowski // Ed. Łazić. M.. – ANTIΔΩPON Dragoslavo Srejojić completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum. University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research. – Belgrade, 1996. – P. 221-233.
671. Kaczanowska M. Kozłowski J. K. The Körös and the Early Eastern Linear Culture in the northern part of the Carpathian Basin: a view from the perspective of lithic industries / M. Kaczanowska, J. K. Kozłowski // Acta Terrae Septemcastrensis. – 2008. – Vol. 9. – P. 9-37.
672. Kadrow S. The absolute chronology of the Sofievka type in the light of “Wiggle matching” analysis / S. Kadrow // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – Vol. 3. – P. 141-147.
673. Kadrow S. Mutual contacts between Central European and Tripolyan culture circles in Neolithic / S. Kadrow // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич: запов. Галич, 2003. – С. 24-28.
674. Kadrow S. Związki kultury trypolskiej z kulturami Środkowej i Południowo-Wschodniej Europy – wybrane zagadnienia / S. Kadrow // oprac. red. A.

- Garbacz, M. Kura. – Kultura trypolska : wybrane problemy: materiały z polsko-ukraińskiego seminarium naukowego, Muzeum Regionalne w Stalowej Woli 7 października 2005. – Stalowa Wola: Muzeum Regionalne ; Fundacja Turleja,, 2005. – S. 7-31.
675. Kadrow S. The Early Copper Age: socio-cultural process in modern sociological interpretation / S. Kadrow // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2009. – Vol. 4. – P. 265-287.
676. Kadrow S. Power and Authority in prehistory and the problem of interdisciplinary Archaeological Studies / S. Kadrow // *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*. – 2011. – Vol. 6. – S. 11-54.
677. Kadrow S., 2014 O dyskursie archeologiczno-socjologicznym / S. Kadrow, D. Wojakowski // *Studia humanistyczne AGH*, tom 13 /2. – S. 7-17
678. Kadrow S. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification cemeteries / S. Kadrow, A. Kosko, M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 200–213.
679. Kadrow S. Sprawosdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza-Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie / S. Kadrow, M. Sochackij, T. Tkachuk, E. Trela // *Materiały Archeologiczne*. – Kraków, 2003. – T. 34. – S. 53-144.
680. Kadrow S An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolska and Western Ukraine / S. Kadrow, A. Zakoscielna // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – Vol.9. – P. 245-247
681. Kadrow S. Lublin-Volhynian and Tripolie ciltures spatial and chronological relations / S. Kadrow, A. Zakoscielna // *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції “Трипільський світ і його сусіди”, м.Збараж, 20–25 серпня 2001 року*. – Збараж.: Вид.-во ДІАЗ в м.Збаражі, 2001. – С. 70-71.
682. Kalicz N. The Late Neolithic of the Tysza region: a survey of recent archaeological research / N. Kalicz, P. Raczky // ed. P. Raczky. – *The Late Neolithic of the Tisza region*. – Budapest-Szolnok: Kossuth Press., 1987. – P. 11-29.
683. Kandyba O. Die forlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik // *Archiv fur Anthropologi.Neuue Folge*. – 1935. – Bd. 23. – S. 266–308.
684. Kaplan J.O. The prehistoric and preindustrial deforestation of Europe / J.O. Kaplan, K.M. Krumhardt, N. Zimmermann // *Quaternary Science Reviews*. – 2009. – Vol. 28. – № 27/28. – P. 3016-3034.
685. Kavruk V. The Present Stage og the Research regarding Prehistoric Salt Production in the Carpatho-Danubian Region (Stadiul actual al cercetărilor privind exploatarea preistorică a sării în spațiul Carpato-Dunărean) / V. Kavruk // *Angustia. Arheologie-Etnografie*. – 2008. – T. 12. – P. 79-90.
686. Klochko V.I. Copper objects and questions of the “Sofievka metallurgy” / V.I. Klochko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 235-242.
687. Klochko V.I. Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000–700 BC / V.I. Klochko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 2. – P. 40–58.
688. Klochko V.I. Weapons from Sofievka type cemeteries / V.I. Klochko, A. Koško // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 228–234.
689. Klochko V. A comparative chronology of the Prehistory of the area between the Vistula and Dneper: 3150–1850 BC / V.I. Klochko, A. Koško, M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 7. – P. 264-282.
690. Klochko V.I. Radiocarbon dates from the Yamnaya culture Barrow at the Tripolye Culture “Giant Settlement” near Talyanki / V.I. Klochko, V.A. Krutz // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 7. – P. 72-79.
691. Kloczko W.I. Wychodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa matalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej / W.I. Kloczko, V.I. Manichev, G.S. Kompanec, M.S. Kovalchuk // *Folia Praehistorica Posnaniensia*. – 2003. – T.XI. – S. 47-78.
692. Klochko V.I., Stopiak B. Glass beads from Sofievka cemetery / V.I. Klochko, B. Stopiak // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 243-246.
693. Korvin-Piotrovsky O. H. Trypillian culture in Ukraine // ed. Ciuk K. – *Mysteries of Ancient Ukraine. The remarkable Trypillian culture 5400-2700 BC*. – Toronto: Royal Museum, 2008. – P. 22-31.
694. Kilns in Tripillian settlements. Tracing the labour division and the social organization of Copper Age communities / [A. Korvin-Piotrovskij, R. Hofmann, K. Rassmann et alii] // eds. J. Muller, M. Videiko .K. Rassmann. – *Trypillia-Megasites and European Prehistory*. – London and New York: Routledge , 2016. – P. 221-252.
695. Kosko A. Painted pottery as a symptom of Tripolye “influence” in the circle of Neolithic Vistula cultures / A. Kosko, J.J. Langer, M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies* – 2000. – Vol. 9. – P. 264-282.
696. Kosko A., Videiko M.Yu. The origin of Neolithic – Eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka-type rituals / A. Kosko, M.Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 105-117.
697. Kossinna G. Die indogermanische Frage archaologisch beantwortet / G. Kossinna // *Zeitschrift fir Ethnologie*. – 1902. – 34. – S. 161-222.
698. Kotova N.S. The absolute chronology of Ukraine in Eneolithic / N.S. Kotova, M.Yu. Videiko // B. Haensel, E. Studenikova (ed.) *Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova*. Internationale Archaeologie. – *Studia honoraria*. – Rahden/Westfalen: Marie Leidorf GmbH, 2004. – S. 121-134.
699. Kovács A. Defining the Sacred Space: between Monumentality and Ritualism / A. Kovács // *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” Seria Istoria*

- rie – Serie nouă. – 2012. – Anul 3. – № 3/4. – P. 31-57.
700. Kovalyukh N.N., Videiko M.Yu., Skripkin V. The absolute chronology of the Sofievka – type cemeteries / N.N. Kovalyukh, M.Yu. Videiko V. Skripkin // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 140-146.
701. Kozłowski L. Zarys pradziejew Polski południowowschodniej. – Lwów: Uniwersytet Lw., 1939. – T. 1. – 104 s.
702. Kreuzl A. A comparison of early Neolithic crop and weed assemblages from the Linearbandkeramik and the Bulgarian Neolithic cultures: differences and similarities / A. Kreuzl, E. Marinova, E. Schäfer, J. Wiethold // *Vegetation History and Archaeobotany*. – 2005. – Vol. 14. – № 4. – P. 237-258.
703. Kristiansen K. The Formation of Tribal systems in Later European Prehistory: Northern Europe, 4000–500 B.C. / K. Kristiansen // eds.: C. Renfrew, M.J. Rowlands B.A. Segraces – Theory and Explanation in Archaeology. The Southampton Conference. – New-York: Academic Press, 1982. – 241-280.
704. Kruk J., Milisauskas S. Wyżynne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. Kieleckie / Kruk J., Milisauskas S. // *Archeologia Polski*. – 1981. – 26 (1). – S. 65-113.
705. Kruk J., Milisauskas S. Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie / Kruk J., Milisauskas S. // *Archeologia Polski*. – 1983. – T. XXVIII. – Z. 2. – S. 257-320.
706. Kruk J., Milisauskas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu / J. Kruk, S. Milisauskas – Kraków, 1999. – 403s.-
707. Krutz W.A. “Osiedla – Ginty oraz niektóre problemy demograficzne kultury trypolskiej / W.A. Krutz // *Archeologia Polski*. – T. 39. – Z. 1–2. – S. 1-30.
708. Krutz V. Giant-settlements of the Tripilian Culture / V.A. Krutz // Korvin-Piotrovsky A., F. Menotti (ed) *Tripolye Culture in Ukraine: The Giant-Settlement of Talianki*. Kiev. – 2008. – P. 42-48.
709. Kruts, V. Giant Tripilian settlements / V.A. Krutz // Ed. Ciuk K. – *Mysteries of Ancient Ukraine. The remarkable Trypilian culture 5400-2700 BC*. – Toronto: Royal Museum, 2008. – P. 58-66.
710. Kruts V.A. Tripolye culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian group) / V.A. Kruts, S.M. Ryzhov // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznań, 2000. – Vol. 9. – S. 86-110.
711. Kruts V. New discovery of the kilns in the Tripilian giant-settlement Talianki. / V. Kruts, A. Korvin-Piotrovsky, K. Rassmann // Ed. G. Dumitroaja, C. Preoteasa, C-D. Nicola. – *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic context*. – Piatra-Neamț: Editura “Constantin Matasa”, 2014. – P. 117-121.
712. Kukavka S. Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej / S. Kukavka. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1991. – 239 s.
713. Kuna M. The past and present of large-scale excavations in the Czech Republic / M. Kuna, Z. Smrž // Eds. J. Bofinger, D. Krausse. – *Large-scale excavations in Europe: Fieldwork strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference Esslingen am Neckar, Germany, 7th – 8th October 2008*. – European Archaeological Commission Occasional Paper. – 2008. – No. 6. – P. 137-150.
714. Kuzma I. Kruhove prikopove utvary na Slovensku – aktualny stav / I. Kuzma // *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2004*. – Nitra: Archeologický ústav SAV, 2005. – S. 185-223.
715. László A. Az Erősd-Cucuteni-Tripolye kultúra időrendjéről / A. László // *On the Chronology of the Ariuşd-Cucuteni-Tripolye culture/ / Dolgozatok (Új sorozat / Seria Nouă)*. – 2006. – T. I (XI). – P. 9-28.
716. Lazarovici Gh. Despre fazele A1 ale Grupelor Ariuşd şi Cucuteni / Gh. Lazarovici // *Angvstia*. – 2010. – T. 14 – P. 27-108.
717. Lazarovici C.-M., Lazarovici G.-C. Arhitectura neoliticului ei epocii cuprului din Romania. II Epoca cuprului // C.-M. Lazarovici, G.-C. Lazarovici. – Iaşi: Trinitas, 2007. – 527 s.
718. Lazarovici G.-C., Lazarovici, C.-M., The architecture of temples /sanctuaries in Banat and Transylvania during Neolithic and Copper Age periods / G.-C. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, // Ed. P. Roman. – *Arheologia spiritualităţii preistorice în ţinuturile carpatoponto-danubiene / Die Archaeologie der prähistorischen Spiritualität in dem Karpaten–Pontus–Donau-Raum, Symposium 27–29 martie 2007*. – Constanţa: Editura Archiepiscopiei Tomisului, 2009. – P. 65-76.
719. Lazarovici G., Lazarovici C.-M. Etapa veche din atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii-“Peştera Ungurească” / G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici // Eds.: A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forţiu. – *In memoriam Liviu Măruia. – Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie Timişoara, 7 decembrie 2013*. – Szeged: JATE Press Kiadó, 2013. – *Arheovest I*. – P. 55-90.
720. Lazarovici C.-M., Lazarovici G.-C., Ţurcanu S. Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World / C.-M. Lazarovici, G.-C. Lazarovici, S. Ţurcanu. – Iaşi: Palatul Culturii, 2009. – 350 s.
721. Lazarovici G., Lazarovici C.-M., Merlini M. Tărtăria and The Sacred Tablets / G. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini. – Cluj-Napoca: Editura Mega, 2011. – 414p.
722. Lazarovici Gh., Nica M. Chalcoliticul Balcano-Antolian / Gh. Lazarovici, M. Nica // eds. Gh. Lazarovici, F. Draşovean, Z. Kalmar, S.A. Luca and M. Nica. – *Cultura Vinča în România*. – Timişoara: ed. Museal, 1991. – P. 5-17.
723. Lisowski M. A pit filled with pigs: an investigation of butchery and consumption of pork from a Middle-Late Neolithic pit from the site of Widziszewo 17, Poland / M. Lisowski // Eds. A. Trentacoste, E. Wright. – *Proceedings of PZAF 2012*,

- Assemblage. – Sheffield: University of Sheffield, 2013. – P. 42-58.
724. Luca S. A. Aspects of the Neolithic and Eneolithic Periods in Transylvania / S. A. Luca // uredniki N. Tasić, C. Grozdanov. – *Homage to Milutin Garašanin*. – Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2006. – P. 341-366.
725. Lünig J. Siedlung und Siedlungslandschaft in bandkeramischer und Rossener Zeit / Lünig J. // *Offa*. – 1982. – Bd. 39. – S. 9-33.
726. Lünig, J. Steinzeitliche Bauern in Deutschland. J. Lünig // *Die Landwirtschaft im Neolithikum. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. – Bonn: Habelt, 2000. – Bd. 58. – 285 S.
727. Lünig J., Stehli P., *Die Bandkeramik in Mitteleuropa: von der Natur- zur Kulturlandschaft* / J. Lünig, P. Stehli // *Spektrum der Wissenschaft*. – 1989. – April. – P. 78-90.
728. Makkay J. Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin / J. Makkay // *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 1976. – T. 28. – P. 251-300.
729. Makkay J. Diffusionism, Antidiffusionism and Chronology: some general remarks / J. Makkay // *AAH*. – 1985. – Vol. 37. – №1/2 – P. 3-12.
730. Makkay J. The most ancient gold and silver in Central and South-East Europe. A reconsideration of practical and chronological issues / J. Makkay // eds. Ch. Éluere, J.-P. Mohen. – *Découvert du Métal*. – Paris : Picard, 1991. – P. 119-129.
731. Malone C. The Neolithic of Mediterranean Europe / C. Malone // eds.: C. Fowler, J. Harding, D. Hofmann. – *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 175-194.
732. The chronology of culture: a comparative assessment of European Neolithic dating approaches / [K. Manning, A. Timpson, S. Colledge et alii] // *Antiquity*. – 2014. – Vol. 88. – P. 1065-1080.
733. Manolakis L. Production lithique et émergence de la hiérarchie sociale: l'industrie lithique de l'énéolithique en Bulgarie (première moitié du IVe millénaire) / L. Manolakis // *Bulletin de la Société Préhistorique Française*. – 1996. – 93(1). – 119-123.
734. Mantu, Mantu C.M. a Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături / C.-M. Mantu. – Piatra-Neamț: Editura "Constantin Matasă", 1998. – 324 p.
735. Mantu, 1998: Mantu C.-M. Absolute Chronology of Neolithic Cultures in Romania and Relations with the Aegeo – Anatolian World / C.-M. Mantu. // *Préhistoire d'Anatolie. Génèse de deux mondes*. – 1998. – 85 (I). – P. 159-174.
736. Manzura I.V. Manifestări culturale în perioada de tranziție / I.V. Manzura // *Thraco-Dacica*. – 1994. – Vol. 15. – P. 103-119.
737. Manzura I.V. Steps to the steppe: or, how the North Pontic region was colonized / I.V. Manzura // *Oxford Journal of Archaeology*. – 2005. – Vol. 24(4). – P. 313-338.
738. Maran J. Die Badener Kultur und der Ägäisch-Anatolische – Bereich / J. Maran // *Germania*. – 1998. – Bd. 76. – P. 497-525.
739. Marciniak M. Badania archeologiczne na trasie budowy autostrady A-4 na stanowisku Sadków 3, gm. Kały Wrocławskie, woj. dolnośląskie, w latach 2005-2009 / M. Marciniak, A. Stanisławski // Ed. S. Kadrow. – *Raport*. – 2007-2008. – T. 1. – Warszawa: ProPrint, 2012. – S. 255-279.
740. A Neolithic yew bow in the Polish Carpathians. Evidence of the impact of human activity on mountainous palaeoenvironment from the Kamiennik landslide peat bog / W. Margielewski, M. Krapiec, P. Valde-Nowak, V. Zernitskaya // *Catena*. – 2010. – Vol. 80. – P. 141-153.
741. Marinescu-Bîlcu S. Cultura Precucuteni pe teritoriul României / S. Marinescu-Bîlcu. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România – 1974. – 212 p.
742. Marinescu-Bîlcu S. Relații între culturile Precucuteni și Boian-Gumelnița / S. Marinescu-Bîlcu // *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*. – 1976. – T. 27. – № 3. – P. 347-354.
743. Marinescu – Bîlcu S. Tirpești – from Prehistory to History in Eastern Romania / S. Marinescu-Bîlcu // *BAR International Series*. – 1981. – № 107. – 173 p., 245 fig.
744. Marinescu-Bîlcu S. Începuturile și etapele culturii Precucuteni și relațiile sale cu cultura Tripolie / S. Marinescu-Bîlcu // *Memoria Antiquitatis*. – 1985. – T. IX-XI – P. 419-428.
745. Marler J. Warfare in the European Neolithic: Truth or Fiction [Electronic data] / J. Marler. – Mode of access: http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html / J. Marler // http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html. – Title from screen.
746. Matuschik I. Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel- und Südosteuropas / I. Matuschik // ed. M. Mainberger. – *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute-Schorrenried*. – Stauf: Teraqua CAP, 1998. – S. 207-261.
747. Maxim Z. Sinteza Iclod-Petrești / Z. Maxim // eds.: F. Drasovean, Z. Kalmar-Maxim, Gh. Lazarovici, S.-A. Luca, M. Nica. – *Cultura Vinča în România*. – Timișoara: ed. Museal, 1991. – P. 137-140.
748. Mc. Dermot J.D. A Guide to the Indian Wars of the West / J.D. Mc. Dermot. – Lincoln; London: University of Nebraska Press, 1988. – 205 p.
749. Mellaart J. Çatal Hüyük. Stadt aus der Steinzeit / J. Mellaart. – Lengerich: Gustav Lube Verlag, 1967. – 292 S.
750. Merlini M. Did Trypillia, Precucuteni And Cucuteni Cultures develop a Script? Did a form of Literacy develop in Neo-Eneolithic Times in South-

- Eastern Europe // ред. М.Ю. Відейко. – Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. До 100-річчя із дня народження О. Ольжича. – К. : “ВІПОЛ”, 2007. – С. 113-136.
751. Migdley M.S. TRB Culture: The First Farmers of the North European Plain / M.S. Migdley. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992. – 220 p.
752. Migdley M.S. From Ancestral Village to Monumental Cemetery: The Creation of Monumental Neolithic Cemeteries [Electronic data] / M. S. Midgley. – Kiel, 2006. – P.1-12. // Mode of access: <http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/artikel.htm>. – Title from screen.
753. Milisauskas S. Settlement Organization and the Appearance of Low Level Hierarchical Societies during the Neolithic in the Bronocice Microregion, Southeastern Poland / S. Milisauskas, J. Kruk // Germania. – 1984. – Bd. 62. – P.1-30.
754. Mischka C. Beispiele für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen / C. Mischka // Ed. S. Hansen. – Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P.71-84.
755. Monah D. O importanta descoperire arheologia / D. Monah // Arta. – 1982. – № 7-8. – S. 11-13.
756. Monah D. Les villages de la civilisation de Cucuteni-Tripolye en Roumanie. Typologie et organisation interne / D. Monah // eds.: C. Mordant, A. Richard (eds.). – Habitat et l'occupation du sol à l'âge du Bronze en Europe, Editions du Comité des Travaux historiques et scientifiques. – Paris: Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 1992. – P.391- 406.
757. Monah D. Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie / D. Monah. – Piatra Neamț: Museul de Istorie, Piatra-Neamț, 1997. – 524 s.
758. Poduri-Dealul Gindaru, o Troie in Subcarpatii Moldovei / [D. Monah, F. Monah, G. Dumitroaia et alii]. – Piatra - Neamț: Editura “Constantin Matasa”, 2003. – 250 p.
759. Morgan J. Prehistoric Man: A General Outline of Pre – history / J.P. Morgan [translated by J.H. Paxton and Vera C.C. Collum]. – London : K. Paul, Trench, Trubner & co. Ltd.; New York : A.A. Knopf, 1924. – 304 p.
760. Movsha T.G. The Tripolye – Cucuteni and the Lengyel – Polgar cultures / T.G. Movsha // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 133-167.
761. Müller J. Rituelle Kooperation und Rituelle Kollektivität: Zur Sozialstruktur der mittleren und jüngeren Trichterbecher-Nordgruppe (3500-2800 v. Chr. / J. Müller // Hrsg. S. Hansen, J. Müller. – Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus (Tagung Kiel 2007). – Archäologie in Eurasien. – 2011. – Bd. 24. –S. 139-150.
762. Müller J. Tells, Fire, and Copper as Social Technologies / J. Müller // eds. R. Hofmann, F. Moetz-K., J. Müller. – Tells: Social and Environmental Space. – Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2012. – P.47-52.
763. Müller J. Missed Innovation: the Earliest Copper Daggers in Northern Central Europe and Southern Scandinavia / J. Müller // eds. S. Bergerbrant, S. Sabatini. – Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen. – BAR International Series. – 2013. – № 2508. – P. 443-448.
764. Müller J. Kossinna, Childe and a DNA. Comments on the construction of identities / J. Müller // Current Swedish Archaeology. – 2013. – Vol 21. – P. 35-37.
765. Müller J. Demographic traces of technological innovation, social change and mobility: from 1 to 8 million Europeans (6000-2000 BCE / J. Müller // eds. S. Kadrow, P. Włodraczak – Environment and subsistence - forty years after Janusz Kruk's "Settlement studies". – Rzeszów; Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013. – P. 493 – 506
766. Müller J. Die Jungsteinzeit. 6000-2000 v. Chr. / J. Müller // ed. S.V. Schnurbein. – Atlas der Vorgeschichte: Europa von den ersten Menschen bis Christi Geburt. 2. korrigierte Auflage. – Stuttgart: Theiss, 2014. – P. 58-105.
767. Müller J. 4100–2700 B.C. Monuments and Ideologies in the Neolithic Landscape / J. Müller // ed. J.F. Osborne. – Approaching monumentality in archaeology. – Albany: State University of New York Press, 2014. – P. 181-214.
768. Müller J. Eight million Neolithic Europeans: social demography and social archaeology on the scope of change – from the Near East to Scandinavia / J. Müller // eds.: Kristiansen K., Smejda, Turek . – Paradigm Change. – Oxford: Oxbow books, 2015. – P. 200-214.
769. Müller-Karpe H., Handbuch der Vorgeschichte. Jungsteinzeit / H. Müller-Karpe. – München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1968. – 612 p.
770. Neugebauer-Maresch C. Origin and contacts of people buried at the LBK graveyard at Kleinhadersdorf, Austria / C. Neugebauer-Maresch, E. Lenneis // Documenta Praehistorica. – 2013. – T. XL. – P. 305-311.
771. Nemejcova-Pavukova V. Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur / V. Nemejcova-Pavukova. – Bratislava: Polygrafia SAV, 1994. – Bd. I. – 249 S.
772. Nemejcova-Pavukova V. Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ruzindol-Borova / V. Nemejcova-Pavukova. – Bratislava: Polygrafia SAV, 1997. – 208 S.
773. Neugebauer-Maresch C. Origin and contacts of people buried at the LBK graveyard at Kleinhadersdorf, Austria / C. Neugebauer-Maresch, E. Lenneis // Documenta Praehistorica. – 2013. – T. XL. – P. 305 – 310.

774. Neustupný E. Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South – Eastern Europe / E. Neustupný // *Slovenska Archeologia*. – 1968. – T. XVI, 1. – P. 19-60.
775. Neustupný E. Enclosures and fortifications in Central Europe / E. Neustupný // ed: A. Harding; Sievers S.; N. Venclová. – *Enclosing the past: Inside and outside in Prehistory*. – Sheffield: Collis Publications; Equinox Publishing, 2006. – P. 1-4.
776. Comprehensive Site Chronology and Ancient Mitochondrial DNA Analysis from Verteba Cave – a Trypillian Culture Site of Eneolithic Ukraine / [A. G. Nikitin, M.P. Sokhatsky, M. M. Kovalyukh, M.Y. Videiko] // *Interdisciplinaria archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*. – 2010. – Vol. I. – Issue 1/2. – P. 9-18.
777. Nikolova L. Households, Enculturation, and Everydayness within the Vinča Communities / L. Nikolova // eds.: C. Bonsal, L. Nikolova. – *Facets of the Past. The challenge of Balkan Neo-Eneolithic. Proceedings of the international symposium celebrated 85th birth anniversary of Eugen Comsa, 16-12 october 2008 Bucharest, Romania*. – București: The Publishing House of the Romanian Academy, 2013. – P. 201-214.
778. Paliga S. Thracian terms for "township" and 'fortress' and related place – names / Paliga S. // *World Archaeology*. – 1987. – Vol. 19. – № 1. – P. 27-28.
779. Parkinson W. A. Integration, interaction, and tribal 'cycling': the transition to the copper age on the great hungarian plain / W. Parkinson // Ed. W. Parkinson. – *The archaeology of tribal societies*. – Ann Arbor: ed. PP, 2002. – P. 391-438.
780. Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer- und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus / H/ Parzinger // *Römisch-Germanische Forschungen*. – Mainz am Rhein, 1993. – Bd. 52. – T. 1. – 365 s.
781. Passek T. La ceramique tripolienne / T. Passek // *Bul. de L'Acad. de la culture mater. / Государственная академия истории материальной культуры*. – Fasc. 122. – M.; L., 1935. – 165 p.
782. Pasztor E., Barna J.P., Roslund C. The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe / E. Pasztor, J.P. Barna, C. Roslund // *Antiquity*. – 2008. – Vol. 82. – P. 916-918.
783. Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn / P. Patay. – München: C. H. Beck, 1984. – 119 p.
784. Paul I. Cultura Petrești / I. Paul. – București: Museion, 1992. – 205 s.
785. Pavlů I. K metodice analýzy sídlišť s lineární keramikou (To the methods of Linear Pottery settlement analysis) / I. Pavlů // *Památky archeologické*. – 1977. – T. 68 / 1. – S. 5-55.
786. Pavlu I. The role of Linear Pottery houses in the process of neolithisation / I. Pavlu // *Documenta Praehistorica*. – 2013. – T. XL. – P. 31-37.
787. Pavuk J. Batora J. Siedlung und Graber der Ludanice-Gruppe in Jesovice / J. Pavuk, J. Batora. – Nitra: Poligrafia SAV, 1995. – 208 s.
788. Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores / E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, A. Wagner // *Praehistorische Zeitschrift*. – 1993. – Bd. 68(1). – P. 1-54.
789. Prehistoric copper in Bulgaria / [E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker et alii] // *Eurasia Antiqua*. – 1997. – Bd. 3. – P. 41-180.
790. Peter-Röcher H. Gewalt, Fehde und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, anthropologischer und ethnologischer Quellen / H. Peter-Röcher // *Universitätsforschungen Zur Prähistorischen Archäologie*. – Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2007. – Bd. 143. – 343 s.
791. Petrash J. Mittelneolitische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa / Petrash J. // *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*. – 1990. – Bd. 71/1. – S. 407-564.
792. Petrescu-Dîmbovița M., Văleanu M.-C. Cucuteni-Cetățuie Monografie Arheologic / M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu – *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis* – XIV. – Piatra-Neamț: „Constantin Matasă”, 2004. – 405 s.
793. Petrougne V.F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type / V.F. Petrougne // *Baltic-Pontic Studies*. – Vol. 3. – 1995. – P. 190-199.
794. Podboursky V. Figuralni plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Tesetice-Kyjovice 2. / V. Podboursky. – Brno: Universita J.E. Purkyně v Brně, 1985. – 217 s.
795. Pogoševa A.P. Die Statuetten Tripolje-Kultur / A.P. Pogoševa // *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*. – 1985. – Bd. 7. – 241 s.
796. Porčić M. Social complexity and inequality in the Late Neolithic of the Central Balkans: reviewing the evidence / M. Porčić. – *Documenta Praehistorica*. – 2012. – T. XXXIX. – P. 167-183.
797. Przybył A. Badenization of the Late Neolithic Funnel Beaker Culture Societies between Oder and Vistula Basins in the Light of 14C-Datings / A. Przybył // Ed. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastavny. – *The Baden Complex and the Outside World. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. – 2008. – Bd. 4. – P. 189-204.
798. Pullen D.J. Introduction: Political Economies of the Aegean Bronze Age / D.J. Pullen // Ed. D.J. Pullen. – *Political Economies of the Aegean Bronze Age Papers from the Langford Conference, Florida State University, Tallahassee, 22-24 February 2007*. – Oxford; Oakville: Oxbow Books, 2010. – P. 1-10.
799. Quitta H. The C14 chronology of the Central and SE European Neolithic / H. Quitta // *Antiquity*. – 1967. – Vol. 41(164). – P. 263-70.

800. Racky P. Origins of the custom of burying the dead houses in South-East Europe / P. Racky // Szolnok Megyei Múzeum. – Evkönyv, 1982-1983. – P. 5-10.
801. Raczky P. Social dimensions of the Late Neolithic settlement of Polgár–Czöszhalom (Eastern Hungary) / P. Raczky A. Anders // ed. D. Gabler. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – 2006. – T. LVII. – P. 17-33.
802. Raczky P. Activity loci and data for spatial division at the late Neolithic site-complex / P. Raczky A. Anders // Ed. S. Hansen. – Leben auf dem Tell aus soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2010. – P. 143-164.
803. Raczky P. The outset of Polgár-Csöszhalom tell and the archaeological context of a special central building / P. Raczky, K. Sebek // Archeovest. – 2014. – Vol. II / 1. – P. 51-100.
804. Rassamakin Yu. Ya. The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 / Yu. Ya. Rassamakin // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 29-70.
805. Rassamakin Yu. Ya. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500 - 2300 BC / Yu. Ya. Rassamakin // Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. – Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999. – P. 59-182.
806. Rassamakin Yu. Ya. Aspects of Pontic Steppe Development (4550 - 3000 BC) in Light of the New Cultural - chronological Model / Yu. Ya. Rassamakin // Eds.: K. V. Boyle, C. Renfrew, M. A. Levine. – Ancient interactions: east and west in Eurasia. – Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2003. – P. 49-73.
807. Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Teil I, Text. Teil II, Katalog, Tafeln / Ju. Rassamakin // Archäologie in Eurasien, Bd. 17. Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Mainz, 2004. – Teil I: Text – 234 S.
808. Rassamakin Yu., Menotti F. Chronological development of the Tripolye Culture Giant – Settlement Talianki: 14C dating vs Pottery Typology / Rassamakin Yu. F. Menotti // Radiocarbon. – 2011. – Vol. 53. – № 4. – P. 645-657.
809. Großflächige geomagnetische Untersuchungen kupferzeitlicher Siedlung der Trypillia-Kultur. Aktuelle Prospektionen in Taljanky und Maydanetske (Ukraine) im Vergleich mit früheren Forschungen / K. Rassmann M. Videjko, D. Peters, R. Gauss // hrsg. W. Schier, F. Drasovean. – Rahden, Westf.: Marie Leidorf GmbH, 2014. – S. 99-112.
810. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization / [K. Rassmann, R. Ohlrau, R. Hofmann et al.] // Journal of Neolithic Archaeology. – 2014. – 16. – P. 96-134.
811. Renfrew C.: The autonomy of the South-East European copper age / C. Renfrew // Proceedings of the Prehistoric Society. – 1969. – Vol. 35. – P. 12-47.
812. Renfrew C. 1971 Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of South-East Europe / C. Renfrew // Antiquity. – 1971. – Vol. 45. – P. 275-282.
813. Renfrew C. The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. / C. Renfrew. – London: Methuen and Co. Ltd., 1972. – 624 p.
814. Renfrew C. Varna and the social context of early metallurgy / C. Renfrew // Antiquity 1978. – Vol. 52. – P. 199-203.
815. Renfrew C. Varna and the emergence of wealth / C. Renfrew // ed. A. Appadurai. – The Social Life of Things. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 141-168.
816. Renfrew C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins / C. Renfrew. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 368 p.
817. Renfrew C. Archaeology Introduction / C. Renfrew // Radiocarbon. – 2009. – Vol. 51. – Nr. 1. – P. 121-122.
818. Reingruber A. Depending on 14C data: chronological frameworks in the Neolithic and Chalcolithic of Southeastern Europe / A. Reingruber // Radiocarbon. – 2009. – Vol. 51. – Nr. 2. – P. 751-770.
819. Rivers W. H. R. Kinship and Social Organization / W. H. R. Rivers. – London: Constable & Co Ltd, 1914. – 208 p.
820. Robinson Inter-site armatures from five Linearbandkeramik settlements in the Hesbaye region / E. N. Robinson, I. Jadin, D. Bosquet // Notae Praehistoriae. – 2010. – Vol. 30. – P. 111-125.
821. Roman P. I., Nemeti I. Cultura Baden in Romania / P. I. Roman, I. Nemeti // Biblioteca de Arheologie. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1978. – T. VIII. – 159 s.
822. Roman P. Date inedite asupra așezării culturii Cernavodă I de la Cernavodă // Pontica. – 2000-2001. – T. XXXIII-XXXIV. – P. 171-177.
823. Rook E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Złotym w dawnym powiecie Borszczow, w świetle zbiorów krakowskich / E. Rook, E. Trela // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. – Ojców: Ojcowski park narodowy, 2001. – S. 183-206.
824. Ryan W., Pitman W. Noah's Flood. The Scientific Discoveries About the Event, that Changed History / W. Ryan, W. Pitman – New-York: Simon and Shuster, 1998. – 320 p.
825. Warfare in Neolithic Thessaly / [C. Runnels, C. Payne, N. Rife et al.] // Hesperia. – 2009. – Vol. 78. – P. 165-194.
826. Rusu A. Evidențierea urmelor papilare pe obiecte Cucuteni-Arșiud descoperite la Păuleni-Ciuc "Dâmbul Cetății, jud. Harghita / A. Rusu, D.-L. Buzea, A. Kovács // Acta Musei Tutovensis. – 2015. – T. XI. – P. 73-81.

827. Sachße C. Baden Cultural Identities? Late Copper Age Funerals Reviewed / C. Sachße // Ed. M. Furholt, M. Szymt, A. Zastavny. – The Baden Complex and the Outside World. – Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa. – 2008. – Vol. 4. – P. 49-70.
828. Sahlins M. Stone Age Economics / M. Sahlins. – Chicago; New York: Aldine Transaction, 1974. – 348 p.
829. Samsun A. Preliminary approach of excavated structures of the site of Bodaki functions and spatial organisation / Samsun A. // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м.Збараж, 20–25 серпня 2001 року. – Збараж.: вид.-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С. 76-77.
830. Schmandt-Besserat D. Accounting before writing in the ancient Near East / D. Schmandt-Besserat // Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika i eneolitika v Sloveniji. – 1997. – T. XXIV. – S. 151-156.
831. Schmidt K. Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger / Schmidt K. – München: C.H. Beck Verlag, 2006. – 282 s
832. Séfériadés M. L. Spondylus Gaederopus: Some Observations on the Earliest European Long Distance Exchange System / M. L. Séfériadés // eds. S. Hiller, V. Nikolov. – Karanovo. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. – Wien: Phoibos Verlag, 2000. – Bd. III. – S. 423-437.
833. Séfériadés M. L. Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe / M. L. Séfériadés // eds. D. Anthony, Y. Chi. – The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC. – Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2010. – P. 178-190.
834. Shaw W. A LM IA Ceramic Kiln in South - central Crete: Function and Pottery Production / W. Shaw, A. Van de Moortel, P. Day, V. Kilikoglu // Hesperia Supplement. – 2001. – Vol. XXX. – 268 p.
835. Sherratt A. Socio-economic and demographic models for the Neolithic and Bronze Age of Europe / A. Sherratt // ed. D.L. Clarke. – Models in archaeology: London: Methuen, 1972. – P. 477-542.
836. Sherratt A. The Genesis of megaliths monumentality, ethnicity and social complexity / A. Sherratt // World Archaeology. – 1990. – Vol. 22. – P. 147-167.
837. Sherratt A. The Transformation of Early Agrarian People: The Later Neolithic and Copper Ages: 4500-2500 BC // Prehistoric Europe. An illustrated history. / ed. B. Gunlife. – Oxford-New York, 1994. – P. 176-201.
838. Sherratt A. Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives / A. Sherratt. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997. – 448 p.
839. Sherratt A. The Baden (Pécel) culture and Anatolia: perspectives on a cultural transformation / Sherratt A. // eds. E. Jerem, P. Raczky. – Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. – Archaeolingua. – 2003. – Bd. 15. – P. 415-429.
840. Shennan S. Evolutionary Demography and the Population History of the European Early Neolithic / S. Shennan // Human Biology. – 2009. – Vol. 81. – № 2/3. – P. 347
841. Productivity Of Pre-Modern Agriculture In The Cucuteni–Trypillia Area [Electronical document] / [A. Shukurov , M. Y. Videiko et alii] // Quantative Biology. – 2015. – Mode of access: <http://arxiv.org/abs/1505.05121>. – Title from screen.
842. Siklósi Z. Traces of social inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin / Z. Siklósi // Dissertationes Pannonicae. – Budapest: L'Harmattan, 2013. – Ser. IV. – Vol. 3. – 264 p.
843. Šiška S. Pohrebisko tiszapolgarskiej kultury w Tibave / S. Šiška // Slovenska Archeologia. – 1964. – T. 12. – S.293-356.
844. Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers and Hunter-Gatherers in Europe / [P. Skoglund, H. Malmström, M. Raghavan et. alii.] // Science. – 2012. – Vol. 336. – P. 466-469.
845. Slavchev V. The Links between Dobrudja and forest-steppe zone of Eastern Europe during the Middle Eneolithic / V. Slavchev // Archaeology of Bulgaria. – 1997. – № 1. – P.1-14.
846. Slavchev V. Precucuteni influences on pottery of the final phase of Hamangia Culture / V. Slavchev // Eds.: G. Dumitroaia, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D Monah. – Cucuteni. 120 years of Research. Time to Sum Up. – Piatra-Neamț: “Constantin Matasa”, 2005. – P. 39-54.
847. Smith M.E. Centenary Paper V. Gordon Childe and the Urban Revolution: a historical perspective on a revolution in urban studies / M.E. Smith // The Town Planning Review. – 2009. – Vol. 80. – P. 3-29.
848. Issues concerning tripolye metallurgy and the virgin copper of Volhynia / M. Sokhatskij, V. Klochko, V. Manichev et alii] // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – 9. – S. 168-186.
849. Spindler K. The man in the ice. The preseved body of the Neolithic man reveals the secrets of the Stone age / K. Spindler. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1994. – 305p.-
850. Spindler K. Otzi the Iceman / K. Spindler // Innovation, 2002. – № 11. – P. 8-11.
851. Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective / eds.: R. Schulting, L. Fibige. – Oxford University Press, 2012. – 392 p.
852. Sztáncsuj S.J. The Early Copper Age Hoard from Ariuşd (Erősd) / S. J. Sztáncsuj // eds.: G. Dumitroaia, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D Monah. – 120 Years of Research. Time to sum up'. – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI. – Piatra Neamț: “Constantin Matasa”, 2005. – P. 85-105.
853. Stadler P. Is the Early LBK-site from Brunn am Gebirge, Wolfholz, near Vienna, (5700-5200 B. C.) a local development or the foundation of immigrants from the Starčevo area [Electronical document] / P. Stadler, N. Kotova. – Mode of access: <http://home->

- page.univie.ac.at /Peter.Stadler/Stadler /StadlerP_2009i.pdf. – Title from screen.
854. Stadler P. Early Neolithic Settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria and the problem of the Origin of the (Western) LBK / P. Stadler., N. Kotova // *Slovenska archeologia*. – 2010. – T. LVIII. N 2. – P. 307-330.
855. Stevanovic M. The age of clay. The social dynamic of house construction / M. Stevanovic // *Journal of Anthropological Archaeology*. – 1997. – Vol. 16. – P. 334-395.
856. Stefanović M. Burned houses in the Neolithic of southeast Europe / M. Stefanović // ed. Gheorghiu, D. – *Fire in archaeology*. – Oxford: Archaeopress, 2002. – P. 55-62.
857. Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester / T. Sulimirski // *Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft*. – 1961. – T. 41. – S. 91-97.
858. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. Od epoki lodowcowej do okolo 2000 przed Chr. / T. Sulimirski. – London: Swanton, 1955. – Cz. 1. – 160 s.
859. Sulimirski T. Prehistoric Russia. An Outline / T. Sulimirski. – London: John Baker, 1970. – 449 p.
860. Sulimirski T. The Probleme of the survival of the Tripoly Culture / T. Sulimirski // *Proceedings of the Prehistoric Society*. – 1950. – Vol. 16. – P. 42-51.
861. Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach / M. Szmyt. – Poznań: PSO Sp., zo.o, 1996. – 380 s.
862. Szmyt M. Globular Amphorae culture in Eastern Europe. Present state of research and possibilities for future studies / M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies*. – 1996. – 4. – P. 3-27.
863. Szmyt M. From studies on contacts of Globular Amphora and Tripolie cultures / M. Szmyt. // *Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м.Збараж, 20–25 серпня 2001 року*. – Збараж: вид.-во ДІАЗ в м.Збаражі, 2001. – С. 71-72.
864. Szmyt M. Tripolye traits in the materials of Central (Polish) group of the globular Amphora culture – a radiocarbon perspective / M. Szmyt. // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 3. – P. 211-220.
865. Szmyt M. Between West and East people of the globular amphora culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC / Szmyt M. // *Baltic-Pontic Studies*. – 2010. – Vol. 8. – 349 p.
866. Tasić N. Eneolithic Cultures of Central and West Balkans / N. Tasić. – Belgrade: Draganic, 1995. – 205 p.
867. Theocharis D. R. The Neolithic civilization. A brief survey / D. R. Theocharis // *Neolithic Greece*. – Athens: National Bank of Greece, 1974. – P. 17 – 110.
868. Tkachuk T.M. The Koshylivtsy group as a synthesis of the Tripolye and Polgar traditions / T. Tkachuk // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – Vol. 9. – P. 69-86.
869. Todorova H. Chronologie, horizontale Stratigraphie und Befunde / H. Todorova // ed. Todorova H. – *Durankulak*. – Die prähistorischen Gräberfelder. – Berlin; Sofia: DAI, Anubis, 2002. – Bd. II. – Teil I. – S. 35-52.
870. Todorova H.: The Neolithic, Eneolithic, and Transitional Period in Bulgarian Prehistory / H. Todorova // eds.: D.W. Bailey, I. Panayotov. – *Prehistoric Bulgaria*. – Madison, USA: Prehistory Press, 1995. – P. 79-98.
871. Tocik A. Beitrag zur der Befestigten und Hohen-siedlungen im Mittleren und Späten Aneolitikum in der Slowakei / Studijne Zvesti. – 1987. – № 23. – S. 5-29.
872. Tóth P. Adaptation of settlement strategies to environmental conditions in southern Slovakia in the Neolithic and Eneolithic / P. Tóth1, P. Demján, K. Griačová // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – T. XXXVIII. – P. 307-321.
873. Tringham R. Life after Selevac: why and how a Neolithic settlement is abandoned / R. Tringham // *Balkanica*. – 1992. – 23. – P. 133-145.
874. Tringham R. 2005. Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative / R. Tringham // eds.: D.W. Bailey, A. Whittle, V. Cummings. – *(Un) settling the Neolithic*. – Oxford: Oxbow books, 2005. – P. 98-111.
875. Tsvek O.V. The Eastern Tripolye culture and its contacts with the Eneolithic tribes in Europe / O.V. Tsvek // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – Vol. 9. – P. 111-132.
876. Tunia K. “Temenos” kultury pucharów lej-kowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1979–2002. Trzecie sprawozdanie / K. Tunia // eds.: J. Libera, K. Tunia. – *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lej-kowatych*. – Lublin; Kraków : Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – S. 335-340.
877. Turek J. The Neolithic Enclosures in Transition. Tradition and Change in the Cosmology of Early Farmers in Central Europe / J. Turek // ed. A. Gibson. – *Enclosing the Neolithic Recent studies in Britain and Europe*. – BAR International Series. – 2012. – № 2440. – P. 185-201.
878. Ursachi V. Le dépôt d'objets de parures énéolithiques de Brad, com. Negri, Dép. de Bacau / V. Ursachi // eds.: V. Chirica, D. Monah. – *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumaine en context européenne*. – Bibliotheca Archaeologica Iassiensis. – 1991. – T. III. – P. 335-386.
879. Ursu C.-E., Țerna S. Tracing the megastructures back in time: an exceptional building from the settlement Baia-În Muchie, Suceava County, Romania / C.-E. Ursu, S. Țerna // Ред. М.Ю. Відейко. – *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка, 12-14 травня 2015: року*. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2015 – С. 49-50.

880. Van de Velde P. On Bandkeramik social structure: an analysis of pot decoration and hut distributions from the Central European neolithic communities of Elsloo and Hienheim (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden) / P. Van de Velde // *Analecta Praehistorica Leidensia*. – 1979. – Vol. 12. – P. 84-96.
881. Van de Velde P. Bandkeramik social inequality — a case study introduction / Van de Velde P. // *Germania*. – 1990. – Bd. 68. – P. 38-70.
882. Videiko M. Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 15-134.
883. Videiko M. Yu. Die Cropsiedlungen der Tripoll'e-Kultur in der Ukraine / M. Yu. Videiko // *Eurasia Antiqua*. – 1996. – Bd. 1. – S. 46-80.
884. Videiko M. Yu. Cemeteries of Sofievka-type. Field research, state of publication of sources and general position in the systematics of Tripilye culture / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1995. – Vol. 3. – P. 3-14.
885. Videiko M. Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1999. – Vol. 7. – P. 34-71.
886. Videiko M. Yu. Studying Western context of the Tripolye culture: history and some perspectives / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – Vol. 9. – P. 7-12.
887. Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – Vol. 9. – P. 13-68.
888. Videiko M. Yu. Tripolye – “pastoral” contacts. Facts and character of interactions / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 1994. – Vol. 2. – P. 5-28.
889. Videiko M. Yu. Radiocarbon chronology of settlements of BII and CI stages of the Trypillia Culture at the Middle Dnieper / M. Yu. Videiko // *Baltic-Pontic Studies*. – 2003. – Vol. 12. – P. 7–21.
890. Videiko M. Yu. Radiocarbon chronology of the complexes of the Eneolithic-Early Bronze Age in the Northern Pontic Region, a preliminary report / M. Yu. Videiko, V. H. Petrenko // *Baltic-Pontic Studies*. – 2003. – Vol. 12. – P. 113-120.
891. Videiko M. Yu. Trypillia Culture at the Middle Dniro Region / M. Yu. Videiko // Cucuteni. 120 de cercetari. Timpul bilantului. -Museum de Istorie si Archeologie Piatra-Neamt, 21-24 octombrie, 2004. – Piatra-Neamt: “Constantin Matasa”, 2004. – P. 38-39.
892. Videiko M. Yu. Late Tripillya and Baden culture: facts and character of interaction / M. Yu. Videiko // eds. Haensel B., Studenikova E. – *Zwischen Karpaten und Aegaeis. Neolithikum und aeltere Bronzezeit. Gedenkschrift fuer Viera Nemejcova-Pavukova*. – Internationale Archaeologie. – Studia honoraria 21. – Rahden; Westfalen: Marie Leidorf CmbH, 2004. – S. 355-367.
893. Videiko M. Yu. Trypillia culture at Middle Dniro region / M. Yu. Videiko // Cucuteni. 120 years of Research. Time to sum up. – Piatra-Neamt: “Constantin Matasa”, 2005. – P. 209-219.
894. Videiko M. Yu. Contours and Contents Of The Ghost: Trypillia Culture Proto – Cities / M. Yu. Videiko // *Memoria Antiquitatis*. – 2007 – Vol. XXIV – P. 251-276.
895. Videiko M. Yu. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains / M. Yu. Videiko // eds.: M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastavny. – *The Baden complex and the outside world. – Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. – Bonn: Dr. Rudolph Habert GmbH, 2008. – Bd. 4. – P. 289-297.
896. Videiko M. Yu. Burdo N. B. “Cord” ornamented pottery of the Trypillia Culture: a macro analysis / M. Yu. Videiko N. B. Burdo // *Baltic-Pontic Studies*. – 2010. – Vol. 15. – P. 110-121.
897. Videiko M. Yu. Technological study of “cord” impressions on Middle and Late Eneolithic pottery in Ukraine / M. Yu. Videiko, N. S. Kotova, N. B. Burdo // *Baltic-Pontic Studies*. – 2010. -Vol. 15. – P. 1 22-134.
898. Vlassa N. O contribuție la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania / N. Vlassa // *Studie și Ctrcetărie de Istorie Veche (și Archeologie)*. – 1961 – T. 12. – P. 17-23.
899. Vlassa N. Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania // *Studie și Ctrcetărie de Istorie Veche (și Archeologie)*. – 1964. – T. 15. – P. 351-375.
900. Wahl J. The Neolithic massacre at Talheim / J. Wahl I. Trautmann // eds.: R. Schulting, L. Fibiger. – *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective* – Oxford: Oxford University Press, 2012. – P. 77-100.
901. Watson R. A. Oszymandias, King if Kings: Post-processual Radical Archaeology as Critique / Watson R. A. // *American Antiquity*. – 1990. – Vol. 55, 4. – P. 673-689.
902. Wechler K. – P. Zur Chronologie der Tripolje – Cucuteni – Kultur aufgrund von ¹⁴C – Datierungen / K. Welcher // *Zeitschrift für Archäologie* – 1994. – Bd. 28. – S. 7-21.
903. Weller O. Spatial analysis of salt springs exploitation in Moldavian Pre-Carpatian prehistory (Romania) / O. Weller, R. Brigand, L. Nuninger // *ARCHÆDYN 7 millennia of territorial dynamics settlement pattern, production and trades from Neolithic to Middle Ages. Conference ArchæDyn – Dijon, 23-25 june 2008*. – Dijon, 2008. – P. 225-230.
904. Weninger B. High-precision Calibration of Archaeological Radiocarbon Dates / B. Weninger // *Acta Interdisciplinaria Archaeologica*. – 1986. – Vol. IV. – P. 11-53.
905. Weninger B. Concepts of probability in radiocarbon analysis / B. Weninger,
906. K. Edinborough, L. Clare, O Joris // *Documenta Praehistorica*. – 2011. – T. XXXVIII. – P. 1-20.
907. Weninger B. A 14C age calibration curve for the last 60 ka: the Greenland-Hulu U / Th timescale and its impact on understanding the Middle to Upper Paleolithic transition in Western Eurasia / B. Weninger,

- O.A Jöris // *Journal of Human Evolution*. – 2008. – Vol. 55. – P. 772-781.
908. The Impact of Rapid Climate Change on Prehistoric Societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean / [B. Weninger, L. Clare, E. Rohling et alii] // *Documenta Praehistorica*. – 2009. – T. XXXVI. – P. 7-59.
909. Weller O. The earliest salt production in the world : an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei -Lunca, Romania [Electronical source] / O. Weller, G. Dumitroaia // *Antiquity*. – 2005. – Vol. 79 (306). – Access mode: www.antiquity.ac.uk/ProjGall/weller/index.html. – Title from screen.
910. Wierzbicki J. Megalithy kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce? / J. Wierzbicki // Eds.: J. Libera, K. Tunia. – Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych. – Lublin; Kraków, 2006. – S. 87-102.
911. Windler A. Der Beginn der Urbanisierung und die Neue Okonomische Geographie / A. Windler // *Starigard*. – 2010-2011. – Bd. 10. – S. 57-71.
912. Windler A. Increasing inequality in Chalcolithic Southeast Europe: the case of Durankulak / A. Windler, R. Thiele, J. Müller // *Journal of Archaeological Science*. – 2013. – Vol. 40. – P. 204-210.
913. Winn M.M. Shan. Pre-writing in South-Eastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture 4000 BC / M.M. Shan Winn. – Calgary; Alberta: Western Publishers, 1981. – 118p.
914. Whittle A. Europe in the Neolithic: the creation of new worlds / A. Whittle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 450 p.
915. Whittle A. The Archaeology of People. Dimensions of Neolithic life / A. Whittle. – London: Routledge, 2003. – 223 p.
916. Wollák K. Large-scale preventive excavations in Hungary / K. Wollák P. Raczky // Eds. J. Bofinger D. Krausse. – Large-scale excavations in Europe: Field-work strategies and scientific outcome. Proceedings of the International Conference Esslingen am Neckar, Germany, 7th – 8th October 2008. – EAC Occasional Paper. – 2008. – № 6. – P. 115-136.
917. Zaharia E. Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariuşd 1968-1973 / E. Zaharia // *Studii şi comunicări*. – Sfântu Gheorghe, 1973. – P. 26-36.
918. Zakościelna A. Kultura lubelsko-wołyńska / A. Zakościelna, S. Wilk, B. Sałacińska // ed. Czekał-Zastawny A. – Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia Naddunajskiego w Neolicie Polski Południowo-Wschodniej (5600 /5500–2900bc). – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2009. – S. 309-448.
919. Zalai-Gaál I. Das „prähistorische modell von Varna“ und die fragen der sozialstruktur der Lengyel-Kultur / I. Zalai-Gaál // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 2002. – Vol. 53. – S. 273-298.
920. Żygadło L. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Biskupicach Podgórnych, gm. Kobierzyce, woj. dolno- śląskie, w latach 2005-2006. /L. Żygadło, K. Kopeć-Żygadło // Red. S. Kadrow. – Raport 2005-2006. – Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2011. – S. 275-286.

ГЛОСАРІЙ

АБСОЛЮТНИЙ ВІК – в археології час події, період існування археологічної культури, пам'ятки відносно прийнятої системи літочислення, встановлений за допомогою методів інших наук. В археології України його встановлюють в роках відносно християнської системи літочислення, тобто "до" і "після" Різдва Христового, або до і після нової ери (н.е.). Абсолютний вік пам'яток трипільської культури визначають за допомогою *радіовуглецевого методу* (метод С14), методу археомагнітного датування. Реальний вік пам'яток за даними С14 дають калібровані дати. Абсолютна хронологія трипільської культури спирається також на дані археологічного датування на синхронізації археологічних культур з комплексами датованими на підставі письмових джерел. Найпізніші пам'ятки Трипілья етапу СІІ (усатівський тип) співвідносять з комплексами Анатолії, які за історичними джерелами датують першою половиною III тис. до н.е. Отже більш ранні етапи трипільської культури датуються попереднім часом.

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (гр. *autochthones* – корінні мешканці) – культура, в тому числі і археологічна культура, яка виникла і розвинулась на тій самій території, яку вона займає. Тривалий час вважалося, що трипільська культура була автохтонною на всій території її поширення, виникла на основі неолітичних культур: лінійно-стрічкової кераміки культура (Т.С.Пассек, Є.Ю.Кричевський), буго-дністровської культури (В.М.Даниленко), навіть нащадків населення доби палеоліту (С.М.Бібіков). Нині виникнення першого етапу трипільської культури (Трипілья А-Прекутень) пов'язують з Прикарпатською Молдовою, а формування перших її фаз – з регіоном від Карпат до Дністра. ТК є автохтонною культурою Карпато-Подністров'я.

АДОПЦІЯ – інститут родового суспільства, який забезпечував процес інкорпорації у родові колективи різного рівня окремих людей або груп, які в силу різних чинників не могли існувати як автономні одиниці суспільства. Інкорпоровані до роду прибульці отримували відповідні права та обов'язки та виявляли згоду дотримуватися відповідних традиційних норм, без чого входження було неможливе. При цьому їх починали вважати родичами та відноситися до них, як до родичів, хоча чітко відокремлювали їх від реальних кривних родичів. Натомість на нащадків інкорпорованих членів колективу повністю розповсюджувалася концепція кривної спорідненості.

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – одне із основних понять в археології, введене в науковий обіг у XIX ст. Під археологічною культурою найчастіше розуміють сукупність археологічних знахідок і комплексів, артефактів на певній території і в певний час. Назви археологічних культур – умовні, звичайно даються за місцем перших розкопок

(знахідок). Так виникли назви трипільська культура, культура Кукутені та інші. Іноді назву дають за характерними рисами матеріальної культури, наприклад: кераміки, її форми і оздоблення (культура мальованої кераміки, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор); типу поховального обряду (ямна, катакомбна) тощо. В цілому існує понад 30 визначень цього поняття. Поняття "археологічна культура" є одним з інструментів для наукового аналізу старожитностей. Деякі дослідники вважають, що *археологічна культура* може відповідати певному етносові (племені, племенам), або етнічній спільності (народу, народності). Однак слід мати на увазі, що етнос (етнічна спільність) у інших випадках цілком може відповідати кільком археологічним культурам і навпаки. Таким чином назви, які зустрічаються в науковій літературі (наприклад, трипільці, "трипільське населення"), є лише умовними назвами певних груп давнього населення, похідними від назви археологічної культури.

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП (ГКТ) – комплекси певних особливостей господарства та культури, що складаються історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку та мешкають в подібних природно-географічних умовах. Відмінність між ГКТ стосується в першу чергу головних занять населення, знарядь праці, типів жител, транспортних засобів, одягу та інших елементів матеріальної культури. Соціальний лад різних народів пов'язаний з характерними ГКТ для них. У сфері духовної культури відмінності між ГКТ проявляються головним чином в обрядах, особливостях образотворчого мистецтва, вірувань, культів та фольклору, які відображають форми праці та побуту у тих чи інших ландшафтно - кліматичних умовах. Виділяють три основні групи ГКТ: перша - культури з привласнюючим господарством, друга та третя – із відтворюючою економікою. До другої групи належать типи із землеробсько-скотарським господарством, які практикують ручне землеробство, а до третьої – типи орних землеробів. Типи тваринницького господарства складаються дещо пізніше з землеробсько-скотарських типів. На ранніх ступенях розвитку племена трипільської культури належали до типу ручних землеробів, на розвинутому – до орних землеробів помірної зони, а усатівський тип відноситься до найдавнішого у Європі типу скотарів – кочовиків.

ЗНАК – форма, у якій здійснюється передача інформації, елемент знакових систем. Як одне із значень в археології – елемент орнаменту із доволі усталеними й чіткими, в рамках певної культури, ознаками, графічною індивідуальністю та семантикою. Знак, як правило, полісемантичний і цим відрізняється від символу. У дослідженнях по

трипільській культурі термін “знак” розуміється переважно дуже широко. Б.О. Рибakov. провів аналіз окремих елементів орнаментики – знаків (виділив 34 знаки), стверджуючи, що вони, не зазнавши змін із часів енеоліту, дійшли до XX ст. Серед них: зображення рослин, коло з хрестом – сонце, овали, заповнені зафарбованими або порожніми напівовалами – знаки місяця, ромб, поділений на чотири частини з крапками – знак поля з зерном, лінзоподібні овали, перекреслені вертикальною стрічкою – символ родючості, знаки жінки, спіралі – добрі вужі тощо. Т.М. Ткачук. провів семіотичний аналіз знакових систем розписної орнаментики трипільської культури.

КАЛІБРОВАНІ ДАТИ – дати, отримані радіовуглецевим методом, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані для отримання реального календарного віку пам'ятки. Процедура калібрування здійснюється за допомогою спеціальних таблиць або комп'ютерних програм (OxCal, Calib та ін.).

Для позначення каліброваних дат у науковій літературі використовують аббревіатуру BC, або cal BC (Before Christ = до Христа, до н. е.).

Калібровані дати для епохи енеоліту давніші за конвенціональні дати (некалібровані) на кілька сотень років. Калібровані дати вказують на час існування трипільської культури між 5400–2750 рр. до н.е.

КОНВЕНЦІОНАЛЬНІ ДАТИ – дати, отримані за радіовуглецевим методом датування, календарний вік яких визначений на підставі уявлень про сталий рівень вмісту C14 в атмосфері Землі. Для отримання конвенціональної, або некаліброваної дати досить відняти від дати зразка (від наших днів) 1950 років. Наприклад, 5000 років тому відповідатимуть 3050 р. до н. е. Для позначення конвенціональних дат в науковій літературі використовують аббревіатуру bc (Before Christ = до Христа, до н. е.). Реально показник вмісту C14 в атмосфері змінювався під впливом ряду природних чинників, отже, визнання цього факту вимагає калібрування дат за допомогою спеціальних програм. Саме калібровані дати, а не конвенціональні, відповідають реальному, календарному вікові археологічних пам'яток. Згідно із конвенціональними датами трипільська культура існувала між 4000–2400/2200 рр. до н. е.

КУЛЬТОВА СПОРУДА – храм, святилище, будівля, спеціально зведена для виконання різноманітних релігійних обрядів. У трипільській культурі мають місце рештки глинобитних будівель, які вважаються святилищами завдяки особливостям інтер'єру та знайденому в них інвентарю: статуеткам, ритуальному посуду, наприклад, площадка № 7 з Коновки, Шкарівське святилище. Як зображення храмів інтерпретуються керамічні моделі будівель.

КУЛЬТУРА – сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуаль-

них і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. Являється механізмом адаптації суспільства до умов природного середовища. Уявлення про культуру суспільства на теренах України доби енеоліту дає вивчення трипільської археологічної культури. В археології використовується зазвичай як синонім поняття „матеріальна культура”.

КУЛЬТУРНИЙ ШАР – шар, який відкладається на давній денній поверхні внаслідок діяльності людини. Культурний шар є основним об'єктом польового археологічного дослідження. В процесі тривалого проживання на одному місці шари відкладаються послідовно, утворюючи стратиграфічні відкладення, телі. Товщина культурного шару на поселеннях трипільської культури, як правило, не перевищує 0,5 м. У ньому відклалися залишки наземних жител – площадки, обмазка, кераміка, пластика, знаряддя праці, відходи виробництва, кістки тварин та ін.

ЛОКАЛЬНА ГРУПА (ВАРІАНТ) ПАМ'ЯТОК

– поняття в археології для визначення певної групи різночасових типів пам'яток, які поширені на певній території. У структурі археологічної культури група (варіант) пам'яток є середньою ланкою між типом пам'яток (які є одночасними) та археологічною культурою, що охоплює всю сукупність територіально та хронологічно пов'язаних типів пам'яток. На практиці в наукових працях, які стосуються трипільської культури, поняття "локальна група" і "тип пам'яток" іноді використовують як синоніми.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА – сукупність предметів, виготовлених людиною у їх функціональному взаємозв'язку. Віддзеркалює механізм адаптації суспільства до умов природного середовища практичною діяльністю людини. Включає речові результати діяльності людей. Для доісторичного періоду матеріальна культура є джерелом для реконструкції та вивчення духовної культури певних суспільств.

МАТРІАРХАТ (лат. mater – мати, гр. arche – влада, початок) – термін, який має кілька значень. У працях XIX ст. під матріархатом мали на увазі домінуюче положення жінки у господарстві та суспільстві в доісторичну епоху. У другій половині XX ст. етнографи терміном матріархат стали позначати материнську родову організацію та її елементи у первісному суспільстві з рівними правами статей. У трипільській культурі жіночі образи домінують серед антропоморфної скульптури та інших культових виробів, що свідчить про важливу роль жіночих сакральних персонажів у релігії трипільського суспільства, яке вважається патріархальним.

НЕОЛІТ (новокам'яний вік) – доба в археології та історії людства (6–4 тис. до н. е.). Термін “новокам'яний вік”, запропонований в археологічній

періодизації у 1865 Д. Леббоком для епохи, коли знаряддя праці виготовляли, не тільки з кременю, але й з інших порід каменю. Видатною ознакою епохи неоліту є поява першого глиняного посуду, який посів значне місце у поліпшенні засобів зберігання та приготування їжі, а також те, що люди на почала отримувати продукти харчування шляхом вирощування рослин та доместикації тварин. Нині до епохи неоліту в Україні зараховують як пам'ятки, залишені населенням, котрому було відоме відтворювальне господарство, так і пам'ятки, мешканці яких продовжували вдосконалювати техніку мисливства, рибальства та збиранництва. Неолітичні культури: бугодністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецької культурно-історичної області, ямково-гребінцевої кераміки культура.

ПАТРІАРХАТ (гр. pater – батько, arche – влада, початок) – термін, який використовується для визначення домінуючої ролі чоловіка в родині та суспільстві. За даними етнографів характеризується патрилокальним родом, великою патрилокальною родиною з необмеженою владою чоловіка, який її очолює, та нерівноправним становищем жінки, полігамією. Патріархат типовий для фіналу первісної доби. Термін використовувався в схемах історичної періодизації суспільства для визначення періоду переходу від первісності до цивілізації. Аналіз усіх даних про суспільство трипільської культури дозволяє дослідникам стверджувати, що для нього характерний патріархат.

ПОСЕЛЕННЯ – в археології це залишки (сліди) існування давнього поселення у вигляді руїн будівель та інших перелічених вище об'єктів. Загальним терміном "поселення" на стадії опису результатів розкопок можуть називати рештки поселень різних типів – сіл, міст, містечок тощо. Більшість поселень трипільської культури відносять до першої групи (село), вони мають чітку структуру і характеризуються певним плануванням. На найбільш ранніх етапах існування трипільської культури спостерігається безладне, рядове, іноді кругове розташування будинків. Пізніше, особливо для великих поселень – протоміст, найбільш поширена замкнена забудова по колу або еліпсу у поєднанні з квартальним плануванням.

ПРИВЛАСНІВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природою (мисливство, рибальство, збиранництво). Властиве як єдиний спосіб господарювання ранньому первісному суспільству. Існує також як спеціалізована форма господарства у цивілізованих суспільствах. У господарстві трипільської культури мисливство, рибальство та збиранництво були спеціалізованими промислами і забезпечували максимальне використання природних ресурсів для потреб суспільства.

ПРОТОМІСТО – місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст. В трипільській культурі виявлено поселення-гіганти, які мають ознаки протоміст. Історично протомісто, як особливий перехідний тип поселення, відповідає добі класоутворення та політогенезу. Під протомістом ми розуміємо місто і село, що становлять структурно єдине ціле. До функцій протоміста відносять виконання великого спектру завдань економічного, політичного та соціального, ідеологічного та військового характеру. Основну масу населення протоміста становлять селяни-землероби, організовані у поземельні (сусідські) громади, та великосімейні громади. Головними стимулами до утворення протоміст була потреба контролю над територією, природними та людськими ресурсами, для чого необхідною умовою була концентрація населення в одному місці. У деяких випадках значення мала керівна роль суспільної верхівки, яка використовувала ресурси суспільства для збільшення власного добробуту та зміцнення політичної влади. За несприятливих економічних та політичних умов могли мати місце процеси дезінтеграції протоміст. За даними археологічних досліджень, на великих поселеннях трипільської культури у початкових формах існували такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (планування, укріплення, громадські будівлі), кількість жителів понад 5000 осіб, передписемність (знакова система на посуді, використання об'ємних символів).

РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД – метод датування старожитностей за вмістом у зразках ізотопу вуглецю (C^{14}). Розроблений Уїллардом Ф. Ліббі (США) в 50-ті рр. З початку 60-х рр. використовується для абсолютного датування культури Трипілля - Кукутень. Всі організми, рослини на протязі свого життя разом із вуглецем звичайним отримують певну кількість його ізотопу - C^{14} , який не виводиться назовні, а лише накопичується. Коли життя зупиняється, починається процес розпаду C^{14} . З часом його кількість має зменшуватись, період напіврозпаду становить 5730 років. Зі знахідок, які роблять під час розкопок пам'яток трипільської культури, в якості зразків для датування можуть бути використані кістки, черепашки, деревне вугілля та інші обвуглені рештки, фрагменти посуду (особливо - кухонного посуду) та обмазки жител. Розрізняють конвенціональні дати та калібровані дати. Нині в різних лабораторіях світу (Берлін, Гронінген, Ленінград, Каліфорнія та ін.) зроблено понад 230 визначень віку трипільських старожитностей радіовуглецевим методом. Більшість датувань для трипільських пам'яток з території України виконано в Київській лабораторії під керівництвом М.М.Ковалюха. Розрізняють "старі" дати, зроблені до 1993 р.(таких налічується близько 125) і "нові", зроб-

лені пізніше. Нові дати можна вважати більш достовірними.

САКРАЛЬНЕ – священне, те, що належить до релігійного культу чи ритуалу. Соціологія визначає сакральне за допомогою протиставлення йому мирського, що передбачає будь-яка релігія світу. На думку М. Еліаде, сакральне входить до самої структури свідомості, а не становить певну стадію в її історії. Визначення відносин між священним та мирським є функцією обрядів. Людина давнього суспільства жила в сакралізованому просторі, всі її дії підпорядковувалися традиційним ритуалам, що знайшло відображення в матеріалах трипільської культури, більша частина яких тою чи іншою мірою пов'язана із сакральним світом.

СТРАТИГРАФІЯ (лат. *stratum* – настил + гр. *graphein* – писати) – опис послідовності залягання культурних шарів, один з поширених методів датування в археології, безпосередньо пов'язаний з польовими дослідженнями археологічних пам'яток, вивченням положення речей (артефактів) у просторі. Дозволяє простежити взаємодію артефактів під час їх утворення. В археології під стратиграфією розуміють, як правило, узгодження розташування культурного археологічного та геологічного шарів або окремих культурних шарів між собою, що стає передумовою для відносного, а іноді й абсолютного датування. Стратиграфічний метод дозволяє використовувати його для побудови періодизаційних схем. Стратиграфічні горизонти окремих багатошарових поселень – телів, назву яких приймають часто археологічні культури, підносяться до рівня загально-хронологічних культурних реперів у встановленні хронології пам'яток і культур Кукутень, Гумельниця, Вінча та ін. На території України відомі випадки стратиграфії на поселеннях трипільської культури – Незвисько, Поливанів Яр, Дарабани II та ін.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД – один з основних методів, що застосовується в археології. Головне поняття методу – тип, як правило, розглядається як ідеальна модель, що створюється дослідником на підставі зіставлення низки ознак, які відбивають певні суттєві складові досліджуваного явища. Залежно від завдання дослідження, для одного і того ж явища може бути створено кілька типологічних схем. Процедура типологічного методу полягає у визначенні певної кількості ознак досліджуваних об'єктів та їхніх комбінацій з метою визначення ієрархії та співвідношення системи типів..

ХРОНОЛОГІЯ – наукова дисципліна, вивчає місце подій в часі, системи літочислення. В археології застосовують відносну (визначає порядок, черговість існування археологічних культур, типів пам'яток, поселень та ін.) та абсолютну хронологію (датування подій, визначення абсолютного віку з прив'язкою до існуючих систем літочислення). Хронологія пам'яток трипільської культури

вивчається на підставі даних археології за допомогою стратиграфічного та типологічного методів та природничих наук - радіовуглецеве датування (C_{14}) та археомагнітне датування.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. *civilis* – громадянський, державний) – термін, який має кілька значень, серед яких: синонім культури; історичний тип культури, локалізований в часі й просторі; рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної культури та духовної культури; етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству (за Л.Морганом та Ф.Енгельсом). Термін "цивілізація" виник наприкінці XVIII ст., на різних історичних етапах зазнав у своєму тлумаченні багатьох змін. У сучасній філософії історії чільне місце посідає цивілізаційний підхід, з його позицій історичний процес постає передусім як розмаїття таких культурно-історичних форм, як цивілізація. Цивілізаційне розуміння історії має на меті протистояти спробам абсолютизувати ті вузькі визначення цивілізації, за якими приховується прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку. В радянській історіографії по проблемам давньої історії розроблялася концепція цивілізації виходячи з марксистсько-ленінського вчення про суспільство, а цивілізація розумілася майже виключно як стадіальне явище, що виникає у класовому суспільстві. Стосовно трипільської культури такий підхід обґрунтований у працях В.М.Массона. Стосовно трипільської культури визначення "цивілізація" використовується частіше як синонім поняття "культура". Поняття цивілізація Кукутень-Трипілля широко вживається румунськими дослідниками. М. Гімбутас розглядає Трипілля, як складову частину цивілізації Старої Європи доби неоліту та енеоліту, для якої характерне зародження поселень міського типу, монументальна архітектура та виникнення писемності. Трипільське суспільство періоду найвищого розвитку культури характеризується формуванням складних комплексних суспільств, протоміст, політичних структур. Отже, згідно марксистській періодизації, воно може бути віднесене до останнього етапу розпаду родового суспільства – утворенню класів, що відповідає цивілізаційному процесу, а трипільська культура може бути визначена як протоцивілізація. З позицій цивілізаційного підходу феномен Трипілля є яскравим проявом цивілізації доби давнього суспільства на теренах праісторичної Європи.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГКТ – господарсько-культурний тип

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Укарїнської РСР

ІА АН СССР – Інститут археологии академии наук СССР

ІА РАН – институт археологии Российской Академии наук

ККА – культура кулястих амфор

ККГ – культурний комплекс Коджадермен-караннове-гумельниця

КЛВМК – культура люблінсько-волинської мальованої кераміки

КЛСК – культура лійчастого посуду

КШК – культури шнурової кераміки

КНК – культура накольчастої кераміки

FBC – the Funnel Beaker Culture

GAC – the Gloobular Amphorae Culture

LBK – the Lianearband Culture

АЛЮР – Археологическая летопись Южной России. Киев.

АВ – Археологічні відкриття. Київ.

АО – Археологические открытия. Москва.

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград, СПб.

ВДИ – Вестник древней истории

Вестник ЛГУ – Вестник Ленинградского государственного университета, СПб.

ГЭ – Государственный Эрмитаж, СПб.

ЗНТШ (Зап. НТШ) – Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка.

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества. Одесса.

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.

ІАК – Известия Археологической комиссии. СПб.

Ізв. ГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Ленинград.

ІА АН СССР – Інститут археологии Академии наук СССР. Москва.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІІМК АН СРСР – Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

КАМ – Краківський археологічний музей

КЗАД – Короткі звітлення за археологічні дослід. Київ.

КЗВУАК – Короткі звітлення Всеукраїнського археологічного комітету. Київ.

Кр. АМ – Кременецький краєзнавчий музей

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Москва.

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Київ

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва; Ленинград.

КСОАМ – Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса.

ЛІМ – Львівський історичний музей

МАСП – Матеріали по археологии Северного Причерноморья. Одесса.

МАЭ – Музей антропологии и этнографии РАН. Ленинград-С. Петербург.

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ.

МІА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.

НЗІІМК – Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Київ

НЗІСН – Наукові записки Інституту суспільних наук. Львів.

НМІУ – Національний музей історії України. Київ.
НФ ІА НАНУ – Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України.
СА – Советская археология. Москва.
СГАИМК – Сборник государственной академии истории материальной культуры.
СЭ – Советская этнография. Москва.
САИ – Свод археологических источников. Москва; Ленинград.
ТК – Трипільська культура. Москва.
ТКУ – Трипільська культура на Україні. Київ.
Тр. АС – Труды Археологического съезда. Москва.
УАН – Українська академія наук.
УІЖ – Український історичний журнал. Київ.

AP – Archeologia Polski
BAR – British Arheological Reports
Be-JA – Bulgarian e-Journal of Archaeology
BPS – Baltic-Pontic Studies, Poznań.
EA – Eurasia Antiqua.
JIES – Journal of Indo-European Studies.
PPS – Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge.
SZ – Studijne Zvesti.
SA – Slovenska Arheologia.
ZWAK – Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. Kraków.

SUMMARY

Videiko M. Yu.

SOUTH-EASTERN AND CENTRAL EUROPE IN V-IV MIL. BC

The ancient Sumerians used to answer the question "When was the World created ?" in the following way – "When people began to eat bread and melt metall in the houses of our country...". Of course, they meant their own Country. But what was happening in Europe when "everything was just beginning in Sumer?" Is it really true that here people were living in caves and kurens, as they did in the Stone Age?

Archaeologists have discovered in Europe many bright civilizations dating back to the period between 6000–3000 BC. for the last hundred years. Among them you can find the following: Vinca, Gumelnica, Cucuteni – Trypillia, Baden. Scientists have explored many old settlements, some of them have got fortifications. Scientists have found some traces of very old metallurgy, which flourished between 5000–4500 BC on the Balkans, graves with golden treasures, and clay tables with inscriptions.

This book is devoted to the problem of social, ethnic and cultural changes which were taking their place in the territory of South-Eastern and Central Europe in V-IV Mill. BC. The study is based on the wide range of archaeological sources from this regions and data about the absolute chronology, based on C14 dating. There were three main stages of changes in the social organization and possibly ethnic and cultural transformations: between 5000-4200, 4200-3400 and 3400-3000 BC. All three stages were connected to the fixed changes in environment, affecting on the economic conditions and way of life of the ancient population. The following problems are discussed: ethnic and cultural processes, their mutual relations, the consequences of those events for the ancient history of Europe. Considered the development subsistence, the emergence of crafts, the emergence and evolution of sign systems, sanctuaries, early urbanization, the development of military affairs, interaction between the ancient communities, including trade and acculturation. At the beginnig subsistence based mainly on farming, fited to local possibilities and sources. After 3500 BC few different systems of herding, including nomadic, became more important. Population density changed from stage to stage in different way, which caused important changes at cultural and social units. Between 5000 and 3000 BC population tried several models of social organisation: tribal, chiefdoms and may be the complex chiefdoms. The layer of organisation was different both outside and inside cultural units. High devepoped societies at Balcans, Central and East Europe, represented by Varna-Gumelnitsa, Vinca, Cucuten-Trypillia, Michelsberg created early urban centers. After 5000 BC appeared and spread monumental architecture. Several different kinds of the

large sanctuaries were created inside and outside the settlements (temples-buildings, "rondels", megaliths), large-scale fortifications and monumental tombs of chiefs and nobility (megaliths, kurgans). Two kinds of sign systems were developed: some sort of pictographical writing (signs on pottery, figurines, tablets) and clay tokens. Development of warfare, including metal weapons, fortifications, concentration of population at large sites demonstrated the strained relations between the neighbors and the emergence professionall warriors. Relations between farmers and "steppe tribes" based exlusively on trade interests. There were any economical, demographical and military reasons for any forms of invasions from their side. Development and collapse of Old Europe more depended from climate changes, which had different effect on Balkans and areas eastward from Carpathians. Analysis of the data shows that the population associated with "steppe" or "kurgan" cultural complexes could not be a sunstantial source of the "indoeuropeization" of Southeast or Central Europe at this period. Particular attention is paid to the possibility of studying ethnic identity using archaeological archaeological data from this period.

THE FORGOTTEN WORLD OF THE OLD EUROPE

Recently the word combination "Old Europe" might have been seen in the press quite often. As a rule, politicians and journalists mean the cooperation of European countries, established in the period between the Second World War and the collapse of "the socialist camp", which is known as "European Union" – EU. After its

borders were extended in a considerable way after the collapse of “the system of socialism”, it was necessary to distinguish previous and new members of the community. The latter ones are sometimes called “New Europe”. Ukraine which is outside the borders of both “Old” and “New Europe” has been trying to join this community lately. Everything is quite logical.

So, now we have “United Europe” with “Old” and “New” in the middle. Thus Ukraine seems to be outside Europe (both Old and New); here geographical facts obviously give place to political ones. There’s nothing we can do here, this is how things came around, this is history. The interesting thing is that, in fact, in this modern history there is nothing new. Because some time ago everything was quite the contrary, the lands of Ukraine were included into “Old Europe”, and it was not in some alternative reality, but a few millenniums ago.

Let’s start with the fact that “Old Europe” was initially constructed not by political scientists, politicians or even by journalists, but... by archeologists. This term has existed for a few decades and it is applied to quite different territories of our continent and in terms of time cultures which are considered to belong to Old Europe are separated from modern times by lots of time which amounts to six or eight millenniums.

Old Europe itself in those ancient times was one of the several centers of the establishment of civilization on the planet Earth. Although in a territorial way it greatly differed from the present geopolitical configuration. As countries which are now considered to be the centers of civilization at that time were inhabited by peoples who were, to put it mildly, not the most “advanced” both in a technological way and in a cultural way.

The civilized part of that “first” Old Europe¹ included the eastern part of the Apennine peninsula, the Balkans, the territory of modern Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Romania, Moldova and part of the territory of Ukraine from the Carpathians to the Dnieper. Its separate oases also existed beyond the mentioned above borders and were connected, first of all, with the expansion of the bearers of the Neolithic culture of Linear Band Pottery.

It is quite possible that frontier tribes on the banks of, for example, the Seine or the Rhine (to say nothing about the banks of the Thames or the lands of Scandinavia) looked at that formation with the same envy as modern Ukrainians now look at the life of their western neighbors. And probably some of them strived to integrate with them in the same way. More “advanced” in an economic, technological and social way rich tribes of Old Europe looked with the same doubt or even with fear (and somebody, maybe, even with arrogance) at their poor western and northern neighbors who were extremely distant from the standards of the civilization

adopted on the banks of the Dnieper, to say nothing about the Danube or the Dnister.

CREATION OF THE DIFFERENT WORLD

The modern civilization is based, in one way or another, on agriculture and metal, without these two components it is impossible. Even ancient Sumerians replying to the question, when was the world created, responded: when people started baking bread and melt metal. Till the emergence of the Trypillian culture in the second half of the sixth millennium BC grain growing in Europe had been known for more than a thousand years. This branch of economics was also known on the banks of the Dnister, the Dnieper and even on the shore of the Sea of Azov, but it was not widely spread here. The first large-scale attempt to develop the fertile lands made by the bearers of the culture of Linear Band Pottery was limited to a few western regions of Ukraine.

It’s worth noting that till the end of the sixth millennium the density of the population of “Old Europe” which occupied at that time only the center of the continent (mainly Podunavya) and the Balkans was increasing in a fast way. Although the number and the quality of lands in the region left much to be desired.

Meanwhile, to the east of the Carpathians there were huge tracts of fertile land which summarily exceeded all the lands of the same quality in the other part of the continent by many times. The forest area (the area of forests of the temperate zone) and also the forest-steppe area between the Carpathians and the Dnieper looked especially attractive. And the most important thing was that these lands were barely inhabited. Only in the basins of large rivers there lived small communities who knew how to grow grain, but were primarily involved in hunting and fishing. Abundant local resources allowed them not to spend lots of time on backbreaking work with hoes in the fields.

In terms of culture the Trypillian culture of the early stage (in the opinion of archeologists) represents synthesis of several cultural traditions of Old Europe of the Neolithic Age. Here we can notice the trace of the culture of Linear Band Pottery, the Boian culture, the Tisa culture and the Vinča culture. One may have such an impression that after some rather dramatic events in the area of modern Transylvania a group of people gathered (from a few hundred to one thousand) who belonged to several different tribes. This group made an attempt to settle down in a world which was situated to the east of the Carpathians. This experiment turned out to be exceptionally successful and already two hundred years later groups of settlers not only founded dozens of settlements between the Carpathians and the Dnieper, but also penetrated far into the Southern Bug.

Sometimes one can have such an impression that this movement was encouraged not by the economic need, but by the desire to secure as much land as possible taking into account the future. The thing is that none of the known Trypillian settlements existed in one place for more than 50-80 years in a row. At the end of this

¹ You can find more details about Old (or Ancient) Europe in the book: Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини. Мир Древней Европы // Москва, 2006 (translation of the English book published in 1991: Gimbutas M. The Civilisation of Goddess: The world of Old Europe).

period a new settlement was founded, sometimes just 500 – 1,000 m from the previous one. This process lasted for more than two millennia of the Trypillian history. If it was caused by the peculiarities of farm management (the transfer of fields in connection with the exhaustion of the soil), then the desire to control more and more territories had quite serious grounds.

Anyway, already one thousand years later after the emergence of Trypillians in Prykarpattia they reached the middle reach of the Dnieper. The traces of their residence which are dated back to that time were even discovered on the territory of the modern capital of Ukraine, the city of Kyiv. They managed to find even a sanctuary, a small artificial(!) cave near the entrance of which a vessel had been buried; this vessel had ornaments in the form of stylized pictures of snakes.

So, having a beer (by the way, according to the findings of excavations Trypillians were the first to master to brew this beverage here) somewhere in the center of Kyiv, sitting at a table with a view over the Dnieper, we can see the eastern border of the civilization of Old Europe of the end of the fifth millennium BC.

ECONOMIC SYSTEM: PROGRESS OR A DEAD END AT THE SAME TIME?

The ancient methods of farm management proved their effectiveness during the long period of two and a half millennia of the existence of the Trypillian civilization. The system of grain growing developed by Trypillians existed for five thousand years and was substantially changed only in the 11th century AD, in the times of knyaz Yaroslav the Wise when new grades of grain crops were brought to these lands.

The Trypillian system of farm management was complex and gave an opportunity to assure relative prosperity. But prosperity not only feeds, but sometimes also corrupts, leads to stagnation in the development of technologies, why invent something new, make spare efforts when the things are OK at the first glance? Trypillians paid a high price for this tendency in economy, their civilization died and the name of the people who established it has vanished from the pages of history forever.

At first the transfer of Trypillians to grain growing was really economic revolution which allowed them by many times to increase the effectiveness of the applied efforts and accordingly to increase the production efficiency. Glumaceous wheat was the main farm crop. Resistant to drought, diseases and pests, this grade was optimal for the local conditions. Besides wheat, they also grew barley, oats and peas.

They cut the grown crops with sickles of wood and horns with flint insertions. They improved sickles. They found a way to work flint plates with the help of which on the working edge teeth similar to the ones which can now be seen on modern metal sickles were formed. By the way, according to the comparative experiment with the copies of sickles, the present metal sickles are more effective than the flint Trypillian ones only by one-and-

a-half times. Big plates for sickles were made, as a rule, of quality delivered raw materials and they were valued not less than metal, copper products.

In animal breeding the main branch was breeding great cattle. Meat and milk trends can be noticed quite easily. Besides, bulls and horses were used as pulling power. Pigs, horses, sheep and goats were also bred.

A reasonable combination of different directions of “the agricultural sector” gave Trypillians an opportunity to provide food also to a certain number of their fellow tribesmen who were not involved in the production of food all the time. However, these fellow tribesmen also had a lot of things to do working for their “bread” by sweat of their brows near melting furnaces and hearths, in galleries and mines, in potteries and flint workshops.

TECHNOLOGIES AND BEAUTY

Indeed, Old Europe achieved a lot of things – high (according to the criteria of that time) standards of life, created arranged and even comfortable way of life, developed high-technology production. Masterpieces of applied art and architecture were created. There appeared trade which united vast territories. This world was also united by religion, the cult of the Great Goddess. Written language arose, even if at first it was pictography. In addition, a new level of social development was reached, there even appeared urban-type settlements – in other words, the establishment of the civilization became a fact. However, this splendid world stopped in its development at some moment and then finally vanished. Really, when scientists determined more or less the spatial and chronological frames and other characteristics of the civilization of Old Europe, there emerged an inevitable question about the reasons for its decay in the fifth – fourth millennium BC. It was quite natural to start looking for “the enemy”, the aggressor who had destroyed all these achievements. The conception of Marija Gimbutas describes waves of “burial mound peoples”, bellicose nomads from the Pontic steppes who came from the East and flooded the archipelago of the first European civilization. Some time ago these ideas also had a lot of supporters in Ukraine (because its steppes are exactly that “East”). But now they do not seem very credible.

People, who created this ancient civilization, mastered the leading technologies of the Copper Age : farming, cattle-breeding, metallurgy. They had a great amount of good soils, which gave them the possibility to change places of settling every 50–80 years. They had good knowledge of agriculture and adapted it to the local conditions. It is interesting, that some of this husbandry models outlasted Trypillians, were used in the Bronze and Early Iron Ages, and survived till the Middle Ages in Ukraine.

Trypillian achievements at crafts really impress and surprise, especially in metallurgy and pottery producing. The level of skills in copper casting and forging in most parameters are equal to the contemporary knowledge. Trypillians used potter's wheel and two-tiered furnaces.

Their painted pottery have fresh colours after 6000 years staying underground.

The beauty of Trypillia culture lies in its pottery and clay sculpture perfection of which cannot but impress you. The pottery used to be fired in two-tiered furnaces, then the things were painted, carved and encrusted. The whole world outlook of the prehistoric farmers was expressed in the ornament: the Land and Underground World, the Sky, the Sun, the Moon, the Stars, the Plants, Animals and People. The ancient paintings speak to us from the depth of the centuries in the forgotten language many of their creators once addressed gods, now forgotten. Only they, old gods of Europeans understood this language of symbols and signs. Observant people can see complete "texts" composed in ornaments: it is raining, the grain is falling on the ground, it is sprouting...

The Trypillia plastic arts, namely portraits, are unique masterpieces. Through 55 centuries we are looked at by women – old and young, with narrow or broad faces and sophisticated haircuts; by solemn men, with beards and shaven heads, big noses and wide-spread eyes.

Several clay models of Trypillian houses and temples have been found, which help to reconstruct (reproduce) ancient architecture. An interesting collection of clay temples has been collected by Sergej Platonov of late. Literally, these finds corrected our notion about prehistoric architecture of Old Europe between 4200–3500 BC. One of them represented rectangular in plan building on platform, based on six strong pillars. The roof of the temple is semicircular, frontons are decorated with a crescent, which is similar to bull (or cow?) horns. The entrance to the temple is represented as an arc, decorated with five images of crescents. The walls are decorated with antropomorphous pillars and spiral snake symbols. The model was covered by red paint, and an incised ornament was enched with white paint. On other models roofs were painted, it looks like they were covered by rush floor-mats

An attempt to find analogies to such temples has given unexpected data. At the times of Trypillia culture the nearest region with similar rush-temples was located at Southern Mesopotamia. The remains of such houses were explored at El'Ubaid and have been known on the seals since the Uruk period (3900–3100BC). These temples are related with Nintur, incarnation of Ninkhursag, one of the most powerful goddesses of Sumer. In Southern Iraq such houses exist at present time. It is an interesting question, how and where Trypillians acquainted with the traditions of Sumer, their temples and deities...

Some other features of the civilization are the appearance and using of writing. Developed sign system, created by Trypillians, was the step to the creation of writing. Some from more than 300 signs (about 12%), according to Taras Tkachuk, are similar to Sumerian: "star", "plant", "house". Trypillians used clay tokens – the same, as in Mesopotamia. But since 3500–3300 BC Trypillian World fell into decay, and the process of writing invention was interrupted. Only a step had to be taken by Old Europe to create their own system of a written language.

TRADE AS "THE ENGINE OF ECONOMY"

If in the times of Old Europe there were settlements and separate craftsmen who produced goods for export, then there must be people who were involved in this export. Somebody had to gather the goods intended for sale (flint, pottery, metal) and at some point of destination to exchange them for other valuable things. While doing this, this person had to take into account the market conditions and the fluctuation of demand and supply, to say nothing about regional peculiarities of the ancient "price formation".

The traces of such traders can hardly be found by archaeological means, but these traders can be "figured out". For instance, all the residents of the prototown of Maidanets (from about 6 to 10 thousand people), not to mention their cattle, needed salt. This product is vitally important. They needed it every day, every year. Simple calculations which had been made by J. Chapman gave just fantastic figures: tons of imported salt every year. Who was behind the salt business of the Copper Age? Where were the sources of salt? Was salt actually brought from Prykarpattia where its sources are known and from the territory of modern Romania where the traces of its extraction in the time of the Neolithic Age were found.

In addition, in the same prototown of Maidanets they needed a few thousand flint insertions-plates for sickles for harvesting every year. Those that were found during excavations had been made of Volhynia flint. And during fifteen(!) seasons of excavations local Maidanets traces of the production of flint tools were never found. It means that tons of flint were brought here from distant places covering hundreds of kilometers. This scale of trade is rather good even for a separate settlement.

Whatever we call this process – trade or exchange, its scale is quite impressive. And this is one of those events that can drastically (and forever) change the tribal world which used to be so shut, completely closed for strangers.

THE EMERGENCE OF THE FIRST CITIES

For example, according to V.Khvoika Trypillians lived in primitive pit-houses. Now archaeologists have proved, that ancient people built comfortable houses (among them – two-storied), monumental temples and fortifications. Among Trypillia culture settlements scientists have discovered ... cities!

Historical memory, impressed in Indo-European languages, gives trustworthy evidences of the fact that the ancestors of Europeans had a notion about cities between 4000–3000 BC. It had been long before the palaces on Crete and Golden Mycenae were built. But where are they, the ruins of the first European cities? If they have not been discovered for hundred years of archaeological investigations, may be it is only an old myth of Europe? But it is still possible at the end of the XX-th century to discover on the European continent cities, more ancient, than the Egyptian pyramids. Dis-

covering of this sites has become one of the greatest explorations in the history of the Old Europe civilization. They were found only 30 years ago in the Country, which is now called Ukraine. In the place, where the Siniykh river separates the boundless Eurasian Steppes, cruelly scorched by the Sun, from the green dales of the Forest– steppe, a military topographer Konstantyn Shyshkin discovered some traces of large ancient settlements on the pictures made with the help of aerial photography. They have an area from one to four square km. The first reaction of archaeologists was somewhat sceptical, sometimes negative: "it can not be so, because it is simply impossible". But the first field investigations confirmed this discovery. Carbon dates of these settlements were between 4200 – 2750 BC. So, more than one millennium of European urban civilization history was opened.

Archaeological and archaeometry investigations step by step half–opened this page of Prehistory. It was a large problem to make the plans of such large settlements, buried under the ground. It was impossible to dig them on such large territory. Doing it demanded more than one hundred years of excavations of only one settlement! This problem was solved by Valerii Dudkin. In 1971–1974 he carried out magnetic survey at Maydanets'ke, on the area about 180 hectares. It took him four seasons to make the plan on which there were 1575 anomalies from burnt houses. All buildings were detected to within 1 m. He continued this work in other places. More than 40 plans of Trypillian villages in Ukraine and Moldova, dated before 5000–2750 BC, have been made for 20 years of investigations. Among them there were seven proto–cities, by the way, Talyanki, which had an area of about 450 ha, was the largest in Europe (dated near 3700 – 3500BC). To receive such information by digging, archaeologists would require about a millennium... Using these plans, Ukrainian archaeologists explored more than 200 different objects and collected much information about the Trypillia civilization and Trypillians. Trypillians built comfortable two–storied houses. They lived on the upper floor, the ground floor was used in household aims.

The houses of Trypillia proto–cities were built closely one to another, like terraced houses, making up at least two lines of fortification. The first line occupied the center, and the second one was at the distance equivalent to the flight of an arrow from the first line. The scale is extremely impressive: the elliptical form of the citadel of Maydanetz was 1 km long and that of Talyanki– 3,5 km long!

THE AGE OF MAGIC AND THE APPEARANCE OF WRITTEN LANGUAGE

It has been noted above not once that the pivot of almost the whole life of the Trypillian world was not only the economic activity, but also spiritual life which, quite natural for that time, dominated. Objective reality led to a system of rites which in general were intended

for maintaining the necessary order in the surrounding world. Rain, snow, sun, heat, change of seasons – everything must occur at a proper time. And in order to maintain this balance, it is necessary to perform appropriate magic acts and rites.

Judging by the finds of pottery and patterns on it, almost every Trypillian family had their own set of magic symbols. In this period the main signs which are known to us were actively developed. In some pictures besides quite traditional swastika, crosses and spirals you can also see symbols which don't seem to be characteristic of the current European tradition. For instance, the ancient Chinese symbol "yin and yang". But it had been in circulation in Old Europe a lot of millennia before Europeans learnt about the existence of China and its marvelous civilization in the first place.

A developed system of symbols inherited from the most ancient Neolithic cultures of Old Europe laid down the foundations of the Trypillian one. And if now scientists do not doubt the existence of the Danube script (or the Old European script)¹, then it's worth noting that Trypillians knew it, too.

However, at some moment the old tradition was almost lost. That's why already in the age of prototowns the process of creating a similar system began again. And already till the middle of the fourth millennium in the Bug–Dnieper interfluvium they used about three hundred signs which were painted on pottery and statuettes. In addition, there were certain rules of their use.

Studying this system of signs T.M. Tkachuk made a conclusion that Trypillians were in the process of active accumulation of "the fund of signs". Such a phenomenon in the future might as well lead to the creation of the original system of script. But this process was never finished.

Perhaps there was a reason why a millennium later one of the residents of Great Sumer who probably had had his own bitter experience stated in one inscription: "fortune-telling by bricks² will not bring eternal life". And magic didn't save the Trypillian civilization either from decay or from oblivion.

THE STEPPE WORLD

I don't know why, but in scientific literature it is agreed to call residents of the east and south of the Land of those times as "Stepoviks". Everything seems to be logical – the biggest part of these territories is really occupied by steppes. However, the life in the open steppe five–seven millennia ago was more than risky.

¹ In 2004 in the city of Novi Sad (Serbia) the first international symposium dedicated to the research of the ancient script of Europe with the name "Signs of civilization" was held. The next one was held in 2008 in the city of Sibiu (Romania).

² To make it clearer: we are not speaking about any manipulation with construction materials, but about magic because the word brick in Sumer could also mean a clay plate with an inscription including a magic one.

And what about “nomadic cattle-breeding”? It’s worth noting that nomadism, taking into account the available materials of excavations, is an invention which was made only approximately on the border of the 4th–the 3rd millenniums BC (you can find more details about it in the next section).

Nonetheless, somehow people lived (and lived successfully) in the steppe from the times of the Stone Age. They preferred to settle down near water, next to some forest, i.e. mainly in the valleys of big (or rather big) rivers. This is where the first settlements and the accompanying burial grounds of the Copper Age were found. The number of such finds for one hundred years of researches is rather small, all in all about two hundred. Almost ten times as little as compared to the data connected with the Trypillian culture (more than 2,300 locations).

This statistics reflects the circumstance that the population in the steppe was much smaller than in the forest and forest-steppe zones, i.e. ecological niches which the practical Trypillians liked. Besides, the areas which were suitable for grain growing and cattle-breeding in river valleys can’t be compared with plateaus and interfluvies in any way.

It happened that at first researchers had united almost all steppe finds in the Serednyi Stih archeological culture. Later it was understood that it is reasonable to separate certain territories which are more modest but have distinctive cultures from this “steppe empire”.

Now they write more often about “the Serednyi Stih community” and the number and the list of cultures separated from it are in the process of development and are improved all the time. Thus for the last 20 years Suvorove, Novodanylivka, Stohivka, Dereivka, Kvytyanka and other cultures have appeared and some of these cultures even go beyond the borders of Ukraine to the west and to the east.

Anthropologists who studied skeletons from ancient burials in the steppe made a conclusion that people who had lived there were quite diverse – from massive, tall protocaucasoids to stunted, thin-boned Mediterraneans. Also the process of miscegenation of the population is clearly traced there. This conclusion completely corresponds to that diversity of ancient cultures which is reconstructed by archeologists.

PECULIARITIES OF THE “STEPPE” ECONOMY

Residents of river valleys, judging by the remains of their meals which were found during excavations, knew how to grow grain and to breed cattle already in the Neolithic Age. They had a full range of agricultural implements – working parts of pick axes made of deer horn, insertions for sickles made of flint were found. It’s worth noting that some insertions resemble Trypillian ones very much. However, they are not import, but probably imitation of the best models of these labor instruments.

The range of cereals which they grew was similar to the Trypillian one – the same glumaceous wheat, barley. But millet, a culture which is typical of nomads, was not found. So, just like Trypillians, during the biggest part of the year “Stepoviks” ate various cooked cereals and went fishing and hunting taking with them bread that didn’t get stale for long.

Flood plain meadows sometimes even now remain good pastures. To tell the truth, most of them are now located on the Dnieper and other big rivers or flooded by water of “hand-made” seas – reservoirs or there are buildings of residential communities of modern megapolises there. But in 1960s of the 20th century on the Dnieper in the area of Kanev local residents when there was no grass on the right bank, took cows to pasture to the left bank by ferry. Sometimes they could drive cattle to pasture using fords. So, “Stepoviks” had wonderful resources for cattle-breeding, to say nothing about hunting and fishing. This was the reason why their most prosperous settlements – like well-known Dereivka – were situated in such places.

As for herds, judging by the skeletons of animals in the settlement, cattle prevailed, i.e. cows and bulls. There were also sheep and pigs. I would like to draw special attention to the fact that they had domestic horses. For some time scientists even were sure that horses had been domesticated by the residents of the steppes of Ukraine in the Copper Age! However, it was determined that the palm of victory was carried by other residents of the Land who had lived one millennium before. The mentioned above Dereivka is famous with the finds of a big number of horse bones.

It is understood that residents of such settlements tried to use all the local resources to the full extent: they successfully went fishing, especially in the Dnieper and in the Southern Bug. A lot of stands were found here, in the area of rapids where they caught fish which were going for spawning, simple and nice – fish were falling into their hands themselves. Game which came to drinking places became prey to agile hunters: deer, roes and even wild boars, to say nothing about smaller fauna like otters, beavers and foxes the fur of which was used to decorate clothes and teeth were used for different adornments and amulets.

The life and the way of life of “Stepoviks”, taking into account the extreme conditions of living, were inferior to the level of Trypillians in terms of prosperity. Their rather small dwellings were more modest; they were usually a little deepened in the ground, faced with masonry or with small clay hearths. Their household utensils were also simpler and unvaried – rather rough molded pots decorated with embossed ornaments, seldom there were bowls. Nonetheless during excavations they also found fragments of splendid products of Trypillian potters – painted vessels. It is easy to distinguish them among monotonous dark brown or yellow fragments of the products of the local production.

There were no traces of weaving, but quite a lot of flint scrapers were found. However, they might as well barter fabric from Trypillians – most often the distance

between settlements of different cultures in Podniprovyia amounted to only a few dozen kilometers.

THE OWNERS OF "HIGH TECHNOLOGIES"

But not all residents of river valleys were engaged solely in growing grain, hunting, fishing or pasturing cattle. Among them there were also skilled craftsmen who mastered the most advanced technologies of the Copper Age, to be more precise metalwork and making perfect products of flint. It is understood that they also had to spend most of their time procuring food because their product market was rather small.

Studying the technology of making copper products – bracelets, rings and other things which were found in burial places on both sides of the Dnieper, modern researchers determined a strange fact: it is different from the one which was used by neighbors-Trypilians. And though the sources of some local know-how were found in the Balkans (!), but the new center of metalwork received its own name – "Novodanylivka" named after the burial ground where a great number of copper products had been found.

Nonetheless, other finds, peculiarities of rites and also anthropology of the buried (especially males) suggest quite clearly a connection with the most prosperous "copper" cultures of the Northern Balkan Peninsula. If we take into account the dating of the Novodanylivka burial ground to the time approximately the 5th millennium BC, then it appears that it was almost of the same age as the Varna Necropolis on the territory of modern Bulgaria which is famous for its gold treasures. However, in a burial place excavated on the territory of the city of Kryvyi Rih a tube made of gold was found. It is claimed to be part of a scepter. And this is also a clear "Balkan trace".

The Steppe population achieved perfection in making some products of flint, mainly warfare. They surely had plenty of raw materials on their territory. The Donetsk flint was not inferior to the Volhynia one or the Dnister one. In any case, the well-known flint "big plates" were first made in the East and not in the West. Even technologically "advanced" Trypillians mastered this technology almost 500 years later. But the real masterpieces of the steppe flint work were points of darts and flat axes.

These were perfect products of an elongate subtriangular form. It was impossible to make them without the use of copper tools for retouching. A considerable number of such triangles of flint were found near the city of Izyum. In the funds of the Institute of Archeology there is the so-called "Honcharivka" (or Sybilyov, named after a researcher) treasure. The treasure included 168 big plates and also 6 work pieces-cores. Perhaps the fashion for "prestigious" plates was also spread among Stepoviks. The treasure also included seven points for darts and 12 axes. Trypillians liked elongate points of a triangular form so much that they started producing them without any delay and added them to their armory.

THE TWILIGHT OF OLD EUROPE

All civilizations sooner or later are relegated to oblivion and become part of history forever. It happens in a different way, but most often this process in ancient times is described as an invasion of cruel barbarians whose hordes burn, reduce to dust and ashes flourishing oases and towns. It is understood that there are views like that concerning the epoch when the civilization of Old Europe disappears. Bellicose nomads from the Prychornomorya steppes are considered to be these aggressors by some scientists. However, these terrors, as it turned out, hardly have anything to do with what happened really. Thanks to researches which were conducted by representatives of different sciences – from paleogeographers to archeologists, an overall picture about the events which occurred on the continent more than forty five centuries ago was obtained.

REHABILITATION OF THE "STEPE TRIBES"

The data which archeologists received about the population of the steppe world of that epoch eventually led to the rehabilitation of nomads, hunters and fishermen from the valleys of big rivers. Neither their quantity nor their weapons allow considering them to be the possible destructors of the flourishing world of grain growers. For instance, in order to attempt to conquer a Trypillian settlement-prototown like Maidanets, the prehistoric prototype of Genghis Khan would have to summon "Stepoviks" for a march from the Volga to the Danube. And he wouldn't surely be able to do successfully both the former and the latter.

When with the help of the isotopic method they dated the skull of a stallion which had been considered to be a combat horse of the age of the Serednyi Stih culture (the 5th–the 4th millennium BC) for long, it was determined that though it was really a combat horse, but truly it belonged to... Scythians (or to other neighbors) who had lived on this territory in the Iron Age. In addition, it would be impossible to drive a combat horse in the age of the Serednyi Stih culture with those weapons which the most ancient residents of steppes could afford.

Thus the main "military trump", the invincible cavalry of nomads, turned out to be rather a phantom, a ghost which was strengthened by the facts of the early Iron Age or the age of the great migration of peoples in researchers' imagination. In those really horrible times, when horse hordes of Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Huns, Avars and their followers (till Mongolians inclusive) many times destroyed and robbed the wealthy and civilized, but sometimes helpless Europe as regards their brutal force reaching sometimes not only the central areas of the continent, but also penetrating to the coasts of the Atlantic Ocean.

A little more different, but also dramatic scenario of the twilight and the decay of the civilization of Old Europe is more likely. It is quite possible that uniqueness and a high (for that time) economic potential in

combination with the absence of serious foreign competition played a low-down trick with the ancient peoples of the continent. Further development stopped, the observance of the traditional order consecrated by certain ideological guidelines became the main task. Trypillians' prototowns never became towns or states, besides neither real nor sacral written language appeared here.

The Western outskirts of Old Europe withdrew into itself with narcissism without paying attention to anything (or almost anything) in the surrounding world. The world which seemed to have fallen behind in its development desperately. Trypillians drank beer in the same quiet way watching herds in pastures in a wide flood plain of the Dnieper (the Dnister, the Southern Bug, the Prut...), waiting for the next caravan with Volhynia flint or copper products or salt from the foothills of the Carpathians. They were not interested in the lands hidden behind the horizon, they didn't care about those who lived there.

Trypillians' neighbors didn't have many chances to integrate into such a prosperous community, but nonetheless, they gradually mastered the most accessible and useful achievements – farming, cattle-breeding, some of crafts (first of all – in the field of military technologies) and magic.

However, there is a possibility that the crisis was caused not by paying tribute to ancient traditions and excessive (or indiscreet) ardor for magic or beer, but by the circumstances and forces of which the residents of prosperous Old Europe were completely unaware. Even today the mentioned above forces and consequences of their actions can create serious problems which even at the beginning of the third millennium AC can cause a lot of trouble for the humanity.

CIVILIZATION AND GLOBAL COOLING

Nowadays the civilized world applies great effort (and spends considerable resources) in order to survive global warming. However, in the ancient history climatic changes of other nature – cooling, occurred more than once or twice.

The findings of archeological excavations suggest that approximately in the second half of the fourth millennium the economic mechanism of Trypillia adjusted a long time ago began malfunctioning. A bad harvest will not result in anything good even today. However, now if you even have no money, you can get a loan and buy foodstuff somewhere abroad. Five thousand years ago they didn't give any loans and you could buy wheat nowhere. And it's worth noting that nobody was in a hurry to the areas which suffered from natural disasters to deliver humanitarian aid in order to save the starving ones.

So, the thunderbolt from a clear sky over prosperous Old Europe came approximately between 3199–3150 BC. The echo of this event was reflected in fossil ice of Greenland and river circles of tree trunks which were extracted from peat bogs for research. The studies showed abnormal content of methane in the atmosphere

of the planet of that period. And also evidence of the fact that only half a century later two enormous volcanic eruptions took place in the Northern hemisphere. As a result of this the sky over the fields of Europe (and not only Europe!) was covered with clouds of volcanic dust which blocked the access of sunbeams to the surface of the earth. It is understood that less sunbeams result in less heat. Acid rains became one more unpleasant event. In combination with cooling such "irrigation" inevitably led to a number of lean years. The number of such evil years between 3199 and 3150 must have been abnormal.

It is not very difficult to imagine the results of bad grain harvests for Old Europe – first hunger, then – wars for the remains of foodstuff. Half a century of such ordeals could be enough so that a civilization which had been developing successfully for many millennia decayed under such conditions.

WHERE DID THEY GO?

Everything is simple at first sight: if painted vessels, statuettes, wattle and daub dwellings disappear – it seems that people who created them, i.e. Trypillians, must disappear, too. But speaking about the disappearance of the culture, about the decay and the twilight of the civilization we must understand that its bearers do not disappear anywhere from this earth.

Thus really beautiful refined Trypillian painted pottery disappeared forever. Well, perhaps the society couldn't afford such luxury any more and continue to feed the craftsmen who made beautiful pots. Because when you are hungry – you become indifferent to some jugs and ornaments on bowls. In addition, it is not that difficult to make a pot for preparing food yourself if you need one. And then you can make lunch in it of cereals which you will not have to give to a potter in exchange for his work. In the same way not only beautiful vessels but also a lot of other things which appeared not that necessary disappeared.

No statuettes? But why make them, spend time when for some reason old gods stopped being defenders of people who perform rites in honor of them. And there is no need any more to give away expensive instruments, food and sacrifice buildings – as this rite proved to be absolutely ineffective, too. New gods and new rites in honor of them, new sacrifice are necessary. And the time which is free from performing rites that used to be so vital can be used more effectively in order to find food, to build fortifications, to train in archery or improve weapons.

It is also worth noting that according to calculations of archeologists, at the late stage of Trypillia the number of people in the tribes of this community reached 120,000. However, what catastrophe befell this civilization is explained by the comparison of this figure with the index of the number of the population for the previous period: more than 400,000.

We can see that the number of Trypillians reduced by three or four times. When in the Second World War some regions and countries lost over 20% of the popula-

tion, historians and politicians called it a catastrophe. Then how should we call the decrease in the number of the residents of the Land by 70%? In those ancient times a similar tragedy happened almost to all the participants of the project called “The civilization of Old Europe”. Perhaps only the Cretan-Mycenaean civilization demonstrates the level which could have been reached by the residents of Europe under more favorable conditions. This is how an epoch which lasted for more than two thousand years ended.

At the same time we shouldn't forget that even in the period of the decay of Trypillia the number of the population of bearers of different variants of this culture evidently exceeded all the other population of the land, all put together. What happened then? Some 40 or 50 years ago you could read that this land “had remained uninhabited for almost one thousand years”. In other words, from 2750–2600 BC – the limits of the final of Trypillia let's deduct one thousand years and we get the date 1750–1600 BC. Let's agree that this picture is just horrible. But the good news is that it does not correspond to reality.

A wonderful illustration, an argument against the concept of a one thousand year post-Trypillian “desert” may be an example of the recent excavations near the village of Khodosivka and Lisnyky in the area of Kyiv. Here on a sandy eminence they found traces of the presence not only of the late Trypillian period, but also of the bearers of the GAC, Babyno, the Trzciniec culture who lived here after Trypillians and also others, till the Middle Ages, with intervals in dozens, but in no way many hundred and surely not a thousand years.

The first three of the above mentioned archeological cultures actually cover the biggest part of that very one thousand year period which used to be considered as the one thousand year “blank spot” in the post-Trypillian history. It's worth noting that there are more than one or two places like Lisnyky between the Carpathians and the Dnieper in the ancient “Land of Trypilliada”.

Judging by the findings of the excavations of ancient settlements of the middle – the second half of the 3rd millennium BC, in those times practically the same thing like at the very beginning of the Trypillian history

happened there: scarce representatives of tribes and clans which had been very powerful before formed new communities which are represented by archeological cultures of the early Bronze Age. You can say with confidence that in the next millenniums of the history of the Land such breakdowns, reformation of clannish and intertribal coalitions happened not once. Their traces are new archeological cultures.

FROM COLLAPSE TO RENASCENCE

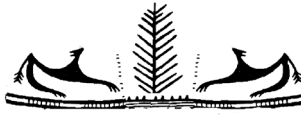
Not only these inventions, but proto-cities, technological “know-how”, religious and cultural heritage were abandoned after 3300– 3200 BC. The crisis of the economic system, caused by the global ecological changes on the urge of the IV – III th Mills BC led to collapse of the last great civilization of European Eneolithic. The potential of Old Europe on the whole were not realized at this time.

Ancient farmers at Europe reached their achievements due to their own hard work, mind and the resources. They were the first to prove that people could build high civilization and good life here by their own hands.

Now Old Europe heritage is being explored by scientists from many countries. Rich archaeological collections have been exhibited now at museums and exist at universities, research institutes and private collections.

In Ukraine museums and places of ancient settlements and archaeological excavations on the Dnipro, Southern Bug, Dnister rivers attract many tourists. A museum and a monument to Vikentij Khvoika were opened in the village of Trypillia, on the Dnipro river. Some years ago it became possible to visit Verteba cave (the Ternopil region), in which sanctuary, created by Trypillians existed more than 1000 years. The more you discover about the Old European civilization the more it fascinates and attracts your attention. It still holds many secrets, but one thing is clear enough – the history of civilization here began at the time, when people learned to bake bread and melt metall....

Відейко Михайло Юрійович

Південно-Східна та Центральна Європа у V-IV тис. до н.е

Наукове видання

Підписано до друку 25.06.2015 р. Формат 60х90 1/32.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman
Умов. Друк. арк. 27,90. Обл. вид. арк. 35,49
Наклад 300 прим. Зам. № 2718

Видавець та виготовлювач
ФОП Жовтий О.О.

20300, м. Умань, вул. Садова, 2
(УДПУ, навчальний корпус № 1)
Тел. 097 2556507
04744 3 51 33
093 540 78 82
e-mail nastek@mete.ua
www.foto-na.net.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 244 від 22.03. 2006 р.